

Установа адукацыі
«Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»

БЕЛАРУСКАЯ МОВА МАРФАЛОГІЯ

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Брэст
БрДУ імя А.С. Пушкіна
2015

УДК 373.5.016:81(082)
ББК 81.2 Рус+81.4 Бел
К 19

*Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам
Установы адукацыі
«Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»*

Рэцэнзенты:

загадчык кафедры лінгвістычных дысцыплін і методыкі іх выкладання
УА «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Я. Купалы», кандыдат філалагічных навук, дацэнт
І. М. Кавінкіна

загадчык кафедры беларускага мовазнаўства і дыялекталогіі
УА «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт
Л. В. Леванцэвіч

К 19 **Беларуская мова** : Марфалогія : вучэб.-мет. дапам. / Брэс. дзярж.
ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2015. –294с.

Вучэбна-метадычны дапаможнік змяшчае

Дапаможнік адрасаваны студэнтам спецыяльнасці 1-01 02 01
«Пачатковая адукацыя».

УДК 373.5.016:81(082)
ББК 81.2 Рус+81.4 Бел

ПРАДМОВА

Настаўнік пачатковых класаў павінен быць адукаваным чалавекам з адпаведнай тэарэтычнай падрыхтоўкай па беларускай мове, якая мае статус нацыянальнай мовы і статус дзяржаўнай мовы. Курс «Беларуская мова» займае важнае месца сярод асноўных вучэбных дысцыплін у падрыхтоўцы настаўнікаў пачатковых класаў. Вывучэнне беларускай мовы носіць нарматыўны характар, які прадугледжвае засваенне сукупнасці правілаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, што забяспечвае правільнае авалоданне ёю.

Курс «Беларуская мова» мае на мэце сфарміраваць у студэнтаў навуковы погляд на беларускую мову як грамадскую з’яву, як форму выражэння культуры і сродак выражэння нацыянальнай самасвядомасці, прывіць практычныя навыкі самастойнага аналізу разнастайных моўных фактаў, супастаўлення іх з адпаведнымі фактамі ў рускай мове. Курс арыентаваны на структурна-семантычны падыход да тлумачэння лінгвістычных з’яў, што дазваляе прадэманстраваць іх шматаспектнасць, раскрыць сувязі ў сістэме іовы і паказаць пераходнасць моўных адзінак. Такі падыход дазваляе таксама выявіць нарматыўнасць моўных фактаў і тэндэнцыі іх развіцця.

Будучыя настаўнікі пачатковых класаў павінны ведаць ролю мовы і маўлення ў працэсе сацыялізацыі асобы; месца і ролю беларускай мовы ў славянскім свеце; канцэпцыі паходжання і развіцця беларускай мовы; сістэмы лексічных, граматычных і стылістычных сродкаў беларускай мовы, іх камунікатыўныя крыніцы. У працэсе засваення курса студэнты павінны авалодаць уменнямі: вызначаць паняцці, параноўваць, абагульняць, канкрэтызаваць, класіфікаваць моўныя факты і з’явы; выдзяляць галоўнае, аргументаваць уласныя думкі; праводзіць розныя віды лінгвістычнага аналізу (лексічны, фразеалагічны, фанетычны, арфаграфічны, марфемны, словаўтваральны, марфалагічны, сінтаксічны).

Вучэбна-метадычны дапаможнік «Беларуская мова : Марфалогія» адрасаваны студэнтам спецыяльнасці 1-01 02 01 Пачатковая адукацыя, можа быць выкарыстаны для аўдыторнай і самастойнай працы. Мэта дапаможніка – выпрацаваць у студэнтаў уменне лінгвістычнага аналізу на марфалагічным узроўні.

Выданне змяшчае тэарэтычны матэрыял, заданні для самастойнага выканання (маюць розную ступень цяжкасці і дазваляюць індывідуалізаваць навучанне), пытанні для самападрыхтоўкі і да экзамену.

МАРФАЛОГІЯ

Марфалогія як раздзел граматыкі Прадмет марфалогіі. Сувязь марфалогіі з фанетыкай, лексікалогіяй, сітаксісам

Марфалогія (ад грэч. слоў *morphe* 'форма' і *logos* 'вучэнне') – раздзел граматыкі, у якім вывучаюцца граматычныя ўласцівасці слова (часцінамоўная прыналежнасць, здольнасць змяняцца ці быць нязменным і яго граматычныя значэнні). Такім чынам, у марфалогіі разглядаюцца часціны мовы як граматычныя класы слоў, а таксама іх марфалагічныя катэгорыі і формы.

У задачы марфалогіі ўваходзіць вызначэнне такіх паняццяў, як слова, словаформа (ці граматычная форма слова), парадыгма, граматычнае значэнне, граматычная форма, граматычная катэгорыя, часціна мовы; размеркаванне па часцінах мовы, а ўнутры часцін мовы – па лексіка-граматычных разрадах, функцыянаванне і ўзаемапераход часцін мовы.

Слова як асноўная будаўнічая адзінка мовы з'яўляецца аб'ектам вывучэння ўсіх раздзелаў навукі аб мове, пры гэтым фанетыку цікавіць гукавы бок слова, лексікалогію – лексічнае значэнне (унутраны змест, суаднесенасць з пэўным паняццем), марфеміку цікавіць, з якіх значымых частак складаецца слова, для словаўтварэння важна вызначыць, як і якім спосабам утворана вытворнае слова, прадметам сінтаксіса з'яўляецца слова ў яго адносінах і сувязях з іншымі словамі ў маўленні, а таксама правілы ўтварэння са слоў больш буйных адзінак – словазлучэння і сказа.

Марфалогія звязана з усімі раздзеламі навукі аб мове. Разгледзім гэтыя сувязі.

Марфалогія звязана з фанетыкай. Сувязь гэтая заключаецца ў тым, што фанетычная структура слова, характар канцавых зычных асновы вызначаюць прыналежнасць да пэўнага тыпу скланення і ўплываюць на канчаткі (*гарох – гаросе, дарога – дарозе, рака – рацэ*). Націск як катэгорыя фанетыкі дае магчымасць размяжоўваць граматычныя значэнні слоў (*братам – братам*).

Марфалогія звязана і з лексікай, так як слова ўяўляе сабой адзінства лексічнага і граматычнага значэнняў, пры размеркаванні слоў па часцінах мовы і лексіка-граматычных разрадах неабходна ўлічваць асаблівасці іх семантыкі: ад лексічнага значэння слова можа залежыць магчымасць/немагчымасць утварэння марфалагічных формаў (напрыклад, не ўтвараюць ступеняў параўнання прыметнікі з «абсалютным» якасным значэннем: *глухі, сляпы, лысы*, а таксама многія прыметнікі з семантыкай суб'ектыўнай ацэнкі якасці: *светленькі, завялікі, звышмагутны*). як

Лексічнае значэнне слова можа ўплываць на ўжыванне канчаткаў у пэўных склонавых формах назоўнікаў (*стаяць каля дуба –шафа з дубу*).

Звязана марфалогія і са словаўтварэннем, так як для кожнай часціны мовы ўласцівы свае спосабы і сродкі словаўтварэння. Напрыклад, прыставачна-суфіксальны спосаб выкарыстоўваецца пры ўтварэнні некалькіх часцін мовы: назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў (*адгалосак, безбілетны, узмацніць, збоку*). Постфіксальны спосаб выкарыстоўваецца толькі пры ўтварэнні займеннікаў, дзеясловаў і прыслоўяў (*што-небудзь, вітацца, кудысьці*).

Марфалогія цесна звязана з сінтаксісам, так як граматычныя формы і значэнні слоў выяўляюцца ў словазлучэннях і залежаць ад сінтаксічнай функцыі, якую выконваюць словы ў сказе.

Марфалогія і сінтаксіс самым цесным чынам звязаны паміж сабой і служаць дасягненню адной мэты – фарміраванню і выражэнню думак.

Асноўныя паняцці марфалогіі

Слова ў марфалогіі разглядаецца як лексіка-граматычная адзінка. Канкрэтнае ўжыванне слова ў тэксце называецца словаформай. Сукупнасць канкрэтных словаформаў з тоесным лексічным значэннем называюць лексемай. Пры марфалагічнай характарыстыцы словаформы выкарыстоўваюць тэрмін 'форма слова', напрыклад: форма назоўнага склону, форма прошлага часу і г.д. У беларускай мове формы слова ўтвараюцца сінтэтычна, пераважна пры дапамозе канчаткаў (*маляваць – малюю*); у некаторых выпадках пры дапамозе суфіксаў (*маляваў, малявала, весялейшы, вышэй*), і аналітычна (*буду маляваць, найбольш высокі*). Утварэнне сінтэтычных формаў можа суправаджацца: 1) чаргаваннямі (*пісаць – пішу, сон – сну, рака – рацэ*); 2) змяненнем месца націску (*сынам – сына́м, рукі – ру́кі*); 3) нарашчэннем, усячэннем ці зменай суфіксаў у аснове (*прамокнуць – прамок, неба – нябёсы, зубраня – зубраняты*); 4) суплетывізмам (*я – мяне, чалавек – людзі*).

Упарадкаваную сукупнасць усіх формаў слова называюць яго марфалагічнай парадыгмай. Гэты тэрмін выкарыстоўваецца і ў іншым значэнні – 'узор, схема словазмянення'. Ёсць парадыгмы іменныя (скланенне, формы ступеняў параўнання прыметнікаў, поўныя і кароткія формы) і парадыгма дзеяслоўная (спражэнне, г.зн. змяненне дзеясловаў па асобах, ліках, часах, ладах). Парадыгма, якая мае поўны набор словазмяняльных формаў, называецца *поўнай*. Напрыклад, назоўнікі *стол, бяроза* маюць дванаццаць словазмяняльных формаў, па шэсць склонавых формаў у адзіночным і множным ліках, адпаведна, для іх характэрна поўная парадыгма. Парадыгма, якая мае няпоўны набор словазмяняльных

формаў, называецца *няпоўнай*. Напрыклад, назоўнікі *мужнасць, цукар* маюць толькі шэсць склонавых формаў адзіночнага ліку; *назоўнікі канікулы, суткі* – толькі шэсць склонавых формаў множнага ліку. Няпоўную парадыгму маюць дзеясловы *зелянець, набухнуць* і інш. У іх няма формаў 1-ай і 2-ой асоб адзіночнага і множнага лікаў.

Граматычнае значэнне – гэта абагульнена-адцягненае значэнне аднатыпных словаформаў, якія маюць рэгулярнае марфалагічнае выражэнне. Напрыклад, дзеяслоў *намалюем* не толькі абазначае пэўнае дзеянне, але і ўказвае на тое, што дзеянне, пра якое гаворыцца, толькі будзе адбывацца, што яно будзе выконвацца не адной асобай, а многімі, менавіта тымі, якія пра гэта дзеянне паведамляюць, што гэтае дзеянне будзе закончаным і сапраўды адбудзецца. Гэтыя агульныя значэнні, непасрэдна не звязаныя з лексічным значэннем слова, так як яны будуць назірацца і ў другіх словах, якія абазначаюць іншыя дзеянні (*напішам, зробім*), і называюцца граматычнымі значэннямі. У адрозненні ад лексічнага значэння слова, якое можа быць і канкрэтным (*аловак, стол*), і абстрактным (*дабрыня, сум*), граматычнае значэнне заўсёды мае абстрактны характар. Граматычнае значэнне – гэта абстрактнае значэнне, адцягненае ад лексічнага значэння слова і ўласцівае цэламу класу слоў; гэта самае агульнае значэнне аднатыпных словаформаў з рэгулярным марфалагічным выражэннем. Напрыклад, значэнні мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону аб'ядноўваюць словы, у лексічных значэннях якіх няма нічога агульнага (*дом, пень, горад*). Граматычныя значэнні неаднолькавыя. У марфалогіі адрозніваюць тры тыпы граматычнай семантыкі: часцінамоўнае граматычнае значэнне (значэнне прадметнасці для назоўнікаў, прыметы прадмета для прыметнікаў, дзеяння – для дзеясловаў і г.д.); агульнакатэгарыяльнае значэнне ўласціва марфалагічнай катэгорыі, напрыклад, агульнакатэгарыяльнае значэнне катэгорыі ладу – адносіны дзеяння да рэчаіснасці; катэгорыя ліку назоўнікаў выражае колькасныя адносіны прадметаў і г.д.; прыватна-катэгарыяльным значэннем валодаюць супрацьпастаўленыя адзін аднаму члены адной марфалагічнай катэгорыі: напрыклад, значэнне абвеснага ладу – уяўленне дзеяння як рэальнага, значэнне загаднага ладу – пабуджэнне да дзеяння з боку гаворачага, значэнне ўмоўнага ладу – пажаданаць дзеяння.

Граматычнае значэнне – гэта максімальна абагульненае значэнне, уласцівае ўсяму класу слоў. Больш тонкія адрозненні ў значэнні адлюстроўваюць разрады па значэнні, якія вылучаюцца для той ці іншай часціны мовы. Напрыклад, граматычнае значэнне назоўніка – «прадмет». Яно выражаецца словамі, якія адказваюць на пытанні *Хто?, Што?: кніга, смеласць, цукар, дубняк, Мінск*. Гэтыя словы, зразумела, перадаюць розныя

значэнні: канкрэтныя і абстрактныя, рэчыўныя, зборныя, уласныя. Для марфалогіі важна, што гэтыя адрозненні ў значэнні выражаны на марфалагічным узроўні. Напрыклад, большасць назоўнікаў з канкрэтным значэннем звычайна маюць формы адзіночнага і множнага ліку: *кніга* – *кнігі*, *бяроза* – *бярозы*, *аловак* – *алоўкі*. Усе астатнія назоўнікі маюць звычайна толькі адну форму: ці адзіночнага ліку, ці множнага: *Мінск* (уласны) – адзіночны лік; *цукар* (рэчыўны) – адзіночны лік; *смеласць* (абстрактны) – адзіночны лік; *дубняк* (зборны) – адзіночны лік. Аднак усе гэтыя словы аднаго класа. Яны адказваюць на адны пытанні, што адрознівае іх ад іншых класаў слоў, напрыклад, ад дзеясловаў, якія адказваюць на пытанні *Што рабіць?*, *Што зрабіць?* і выражаюць граматычнае значэнне дзеяння: *смяяцца*, *вучыць*, *маляваць*, *прачытаць*.

Граматычныя значэнні выражаюцца пэўнымі моўнымі сродкамі, якія называюцца **граматычнымі формамі**. Формы слова – гэта разнавіднасці аднаго і таго ж слова, якія адрозніваюцца граматычнымі значэннямі. Па-за граматычнай формай не існуе ніводнага граматычнага значэння. Граматычныя значэнні могуць выражацца не толькі з дапамогай марфалагічных відазмяненняў слова, але і з дапамогай іншых слоў, з якімі яно звязана ў сказе. Напрыклад, у сказах *Яна купіла сабе паліто* і *Яна рада новаму паліто* форма слова *паліто* аднолькавая, аднак у першым выпадку *паліто* мае граматычнае значэнне вінавальнага склону, а ў другім – давальнага склону. Гэтыя значэнні ствараюцца рознымі сувязямі гэтага слова з іншымі словамі ў сказе.

Існуюць розныя спосабы выражэння граматычных значэнняў: сінтэтычны, аналітычны і змешаны.

Сінтэтычны спосаб – гэта выражэнне граматычнага значэння слова пры дапамозе сродкаў, якія знаходзяцца ў самім слове. Інакш гаворачы, лексічнае і граматычнае значэнні выражаюцца формай аднаго і таго ж слова.

Пры сінтэтычным спосабе граматычныя значэнні выражаюцца звычайна афіксацыяй (*стол* – *стала*, *нізка* – *ніжэй*), значна радзей – націскам (*сынам* – *сынам*, *памерці* – *паміраць*), а таксама суплетыўна (*чалавек* – *людзі*, *добра* – *лепі*). Афіксацыя можа сумавацца са змяненнем націску (*сасна* – *сосны*), а таксама з чаргаваннем гукаў (*сон* – *сну*, *пень* – *пня*). З афіксаў самым распаўсюджаным з’яўляецца канчатак. Флексіяй выражаюцца значэнні склону лічэбнікаў (*два*, *двух*, *двум*, *двума* і г.д.), значэнні ліку і склону назоўніка (*бяроза*, *бярозы*, *бярозе*, *бярозу* і г.д.; *бярозы*, *бяроз*, *бярозам* і г.д.), значэнні роду, ліку і склону прыметніка (*прыгожы*, *прыгожага*; *прыгожая*, *прыгожай*) і ліку і склону ў множным ліку (*прыгожыя*, *прыгожых*), значэнні ліку і асобы дзеяслова (*пішу*, *пішаш*, *піша* і г.д.).

З дапамогай суфіксаў утвараюцца формы прошлага часу дзеяслова (*маляваў, пісаў*), формы трыванняў дзеяслова (*перачытаць – перачытваць, запісаць – запісваць*), формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў (*прыгожы – прыгажэйшы, смелы – смялейшы, весела – весялей*).

Прыставачным спосабам утвараецца адна з формаў найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў (*найсмелейшы, найразумнейшы*) і формы закончанага трывання многіх дзеясловаў (*будаваць – пабудаваць, маляваць – намаляваць*).

Прыназоўнік шырока выкарыстоўваецца для выражэння склонавых значэнняў, суправаджаючы канчатак. Абавязковае ўжыванне прыназоўніка для выражэння значэння меснага склону (*у лесе, на дарозе, пры бацьку*). Самастойна (без канчаткаў) прыназоўнікі выкарыстоўваюцца пры выражэнні значэння склонавых значэнняў нязменных назоўнікаў (*падысці да метро, спусціцца ў метро*).

Пры аналітычным спосабе граматычныя значэнні атрымліваюць сваё выражэнне па-за асноўным словам, г.зн. у іншых словах (*чытаць – буду чытаць*). Да аналітычнага спосабу выражэння граматычных значэнняў належаць дапаможныя словы, функцыя якіх – абслугоўваць граматычныя патрэбнасці іншых слоў, не мяняючы іх лексічнага значэння.

Аналітычна ўтвараюцца формы ўмоўнага ладу дзеясловаў (*ён пайшоў бы, яна пранесла б*), некаторыя формы загаднага ладу дзеясловаў (*няхай сходзіць, давайце падумаем*), формы будучага часу дзеясловаў незакончанага трывання (*буду маляваць, будзе прасіць*), формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання прыметнікаў і прыслоўяў (*больші складаны, самы важны, найбольш поўна, больш яскрава*). Да аналітычнага спосабу адносіцца і выражэнне граматычнага значэння сродкамі кантэксту, г.зн. формамі слоў, якія акружаюць данае слова: *смачнае жэле, новае бра, яна вядомая ціхоня, ён вядомы ціхоня*.

Пры змешаным спосабе граматычныя значэнні выражаюцца і сінтэтычна, і аналітычна, г.зн. і па-за і ўнутры слова. Напрыклад, граматычнае значэнне меснага склону выражаецца прыназоўнікам і канчаткам (*на дарозе, у хаце*). Да змешанага спосабу неабходна аднесці і тыя выпадкі, калі для выражэння неабходнага граматычнага значэння выкарыстоўваецца пэўны парадак слоў: *Аўтобус абагнаў тралейбус і Тралейбус абагнаў аўтобус*.

Формаўтваральныя афіксы могуць выражаць адначасова некалькі граматычных значэнняў. Напрыклад, у дзеяслове *чытаюць* канчатак *-юць* выражае і асобу, і лік, і лад.

Граматычныя катэгорыі – гэта найбольш абстрактнае паняцце, сістэма супрацьпастаўленых словаформаў з агульным граматычным

зместам. Да іменных катэгорый адносяць род, лік, склон; да дзеяслоўных – трыванне, стан, лад, час, асобу. Граматычныя катэгорыі дзеляцца на класіфікацыйныя (лексіка-граматычныя) – да іх адносяцца катэгорыі роду і адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці назоўнікаў; словазмяняльныя – род (прыметнікаў), лік, склон, ступені параўнання, дзеяслоўныя катэгорыі (акрамя катэгорыі трывання). Члены класіфікацыйных катэгорый прадстаўлены рознымі словамі, словазмяняльныя катэгорыі выражаюцца ў супрацьпастаўленні розных словаформаў аднаго слова. Граматычныя значэнні, якія выражаюцца граматычнымі формамі, утвараюць апазіцыі, якія складаюць сутнасць граматычнай катэгорыі. Напрыклад, формы адзіночнага ліку супрацьпастаўлены формам множнага ліку, формы незакончанага трывання – формам закончанага трывання і г.д. Граматычная катэгорыя можа быць двухчленнай (бінарнай) (напрыклад, граматычная катэгорыя ліку – формы адзіночнага і множнага лікаў) і трохчленнай – граматычныя катэгорыі ладу, часу, роду. Катэгорыя склону ў беларускай мове мае самую вялікую колькасць членаў.

Граматычныя катэгорыі суадносяцца з аб'ектыўнай рэчаіснасцю, аднак гэтыя адносіны не з'яўляюцца дакладным адлюстраваннем рэчаіснасці ў мове. Напрыклад, катэгорыя ліку назоўнікаў адлюстроўвае колькасць прадметаў у рэчаіснасці, аднак гэта датычыцца толькі канкрэтных назоўнікаў; у слоў тыпу *канікулы*, *весялосць* ёсць форма, аднак няма значэння ліку.

Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў

Часціны мовы – гэта лексіка-граматычныя разрады слоў, для якіх уласціва абагульненае граматычнае значэнне, пэўны комплекс граматычных катэгорый, агульнасць словазмянення і агульнасць асноўных сіктасічных функцый.

Падзел слоў па часціях мовы адбываецца на аснове іх катэгарыяльнага значэння, марфалагічных прымет, сінтаксічных уласцівасцяў і сістэмы словаўтварэння.

Катэгарыяльнае значэнне – гэта абагульненае значэнне слоў пэўнай часціны мовы, не звязанае з лексічным значэннем кожнага асобнага слова. Катэгарыяльнае значэнне абагульняе, аб'ядноўвае словы ў адзін клас (разрад). Напрыклад, *словы дом, сон, туман, чырвань, дарога* аб'яднаны агульным катэгарыяльным значэннем прадметнасці ў адну часціну мовы – назоўнік; словы *высокі, глыбокі, зімовы* – значэннем прыметы, уласцівай прадмету, у адну часціну мовы – прыметнік.

Марфалагічныя прыметы – гэта характарыстыкі граматычнай прыроды слоў.

Марфалагічныя прыметы, якія ўлічваюцца пры класіфікацыі часцін мовы, – гэта зменнасць ці нязменнасць, спосаб змянення (скланяюцца ці спрагаюцца), граматычныя катэгорыі і іх спецыфіка.

Адны марфалагічныя прыметы з’яўляюцца агульнымі для некалькіх часцін мовы (напрыклад, склон); другія ўласцівы толькі аднаму класу слоў (напрыклад, час).

Словы адной часціны мовы маюць агульныя марфалагічныя прыметы. Напрыклад, да назоўнікаў адносяцца словы, якім уласцівы граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону. Прыметнікі – гэта словы, у якіх граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону залежаць ад назоўнікаў, да якіх яны дапасаваны.

Адрозніваюцца часціны мовы сінтаксічнымі ўласцівасцямі: спосабам сінтаксічнай сувязі і сінтаксічнай функцыяй. Напрыклад, назоўнік у назоўным склоне ў сказе пераважна з’яўляецца дзейнікам, а назоўнікі ва ўскосных склонах – звычайна даданыя члены сказа і звязаны з галоўным словам сувяззю кіравання.

Пры класіфікацыі часцін мовы неабходна ўлічваць і асаблівасці іх словаўтварэння – кожная часціна мовы мае свае словаўтваральныя мадэлі. Напрыклад, для назоўнікаў і прыметнікаў найбольш характэрна суфіксальнае ўтварэнне, а для дзеясловаў – прыставачнае.

Слова не заўсёды валодае ўсімі прыметамі, характэрнымі для данай часціны мовы. Напрыклад, слова *звон* абазначае не прадмет у літаральным сэнсе, а дзеянне, аднак па марфалагічных уласцівасцях (наяўнасці пастаяннай прыметы роду) і сінтаксічных характарыстыках (здольнасці быць у сказе дзейнікам ці дапаўненнем) мы адносім яго да назоўнікаў.

Слова *кіно* не змяняецца па ліках і склонах, як гэта ўласціва для назоўніка, аднак і па семантычных, і па сінтаксічных, і па некаторых марфалагічных (мае характарыстыку роду) уласцівасцях яно адносіцца да групы назоўнікаў.

У залежнасці ад таго, улічваюцца толькі фармальныя прыметы ці граматычныя і лексічныя асаблівасці слова, пытанне аб розных часцінах мовы і іх колькасці рашаецца па-рознаму. Традыцыйна вылучаецца 10 часцін мовы: назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе, прыназоўнік, злучнік, часціцы і выклічнік. Першыя шэсць часцін мовы – знамянальныя словы, так як называюць прадметы ці іх прыметы або ўказваюць на іх і здольныя функцыянаваць у якасці членаў сказа. Прыназоўнікі, злучнікі і часціцы – службовыя часціны мовы, не маюць намінацыйнай функцыі і служаць для выражэння розных сінтаксічных адносін (прыназоўнікі і злучнікі), а таксама для выражэння сінтаксічных і мадальных значэнняў сказа (часціцы). Выклічнік – гэта асобы клас слоў, якія выражаюць пачуцці, пабуджэнні, волевыяўленні, не называючы іх: *ах*,

ну, *цыц* і інш. Выклічнікі не адносяцца ні да самастойных часцін мовы, ні да службовых часцін мовы. Ад знамянальных часцін мовы выклічнікі адрозніваюцца тым, што не называюць ні прадметаў, ні прымет, ні дзеянняў, а ад службовых – тым, што не выражаюць адносін паміж словамі ў словазлучэнні і сказе, не служаць для сувязі слоў і сказаў, не ўносяць у сказ дадатковых сэнсавых адценняў.

Усе самастойныя часціны можна падзяліць на зменныя і нязменныя. Зменнымі часцінамі мовы з'яўляюцца назоўнікі, прыметнікі, лічэбнікі, займеннікі, дзеясловы, нязменнымі – прыслоўі. Зменныя часціны мовы скланяюцца (назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік) або спрагаюцца (дзеяслоў).

Часціны мовы ўтвараюць сістэму, у аснове якой ляжаць адносіны падабенства і адрознення. Для знамянальных часцін мовы пры ўсіх адрозненнях паміж імі характэрныя агульныя прыметы: 1) яны называюць розныя з'явы рэчаіснасці, г.зн. валодаюць намінацыйнай функцыяй; 2) з'яўляюцца членамі сказа. Службовыя часціны мовы не маюць намінацыйнай функцыі і не з'яўляюцца членамі сказа, яны выражаюць адносіны паміж словамі і сказамі (прыназоўнікі і злучнікі) ці падкрэсліваюць адценні значэння іншых часцін мовы (часціцы).

Асобна разглядаюцца выклічнікі (выражаюць эмоцыі і пачуцці) і гукаперайманні (імітуюць гукі чалавека ці жывёл, прадметаў), якія не з'яўляюцца знамянальнымі, але і не выконваюць у сказе службовых функцый: *Нарэшце яна сказала: «Бог мой! Які госць!»* (І. Холад).

У некаторых дапаможніках як асобныя часціны мовы вылучаюцца словы катэгорыі стану (у школьных падручніках разглядаюцца як група прыслоўяў), дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі (часцей за ўсё разглядаюцца як формы дзеяслова), мадальныя словы.

Безасабова-прэдыкатыўныя словы абазначаюць стан прыроды ці чалавека, выконваюць функцыю выказніка ў аднасастаўным безасабовым сказе: *У лесе гэтак жа **ціха**, як і у полі ...* (М. Стральцоў).

Мадальныя словы выражаюць суб'ектыўныя адносіны гаворачага да таго, што ён выказвае, не змяняюцца і не з'яўляюцца членамі сказа: *Я думала: лёсам мне дадзена многае. І многае, праўда, мне лёс падарыў* (Я. Янішчыц). *Нават ад невялічкага павеву ветру галінкі падымаліся і, здавалася, вось-вось паляцяць на дол* (А. Пальчэўскі).

Часціны мовы – гэта лексіка-граматычныя класы слоў, якія выдзяляюцца на аснове трох асноўных прынцыпаў: семантычнага, які ўлічвае лексічнае значэнне; марфалагічнага, які вызначае ўсе агульныя і прыватныя катэгорыі, уласцівыя гэтым словам, асаблівасці словазмянення і формаўтварэння; сінтаксічнага, які ўлічвае характар спалучальнасці і функцыю ў сказе.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Які змест і аб'ём тэрміна «марфалогія»?
2. Якія задачы вывучэння марфалогіі?
3. Якое месца займае марфалогія сярод іншых раздзелаў мовазнаўства?
4. Што такое граматычнае значэнне?
5. Назавіце сродкі і спосабы выражэння граматычных значэнняў.
6. Што ўключае паняцце «граматычная катэгорыя»?
7. Што такое словаформа?
8. Што такое парадыгма?
9. Дайце азначэнне паняцця «часціны мовы».
10. Якія прынцыпы вылучэння і размежавання часцін мовы?
11. Ці можна ахарактарызаваць слова як часціну мовы па-за кантэкстам?
12. Якія часціны мовы называюцца самастойнымі, а якія службовымі? Назавіце іх асноўныя кваліфікацыйныя характарыстыкі.

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Якія з пададзеных ніжэй азначэнняў марфалогіі як раздзела мовазнаўства, на вашу думку, найбольш дакладныя? Абгрунтуйце сваё меркаванне.

1. Марфалогія (грэч. *morphē* – форма + *logos* – навука) – сукупнасць правіл будовы і змянення слова (Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Я. М. Адамовіч [і інш.]; пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. 2-е выд., дапрац. Мінск : Выш. шк., 1980. С. 4)

2. Марфалогія (грэч *morphē* – форма і *logos* – слова, вучэнне) як раздзел граматыкі вывучае слова і яго формы, класы слоў (часціны мовы) і іх граматычныя катэгорыі (Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. М. Грыгор'ева [і інш.]; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. Мінск : Выш. шк., 2006. С. 200).

3. Марфалогія (грэц. *morphē* – форма і *logos* – слова) – раздзел граматыкі, які вывучае сістэму формаў слова, інакш гэта навука пра формаслоўе (Сцяцко П. У. Уводзіны ў мовазнаўства : дапаможнік / П. У. Сцяцко. Гродна : ГрДУ, 2001. С. 129).

4. Раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца часціны мовы і іх асаблівасці, называецца марфалогіяй (ад грэч. *morphe* – форма і *logos* – вучэнне). Марфалогія – адна з састаўных частак граматыкі; яна вызначае граматычныя разрады слоў, іх спецыфічныя рысы, спосабы выражэння

розных граматычных катэгорый, высвятляе граматычныя значэнні і тлумачыць граматычныя формы слоў (Буряк Л. І. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапаможнік для студэнтаў-завочнікаў ВНУ БССР / пад рэд. Л. М. Шакуна. 2-е выд., дапрац. Мінск : Выш. шк., 1985. С. 106).

Заданне 2. Вызначце граматычнае значэнне выдзеленых словаформаў. Адзначце сродкі выражэння гэтых значэнняў.

Дождж ліў нядоўна, але ўсё роўна пацяжэлі пасля яго дрэвы, *звесілі* свае мокрыя галіны. Потым узнімецца вецер, абтрасе *светлыя* кроплі-пацеркі, і яны, буйныя і цяжкія, зашпокаюць, нібы пераспелыя лясоўкі, *па кустах*, па траве, па зямлі. Тады *да дрэў вернецца* ранейшая лёгкасць, і яны нават ад лёгкага дотыку *ветру* зноў *будуць* нямоцна і супакоена *шумець* (Я. Сіпакоў).

Асмеліўся б, здаецца, хто-небудзь высунуць зараз *на вуліцу* нос, а тым больш выйсці, ступіць *насустрэч* гэтаму шалёнаму *кіпенню*, – *жахнуўся б* і надвор'ю, і *свай* смеласці (Т. Бондар).

Заданне 3. Па ролі ў маўленні вызначце службовую часціну мовы:

а) звязвае аднародныя члены сказа, часткі складанага сказа, сказы ў тэксце і выражае адносіны паміж імі;

б) выражае розныя дадатковыя адценні значэння слоў, словазлучэнняў або сказаў; служыць для ўтварэння формаў слоў;

в) удакладняе і размяжоўвае значэнні ўскосных склонаў назоўнікаў, адносіны паміж словамі ў словазлучэнні.

Заданне 4. Спішыце і падкрэсліце ў тэксце ўсе самастойныя часціны мовы.

Ефрасіння Полацкая (каля 1101 – не пазней 1104 – 1167). Без гэтага імя немагчыма ўявіць не толькі панараму духоўнага жыцця на ўсходнеславянскіх землях у дванаццатым стагоддзі, але і ўсю гісторыю беларускай культуры. Князеўна, ігумення, ды найперш выдатная асветніца.

Паміж намі і часам, калі жыла знакамітая палачанка, ляжыць больш за восем стагоддзяў. Не дзіва, што гісторыя захавала пра яе не надта багатыя звесткі, але і яны дазваляюць убачыць агульнаеўрапейскую значнасць асобы таленавітай жанчыны-падзвіжніцы. Ахвярная праца Ефрасінні, як і яе сучаснікаў Кірылы Тураўскага і Клімента Смаляціча, сведчаць пра высокі культурны ўздым на зямлі нашых продкаў.

Ужо ў юнацтве Ефрасіння перапісвала і перакладала з іншых моў кнігі. Пазней, заснаваўшы ў Полацку два манастыры, яна надала пашырэнню пісьмовага слова вялікі размах. Вельмі верагодна, што асветніца і сама пісала арыгінальныя творы. Некаторыя гісторыкі небеспадстаўна звязваюць з імем Ефрасінні полацкае летапісанне і заснаванне бібліятэкі Сафійскага сабора, страчанай у гады Лівонскай вайны. Важнае месца ў жыцці нашай зямлячкі належала педагагічнай дзейнасці. Ефрасіння рупілася, каб вучні манастырскіх школ разам з граматаю навучыліся «чистоте душевной и бесстрастию телесному».

Знаходзячыся ў цэнтры культурнага жыцця тагачаснай Полацкай зямлі, асветніца выступала ў ролі збіральніцы талентаў, своеасаблівай мецэнаткі. Па яе заказе дойдзі Іаан пабудаваў сусветна вядомую царкву Спаса. Мясцовы майстар-ювелір Лазар Богша зрабіў для Ефрасінні свой славетны крыж – неацэнны помнік старажытнабеларускага мастацтва. Яна спрыяла стварэнню ўнікальных фрэскавых роспісаў Спасакага храма (Паводле У. Арлова).

Заданне 4. Прачытайце тэкст і назавіце ў ім службовыя словы.

Саракі (9 сакавіка старога стылю) – веснавое свята народнага календара, якое праваслаўная царква адзначае як дзень Сарака пакутнікаў. Лічба сорок часта абыгрывалася ў павер'ях і абрадавых дзеяннях. Дзяўчаты на Саракі пераломвалі сорок дошчачак і разрывалі сорок вяровачак, якія сімвалізавалі сілы, што скоўвалі зямлю, каб наблізіць надыход цяпла, абудзіць ад зімовага сну ўсю жывую прыроду. Калі на Саракі здараўся мароз, то чакалі яшчэ сорок маразоў і за кожны з іх з'ядалі па аднаму з сарака хлебных шарыкаў, спечаных да свята. На Саракі звычайна чакалі пацяплення і прылёту птушак (Паводле У. Васілевіча).

Заданне 5. Прачытайце тэксты. Назавіце часціны мовы.

1. Эх, час касьбы, вясёлы час!
І я ім цешыўся не раз,
І з таго часу па сягоння
Мне сонцам свеціць Наднямонне (Я. Колас).
2. Мы – розныя,
Як розныя мясціны,
Што нас у свет шырокі прывялі.
У кожнага ёсць свой куток адзіны,
Найлепшы,
Найраднаейшы на зямлі.

У кожнага свае хмызы і крушні,
 Свае лугі, пагоркі і раўкі,
 Свой маладзік,
 Загадкавы і скрушны,
 Свой адзінокі явар ля ракі... (Г. Бураўкін)

Заданне 6. Прачытайце сказы. Выпішыце: а) часціны мовы, якія скланяюцца, б) часціны мовы, якія спрагаюцца; д) нязменныя часціны мовы.

1. У сваёй хаце ўсе дзіркі вядомыя. 2. Свая матка, б'ючы, не заб'е, а чужая, гладзячы, загладзіць. 3. Адна галаўня ў печы не гарыць, а дзве і ў полі не гаснуць. 4. Хто вясной скача, той увосень плача. 5. Ад дрэннага семя не чакай добрага племя. 6. Бацькі пазухі падзяруць, дзецям носячы, а дзеці – ад бацькоў хаваючы. 7. Хай таго пярун спаліць, хто сам сябе хваліць. 8. Не раскусіўшы арэха, зерня не з'ясі. 9. Гультаю ў мароз у кажуху холадна, а працавітаму і ў кашулі гарача.

Заданне 7. Спішыце сказы. Вызначце, да якой часціны мовы адносяцца выдзеленыя мовы.

1. А раздолле спавіта было залаціста-блакітнай смугой, *ледзь* улоўнай ля далягляду (А. Вараб'ёў). 2. З цяністых груш і яблынь маладых сарваў лісты *гаручыя* віхор (М. Танк). 3. Шчаслівы *той*, хто ў сталасці сваёй дапамагае жыць прыгожы *маладым* (Я. Брыль). 4. Ганна была ўжо не тая гарэзлівая ганарліўка, *другая* жанчына глядзела на жыццё іншымі вачыма (І. Мележ). 5. Ноч палохала трывогай, нязведанасцю, горкім сумам па *страчаным*, па *загубленым* (М. Лобан). 6. Перш чым на *іншага* ківаць, узорам *сам* павінен стаць (Э. Валасевіч). 7. Уздымаліся тосты за гаспадароў, за наша шчаслівае *сёння* і светлае *заўтра* (У. Корбан). 8. Ужо снедаць час, і поўдзень скоры, ды з гэтым бацькам *адно* гора! (Я. Колас)

НАЗОЎНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Назоўнік як самастойная часціна мовы

Назоўнік займае адно з цэнтральных месцаў у сістэме часцін мовы. Гэта самы шматлікі і найбольш ужывальны клас слоў: агульная частотнасць назоўніка ў тэкстах складае ў сярэднім 20–30%.

Назоўнік – самастойная часціна мовы, якая характарызуецца значэннем прадметнасці. Назоўнікі называюць канкрэтныя прадметы

рэчаіснасці (*кажух, стол, кветка*), асоб (*дзіця, жанчына, чалавек*), жывыя і міфічныя істоты (*вавёрка, камар, русалка, чорт*), рэчывы (*вада, пясок, соль*), факты, падзеі, з'явы прыроды (*канікулы, сход, вецер*), а таксама ўласцівасці, якасці, дзеянні, стан, што разумеюцца абстрактна (*дабрыня, бег, чырвань, хадзьба*). Назоўнікі, якія маюць значэнне якасці і дзеяння, абазначаюць апрадмечаную прымету ці дзеянне або стан, якія не суадносяцца з утваральнікам і не ўказваюць на час. Падобнага тыпу назоўнікі лексічна прадметаў не называюць.

Значэнне прадметнасці назоўнікаў вызначаецца пры дапамозе лагічных пытанняў *хто?, што?* і выяўляецца ў тым, што назоўнікі належаць да аднаго з трох родаў (мужчынскага, жаночага, ніякага), маюць форму адзіночнага або множнага ліку і змяняюцца па склонах.

У сказе назоўнікі выконваюць розную сінтаксічную функцыю. Часцей за ўсё яны выступаюць у ролі дзейніка або дапаўнення: *Звініць, пяе, іскрыцца вясёлы ручаёк, жывой вадоюпоіць травінку, каласок* (А. Русак). У гэтым сказе *ручаёк* – дзейнік, *травінку, каласок* – прамыя дапаўненні, а *вадою* – ускоснае дапаўненне.

Назоўнікі могуць выступаць у сказе таксама ў ролі выказніка: *Увесь лес у расе* (Б. Сачанка); недапасаванага азначэння: *Неяк адразу пацяжэлі ад церпкага крывянога соку гронкі каліны* (М. Паслядовіч); прыдатка: *Сёння возера Свіцязь з навакольным лесам аб'яўлена помнікам прыроды: там расце мноства рэдкіх парод раслін і дрэў, якія нават занесены ў Чырвоную кнігу* (Я. Сіпакоў); акалічнасці: *Ад марозу хутка пашарэлі шыбы...* (Г. Далідовіч). Даволі часта назоўнік ужываецца ў ролі зваротка (членам сказа ў такім выпадку ён не з'яўляецца): – *Давайце, хлопцы, сходзім да мяне, – раптам сказаў Сяргейка, нібы прачытаўшы Ігаравы думкі* (У. Шахавец).

Назоўнікі могуць азначацца прыметнікамі (*серабрыстае навуцінне*), дзеепрыметнікамі (*падрыхтаваны студэнт*), займеннікамі (*наш сябар*), парадкавымі лічэбнікамі (*другі курс*).

У словазлучэннях назоўнікі могуць залежаць ад дзеясловаў (*дзякаваць настаўніку*), прыметнікаў (*цёмны ад загару*), прыслоўяў (*задоўга да сесіі*), лічэбнікаў (*восем дапаможнікаў*), займеннікаў (*нехта са студэнтаў*), саміх назоўнікаў (*дарога праз лес*).

Назоўнік як часціна мовы мае сваю сістэму склонавых канчаткаў. Для словаўтварэння назоўнікаў выкарыстоўваюцца суфіксы, якія не ўдзельнічаюць ва ўтварэнні іншых часцін мовы: *збіральнік* ← *збіраць*, *верталётчык* ← *верталёт*, *смеласць* ← *смелы*, *параходства* ← *параход*.

У разрад назоўнікаў могуць пераходзіць прыметнікі: *Вопратка ў паляўнічага далёка не асення* (Р. Ігнаценка); лічэбнікі: *Шасціра аднаго не чакаюць* (Прыказка); займеннікі: *Мае паехалі ў вёску да бабулі*;

дзеепрыметнікі: *Паранены* зараз на працэдурах; прыслоўі: *Не адкладвай гэту справу на потым*; прыназоўнікі: *З-на-над* – гэта паводле структуры састаўны прыназоўнік; выклічнікі: *Гучнае «ўра»* даносілася з плошчы; гукапераймальныя словы: *Мернае «тук-тук-тук»* чуецца ў прыціхлым лесе; часціцы: *Не* – адмоўная часціца.

Назоўнікі могуць пераходзіць у прыслоўі: *Ехаць у аўтобусе зайцам*; прыназоўнікі: *У сувязі з дрэнным надвор'ем паход адмяняецца*; безасабова-прэдыкатыўныя словы: *Бяда мне з вамі!*; выклічнікі: *Дудкі! Нічога вы не атрымаеце*; няпэўна-колькасныя словы: *Мора* кветак цвіце каля бабулінай хаты.

Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў

Агульныя назоўнікі абазначаюць цэлыя класы аднародных прадметаў, з'яў прыроды, жывых істот і г. д. (*акно, дождж, цяжкасць, чалавек*), а **ўласныя** з'яўляюцца індывідуальнымі назвамі асоб (*Валянціна, Мікола*), прадпрыемстваў (фабрыка *«Спартак»*), устаноў, арганізацый (ААТ *«Прамень»*), геаграфічных і адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак (*Брэст, Брэстчына, Еўропа*). Да ўласных назоўнікаў таксама належаць клічкі жывёл (сабака *Шарык*, кот *Васька*, карова *Рагуля*), астранамічныя назвы (*Млечны Шлях, Венера*), назвы газет, часопісаў, літаратурных твораў (газета *«Народная трыбуна»*, часопіс *«Малодосць»*, трылогія *«На ростанях»*).

Да ўласных назоўнікаў адносяцца і назвы марак, гатункаў вырабаў: тэлевізары *«Віцязь»*, *«Гарызонт»*; пральная машина *«Атлант»*; цукеркі *«Чырвоны каптурок»*, *«Лявоніха»*, *«Знічка»* і інш. Такія назоўнікі абазначаюць не адзінкавыя прадметы, а вылучаюць з шэрага агульных цэлыя класы прадметаў, якія маюць агульныя прыметы.

Спецыфічная асаблівасць уласных назоўнікаў – гэта адсутнасць у іх лексічнага значэння. Яны толькі называюць асобу ці прадмет, але нічога не абазначаюць.

Ад агульных уласных назоўнікі адрозніваюцца тым, што ўжываюцца звычайна ў адзіночным ліку, выключэнне складаюць словы, якія маюць толькі форму множнага ліку: *Альшаны, Гімалаі, Саяны*. І толькі зрэдку ўласныя назоўнікі могуць утвараць форму множнага ліку. Гэта назіраецца пры абазначэнні асоб, якія маюць агульныя рысы, агульныя асаблівасці: *Матросавы, гарлахвацкія*; аднолькавыя прозвішчы: *у групе тры Раманюкі, у класе чатыры Снарскія*; знаходзяцца паміж сабой у сваяцкіх адносінах: *браты Пятровы, сям'я Івановых*.

У некаторых выпадках агульны назоўнік можа стаць уласным: *бярoза* і горад *Бярoза*, *камень* і вёска *Камень*. У выніку пераходу агульных

назоўнікаў ва ўласныя ўзніклі шматлікія прозвішчы: *Бусел, Муха, Ліс, Пушча*; геаграфічныя назвы: *пасёлак Мір, горад Арол*. Калі агульныя назоўнікі пераходзяць ва ўласныя, то яны канкрэтызуюцца, становяцца індывідуальнымі назвамі, змяняюць свае граматычныя катэгорыі.

Некаторыя ўласныя назоўнікі могуць пераходзіць у агульныя. Гэта назіраецца тады, калі яны набываюць абагульняльны сэнс і выкарыстоўваюцца для абазначэння шэрагу аднародных прадметаў: *Ватман* (англійскі прамысловец) і *ватман* (папера для чарчэння і малявання); *Галіфэ* (французскі генерал) і *галіфэ* (штаны спецыяльнага крою); *Бастон* (горад) і *бастон* (тонкая шарсцяная тканіна); *Камелія* (французскі місіянер) і *камелія* (дэкаратаўная расліна); *Ампер* (французскі фізік) і *ампер* (адзінка вымярэння сілы электрычнага току); *Дызель* (нямецкі інжынер-вынаходнік) і *дызель* (рухавік унутранага згарання, які працуе на вадкім паліве); *Наган* (бельгійскі збройнік) і *наган* (рэвальвер). Пры пераходзе ўласных назоўнікаў у агульныя змяняюцца іх лексічныя значэнні (яны набываюць больш шырокі, абагульнены характар), а таксама граматычныя катэгорыі.

Адушаўлёныя назоўнікі з'яўляюцца назвамі людзей і жывых істот, а **неадушаўлёныя** – гэта назвы прылад, рэчаў, дрэў, раслін, з'яў прыроды, абстрактных паняццяў.

Адрозненне адушаўлёных і неадушаўлёных назоўнікаў граматычна выражаецца ў форме вінавальнага склону. Вінавальны склон адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду супадае з родным склонам у адзіночным і множным ліках: *бачыў сябра – няма сябра; бачыў сяброў – няма сяброў*. Адушаўлёныя назоўнікі жаночага і ніякага роду маюць агульныя формы вінавальнага і роднага склону толькі ў множным ліку: *сустракаць дзяцей – група дзяцей, віталі студэнтак другога курса – сотня студэнтак*.

Некаторыя адушаўлёныя назоўнікі пры спалучэнні з дзеясловамі *адправіцца, накіравацца, уступіць, пайсці, выйсці* набываюць форму вінавальнага склону, суадноснаю з формай назоўнага: *адправіцца ў партызаны, накіравацца ў партызаны, уступіць у скаўты, пайсці ў настаўнікі, выйсці ў людзі*.

У неадушаўлёных назоўнікаў вінавальны склон супадае з назоўным: *прынеслі парты – парты ў класе новыя, закупілі вёдры – вёдры з вадой стаяць на вуліцы*. Назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць жывых істот (*народ, табун, рой, натоўп* і г. д.) выступаюць у мове граматычна неадушаўлёнымі, таму што ў іх вінавальны склон супадае з назоўным: *бачу народ каля дарогі – сабраўся народ*.

Граматычнае паняцце «адушаўлёнасць – неадушаўлёнасць» не супадае з біялагічным паняццем «жывое – нежывое». Так, назоўнікі *мярцвяк, тапелец, нябожчык* успрымаюцца як адушаўлёныя, так як у іх

вінавальны склон супадае з родным: *бачу мерцвяка – няма мерцвяка*.

У якасці адушаўлёных ужываюцца назвы фантастычных і міфалагічных істот: *лясун, чорт, вадзянік*; назвы фігур, карт у шахматных і картачных гульнях: *слон, туз, дама, валет*; назвы некаторых танцаў: *казачок, гапак*; назвы цацак: *лялька, матрошка, зайчык*; назвы страў: *карп пад маянэзам, запечаны налім* і інш.

Неадушаўлёныя назоўнікі пры іх выкарыстанні ў пераноснымзначэнні набываюць граматычныя прыметы адушаўлёнасці: *дастаць языка, сустракаў гэтага тыпа, бачыла вашага арыгінала*. Як адушаўлёныя выступаюць і назоўнікі, якія служаць для характарыстыкі адмоўных якасцяў чалавека і маюць сінтаксічна абмежаванае значэнне (*пень, лапаць, ануча, мяшок*): *Чаму можна навучыць гэтага пня?!*

Усе агульныя назоўнікі падзяляюцца на канкрэтныя і абстрактныя.

Канкрэтныя назоўнікі абазначаюць прадметы рэчаіснасці і з’явы прыроды: *бяроза, гром, дом*. Канкрэтнымі лічацца і назоўнікі, якія абазначаюць дзеянне, стан, час, грамадскія падзеі і некаторыя іншыя з’явы рэчаіснасці, калі яны ўяўляюцца як канкрэтныя і паддаюцца лічэнню: *адказ, запаленне, раніца, мітынг*.

Канкрэтныя назоўнікі маюць формы адзіночнага і множнага ліку (*таполя – таполі, мароз – маразы, адказ – адказы, кніга – кнігі*), а таксама спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі (*тры ліпы, пяць гадоў, восем сталоў, адзін падручнік*). Не змяняюцца па ліках нескланяльныя назоўнікі (*пано, таксі, кашнэ*) і словы, якія ўжываюцца толькі ў множным ліку (*вароты, акуляры*). Канкрэтныя назоўнікі могуць быць адушаўлёнымі і неадушаўлёнымі: *хата, вучань, горад*.

Абстрактныя назоўнікі абазначаюць адцягненыя паняцці, якасць, дзеянне, стан: *рэалізм, чырвань, касьба*. Яны звычайна ўтвараюцца ад асноў назоўнікаў, прыметнікаў і дзясловаў пры дапамозе суфіксаў: **-ств-** (*хараство* ← *харошы*), **-асць (-осць)** (*маладосць* ← *малады*), **-ат-(-от-)** (*гаркота* ← *горкі*), **-н-** (*стракатня* ← *стракатаць*), **-ізм (-ызм)** (*гераізм* ← *герой*), **-ін-(-ын-)** (*цеплыня* ← *цёплы*), **-б-** (*служба* ← *служыць*), **-нн-** (*складанне* ← *складаць*), **-энн-(-енн-)** (*праслаўленне* ← *праславіць*), **-к-** (*разведка* ← *разведаць*), **-ік-(-ык-)** (*педагогіка* ← *педагог*), **-аж** (*метраж* ← *метр*), **-эч-(-еч-)** (*пустэча* ← *пусты*), **-ізн-** (*круцізна* ← *круты*), **нулявога суфікса** (*павага* ← *паважаць*).

Сустракаюцца выпадкі, калі канкрэтны ці абстрактны характар таго ці іншага назоўніка можна вызначыць толькі ў кантэксце. Напрыклад: *У Гродне ў некаторых месцах захавалася брукаваная дарога. – Дзяўчына ўдала выбрала сваю жыццёвую дарогу*.

Абстрактныя назоўнікі мужчынскага роду ў форме роднага склону адзіночнага ліку маюць канчатак **-у**: *смеху, гумару, поспеху*.

Абстрактныя назоўнікі могуць спалучацца толькі з няпэўна колькаснымі словамі (*многа радасці, шмат гумару*), ад іх звычайна не ўтвараюцца формы множнага ліку. Утварэнне формаў множнага ліку магчыма толькі ад тых назоўнікаў, якія набываюць значэнне канкрэтнасці: *бяды – усе беды зваліся*.

Некаторыя абстрактныя назоўнікі з'яўляюцца множналікавымі (*абставіны, радзіны, заручыны, хованкі, дажынкi, жмуркі*) або маюць форму множнага ліку, якая сваёй семантыкай адрозніваецца ад аднакарэнных назоўнікаў адзіночнага ліку (*жыццёвы выбар – датэрміновыя выбары*).

Абстрактнымі назоўнікамі могуць быць толькі неадушаўленыя назоўнікі: *слава, смутак, руплівасць*.

Зборныя назоўнікі – гэта словы, якія абазначаюць сукупнасць людзей, жывых істот, аднародных прадметаў як адно непадзельнае цэлае. Характэрная прымета гэтых назоўнікаў – гэта адсутнасць у іх формы множнага ліку: *студэнцтва, карэнне, ядловец*. Сінтаксічна зборныя назоўнікі могуць спалучацца з дробавымі лічэбнікамі і з няпэўна-колькаснымі словамі: *дзе трэця чалавецтва, шмат птаства, многа сучча*. У родным склоне адзіночнага ліку зборныя назоўнікі мужчынскага роду маюць канчатак *-у*: *хмызняку, бярэзніку, ядлоўцу*.

У некаторых зборных назоўніках значэнне зборнасці можа быць выражана чыста лексічна – асновай слова: *посуд, мэбля*. Але часцей за ўсё яно выражаецца з дапамогай словаўтваральных суфіксаў: *-ств-* (*настаўніцтва* ← *настаўнік*), *-й-* (*пер'е* ← *пяро*), *-ат-* (*беднота* ← *бедны*), *-ур-* (*апаратура* ← *апарат*), *-ар-* (*машкара* ← *мошкі*), *-ін-(-ын-)* (*садавіна* ← *садовы*), *-нік* (*бярэзнік* ← *бяроза*), *-няк* (*дубняк* ← *дуб*), *-як* (*вішняк* ← *вішня*), *-в-* (*братва* ← *брат*), *-от-* (*лістота* ← *ліст*), *-ішч-(-ышч-)* (*іржышча* ← *іржа*), *-ец* (*ядловец* ← *ядловы*), *нулявога суфікса* (*сучча* ← *сук*).

Значэнне зборнасці з адценнем абагульненасці ў кантэксце могуць набываць назоўнікі, ужытыя ў форме адзіночнага ліку: *Нівы пладавітыя шэпчаць грузным коласам* (Я. Колас).

Адхіленнем ад літаратурнай нормы з'яўляецца выкарыстанне формаў множнага ліку (*лісці, калосі, каменні*): *Пастушок выглядаў не то сярэбраным, не то залатым. Праменні красавалі, як агнёвыя васількі, на яго галаве. Праменні пырскалі яму ў твар дьяментавымі снапамі* (З. Бядуля). Падобныя зборныя назоўнікі маюць форму толькі адзіночнага ліку: *лісце, калосе, каменне*. Канкрэтныя назоўнікі *ліст, колас, камень* маюць адпаведныя формы множнага ліку: *лісты, каласы, камяні*. Гэтыя формы адрозніваюцца семантыкай, бо адзіночны лік зборных назоўнікаў абазначае непадзельнае мноства як адно цэлае, якое не паддаецца

пералічэнню, а множны лік канкрэтных назоўнікаў называе мноства, якое лёгка распадаецца на асобныя часткі і паддаецца пералічэнню: *пер'е, пёры – пяро*.

Ад зборных назоўнікаў неабходна адрозніваць словы, якія абазначаюць сукупнасць прадметаў ці асоб: *калектыў, народ, натоўп*; частку ад цэлага: *група*; дакладна вызначаную колькасць адзінак: *рота, полк*. Такія назоўнікі ўтвараюць формы множнага ліку: *калектывы, групы, палкі*; спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі: *тры роты, дзве групы, два брацкія народы*; не маюць суадносных назваў для абазначэння адной асобы ці прадмета.

Рэчыўныя назоўнікі абазначаюць назвы рэчываў аднароднага саставу. Такія рэчывы можна дзяліць на часткі. Да іх належаць назвы хімічных элементаў: *цынк, азот, вадарод*; тканін: *шоўк, паркаль, бавоўна*; прадуктаў харчавання: *алей, сыр, малако*; карысных выкапняў: *вугаль, нафта, торф*; лякарстваў: *анальгін, аспірын, валідол*; розных матэрыялаў, адходаў вытворчасці: *пясок, бетон, апілки*; сельскагаспадарчых культур: *авёс, пшаніца, гарох*. Рэчывы, абазначаныя такімі назоўнікамі, могуць быць вымераны, але не падлічаны.

Характэрная асаблівасць рэчыўных назоўнікаў – ужыванне іх у форме адзіночнага ліку. Невялікая колькасць рэчыўных назоўнікаў мае форму толькі множнага ліку: *дрожджы, духі, кансервы, апілки, крупы*.

У кантэксце некаторыя рэчыўныя назоўнікі могуць набываць форму множнага ліку пры ўмове, што яны абазначаюць гатункі ці віды рэчываў, вырабы з пэўных матэрыялаў: *калійныя солі, мінеральныя воды, лячэбныя гразі, рознакаляровыя алмазы*.

Адметнай асаблівасцю рэчыўных назоўнікаў мужчынскага роду з'яўляецца наяўнасць у родным склоне адзіночнага ліку канчатка **-у (-ю)**: *мёду, вугалю, цукру, пяску, гароху*.

Рэчыўныя назоўнікі спалучаюцца з няпэўна-колькаснымі словамі або з метрычнымі адзінкамі, а таксама з дробавымі лічэбнікамі: *мала нафты, літр малака, кілаграм цукру, дзве пятыя цэменту*.

Асабовыя назоўнікі з'яўляюцца назвамі пэўных асоб. Гэта адушаўлёныя назоўнікі. Яны абазначаюць асоб паводле іх сацыяльнай ці нацыянальнай прыналежнасці: *бядняк, беларус, іспанец*; роду дзейнасці: *спявак, брыгадзір, настаўнік*; сваяцкіх адносін: *родзіч, сваяк*; месца жыхарства: *браслаўчанін, гараджанін, афрыканец*; розных якасцей: *гаварун, весялун, чысцёха, плакса, ціхоня*. Асабовыя назоўнікі ў асноўным маюць вытворную аснову. Большасць з іх утварылася ад назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў: **мінчанін** ← *Мінск*, **выкладчык** ← *выкладаць*, **бядняк** ← *бедны*, **аптэкар** ← *аптэка*, **банкёр** ← *банк*, **масажыст** ← *масаж*, **фельетаніст** ← *фельетон*, **кватарант** ← *кватэра*, **лясун** ← *лес*, **цыганчук**

← *цыган*, *князёўна* ← князь, *цыркач* ← *цырк*, *касцюмер* ← *касцюм*, *зямлянін* ← *зямля*, *палітыкан* ← *палітыка*, *акцы[йа]нер* ← *акцыя*, *дзівак* ← *дзіва*, *аршанец* ← *Орша*, *кастраміч* ← *Кастрама*, *кранаўшчык* ← *кран*, *палкоўнік* ← *полк*, *дыпломнік* ← *дыплом*, *білецёр* ← *білет*.

Неасабовыя назоўнікі служаць для абазначэння іншых жывых істот: *вавёрка*, *шпак*, *камар*; прадметаў і з’яў: *неба*, *гром*, *хата*.

Адзінкавыя назоўнікі – гэта словы, якія называюць адзінкавыя прадметы, вылучаныя з сукупнасці аднародных прадметаў або з масы аднароднага рэчыва. Утвараюцца такія назоўнікі ад рэчыўных ці зборных назоўнікаў з дапамогай суфіксаў **-ін-(-ын-)**, **-інк-(-ынк-)**: *пушынка* ← *пух*, *гарошына* ← *гарох*, *сняжынка* ← *снег*, *пясчынка* ← *пясок*, *вінаградзіна* ← *вінаград*, *бульбіна* ← *бульба*, *жамчужына* ← *жэмчуг*, *фасоліна* ← *фасоля*, *саломіна* ← *салом*, *пылінка* ← *пыл*, *травінка* ← *трава*, *дажджынка* ← *дождж*.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Што такое назоўнік?
2. Якія граматычныя катэгорыі ўласцівы назоўніку?
3. У ролі якіх членаў сказа можа выступаць назоўнік?
4. Якія назоўнікі належаць да агульных і ўласных, канкрэтных і абстрактных?
5. Як вызначаецца катэгорыя адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці назоўнікаў?
6. Назавіце характэрныя рысы зборных і рэчыўных назоўнікаў.
7. Якія назоўнікі лічацца адзінкавымі?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Размяркуйце назоўнікі па групам і выпішыце іх у такім парадку: а) назвы асоб; б) назвы жывых істот; в) назвы рэчаў; г) назвы з’яў прыроды; д) назвы з’яў грамадскага жыцця; е) назвы ўласцівасцяў і якасцяў; ж) назвы дзеянняў і стану.

Мастак, пчала, імжа, дарвінізм, ад’езд, даярка, зеляніна, рэвалюцыя, акунь, настаўнік, гуманізацыя, кок, рэжысёр, падушка, навальніца, світанне, лыжка, з’езд, электрык, шафа, студэнт, гром, канапа, капіталізм, шапка, каланіялізм, канкурэнцыя, пілот, арол, зацьменне, злосць, малацьба.

Заданне 2. Вызначце лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў: а) канкрэтны; б) абстрактны; в) рэчыўны; г) зборны.

Дрэва, розум, вадарод, крэсла, дрожджы, паркаль, шчаўе, кароль, яблык, кансервы, лён, цярпенне, шоўк, дажынкi, крылле, выдра, ламачча, узгорак, банкір, лісце, сталь, птаства, кісларод, падручнік, малако, абставіны, валідол, адведзіны, азот, ельнік, смятана, каханне, збожжа, апілки, мазь.

Заданне 3. Знайдзіце зборныя назоўнікі, адзначце іх словаўтваральныя афіксы.

1. Ганначка ўбачыла дзятву, што спяшалася насустрач (В. Гарбук).
 2. На вузенькай сцяжынцы, што вілася між куп'я па хмызняку, сядзеў велічынёй з добрага сабаку светла-буры звер (У. Ляўданскі).
 3. Калі адукаваны салоўка спяваў апоўначы ў бярэзніку, дык не то што блізкія істоты, але і далёкія зоркі ў небе слухалі з прыемнасцю і пераміргваліся ад дзіва паміж сабой... (З. Бядуля).
 4. Луг не роўны і не гладкі, ён перарэзаны старыцамі-раўчакамі, канавамі, берагі якіх зараслі лазняком, на ўзгорках стаяць дубы, у зарэчнай далечы сінее лес, злева з-за хмызнякоў выглядаюць стрэхі хат (І. Шамякін).
 5. Сонныя птушкі неспакойна, незадаволена трапыхалі крыллем у макушках сярод нявіднага ў чарноце вецця (М. Гарэцкі).

Заданне 4. Знайдзіце памылкі, звязаныя з ужываннем зборных назоўнікаў. Выпраўце іх.

1. Лёгкі ветрык гуляе ў лісцях дрэў. 2. Дол пад дубам нібыта ўсыпаны дробнымі каменнямі. 3. На трапяткіх бялюткіх крыллях ляцяць удаль мае гады. 4. А калі ўдараць тугія сонечныя праменні, зноў сцяблінка нальецца цёмна-зялёным сокам (Л. Кацкевіч). 5. І раптам я ўбачыў: вышэй за ўсе дрэвы ўзносiліся над светам не дужа густая, але магутная верхавіна і некалькі велізарных, як бявенні, галін (У. Караткевіч).

Заданне 5. Утварыце формы множнага ліку і формы зборнасці ад слоў *волас, камень, колас, пяро, карань, бярвяно, ліст, брус*.

Заданне 6. Вызначце, да адушаўлёных ці неадушаўлёных адносяцца назоўнікі, і назавіце, што яны абазначаюць.

Амеба, ферзь, персанаж, мінулае, робат, ягня, вірус, атрад, пешка, лес, слімак, скрыжаванне, дамавік, мухамор, тапелец, аб'яднанне, народ, авадзень, аднавясковец, дуб, бактэрыя, спекулянт, натоўп, клоўн, лясун, камп'ютар, прывід, табун, карп (*назва травы*).

Заданне 7. Складзіце сказы, у якіх бы прапанаваныя назоўнікі выступалі то як агульныя, то як уласныя.

Акадэмія, колас, танк, арал, дынама, шарык, бярозка, верабей, полымя, вера, крыніца, кулон.

Заданне 8. Выпішыце са сказаў рэчыўныя назоўнікі, вызначце іх лексічныя і граматычныя асаблівасці.

1. Толькі некалькі людзей бязгучна і млява цягнуцца па пірсе, адганяючы з брандспойтаў гэты дым, гэты пыл, гэты сухі туман (У. Караткевіч). 2. Кірыла ўпершыню чуе такое. Быццам вада бяжыць па звонкай металічнай трубе (І. Шамякін). 3. Баляванне было вялікае. Шампанскае лілося як рака (М. Гарэцкі). 4. Ён марыў аб няздзейсненым, аб тым, чаго не будзе, аб жыцці, што споўнена віруючым токам крыві (У. Караткевіч). 5. Не сказаць, каб вялікія ласункі былі з чэрствага хлеба, але еў яго Міколка з вялікай ахвотай, толькі пугаўка-нос пабліскваў ад вялікага задавальнення (М. Лынькоў).

Заданне 9. Раскрыце семантыку назоўнікаў, назавіце граматычныя катэгорыі, акрэсліце сінтаксічную функцыю.

1. Верасень лічыцца па календары першым месяцам восені.

Сады і лясы змяняюць паступова сваю летнюю зялёную вопратку на асенняе ўбранне. Лісце на дрэвах пачынае жаўцець, набываючы розныя колеры і адценні. Сярод цёмных лапак ялін і сосен зіхаціць залатое лісце бяроз, ліп, клёнаў, вольхі, арэшніку (В. Вольскі).

Заданне 10. Вызначце, якой часцінай мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы і як яны ўтварыліся.

1. Скажа нехта «**добрае раніцы**» ў адным канцы вуліцы, а ў другім жанчыны адсоўваюць на вокнах фіранкі, каб зірнуць, хто гэта ўстаў раней за іх (Я. Сіпакоў). 2. **Вучоныя** лічаць, што чалавек на тэрыторыі Беларусі мог жыць ужо каля трохсот гадоў назад (Г. Штыхава). 3. Усядзецца сініца на тонкую галінку, абвясціць «**віць-віць-віць**» усім іншым птушкам і жывым істотам, памаўчыць крыху, адляціць зноў і паўтарае сваю кароценькую фразу (Л. Кацкевіч). 4. **Смелага** куля баіцца. 5. Ёсць у **кожнага** свой незабыўны, абжыты куток (Ю. Свірка). 6. **Усё** нібы змянілася: рунь пагусцела, стала больш красак на ўзлеску, а дальні ўзгорак,

на якім быў пасеяны авёс, засінеў, нібы хто пафарбаваў яго (Т. Хадкевіч).
 7. Гучнае «ўра» пракацілася над заснежанымі палямі (М. Лынькоў).
 8. **Перажытае** адбілася і на яе характары, і на дачасна састарэлым, хваравітым твары (Т. Хадкевіч).

Катэгорыя роду назоўніка, сродкі яе выражэння. Спосабы вызначэння граматычнага роду назоўніка

Род назоўнікаў – гэта марфалагічная катэгорыя, якая паказвае на здольнасць назоўнікаў спалучацца з пэўнымі формамі звязаных з імі слоў. Катэгорыя роду для назоўнікаў з’яўляецца класіфікацыйнай (несловазмяняльнай) і сінтаксічна незалежнай.

Марфалагічная катэгорыя роду праяўляецца толькі ў формах адзіночнага ліку. Назоўнікі, якія маюць форму толькі множнага ліку, пазбаўлены катэгорыі роду: *акуляры, Баранавічы, суткі*.

У залежнасці ад семантычных і марфалагічных прымет назоўнікі адносяцца да аднаго з трох родаў: жаночага (*чырвань, краіна, сястра*), мужчынскага (*боль, студэнт, бацька*), ніякага (*неба, дзіця, акно*).

Род назоўнікаў вызначацца трыма спосабамі: марфалагічна, сінтаксічна, семантычна.

Марфалагічна род вызначаецца па склонавых канчатках.

Да мужчынскага роду адносяцца назоўнікі, якія ў назоўным склоне маюць наступныя канчаткі: **нулявы** (*лес, гай, чарадзея*) – у родным – **-у (-ю), -а(-я)** (*лесу, гаю, чарадзея*); **-а(-я)** (*мужчына, дзядуля, бацька*) – у родным – **-ы(-і)** (*мужчыны, дзядулі, бацькі*). Назоўнікі мужчынскага роду, утвораныя ў выніку субстантывацыі прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, маюць у назоўным склоне канчатак **-ы**: *рабочы, ранены, дзяжурны*.

Да жаночага роду адносяцца назоўнікі, якія ў назоўным склоне маюць **нулявы канчатак** (*соль, смеласць, мыш*), у родным – **-і(-ы)** (*солі, смеласці, мышы*); канчатак **-а(-я)** (*сасна, таполя, мяжа*), а ў родным – **-ы(-і)** (*сасны, таполі, мяжы*). Субстантываваныя прыметнікі і дзеепрыметнікі жаночага роду ў назоўным склоне маюць канчатак **-ая**: *курсавая, хворая, маладая*.

Да ніякага роду адносяцца назоўнікі, якія ў назоўным склоне маюць канчаткі **-а(-я), -о(-ё), -е** (*жыта, бярэмя, жыццё, сяло, поле*), у родным – **-а(-я)** (*жыта, бярэмя, жыцця, сяла, поля*). Субстантываваныя прыметнікі і дзеепрыметнікі ніякага роду ў назоўным склоне маюць канчатак **-ае** (*марожанае, пірожнае, шампанскае*).

Паказчыкам роду ў некаторых назоўніках з’яўляецца суфікс.

Для назоўнікаў мужчынскага роду характэрны суфіксы **-ір, -чык, -ар (-яр), -шчык, -іст(-ыст)**: *камандзір, выкладчык, гандляр, барабаничык, цымбаліст, гітарыст*. У складзе назоўнікаў жаночага роду вылучаюцца

суфіксы **-осць(-асць)**, **-об-**, **-к-**: *маладосць, смеласць, хвароба, студэнтка*. Суфіксы **-ств-**, **-нн-**, **-енн-**, **-анн-** характэрны для назоўнікаў ніякага роду: *птаства, кіраванне, узбраенне, узнагароджанне*.

Аднак канчатак не можа лічыцца надзейным паказчыкам фармальнага выражэння роду, так як, напрыклад, нулявы канчатак маюць назоўнікі мужчынскага і жаночага роду: *зайздрасць, радасць, сын*. У такім выпадку род вызначаецца **сінтаксічна** (па форме дапасаванага да назоўніка азначэння ці выказніка, выражанага дзеясловам прошлага часу): *твой новы падручнік, твая новая сукенка, тваё новае паліто; сястра падышла, брат падышоў, зубраня падышло*. Сінтаксічным спосабам вызначаецца род нескланяльных назоўнікаў: *новае паліто, смачная салямі, ружовы фламінга*.

Род асабовых назоўнікаў вызначаецца **семантычна** (у залежнасці ад полу асобы). Назоўнікі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу, адносім да мужчынскага роду: *брат, патрыёт, бацька*; асоб жаночага полу – да жаночага: *сястра, дачка, паэтэса*.

Некаторыя асабовыя назоўнікі, якія абазначаюць сваяцкія адносіны, у залежнасці ад полу носьбіта маюць формы мужчынскага і жаночага роду. Утвараюцца яны шляхам суплетывацці асноў: *брат – сястра, сын – дачка, дзед – баба*. Пры ўтварэнні родавых пар таксама могуць удзельнічаць суфіксы: *артыст – артыстка, акцёр – актрыса, беларус – беларуска, чэркес – чэркешанка, граф – графіня, прынц – прынцэса, сіньёр – сіньярына, поп – пападдзя*. Некаторыя родавыя пары ўтвараюцца нулясуфіксальным спосабам: *Валянцін – Валянціна, Алесь – Алеся, Аляксандр – Аляксандра*.

Суадносныя родавыя пары назоўнікаў, якія з’яўляюцца назвамі жывёл і птушак, маюць суплетыўныя асновы: *певень – курьца, баран – авечка, бык – карова*. Некаторыя назоўнікі ўтвараюць родавыя пары пры дапамозе суфіксаў: *гусь – гусак, воўк – ваўчыца, асёл – асліца, індык – індычка, бусел – бусліха, качка – качар*. Аднак многія назвы жывёл, рыб, птушак, паўзуноў выкарыстоўваюцца толькі ў форме мужчынскага ці толькі ў форме жаночага роду: *шчупак, камар, вожык; муха, вавёрка, ластаўка*. Форму ніякага роду маюць назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот. Яны ўтвараюцца пры дапамозе суфікса **-ян(-ан-)**: *кацяня ← кот, медзведзяня ← мядзведзь, зязюляня ← зязюля, ласяня ← лось*.

Некаторыя назоўнікі выкарыстоўваюцца ў дзвюх родавых формах: *заміа і заміа, клавіш і клавіша, перыфраз і перыфраза, мангуст і мангуста, падмена і падмен, рэпрыза і рэпрыз, прышчэп і прышчэпа і інш.*

Варыянтнасць у родзе некаторых назоўнікаў прыводзіць да ўтварэння семантычна розных назоўнікаў: *гваздзік і гваздзіка; дынамік і дынаміка; гранат і граната; базілік і базіліка; кар’ер і кар’ера і інш.*

Назоўнікі, якія абазначаюць асоб паводле роду іх дзейнасці, па характары пасады, па ўдзеле у грамадскім і палітычным жыцці, маюць форму толькі мужчынскага роду, хоць могуць абазначаць і асобу жаночага полу: *рэдактар, дацэнт, трэнер, інжынер, адміністратар, хірург, рэктар, дырэктар, адвакат, канструктар, скульптар, тэрапеўт, дэкан, аграном, прафесар, доктар, лектар, акадэмік, мадэльер, апанент, асістэнт, дэпутат, адвакат, архітэктар* і інш. Ужытыя пры такіх назоўніках азначэнні маюць форму мужчынскага роду: *вядомы хірург, знаёмы дырэктар, заслужаны архітэктар*. Пол жа ўтваральніка дзеяння вызначаецца па прозвішчы ці па дзеяслове-выказніку, ужытым у прошлым часе: *рэдактар Пятрова, рэдактар Пятроў, выступіў прафесар, выступіла прафесар*.

Словы *тамада, суддзя, ваявода, слуга, старшыня, старшыня, стараста, юнга, творца, мовазнаўца* – гэта назоўнікі мужчынскага роду.

Ад назоўнікаў, якія абазначаюць прафесію, род заняткаў, неабходна адрозніваць назоўнікі **агульнага роду**, якія абазначаюць асобу мужчынскага або жаночага полу паводле характэрнага дзеяння або прыметы: *падпявала, ціхоня, плакса, чысцёха, сірата, задавака, размазня*. Канкрэтная прыналежнасць да мужчынскага ці жаночага роду вызначаецца ў кантэксце з улікам дапасаванага азначэння: *малы плакса, малая плакса*.

Назоўнікі агульнага роду характарызуюць асобу па знешнім выглядзе: *чысцёха, мурза*; па звычках, манеры паводзін: *задавака, ціхоня, адзіночка, выскачка*; па інтэлектуальных уласцівасцях: *зубрыла, недавучка, самавучка*; па маральных якасцях: *беларучка, лежабока, рабацяга*; па родзе заняткаў: *пісака, кніганоша, лістаноша*.

Да назоўнікаў агульнага роду адносяцца словы *нямко, крыўко, гняўко, хвалько*, а таксама бытавыя формы ўласных імён *Саша, Шура, Жэня, Валя*.

Назоўнікі агульнага роду маюць вытворную аснову. Большасць з іх утварылася ад дзеясловаў ці прыметнікаў з дапамогай суфіксаў: **-к-** (*задавака* ← *задавацца*), **-с-** (*крыкса* ← *крычаць*), **-л-** (*аб'ядала* ← *аб'ядаць*), **-яг-** (*туляга* ← *туляцца*), **-уг-(-юг-)** (*хітруга* ← *хітры*, *спрытнога* ← *спрытны*), **-ул-** (*крывуля* ← *крывы*), **-эч-(-еч-)** (*галеча* ← *голы*, *пустэча* ← *пусты*), **-іц-** (*тупіца* ← *тупы*), **-юк-** (*манюка* ← *маніць*). Некаторыя назоўнікі агульнага роду ўтвораны нулясуфіксальным спосабам: *падліза* ← *падлізацца*, *прыдзіра* ← *прыдзірацца*, *разява* ← *разявіцца*, *румза* ← *румзаць*, *непасада* ← *непаседлівы*, *праныра* ← *пранырлівы*. Ёсць сярод назоўнікаў агульнага роду і словы, утвораныя складана-суфіксальным (*самавучка* ← *вучыцца самому*, *беларучка* ← *белая рука*) і складана-нульсуфіксальным (*пустамеля*, *кніганоша*) спосабамі.

Назоўнікі агульнага роду характарызуюцца часцей адмоўнай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай: *праныра, няўмека, задзіра*. Толькі

некаторыя назоўнікі агульнага роду маюць нейтральную або станоўчую азначную характарыстыку: *кніганоша, сірата, цёзка, малайчына*.

Семантычна вызначаецца род **запазычаных нескланяльных** назоўнікаў. Да мужчынскага роду адносяцца назоўнікі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу ці сукупнасць асоб: *аташэ, маэстра, дэндзі, янкі, ранце, парце, мафіёзі, кулі, буржуа, канферансье, мікада, кюрэ, куцюр'е, фігаро, круп'е, шансанье*. Да жаночага роду належаць назоўнікі, якія абазначаюць асоб жаночага полу: *фрау, міс, місіс, пані, мадам, лэдзі, мадэмуазэль, мілэдзі*.

Нескланяльныя назоўнікі, якія абазначаюць жывёл, птушак, насякомых, рыб адносяцца да мужчынскага роду: *кенгуру, фламінга, зебу, какаду, поні, грызлі, дынга, шымпанзэ, марабу, акапі*; **але** назоўнікі *івасі, цэцэ, гупі* адносяцца да жаночага роду. Паводле «Беларускага арфаграфічнага слоўніка» пад рэдакцыяй А.А. Лукашанца (Мінск, 2010), назоўнік *калібры* аднесены да жаночага роду; некаторыя нескланяльныя назоўнікі падаюцца як двухродавыя: *хіпі, візаві, інкогніта, пратэжэ* (мужчынскі і жаночы род).

Назоўнікі, якія абазначаюць неадушаўлёныя прадметы, адносяцца да ніякага роду: *алібі, жэле, фае, самба, сальта, інтэрв'ю, паліто, пюрэ, жабо, рагу, эскімо, рэгбі, кені, брута, канфеці, эмбарга, мулінэ, манга, ампула, барбекю, халі-галі, бурымэ* і інш. Назоўнікі *кальрабі, салямі, брокалі, фейхоа, беры-беры*, а таксама назоўнікі, якія з'яўляюцца назвамі моў (*фіджы, хіндзі, урду* і інш.), адносяцца да жаночага роду. Да мужчынскага роду належаць словы *пенальці, карт-бланш, гран-пры, сірока, салана, тарнада, бры, сулугуні, торы*. Запазычаныя нескланяльныя словы *бігудзі, сабо* з'яўляюцца множналікавымі назоўнікамі.

Род нескланяльных уласных геаграфічных назваў вызначаецца па граматычным родзе агульных назоўнікаў, якія з'яўляюцца родавымі паняццямі: ***горад Баку, возера Антарыя, рака Місуры, пустыня Калахары***.

Род некаторых назоўнікаў з аднолькавым лексічным значэннем у беларускай і рускай мовах не заўсёды супадае. Напрыклад, словы *боль, жаль, медаль, шынель, шампунь* у беларускай мове адносяцца да мужчынскага роду, а ў рускай – да жаночага.

Група слоў мужчынскага роду пашырана ў беларускай мове за кошт назоўнікаў з нулявым канчаткам, якія адрозніваюцца ад рускіх слоў цвёрдасцю канцавога зычнага асновы: *рукапіс, жываніс, дроб, палын, подпіс, насып, стэп, пыл, накіп, поступ, россып, гар* і інш. Некаторыя назоўнікі ў беларускай мове ўжываюцца ў жаночым родзе (*гусь, апенька, фасоля, таполя, кафля, зала, жырафа, пратока, камода, ухаба*), а ў рускай мове – у мужчынскім. Назоўнікі *пачак, ахapak, продаж* у беларускай мове маюць форму мужчынскага роду, а ў рускай – жаночага. Назоўнікі *капыт,*

яблык у беларускай мове адносяцца да мужчынскага роду, а ў рускай – да ніякага. У форме мужчынскага роду ў беларускай мове выступае назоўнік *сабака*, а ў рускай мове ён ужываецца ў форме жаночага роду. Назоўнікі, што з’яўляюцца назвамі маладых істот (*кацяня, ласяня, маржаня, тыграня* і інш.), у беларускай мове ўжываюцца ў форме ніякага роду, а ў рускай – мужчынскага роду.

Род складанаскарочаных агульных і ўласных нескланяльных назоўнікаў

Граматычны род нескланяльных літарных абрэвіятур вызначаецца па родзе апорнага слова: *СКБ* (н. р.) – спецыяльнае канструктарскае **бюро**; *АТК* (м. р.) – аддзел тэхнічнага кантролю; *ТБМ* (н. р.) – **Таварыства** беларускай мовы; *АТС* (ж. р.) – аўтаматычная тэлефонная **станцыя**. Па апорным кампаненце вызначаецца род некаторых нескланяльных гукавых абрэвіятур: *НАН* (ж. р.) – Нацыянальная **акадэмія** навук; *ГЭС* (ж. р.) – гідраэлектра**станцыя**. Так вызначаецца род і іншых нескланяльных абрэвіятур: *гарСЭС* (ж. р.) – гарадская санітарна-эпідэміялагічная **станцыя**; *БелТА* (н. р.) – Беларускае тэлеграфнае **агенцтва**.

Складанаскарочаныя словы, якія ўтвораны шляхам спалучэння пачатковай часткі першага слова з назоўнікам у форме роднага склону, маюць той жа род, што і слова, ад якога ўзята першая частка абрэвіятуры: *кампалка* (м. р.) – камандзір палка, *камроты* (м. р.) – камандзір роты, *начштаба* (м. р.) – начальнік штаба.

Скланяльныя гукавыя абрэвіятуры, якія заканчваюцца на цвёрды зычны гук, належаць да мужчынскага роду: *БАМ* (*быў на БАМе, прыехаў з БАМа*), *ВАК, ЛіМ, лясгас, ЗАГС*. Род іх не суадносіцца з родам апорнага слова, а вызначаецца па структуры скарачэння.

Катэгорыя ліку назоўнікаў, формы яе выражэння

Лік назоўні каў – гэта граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны прадметаў да іх колькасці: *стол – сталы, горад – гарады, лес – лясы*.

Формы адзіночнага ліку ўказваюць на адзін прадмет, з’яву або на сукупнасць, непадзельнасць: *стол, мёд, студэнцтва*.

Формы множнага ліку ўказваюць на раздзельную множнасць прадметаў, з’яў: *алоўкі, сшыткі, часопісы*. Назоўнікі, якія маюць форму множнага ліку, абазначаюць прадметы, што паддаюцца лічэнню: *хлопчык – тры хлопчыкі, дзяўчынка – дзве дзяўчынкі*.

Форма множнага ліку ўтвараецца ад формы адзіночнага ліку пры дапамозе канчатка **-ы(-і)**: *возера – азёры, сусед – суседзі, сябар – сябры*.

Група назоўнікаў мужчынскага роду ўтварае форму множнага ліку з дапамогай канчатка **-е**: *грамадзянін – грамадзяне, селянін – сяляне, брастаўчанін – брастаўчане; але: тры селяніны, два грамадзяніны.*

Утварэнне формаў множнага ліку можа суправаджацца чаргаваннем гукаў у аснове: *сусед – суседзі; усячэннем асновы: курыца – куры; чаргаваннем суфіксаў: мінчанін – мінчане; нарошчваннем асновы: неба – нябёсы, дзіва – дзівосы, зубраня – зубраняты; суплетывізмам асноў: чалавек – людзі; перамяшчэннем націску ў межах слова: мароз – маразы, волас – валасы.*

Лік назоўнікаў можа вызначацца па склонавых канчатках: *поле – палі, расіянін – расіяне; па форме дапасавання з прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, парадкавымі лічэбнікамі, займеннікамі: новае паліто – новыя паліто, трэці дзень – трэція суткі, гэты дзень – гэтыя дні, паранены баец – параненыя байцы; па сувязі з асабовымі формамі дзеясловаў: аташэ заходзіць – аташэ заходзяць.*

У старабеларускай мове існавала яшчэ форма **парнага ліку**, якая ўказвала на два аднародныя ці парныя прадметы. У працэсе развіцця мовы формы парнага ліку былі выцеснены формамі множнага ліку. У сучаснай беларускай мове ўжываюцца былыя формы творнага склону парнага ліку: *дзвярыма, плячыма, грашыма, вачыма.* У беларускіх гаворках сустракаюцца формы: *абедзве назе, тры вясне, дзве зіме.*

Назоўнікі з суадноснымі і несуадноснымі формамі ліку

Далёка не ўсе назоўнікі маюць суадносныя формы ліку. Значная колькасць назоўнікаў ужываецца ў форме толькі аднаго ліку – толькі адзіночнага ці толькі множнага.

Да **адзіночналікавых** належаць рэчыўныя назоўнікі: *азот, малако, кісель*; зборныя назоўнікі: *бярэзнік, калоссе, радня*; абстрактныя назоўнікі: *натхненне, мараль, гумар*; уласныя імёны: *Венера, Свіцязь, Мінск*; назоўнікі, якія абазначаюць напрамкі свету: *усход, поўнач, захад.*

Да **множналікавых** належаць канкрэтныя назоўнікі, якія абазначаюць парныя ці састаўныя прадметы: *вароты, нажніцы, акуляры*; некаторыя рэчыўныя назоўнікі, якія абазначаюць аднародную масу, некаторыя віды ежы, рэшткі чаго-небудзь, матэрыялы: *лекі, дрожджы, кансервы, крупы, румяны, памыі, зразы, мазгі, апілки, абоі*; некаторыя абстрактныя назоўнікі, якія абазначаюць дзеянні, працэсы, што адбываюцца працягла або выконваюцца многімі, бытавыя абрады, гульні, адрэзкі часу: *спевы, дажынкi, хованкі, перагаворы, суткі*; уласныя назоўнікі, якія з'яўляюцца геаграфічнымі найменнямі: *Баранавічы, Філіпіны, Бараўляны*; назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць чаго-небудзь як мноства, а таксама

сукупнасць асоб і грамадскія пласты: *кадры, нізы, фінансы, аліменты*.

Ад множналікавых назоўнікаў неабходна адрозніваць словы, якія ўжываюцца пераважна ў множным ліку, але маюць і форму адзіночнага ліку: *гантэлі* (*гантэль* – жаночы род), *гетры* (*гетра* – жаночы род), *туфлі* (*туфель* – мужчынскі род), *чаравікі* (*чаравік* – мужчынскі род), *боты* (*бот* – мужчынскі род), *блізняты* (*блізня(-ё)* – ніякі род), *буцы* (*буца* – жаночы род), *ініцыялы* (*ініцыял* – мужчынскі род), *кеды* (*кед* – мужчынскі род), *шпалы* (*шпала* – жаночы род), *басаножкі* (*басаножка* – жаночы род), *сандалеты* (*сандаleta* – жаночы род), *галёшы* (*галёш* – мужчынскі род), *жабры* (*жабра* – жаночы род), *бронхі* (*бронха* – жаночы род), *кеглі* (*кегля* – жаночы род), *бакенбарды* (*бакенбарда* – жаночы род) і інш.

У беларускай мове ёсць словы, катэгорыя ліку якіх не супадае з катэгорыяй ліку адпаведных слоў рускай мовы: у беларускай мове словы *дзверы, грудзі, крупы, каноплі* маюць форму толькі множнага ліку, а словы *бяліла, чарніла* – форму толькі адзіночнага ліку.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Што ўяўляе сабой катэгорыя роду назоўнікаў?
2. Паводле якіх крытэрыяў адбываецца класіфікацыя назоўнікаў па родах?
3. Якімі сродкамі выражаецца родавая прыналежнасць адушаўлёных асабовых і неасабовых назоўнікаў у адрозненне ад неадушаўлёных?
4. Ахарактарызуйце семантычную адметнасць назоўнікаў, якія адной родавай формай выражаюць значэнні і мужчынскага, і жаночага полу.
5. Што разумеецца пад агульным родам асабовых назоўнікаў?
6. Што абазначаецца формамі ліку назоўнікаў?
7. Якія сродкі выкарыстоўваюцца для выражэння катэгорыі ліку?
8. Якія назоўнікі маюць суадносныя формы адзіночнага і множнага ліку?
9. Якія назоўнікі не маюць суадносных формаў ліку і ўжываюцца толькі ў адзіночным ці толькі ў множным?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Вызначце род назоўнікаў. Падбярыце да іх залежныя прыметнікі і запішыце ўтвораныя словазлучэнні.

Цемень, жаль, маэстра, дроб, каніфоль, рукапіс, Кіліманджара, стэп, сірата, камюніке, палын, шампунь, фальш, ціхоня, рэха, Хакайда, задавака, жабо, мадам, пачак, зебу, Лімбапо, пенснэ, запалка, абжора, цемя, аташэ.

Заданне 2. Вызначце род складанаскарочаных слоў.

ЭліМБел, ВНУ, ААН, ДАІ, загс, гарана, педкаледж, ЛіМ, АТС, ПТВ, медпункт, СНД, НАН, насценгазета, КДБ, БелТА, ЦУМ, ТБМ, лясгас, хімфак, БТ, мясцкам, МАЗ, ЖЭС, ЦЭЦ, прафкам.

Заданне 3. Запішыце назоўнікі ў множным ліку. Выдзеліце канчаткі.

Пехацінец, лаза, вёска, бераг, войска, гай, чырвонаармеец, авадзень, гняздо, селянін, сумненне, дроб, мядзведзь, верабей, матыў, гук, памкненне, лінія, вядро, мяжа, стрэл, лісіца, дзень, заклік, вучань, хвіліна, камень, грамадзянін, мінчанін.

Заданне 4. Падзяліце словы на тры групы: 1) назоўнікі з формамі адзіночнага і множнага ліку; 2) назоўнікі з формамі толькі адзіночнага ліку; 3) назоўнікі з формамі толькі множнага ліку.

Орша, дакумент, канікулы, Егіпет, кава, выбары, смецце, натхненне, радасць, песня, ягня, звяр’ё, духі, Украіна, старшыня, плакса, роздум, зажынкі, май, паведамленні, зямля, чарніла, крупы, абсяг, паводзіны, розгі, цацкі, суніцы, хованкі, шахматы, каменне.

Заданне 5. Запішыце беларускія адпаведнікі да прапанаваных слоў. Параўнайце формы ліку назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.

Клюква, черника, брусника, земляника, голубика, лекарство, калитка, клубника, насмешка, грудь, двойня, дверь.

Заданне 6. Перакладзіце назоўнікі на беларускую мову і вызначце іх род.

Поросёнок, зал, тополь, яблоко, кость, конфета, салат, пар, пион, теленок, бровь, тишь, манжет, летопись, коромысло, кадриль, жираф, кафель, простор, цыплёнок, банка, пол, источник, прибыль, бельё, вилка.

Заданне 7. Вызначце род наступных назоўнікаў.

Плакса, гарэза, пані, танга, Мехіка, Катрын, міс, Янцзы, Крупеня, какаду, Лімбапо, Свіцязь, Дэлі, кімано, канферансье, кенгуру, алоэ, Дзюма, полымя, Пэдра, вымя, качаня, брыво, старшыня, Амстэрдам, лэдзі, кацяня,

Байкал, Тбілісі, Антонія, галіфэ, Свіслач, Ашмяны, Кутаісі, Місісіпі, соня.

Заданне 8. Знайдзіце словазлучэнні з граматычнымі памылкамі і запішыце іх правільна.

Мядовы квецень, чырвоныя чарніла, смачны яблык, твая каромысел, вялікі жырафа, гэтакі чуд, пурпуровы ветразь, свая рукапіс, грэчневая крупа, вялікі пачак, моцная боль, горкі палын, пафарбаваныя дзверы, першы сажань, залатая медаль, густая пыл, незабыўная ростань.

Заданне 9. Запішыце словазлучэнні ў левы слупок, а ў правы – іх пераклад на беларускую мову; вызначце род і лік назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Отремонтированная комната, долгожданный покой, белая ромашка, быть в отчаяние, потерянная туфля, наливная земляника, вечерние сумерки, его поведение, постоянные хлопоты, сочная черника, уроки рисования, старинная рукопись, красное яблоко, лёгкая изморозь, золотая медаль, качественный шампунь, деревянный пол, живительный родник.

Заданне 10. Знайдзіце маўленчыя памылкі і запішыце правільны варыянт.

Пятая авеню, салёнае івасі, аўстралійскі эму, старая поні, надзейнае алібі, старое фартэпіяна, калючы алоэ, апушчаная жалюзі, спрытны гну, вясёлы канферансье, святочнае лато, рознакаляровы канфеці, новае пано, смачны жэле, прыезджы маэстра, свежы сулугуні, ружовая фламінга, ваенны аташэ, ветлівы парцье, сярэбранае калье, сакавітая кальрабі.

Заданне 11. Выдзеленыя словы пастаўце ў форме адзіночнага ліку, у дужках адзначце іх род.

1. Здаўна на Беларусі дзікіх **гусей** каралеўскай дзічынай лічаць (Р. Ігнаценка). 2. Снег выпаў на досвітку. Мяккі, пушысты. Яго белы абрус ляжыць як вокам акінуць. Нібыта кліча: станавіся на **лыжы** і імчы ў прастор! (М. Чарняўскі). 3. – Гэта добра, – сказаў цецярук, – а то вось **сабакі** бягуць: каб па-старому, табе б уцякаць трэба, а цяпер баяцца няма чаго (Л. Талстой). 4. **Яблыкаў** было столькі, што мы набралі поўныя кішэні (М. Корзун). 5. Ды дарэмна бацька рабіў Сяргейку палёжку. Той так бадзёра крочыў наперадзе, што снег ледзь паспяваў рыпець пад яго **валёнкамі** (У. Шахавец). 6. А можа, яшчэ хто з лясных насельнікаў на гэту

прагалінку завітае ды журавінамі пачастуецца (Р. Ігнаценка).

Сістэма склонаў у сучаснай беларускай мове. Роля прыназоўнікаў пры выражэнні склонавых значэнняў

Катэгорыя склону – гэта словазмяняльная катэгорыя назоўніка, якая паказвае на адносіны назоўніка да іншага слова ў словазлучэнні ці сказе. Склонавыя формы назоўнікаў выражаюць сваё значэнне з дапамогай канчаткаў.

Традыцыйна ў сучаснай беларускай мове налічваецца шэсць склонаў. Назоўны склон лічыцца прамым, а ўсе астатнія – ускоснымі. Форму назоўнага склону адзіночнага ліку называюць пачатковай формай назоўніка. Словаформы меснага склону ўжываюцца толькі з прыназоўнікамі, а словаформы ўсіх астатніх склонаў – як без прыназоўнікаў, так і з прыназоўнікамі. Прыназоўнікі ўдакладняюць значэнне склонавай формы.

Значэнне, якое перадаецца прыназоўнікамі, залежыць не толькі ад склонавай формы назоўніка, але і ад семантыкі галоўнага і залежнага кампанентаў словазлучэння. Таму адна і тая ж прыназоўнікавая канструкцыя можа перадаваць розныя значэнні. Напрыклад, прыназоўнік *пад* ужываецца з двума склонамі (вінавальным і творным), але ён можа перадаваць накіраванасць дзеяння куды-небудзь уніз: *нырнуць пад ваду*; месца: *спыніцца пад Брэстам*; прастору: *падняцца пад воблакі*; час: *выехаць пад раніцу*; мэту: *падрыхтаваць пад кветкі*.

Значэнне месца ў беларускай мове можа перадавацца родным, вінавальным і месным склонамі: *выехаць з Брэста*; *прывезці ў магазін*, *пайсці на выстаўку*; *жыць у горадзе*, *пабываць у вёсцы*. Аднак мы бачым з прыведзеных прыкладаў, што словазлучэнні паводле сэнсу адрозніваюцца паміж сабой. Гэта абумоўлена семантыкай склонаў і ўжываннем розных прыназоўнікаў: *родны* склон з прыназоўнікам *з* абазначае накірунак руху з якога-небудзь месца; *вінавальны* склон з прыназоўнікамі *на*, *у* – накірунак руху ў якое-небудзь месца; значэнне *меснага* склону з прыназоўнікамі *на*, *у* звязана са знаходжаннем у якім-небудзь месцы.

Сістэма склонавых формаў назоўнікаў называецца *парадыгмай*, якая прадстаўлена шасцю формамі адзіночнага ліку і шасцю формамі множнага ліку.

Асноўныя значэнні склонаў назоўнікаў: *аб'ектнае* (словаформа абазначае аб'ект, на які накіравана дзеянне); *суб'ектнае* (словаформа абазначае самога ўтваральніка дзеяння); *азначальнае* (словаформа абазначае прымету прадмета); *акалічнаснае* (словаформа абазначае, *як?*, *дзе?*, *калі?*, *якім чынам?* адбываецца дзеянне).

Значэнне склонавай формы можна выявіць толькі ў кантэксце.

Склонавыя формы назоўніка з суб'ектным і аб'ектным значэннем удзельнічаюць (звычайна разам з формамі дзеяслова) у фарміраванні граматычнай асновы сказа: **Вясна набірала моц.**

Калі ж склонавая (прыназоўнікава-склонавая) форма назоўніка мае акалічнаснае ці азначальнае значэнне, то яна звычайна выкарыстоўваецца ў іншай функцыі – удакладняе, развівае, канкрэтызуе сінтаксічную структуру сказа: **Па каменні каля рэчкі не скачуць жвавыя пліскі** (В. Вольскі).

Для **назоўнага** склону характэрна суб'ектнае значэнне (*дырэктар у школе*); для **роднага** склону – суб'ектнае (*выступленне дэкана*), аб'ектнае (*будаўніцтва інтэрната*), акалічнаснае значэнне месца, часу, мэты, прычыны (*сустрэцца каля ўніверсітэта, чакаць да вясны, жыць дзеля дзяцей, пабалець ад страху*), азначальнае (*дом з цэгля*) з адценнем прыналежнасці (*падручнік сяброўкі*); для **давальнага** склону – аб'ектнае (*дапамога аднагрупнікам*), суб'ектнае (*маці не спіцца*), азначальнае (*падарунак унуку, абеліск воінам*); для **вінавальнага** склону – аб'ектнае (*пісаць пісьмо*), суб'ектнае (*сястру нешта хвалявала*), акалічнаснае месца, часу, мэты (*прыйсці ва ўніверсітэт, пераехаць пад лета, прыехаць на дачку*); для **творнага** склону – аб'ектнае (*кіраваць гуртком*), акалічнаснае значэнне месца (*спыніцца за горадам*), азначальнае (*кніга з малюнкамі*), суб'ектнае (*дарогу замяло снегам*); для **меснага** склону – аб'ектнае (*дагавор аб супрацоўніцтве*), азначальнае (*паліто на гузіках*), акалічнаснае значэнне месца, часу, спосабу дзеяння (*стаяць на дарозе, марыць у дзяцінстве, жыць у дастатку*).

У адных выпадках форма склону не залежыць ад значэння ні самога назоўніка, ні таго слова, з якім гэты назоўнік звязаны. Такія склонавыя значэнні называюцца асноўн ымі. Асноўным лічыцца суб'ектнае значэнне для назоўнага склону, аб'ектнае – для вінавальнага склону, акалічнаснае – для меснага склону. Іншыя значэнні склонаў залежаць і ад семантыкі тых слоў, якім словаформа падпарадкавана, і ад значэння самой назоўнікавай словаформы. Напрыклад, акалічнаснае значэнне мэты вінавальны склон мае пры дзеясловах, якія характарызуюцца значэннем руху (*іду на спатканне*). Такія значэнні лічацца неасноўнымі.

У старабеларускай мове быў сёмы склон – клічны: *сыне, княжа, доню, лесе, голубе, браце, хлопча, краю, народзе, сынку*. Ён выкарыстоўваўся пры звароце да асобы ці неадушаўлёнага прадмета і не выражаў сінтаксічных сувязяў паміж словамі. У сучаснай беларускай мове рэшткі клічнай формы захаваліся ў мастацкім і гутарковым стылях. Яны сустракаюцца сярод назоўнікаў другога скланення мужчынскага роду, якія ў сказе выступаюць у ролі звароткаў: – *На сёння досыць, пайшлі, сыне, вячэраць!* (Я. Лецкі).

Лети змагацца вольным, браце, чым цярпець і гнуцца (Я. Колас). – Што ж, пойдзем, дружа, пад нашу бярозку, давай возьмемся за рукі, паслухаем ноч, цішыню і сябе саміх (М. Стральцоў).

Тры тыпы скланення назоўнікаў. Назоўнікі, якія не ўваходзяць у тыпы скланення

Скланенне – гэта змяненне назоўнікаў па склонах. Назоўнікі, якім уласцівы аднолькавыя скланавыя канчаткі, аб'ядноўваюцца ў тыпы скланення.

У залежнасці ад сістэмы канчаткаў у адзіночным ліку кожнага асобнага назоўніка і граматычнага роду назоўнікі размяркоўваюцца па трох скланеннях. Множналікавыя назоўнікі застаюцца па-за тыпамі скланення.

Да **першага скланення** адносяцца назоўнікі жаночага роду з канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *сасна, мяжа, рака, рэчка, дарога, эпоха, зямля, сатыра, апрацоўка, акула, рэфлексія, сёмга.*

Па першым скланенні змяняюцца таксама назоўнікі:

– агульнага роду з ненаціскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку, калі абазначаюць асоб жаночага полу: *ціхоня, плакса, чысцёха, задавака;*

– мужчынскага роду з націскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *Кузьма, Фама, Ілья, старшыня, старшыня;*

– агульнага роду з націскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку, незалежна ад полу носьбіта: *сірата, ляўша, размазня, ханжа, скупянда, нераўня.*

Да **другога скланення** належаць назоўнікі:

– мужчынскага роду з нулявым канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку: *сын, вучань, ліпень, шалаш, пясок, боль;*

– ніякага роду, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць канчаткі **-о(-ё), -а, -е**: *акно, жыццё, галлё, жыта, поле;*

– ніякага роду з канчаткам **-я** ў назоўным склоне адзіночнага ліку (іх пяць): *бярэмя, вымя, польмя, семя, цемя;*

– мужчынскага роду з ацэначнымі суфіксамі **-іск-(-ыск-), -ішч-(-ышч-)**, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-а**: *галасішча, вятрыска, дамішча;*

– назоўнікі тыпу *Дняпро, Пятро.*

Па другім скланенні змяняюцца таксама назоўнікі агульнага роду *хвалько, гняўко, нямко*, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу.

Да **трэцяга скланення** адносяцца назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку: *смеласць, мыш, печ, шыр,*

Об, кроў, радасць.

Назоўнікі, якія маюць ва ўскосных склонах канчаткі, уласцівыя розным тыпам скланення, з'яўляюцца **рознаскланяльнымі**.

Нескланяльныя назоўнікі не змяняюцца па склонах. Яны ва ўсіх склонах маюць адну і тую ж форму: *з'есці эскімо, не было ў краме эскімо*. Нескланяльныя назоўнікі не маюць склонавых канчаткаў. Склон такіх назоўнікаў вызначаецца па іх сувязі з іншымі словамі і па сінтаксічнай функцыі ў сказе: *купіць новае бра, на сцяне новае бра, з новым бра стала святлей у пакоі, яшчэ не набыла новага бра*.

Па **а д'ектыўным скланенні** змяняюцца назоўнікі, якія маюць форму прыметнікаў: *сталовая, насякомае, дзяжурны*. Падобныя назоўнікі ва ўсіх склонах маюць такія ж канчаткі, як іпрыметнікі з адпаведным тыпам асновы. Сюды адносяцца:

– назоўнікі, утвораныя шляхам субстантывацыі прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, займеннікаў з абагульнена-якасным значэннем: **связны** *спазняецца, смачнае марожанае, нашы прыехалі, дыпломная* *напісана, прасторная настаўніцкая*;

– прозвішчы, якія заканчваюцца на **-скі, -ская**: *Янкоўскі, Дамброўскі, Чайкоўская, Пучынская*;

– прозвішчы на **-ы(-і), -ая(-яя)**, якія паходзяць ад якасных і адносных прыметнікаў: *Чорны, Кароткая, Палявая, Пуставая*.

Вучоныя вылучаюць «змешанае» **(субстантыўна-ад'ектыўнае) скланенне** – назоўнікі пры змяненні па склонах маюць у адных склонах канчаткі назоўнікаў, а ўдругіх – канчаткі прыметнікаў.

Па «змешаным» скланенні змяняюцца:

– назоўнікі, зыходныя формы якіх падобныя да прыналежных прыметнікаў і з'яўляюцца прозвішчамі асоб мужчынскага полу (*Барысаў, Собалеў, Папоў, Жлобін*). Пры скланенні такіх слоў заўважаем канчаткі розных часцін мовы: у родным, давальным, вінавальным і месным склонах гэтыя назоўнікі маюць канчаткі назоўнікаў другога скланення: Р. *Папова, Жлобіна* (як і *сына*); Д. *Папову, Жлобіну* (як і *сыну*); В. *Папова, Жлобіна* (як і *сына*); М. *(пры) Папове, Жлобіне* (як і *сыне*), а ў творным склоне – канчатак прыметніка **-ым**: *Т. Паповым, Жлобіным* (як і *новым*);

– жаночыя прозвішчы на **-ав-, -ов-, -ев-, -ін(-ын-)** (*Жлобіна, Гусева, Максімава*), якія ў назоўным і вінавальным склонах маюць канчаткі назоўнікаў: Н. *Жлобіна, Гусева*; В. *Жлобіну, Гусеву* (як і Н. *краіна, В. краіну*), а ў астатніх склонах – прыметнікаў: Р. *Жлобінай, Гусевай* (як і *новой*); Д. *Жлобінай, Гусевай*; Т. *Жлобінай, Пятровай*; М. *(пры) Жлобінай, Гусевай*.

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду, якія з'яўляюцца геаграфічнымі назвамі, маюць у творным склоне канчатак **-ам**: *пад Жлобінам, Барысавам*,

Драгічынам. Такія ж канчаткі маюць і неславянскія прозішчы: *Грын, Чаплін, Дарвін, Бёклін, Франклін* (*Грынам, Чаплінам, Дарвінам, Бёклінам, Франклінам*). Зыходзячы з гэтага, падобныя назоўнікі змяняюцца так, як і любы агульны назоўнік мужчынскага роду другога скланення з адпаведнай асновай.

Назоўнікі першага, другога і трэцяга скланенняў, іх склонавыя канчаткі

Склонавы канчатак таго або іншага назоўніка залежыць ад тыпу скланення і характару асновы. Аснова назоўніка можа быць:

- на цвёрды зычны: *вясна, сад, лес, балота, звон, глыб, расліна*;
- на мяккі зычны: *восень, вучань, насенне, хвоя, гай, песня, хваля*;
- на зацвярдзелы зычны: *мыш, плячо, сэрца, душа, плошча, вецер*;
- на заднеязычны зычны: *бібліятэка, падлога, вяха, малако, ганак*.

Акрамя таго, склонавыя канчаткі могуць залежаць ад месца націску (напрыклад, *Д. рэчыцы, рацэ*), лексічнага значэння назоўніка (напрыклад, *Р. студэнты другога курса – не звернем з гэтага курсу*).

Канчаткі назоўнікаў **першага скланення** залежаць ад характару асновы і месца націску.

У *родным склоне* адзіночнага ліку назоўнікі з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычны маюць канчатак **-ы** (*травы, хвіліны, афішы, сустрэчы*), а з асновай на мяккі зычны і заднеязычны – **-і** (*лініі, вокладкі, гаспадыні, кнігі*).

У *давальным і месным склонах* назоўнікі маюць аднолькавыя канчаткі. Канчатак **-е** ўласцівы назоўнікам з асновай:

- на цвёрды зычны, які чаргуецца з мяккім зычным: *парта – парце, сцяна – сцяне, краіна – краіне, вада – вадзе, смала – смале*;
- на [z], [x], якія чаргуюцца з мяккімі [z’], [c’]: *дуга – дуге, падлога – падлозе, эпоха – эпосе, ткачыха – ткачысе*.

Канчатак **-і** маюць назоўнікі з асновай на мяккі зычны: *ралля – раллі, гісторыя – гісторыі, воля – волі, зямля – (на) зямлі*.

Канчатак **-ы** ўласцівы назоўнікам з асновай:

- на зацвярдзелы зычны: *сястра – сястры, папера – (на) паперы, плошча – плошчы, праца – (на) працы, мяжа – мяжы*;
- на [к], якое чаргуецца з [ц]: *акустыка – акустыцы, каляска – (у) калясцы, вавёрка – вавёрцы, ручка – ручцы*.

Для назоўнікаў з асновай на [к], які чаргуецца з [ц], пад націскам характэрны канчатак **-э**: *дача – дачцэ, шчака – (на) шчацэ, рака – рацэ*.

Вінавальны склон назоўнікаў з асновай на цвёрды, зацвярдзелы і заднеязычны гукі мае канчатак **-у** (*парта – парту, матэматыка –*

матэматыку, гара – гару), а з асновай на мяккі зычны – канчатак **-ю** (Марыя – Марыю, сям’я – сям’ю, зямля – зямлю).

У творным склоне назоўнікі з асновай на цвёрды, зацвярдзелы і заднеязычны гукі пад націскам маюць канчатак **-ой(-ою)**: кара – карой (-ою), сцяна – сцяной(-ою), вярба – вярбой(-ою), рака – ракой (-ою), а не пад націскам – **-ай(-аю)**: канапа – канапай (-аю), парта – партай(-аю), вячэра – вячэрай (-аю), рэчка – рэчкай(-аю); з асновай на мяккі зычны – пад націскам канчатак **-ёй(-ёю)**: ралля – раллёй (-ёю), зямля – зямлёй(-ёю), а не пад націскам – **-яй(-яю)**: хвоя – хвойй (-яю), хваля – хваляй(-яю).

Скланавыя канчаткі назоўнікаў **другога скланення** мужчынскага роду залежаць ад характару асновы, націску, катэгорыі адушаўлёнасці-неадушаўлёнасці (у вінавальным склоне), лексічнага значэння слова (у родным склоне).

Назоўнікі другога скланення мужчынскага роду ў залежнасці ад лексічнага значэння ў *родным склоне* маюць канчаткі **-а(-я)** або **-у(-ю)**.

Канчатак **-а(-я)** ўласцівы для назоўнікаў, што абазначаюць:

– назвы людзей і жывёл: *студэнта, вучня, жука, салаўя, Міхася, чытача, героя;*

– канкрэтныя прадметы рэчаіснасці, якія паддаюцца лічэнню: *алоўка, пня, гадзінніка, яблыка, аўтобуса;*

– органы і часткі цела чалавека і жывёл: *пальца, хваста, страўніка, ілба, языка, але: твару;*

– навуковыя і тэхнічныя тэрміны: *косінуса, прыметніка, суфікса, сказа, ромба, ямба; але: роду, ліку, склону, тэксту;*

– адзінкі вымярэння, грашовыя адзінкі, акрэсленыя адрэзкі часу: *гектара, ампера, франка, чырвонца, месяца, семестра, тыдня; але: веку, ранку, абеду;*

– населеныя пункты, мясцовасці, геаграфічныя і астранамічныя паняцці: *акіяна, горада, Брэста, вострава, метэарыта;*

– танцы, спартыўныя, народныя і картачныя гульні: *вальса, гапака, валеябола, покера, прэферанса;*

– арганізацыі, установы, прадпрыемствы: *універсітэта, клуба, калгаса, камітэта, гарнізона.*

Канчатак **-у(-ю)** маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

– хімічныя элементы: *вадароду, магнію, цынку;* захворванні, лекі: *апендыцыту, анальгіну, грыпу;*

– грамадскія фармацыі, сацыяльна-палітычныя плыні, навуковыя тэорыі: *рэалізму, гуманізму, дарвінізму;*

– неакрэсленыя прамежкі часу: *абеду, інтэрвалу, тэрміну;*

– напрамкі ў прасторы, месца: *лесу, гаю, краю, прастору; але з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі: ляска, гайка, садка;*

- з’явы прыроды, стыхійныя бедствы: *грому, ветру (ветрыку), урагану, марозу (марозіку)*;
- дзеянні, працэсы, стан, пачуцці: *крыку, перапісу, сораму*;
- адцягненыя якасці, прыметы: *клопату, розуму, блакіту*;
- разнастайныя рэчывы, матэрыялы: *клею, мёду, пяску, паркалю, але: аўса*;
- прадукты харчавання: *гуляшу, шашлыку, супу, але: бітка, хлеба, торта, варэніка, бліна, перніка, калача, пірага, каравая, каржа*;
- накірункі свету: *усходу, захаду; але: поўдня*;
- розныя падзеі ў грамадскім жыцці: *фэстывалю, конкурсу, экзамену, фіналу*;
- сукупнасць аднародных прадметаў як непадзельнае цэлае: *сасняку, бярэзніку, літражу*;
- травы, злакі, кустовыя расліны: *агрэсту, асоту, палыну*.

Каб правільна вызначыць канчатак роднага склону неадусаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду (**-а(-я)** ці **-у(-ю)**), можна выкарыстаць правіла, прапанаванае яшчэ К. Крапівой: канчаткі **-а(-я)** маюць неадусаўлёныя назоўнікі, якія можна ўжываць з часткай **паў-** і абазначаныя імі рэчы лічыць як адзінкі: *паўдома, паўсеанса, паўспектакля, паўхлеба, паўкалача*. Усе астатнія назоўнікі маюць у родным склоне канчатак **-у(-ю)**: *заліку, намалоту, гумару* і інш.

У беларускай мове ёсць група слоў, у якіх у залежнасці ад значэння ў родным склоне адзіночнага ліку можа выкарыстоўвацца канчатак **-а(-я)** або **-у(-ю)**: *адбою* (дзеянне) – *адбоя* (малаток); *бялка* (частка цела) – *бялку* (рэчыва); *вадасцека* (труба, жолаб) – *вадасцеку* (працэс); *габелена* (насценны дыван) – *габелену* (тканіна); *гардэроба* (шафа для адзення, раздзявальня) – *гардэробу* (адзенне аднаго чалавека); *гука* (лінгвістычны тэрмін) – *гуку* (ваганні паветра); *дагавору* (дзеянне) – *дагавора* (дакумент); *дома* (будынак) – *дому* (жыллё, ачаг); *загаду* (дзеянне) – *загада* (дакумент); *запала* (ваенны тэрмін) – *запалу* (гарачнасць); *звэрабою* (расліна) – *звэрабая* (паляўнічы); *звону* (гук) – *звона* (прадмет); *з’езда* (сход) – *з’езду* (дзеянне); *ізмуруда* (адзін камень) – *ізмуруду* (матэрыял); *каменю* (горная парода) – *каменя* (кавалак каштоўнага мінералу); *лексікону* (запас слоў) – *лексікона* (слоўнік); *меданоса* (расліна) – *меданосу* (час збору пчоламі нектару); *муру* (кладка) – *мура* (будынак); *перагона* (участак дарогі) – *перагону* (дзеянне) і інш.

У родным склоне назоўнікі адзіночнага ліку, якія з’яўляюцца назвамі асобных дрэў, маюць канчатак **-а(-я)**, а назоўнікі, якія абазначаюць драўніну, – канчатак **-у(-ю)**: *расце каля эўкаліпта – зроблена з эўкаліпту; стаялі каля дуба – стол з дубу*.

Сустрэкаюцца назоўнікі, якія могуць абазначаць ці адну расліну (тады

яны ў родным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак-**а(-я)**), ці сукупнасць, непадзельнасць (тады яны маюць канчатак **-у(-ю)**): *аднаго сланечніка ўжо на полі няма – на касілі многа сланечніку; сарваць кветку рамонка – многа рамонку на лузе.*

У давальным склоне назоўнікі мужчынскага роду маюць канчатак **-у (-ю)**: *сыну, лесу, краю, вучню.*

Адушаўлёныя назоўнікі мужчынскага роду ў вінавальным склоне ўжываюцца з канчаткам **-а(-я)**: *бусла, вучня, студэнта, чарадзея, а неадушаўлёныя – з нулявым канчаткам: бор, лес, ліпень, гай, шлях.*

У залежнасці ад месца націску і ад якасці апошняга зычнага асновы ў творным склоне ўжываецца канчатак **-ом** (*сталом, дубком, халадніком, тыражом*), **-ём** (*канём, медалём, салаўём*), **-ем** (*ценем, болем, краем*), **-ам** (*лугам, лесам, смехам*).

У месным склоне назоўнікі мужчынскага роду могуць мець канчаткі **-у (-ю)**, **-і**, **-ы**, **-е**: **-у** ўласцівы для асабовых назоўнікаў з асновай на зацвярдзелы зычны гук (*аб мужу, пры песняру, пры рэктару*) і для неасабовых назоўнікаў на [к], [г], [х], якія не чаргуюцца з [з'], [с'] (*у пяску, у канчатку, аб штрыху, у лопуху, у сельмагу, у тварагу*); **-ю** характэрны для асабовых назоўнікаў з асновай на мяккі зычны: *аб вучню, пры кавалю, пры госцю*; **-і** маюць неасабовыя назоўнікі з асновай на мяккі зычны: *у музеі, у ліпені, у агні, у тунэлі*; **-ы** ўласцівы для неасабовых назоўнікаў з асновай на зацвярдзелы зычны гук: *у шалашы, на дажджы, у гушчары*; **-е** маюць асабовыя і неасабовыя назоўнікі з асновай на цвёрды зычны гук: *аб партызане, аб артысце, у лесе, у горадзе*; некаторыя назоўнікі з асновай на [г], [х], якія чаргуюцца з [з'], [с']: *на снезе, на паверсе, на парозе, на беразе, на лузе, у кажусе, у гаросе, у стозе, на плузе.*

У залежнасці ад лексічнага значэння некаторыя назоўнікі мужчынскага роду ў месным склоне могуць мець розныя значэнні. Назоўнік *пост* у значэннях ‘месца, з якога можна назіраць за кім-, чым-н., ахоўваць каго, што’ і ‘адказная пасада’ ўжываецца з канчаткам **-у** (*стаяць на пасту, на высокім пасту ў Мінску*), а ў значэнні ‘царкоўны’ – з канчаткам **-е** (*праводзіць час у посце і малітвах*).

Назоўнік *двор* у значэнні ‘месца каля хаты’ ўжываецца з канчаткам **-ы** (*гуляць у двары*), а ў значэнні ‘не ў хаце’ – з канчаткам **-э** (*на дварэ пахаладала*).

Назоўнік *рог* у значэнні ‘вугал’ мае канчатак **-у** (*на рагу*), а ў значэнні ‘рог жывёлы’ – канчатак **-е** (*на розе*).

Назоўнікі **другога скланення** ніякага роду ў залежнасці ад асновы ў родным склоне маюць канчаткі **-а(-я)**: *поля, жыцця, акна, вядра, рэха, польмя*; у давальным – канчатак **-у(-ю)**: *полю, жыццю, акну, вядру, рэху, польмю*. Канчаткі вінавальнага склону супадаюць з канчаткамі назоўнага

склону: *поле, жыццё, акно, вядро, рэха, полымя.*

Канчаткі *творнага* склону (**-ом(-ам), -ём(-ем)**) залежаць яшчэ і ад націску: *акном, вядром, рэхам, сонцам; жыццём, галлём, полем, полымем.*

У *месным* склоне для назоўнікаў ніякага роду ў залежнасці ад асновы ўласцівы канчаткі **-е, -і, -ы, -у**: *у акне, на балоце, у жыцці, у галлі, у полымі, на сонцы, у вядры, у рэху, на воблаку, у вуху.*

Назоўнік *малако* ў месным склоне ўжываецца з канчаткам **-э**: *у малацэ.*

Назоўнікі **трэцяга** скланення з асновай на цвёрды і мяккі зычныя ў *родным, давальным і месным* склонах маюць канчатак **-і** (*верфі, любові, смеласці, солі*), а з асновай на зацвярдзелы – **-ы** (*ночы, Сібіры, распачы*). У назоўніках *кроў, свякроў* адбываецца чаргаванне галосных [о] – [ы]: *кроў – крыві, свякроў – свекрыві.*

Форма *вінавальнага* склону супадае з формай назоўнага: *Сібір, ноч, верф, смеласць, распач, соль.*

У *творным* склоне назоўнікі з асновай на зацвярдзелы зычны маюць канчатак **-у** (*ноччу, распаччу, мышшу*), а з асновай на мяккі і цвёрды – **-ю** (*соллю, смеласцю, верф'ю*). Такі ж канчатак маюць у творным склоне і назоўнікі трэцяга скланення з асновай на зацвярдзелы [р]: *Сібір'ю, шыр'ю*. Пры гэтым апошні зычны асновы (за выключэннем [б], [н], [м], [ф], [р], [ў]) у пазіцыі паміж галоснымі падаўжаецца: *меддзю, Прыпяццю, бандэроллю, дробяззю, ноччу, гуссю*. Пасля зычных [б], [н], [м], [ф], [р] перад канчаткам **-ю** пішацца апостраф: *Об'ю, Перм'ю, верф'ю, Свір'ю.*

Скланенне назоўнікаў у множным ліку

У сучаснай беларускай мове назоўнікі ўсіх трох скланенняў ва ўсіх склонах, за выключэннем роднага, маюць аднолькавыя канчаткі.

Для назоўнікаў *множнага* ліку ў *назоўным* склоне ўласцівы канчаткі **-ы** (пры аснове на цвёрды і зацвярдзелы зычны): *грушы, бярозы, лясы, вокны, мышы, ночы; -і* (пры аснове на мяккі зычны і [г], [к], [х]): *дарогі, алеі, вучні, лугі, далоні*. Назоўнікі з суфіксамі **-анін(-янін), -чанін** маюць канчатак **-е**: *грамадзяне, брастаўчане, славяне.*

У *родным* склоне назоўнікі *множнага* ліку ўжываюцца з канчаткамі **-аў(-яў), -оў(-ёў), -ей(-эй)** і з нулявым канчаткам.

Назоўнікі першага скланення маюць канчатак **-аў(-яў)**, калі аснова заканчваецца збегам зычных ці падоўжаным зычным (*спазма – спазмаў, паверхня – паверхняў, келля – келляў, сваця – свацяў*). У тых выпадках, калі паміж зычнымі з'яўляецца беглы галосны гук, нормай лічыцца і нулявы канчатак: *чарэшняў – чарэшань, земляў – зямель, соснаў – сосен.*

Нулявы канчатак у *родным* склоне маюць назоўнікі першага

скланення з асновай на [г], [к], [х] і з асновай на адзін зычны гук: *сесія – сесій, зорка – зорак, трава – траў, вуліца – вуліц, дарога – дарог*.

Назоўнікі другога скланення ніякага роду ў родным склоне маюць канчаткі: **-аў(-яў), -оў(-ёў)** ці нулявы канчатак. Канчатак **-аў** характэрны для назоўнікаў з асновай, якая заканчваецца збегам зычных ці падоўжаным зычным (*рабро – рэбраў, сэрца – сэрцаў, аблічча – абліччаў*). Такі ж канчатак маюць і некаторыя назоўнікі, аснова якіх заканчваецца на адзін зычны гук: *пяро – пёраў, звяно – звёнаў, кола – колаў, зарыва – зарываў*.

Назоўнікі, аснова якіх заканчваецца на цвёрды, зацвярдзелы зычны гук ці на збег зычных *тн, др, сл, сьм, мн, кн*, маюць варыянтныя формы з канчаткам **-аў** ці з нулявым канчаткам: *пісьмо – пісьмаў і пісем, акно – вокнаў і акон, вясло – вёслаў і вёсел, палатно – палотнаў і палоцен*.

Канчатак **-оў** маюць аднаскладовыя назоўнікі *дно, шво: дноў, швоў*. Назоўнік *поле* мае канчатак **-ёў: палёў**. Назоўнікі *вуха, плячо, вока* ўжываюцца з канчаткам **-эй: вушэй, плячэй, вачэй**.

Назоўнікам другога скланення мужчынскага роду з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычныя і на [г], [к], [х] у родным склоне ўласцівы канчаткі: **-оў** (пад націскам): *луг – лугоў, стол – сталоў, сябар – сяброў; -аў (не пад націскам): *палец – пальцаў, параметр – параметраў, кілаграм – кілаграмаў, раён – раёнаў, яблык – яблыкаў*. Назоўнікі з асновай на мяккі зычны маюць пад націскам канчатак **-ёў: гай – гаёў, пень – пнёў, каваль – кавалёў, салавей – салаўёў; не пад націскам – -яў: вучань – вучняў, тыдзень – тыдняў, алень – аленяў***.

Некаторыя назоўнікі мужчынскага роду другога скланення ў родным склоне множнага ліку маюць канчатак **-эй(-ей): госць – гасцей, конь – коней, лапаць – лапцей**.

Нулявы канчатак характэрны для назоўнікаў з суфіксамі **-анін (-янін), -чанін, -ін(-ын): балгарын – балгар, грамадзянін – грамадзян, магіляўчанін – магіляўчан**.

Назоўнікі трэцяга скланення ў родным склоне множнага ліку пад націскам маюць канчатак **-эй(-ей): гусь – гусей, вобласць – абласцей, ноч – начэй; не пад націскам – канчатак -аў(-яў): далонь – далоняў, печ – печавы, сенажаць – сенажацяў, сувязь – сувязяў**. Назоўнікі з націскам на аснове ўжываюцца і з канчаткам **-ей: далоней, сенажацей, сувязей**.

У давальным склоне назоўнікі множнага ліку ўжываюцца з канчаткам **-ам(-ям): дарога – дарогам, вучань – вучням, лес – лясам, даль – далям, поле – палям**.

У вінавальным склоне назоўнікі, якія абазначаюць неадушаўленыя прадметы, маюць канчатак **-ы(-і): дарогі, палі, лясы, сенажаці**; назоўнікі, што абазначаюць адушаўленыя прадметы, – **-оў(-ёў), -аў(-яў), -эй(-ей)** і нулявы канчатак: *настаўнікаў, братаў, гасцей, пчол*.

У творным склоне для назоўнікаў множнага ліку ўласцівы канчаткі **-амі(-ямі)**: *дарогамі, палямi, сенажацямi, братамi*.

Назоўнікі *плечы, грошы, вочы, вушы, дзверы* ў творным склоне могуць ужывацца з канчаткамі **-амі(-ямі)** і **-ыма**: *плячамі і плячыма, грашамі і грашыма, вачамі і вачыма, вушамі і вушыма, дзвярамі і дзвярыма*.

Варыянтныя канчаткамі могуць мець таксама назоўнікі *грудзі, калені, косці, сані, слёзы, свінні*: *грудзямі і грудзьмі, каленямі і каленьмі, касцямі і касцьмі, санямі і саньмі, слязамі і слязьмі, свіннямi і свiньмі*.

Назоўнікі *дзеці, людзі* ў форме творнага склону маюць канчатак **-мі**: *дзецьмі, людзьмі*.

Назоўнікам множнага ліку ў месным склоне ўласцівы канчатак **-ах(-ях)**: *на дарогах, на палях, на начах, на вуліцах, на вучнях*.

Рознаскланяльныя і нескланяльныя назоўнікі

Назоўнікі, якія маюць ва ўскосных склонах канчаткі, уласцівыя розным тыпам скланення, з'яўляюцца **рознаскланяльнымі**. Канчаткі, характэрныя розным тыпам скланення, маюць пры змяненні па склонах назоўнікі:

– назвы маладых істот: *кацяня, зубраня, медзведзяня, сланяня, птушаня*. У назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку дапускаецца, акрамя формы з канчаткам **-я**, ужыванне формы з канчаткам **-ё**: *кацянё, зубранё, медзведзянё*. У родным, давальным і месным склонах такія назоўнікі набываюць суфікс **-яц-** і скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення (*кацяняці, кацяняці, аб кацяняці*). У творным склоне яны маюць націскны канчатак **-ём**: *кацянём, зубранём, медзведзянём*. Назоўнік *дзіця* мае ў творным склоне адзіночнага ліку ненаціскны канчатак **-ем**: *дзіцем*;

– *імя, стрэмя, племя*. Пры скланенні ўжываюцца з суфіксам **-ен-** або без яго. Калі гэтыя назоўнікі набываюць суфікс **-ен-**, то ў родным, давальным і месным склонах маюць канчатак трэцяга скланення **-і** (*імені, імені, аб імені*), а ў творным склоне – канчатак другога скланення **-ем** (*іменем, племенем, стрэменем*). Без суфікса **-ен-** яны скланяюцца, як назоўнікі ніякага роду другога скланення з асновай на мяккі зычны: Р. *імя, племя, стрэмя*; Д. *імя, племя, стрэмя*; В. *імя, племя, стрэмя*; Т. *імя, племя, стрэмя*; М. (*аб*) *імя, племя, стрэмя*;

– агульнага роду з ненаціскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу: *забіяка, ціхоня, плакса, запявала, задзіра*. Такія назоўнікі ў родным і вінавальным склонах маюць канчаткі першага скланення (Р. *ціхоні, задзіры* (як і *зямлі, сасны*); В. *ціхоню, задзіру* (як і *зямлю, сасну*). У давальным, творным і

месным склонах такія назоўнікі маюць канчаткі другога скланення: Д. *ціхоню, задзіру* (як і *чарадзею, дырэктару*); Т. *ціхонем, задзірам* (як і *чарадзеем, дырэктарам*); М. (аб) *ціхоню, задзіру* (як і (пры) *чарадзею, дырэктару*);

– мужчынскага роду з ненаціскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *мужчына, бацька, дзядуля*. Падобнага тыпу назоўнікі ў родным і вінавальным склонах адзіночнага ліку маюць канчаткі першага скланення: Р. *мужчыны, дзядулі* (як і *сасны, зямлі*); В. *мужчыну, дзядулю* (як і *сасну, зямлю*). У давальным, творным і месным склонах гэтыя назоўнікі маюць такія ж канчаткі, як і асабовыя назоўнікі мужчынскага роду другога скланення: Д. *мужчыну, дзядулю* (як і *сыну, чарадзею*); Т. *мужчынам, дзядулем* (як і *сынам, чарадзеем*); М. (пры) *мужчыне, дзядулю* (як і (пры) *сыне, чарадзею*);

– *маці*, калі ён ва ўскосных склонах, акрамя вінавальнага, набывае суфікс **-ер**. У такім выпадку гэты назоўнік у родным, давальным і месным склонах мае канчатак трэцяга скланення: Р. *мацеры* (як і *печы*); Д. *мацеры* (як і *печы*); М. (аб) *мацеры* (як і (аб) *печы*, а ў творнымсклоне – канчатак першага скланення: Т. *мацерай (-аю)* (як і *краінай (-аю)*)).

Нескланяльныя назоўнікі не змяняюцца па склонах. Яны ва ўсіх склонах маюць адну і тую ж форму: *з'есці эскімо, не было ў краме эскімо*. Нескланяльныя назоўнікі не маюць склонавых канчаткаў. Склон такіх назоўнікаў вызначаецца па іх сувязі з іншымі словамі і па сінтаксічнай функцыі ў сказе: *купіць новае бра, на сцяне новае бра, з новым бра стала святлей у пакоі, яшчэ не набыла новага бра*.

Да **нескланяльных** назоўнікаў адносім:

– значную колькасць запазычаных агульных і ўласных назоўнікаў, якія заканчваюцца на галосны гук: *пані, аташэ, Сочы, Чылі, дэпо, манга, кепі, клішэ, макрамэ, марабу, рэтра, самбрэра, Фігара*;

– запазычаныя назоўнікі жаночага роду з асновай на зычны гук: *мадам, міс, Элен*;

– прозвішчы асоб мужчынскага і жаночага полу на націскное **-о**: *Сцяцко, Буйло, Гурло, Крамко*;

– прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны гук і належаць асобе жаночага полу: *Лявончык, Патапчук, Міхнюк, Раманчук*;

– прозвішчы на **-ых(-іх)**: *Сядых, Баравых, Гнядых*;

– назоўнік *маці*;

– абрэвіятуры і складанаскарочаныя словы: *аблана, ТБМ, ААН, ДАІ*. Аднак ёсць абрэвіятуры, якія скланяюцца: *ЛіМ, ЖЭС* (у *ЛіМе, ЖЭСе*).

Словаўтварэнне назоўнікаў

Ва ўтварэнні назоўнікаў удзельнічаюць усе вядомыя навуцы спосабы словаўтварэння. Назоўнікі шырока выкарыстоўваюцца ў якасці базы для ўтварэння як саміх назоўнікаў (*луг* → *лугавіна*, *песня* → *пясняр*), так і слоў іншых часцін мовы (*сліва* → *слівавы*, *след* → *следзіць*, *вясна* → *увесну*).

У беларускай мове назоўнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, лічэбнікаў, займеннікаў: *бяроза* → *беразняк*; *уплывовы* → *уплывовасць*; *сеяць* → *сеялка*; *пяць* → *пяцёрка*; *свой* → *сваяк*.

Самы пашыраны тып утварэння назоўнікаў – **марфалагічны** (новыя словы ўтвараюцца ў выніку спалучэння марфем). Адрозніваюцца наступныя спосабы марфалагічнага ўтварэння назоўнікаў:

– **суфіксальны**, пры якім далучанія да ўтваральнай асновы суфіксы надаюць назоўнікам значэнні: 1) асобы: *чытаць* → *чытач*, *бедны* → *бядняк*, *вясёлы* → *вясельчак*, *фанат* → *фанатык*, *кіраваць* → *кіраўнік*, *разносіць* → *разносчык*, *насіць* → *насільчык*, *страляць* → *стралок*, *аркестр* → *аркестрант*, *шаптаць* → *шаптун*, *аптэка* → *аптэкар*, *банк* → *банкір*, *баязлівы* → *баязлівец* і інш.; 2) прадмета: *бусел* → *буслянка*, *карміць* → *кармушка*, *кніга* → *кнігарня*, *пер’е* → *пярына* і інш.; 3) адцягненай прыметы: *сумленны* → *сумленнасць*, *добры* → *дабрыня*, *мокры* → *макрэдзь*, *дробны* → *дробязь*, *сівы* → *сівізна*, *горкі* → *гарката* і інш.; 4) адцягненага дзеяння: *страляць* → *стральба*, *бегаць* → *беганіна*, *разгадаць* → *разгадка* і інш.; 5) асобы жаночага полу: *паэт* → *паэтэса*, *ткач* → *ткачыха*, *імператар* → *імператрыца*, *наглядаць* → *наглядальніца*, *буфет* → *буфетчыца*, *вязаць* → *вязальчыца*, *скакаць* → *скакуха* і інш.; 6) зборнасці: *ліпа* → *ліпняк*, *пешы* → *пяхота*, *браты* → *братва* і інш.;

– **нульсуфіксальны** (бязафіксны, бяссуфіксальны) спосаб, калі ад утваральнай асновы без далучэння суфікса ўтвараюцца назоўнікі са значэннем адцягненай прыметы, якасці або дзеяння, матываваныя прыметнікамі і дзеясловамі: *глыбокі* → *глыб*, *малады* → *моладзь*, *цёмны* → *цемень*, *сіні* → *сінь*, *моцны* → *моц*, *белы* → *бель*, *стукаць* → *стук*, *заклікаць* → *заклік*, *страляць* → *стрэл*, *прыліць* → *прыліў*. Бяссуфіксальным спосабам утвораны таксама некаторыя назоўнікі ад лічэбнікаў: *трэці* → *трэць*, *чацвёрты* → *чвэрць*. Нульсуфіксальным спосабам таксама ўтвораны і назоўнікі агульнага роду ад дзеясловаў (*задзірацца* → *задзіра*, *заікацца* → *заіка*, *падлізвацца* → *падліза*, *прытварыцца* → *прытвор*) і прыметнікаў (*пранырлівы* → *праныра*, *брыдкі* → *брыда*);

– **прыставачны** спосаб утварэння назоўнікаў рэалізуецца з дапамогай прыставак са значэннем сумеснасці, адмоўя, падпарадкавання, супрацьлегласці, узаемасувязі і інш.: *герой* → *антыгерой*, *голос* → *водгалас*, *камфорт* → *дыскамфорт*, *мантаж* → *дэмантаж*, *генератар* →

звышгенератар, мера → контрмера, сістэма → надсістэма, спакой → неспакой, тэкст → падтэкст, дзед → прадзед, удзельнік → саўдзельнік, тропікі → субтропікі, арэнда → субарэнда. Гэтым спосабам, як бачна з прыведзеных прыкладаў, назоўнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў;

– прыставачна-суфіксальны спосаб службыць для ўтварэння назоўнікаў з прасторавым, часавым значэннем, значэннем непаўнаты якасці, адмоўя: край → краек, насіць → абноскі, голас → адгалосак, цана → бясцэнак, мароз → замаразак, вуліца → завулак, гара → загор’е, двор → надвор’е, галава → пагалоўе, калена → падкаленнік, час → сучаснік;

– прыставачна-нульсуфіксальны спосаб характэрны для ўтварэння назоўнікаў ад дзеясловаў, прыметнікаў і назоўнікаў: лік → безліч, пагода → непагодзь, дыхнуць → подых, світаць → посвіст, ступаць → поступ, шукаць → пошук, сіні → просінь, мяшаць → сумесь.

Для назоўнікаў характэрна і складанне, дзе найбольш пашыранымі з’яўляюцца наступныя спосабы:

– словаскладанне, калі ў адно слова аб’ядноўваецца два словы: радыёцэнтр, пуць-дарога, завод-аўтамат, радыёаматар, сон-трава;

– асноваскладанне, калі ў адно слова аб’ядноўваецца дзве асновы пры пасрэдніцтве злучальных галосных: бульбасховішча, бульбанарыхтоўка, ільновалакно, кнігадрукаванне, кнігасховішча, кармавытворчасць;

– складана-суфіксальны спосаб (асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфікса): аднадумец, аднакласнік, басаножка, карысталюбства, кукурузасаджалка, маслабойка, медаварня, рукамыйнік;

– складана-нульсуфіксальны (складанне асноў і нулявая суфіксацыя): жыццялюб, жывёлавод, вільгацямер, кашавар, клінапіс, кніганоша, кнігалюб, крабалоў, мараход, мылавар, нафтавоз, рукапіс, рудакоп;

– складана-прыставачна-суфіксальны (складанне з адначасовым далучэннем прыстаўкі і суфікса): Прычарнамор’е;

– абрэвіяцыя – утварэнне складанаскарочаных слоў-назоўнікаў на базе скарачаных асноў: нампаліт (намеснік па палітычнай частцы); прамфінплан (прамыслова-фінансавы план); эсмінец (эскадраны мінаносец); камбікорм (камбінаваны корм); МТС, СНД.

У адно слова могуць складвацца:

1) частка слова і цэлае слова поўнай назвы (медсястра, літфонд, нарсуд, студатрад, танцпляцоўка);

2) пачатковыя часткі кожнага слова поўнай назвы (педфак (педагагічны факультэт), універмаг (універсальны магазін), фабкам (фабрычны камітэт));

3) пачатковыя гукі кожнага слова поўнай назвы (ЦУМ, ЗАГС);

4) назвы пачатковых літар кожнага слова поўнай назвы (АЗН);

5) частка слова і гукі ці найменні літар і гукі слоў поўнай назвы

(БелАЗ);

б) пачатак першага слова і канец другога (*параланг (парашут + акваланг), дыбаверын (дыбазол + папаверын)*).

Марфалагічна-сінтаксічнае ўтварэнне прадстаўлена *субстантывацыяй* – пераходам у назоўнікі розных часцін мовы (як самастойных, так і службовых).

Найчасцей у разрад назоўнікаў пераходзяць прыметнікі. Вылучаем *поўную і частковую* субстантывацыю прыметнікаў. Пры *поўнай* назоўнікі тыпу *зодчы, ляснічы, земнаводныя* не могуць ужывацца як прыметнікі. *Частковыя* субстантывы тыпу *выхадны, дзяжурны, дакладная* могуць функцыянаваць і як прыметнікі, і як назоўнікі, параўн.: *выхадны – выхадны дзень*. У выніку субстантывацыі прыметнікі з разраду граматычна залежных перамяшчаюцца ў разрад граматычна незалежных.

Яны могуць азначацца і ўваходзіць у склад іменных і колькасна-іменных словазлучэнняў (*малады паляўнічы, абодва падсудныя, нешта страшнае*).

Субстантывавацца могуць і словы іншых часцін мовы – займеннікі, лічэбнікі, прыслоўі, злучнікі, выклічнікі: *Не адкладвай на потым тое, што можна зрабіць сёння. Нашы* таксама прысутнічалі на сходзе. *Сямёра аднаго не чакаюць. І* – спалучальны злучнік. *Гучнае «ўра» данеслася з берага.*

У назоўнікі пераходзяць азначальныя займеннікі (*усе, усё, усякі, кожны, іншы*), ужытыя без назоўніка (*Усё мае свой канец. Ужо ўсе сабраліся. Усякі гэта зробіць. Кожны* адказвае сам за сябе. *Іншы* такога не прыдумае.), прыналежныя займеннікі *мой, твой* у значэнні ‘муж’, ‘сын’, *мая, твая* ў значэнні ‘жонка’ ці ‘дачка’, *свой, наш, ваш* (*Мой* ужо прыехаў. *Мая* пайшлаў магазін. *Твой* яшчэ не прыйшоў.), указальныя займеннікі *той, гэты*, якія не паясняюць назоўнікаў (*Гэта* хвалявала сястру больш за ўсё.), зрэдку асабовыя займеннікі (*Гутарыць са сваім «я» было для яго найвышэйшай узнагародай.*)

Лексіка-семантычнае ўтварэнне, пры якім новыя назоўнікі ўзнікаюць у выніку страты сувязі пераносных значэнняў слова з яго прамым значэннем, з’яўляецца малапрадуктыўным для назоўнікаў: *бойка* ‘бітва’ і ‘прылада для збівання масла’; *усходы* ‘першыя парасткі пасеваў’ і ‘прыступкі лесвіцы’; *корт* ‘тоўстая, звычайна цёмнага колеру баваўняная тканіна атласнага перапляцення для рабочага і спартыўнага адзення’ і ‘пляцоўка для гульні ў тэніс’; *коцік* ‘марская прамысловая млекакормячая жывёліна з каштоўным футрам’ і ‘суквецце з дробных кветчак у некаторых дрэвавых раслін, якое ападае пасля цвіцення’.

Для назоўнікаў характэрна і *формаўтварэнне* – утварэнне новых формаў слова пры дапамозе канататыўных суфіксаў, ці суфіксаў

суб'ектыўнай ацэнкі. Назоўнікі, у складзе якіх вылучаюцца такія суфіксы, не толькі абазначаюць прадмет, але і выражаюць станюўчыя ці адмоўныя адносіны гаворачай асобы да гэтага прадмета. Сярод суфіксаў суб'ектыўнай ацэнкі вылучаем памяншальна-ласкальныя, павелічальна-ўзмацняльныя і павелічальна-зневажальныя суфіксы. Да найбольш распаўсюджаных памяншальна-ласкальных суфіксаў адносяцца суфіксы – **ок(-ёк-), -к-, -ік(-ык-), -юк(-ук-), -ак-, -к-, -іц(-ыц-), -інк(-ынк-), -чык-, -еньк(-аньк-), -ейк-, -ул-, -ц-**: *дом* → *домік*, *дзень* → *дзянёк*, *сын* → *сыноч*, *таўкач* → *таўкачык*, *анёл* → *анёлак*, *камень* → *каменьчык*, *чамадан* → *чамаданчык*, *сябар* → *сябрук*, *крыніца* → *крынічка*, *зямля* → *зямліца*, *сляза* → *слязінка*, *іскра* → *іскрынка*, *сын* → *сынуля*, *бярэза* → *бярэзанька*, *лета* → *лецеўка*, *возера* → *азярыца*, *дзед* → *дзядуля*.

Для назоўнікаў мужчынскага роду ўласцівы суфіксы **-ік(-ык-), -чык-, -ок(-ёк-, -ак-), -ук(-юк-)**: *носік*, *праменьчык*, *лісток*, *лясок*, *хлопчук*. У складзе некаторых назоўнікаў заўважаем два памяншальна-ласкальныя суфіксы: *дожджычак*, *садочак*, *дзянёчак*. Назоўнікі з такімі суфіксамі абазначаюць узмоцненую ступень ласкальнасці.

Для назоўнікаў жаночага роду характэрны суфіксы **-к-, -інк(-ынк-), -ц-**: *ялінка*, *рэчка*, *дажджынка*, *слязінка*, *вадзіца*, *сястрыца*. Назоўнікі *сястрычка* (*сястра* → *сястрыца* → *сястрычка*), *дачушачка* (*дача* → *дачушка* → *дачушачка*), *матулечка* (*маці* → *матуля* → *матулечка*), *галавачка* (*галава* → *галоўка* → *галавачка*) і некаторыя іншыя маюць у сваім складзе два суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі, таму выражаюць узмоцненую ступень ласкальнасці.

Для назоўнікаў ніякага роду ўласцівы суфіксы **-ейк(-айк-), -ц-**: *дрэўца*, *паленца*, *лецеўка*, *сэрцайка*. Некаторыя назоўнікі ніякага роду маюць суфіксы **-к-, -ечк(-ачк-)**: *вушка*, *гняздзечка*, *вочка*.

Сярод павелічальна-ўзмацняльных суфіксаў найбольш ужывальнымі з'яўляюцца суфіксы **-ін(-ын-), -ішч(-ышч-)**: *холад* → *халадзіна*, *лайдак* → *лайдачына*, *шчупак* → *шчупачышча*, *збан* → *збанішча*. Павелічальна-ўзмацняльнае значэнне некаторым назоўнікам надаюць суфіксы **-эч-, -ыск(-іск-)**: *вецер* → *вятрыска*, *холад* → *халадэча*. Суфікс **-уг(-юг-)** з'яўляецца павелічальна-зневажальным: *воўк* → *ваўчуга*, *злодзей* → *зладзюга*.

Праваніс суфіксаў і прыставак назоўнікаў

Некаторыя суфіксы назоўнікаў маюць асаблівасці выкарыстання і праванісу:

-ак- пішацца, калі пры змяненні назоўніка галосны ў суфіксе выпадае: *пясочак* – *пясочка*, *вяночак* – *вяночка*, *арэшак* – *арэшка*;

-ык-(-ік-), -нік-, -чык- пішацца, калі пры змяненні слова галосны не выпадае: *тварык – тварыка, столік – століка, настаўнік – настаўніка*. Пасля мяккага **н** перад суфіксам **-чык** пішацца мяккі знак, калі назоўнік утвораны ад слова, якое заканчваецца на **нь**: *агеньчык ← агонь, струменьчык ← струмень*; **але**: *фантанчык ← фантан, парасончык ← парасон*;

-ачк- пішацца ў назоўніках пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных, а суфікс **-ечк-** – пасля мяккіх зычных: *мамачка ← мама, кумачка ← кума, матулечка ← матуля, бабулечка ← бабуля*;

-ец-(-ац-) пішацца ў назоўніках мужчынскага роду. Пры змяненні слова галосны выпадае: *акраец – крайца, незнаёмец – незнаёмца*;

-іц-(-ыц-) пішацца ў назоўніках жаночага роду і беглага галоснага не мае: *розніца – розніцы, кніжыца – кніжыцу*;

у назоўніках, якія абазначаюць род заняткаў, пасля **д, т, з, с, ж** пішацца суфікс **-чык-**: *дакладчык, ракетчык, заказчык, перапісчык, перабегчык*. Пасля астатніх зычных пішацца суфікс **-шчык-**: *барабанишчык, выбаршчык, паромшчык, гардэробшчык, бунтаўшчык*. Пасля мяккага **л** перад суфіксамі **-чык-, -шчык-** пішацца мяккі знак: *вузельчык, вугальшчык*;

-чын-, які служыць для ўтварэння назоўнікаў са значэннем пэўнай грамадскай з’явы ці назоўнікаў са значэннем рэгіёна, абшару, пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца на **д-т, ж-ш**: *Суражчына ← Сураж, Добрушчына ← Добруш, салдатчына ← салдат, Брэстчына ← Брэст*. У назоўніках, калі яны ўтвораны ад слоў, асновы якіх заканчваюцца на **-ц-, -цк-, -к-**, пішацца дзве літары **ч**: *Луніначчына ← Лунінец, Камяначчына ← Камянец, Случчына ← Слуцк, Беласточчына ← Беласток*;

-шчын-, які таксама служыць для ўтварэння назоўнікаў са значэннем пэўнай грамадскай з’явы ці назоўнікаў са значэннем рэгіёна, абшару, пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца на губныя **б, п, м, ф, в** або санорныя **н, р, л, й**, а таксама **ў**: *партызанишчына ← партызан, Гомельшчына ← Гомель, Магілёўшчына ← Магілёў*;

-шчын- пішацца і тады, калі ўтваральная аснова заканчваецца на зычны з папярэднім санорным: *інтэлігентшчына ← інтэлігент, эмігрантшчына ← эмігрант, Самаркандшчына ← Самарканд*;

у назоўніках, утвораных пры дапамозе суфікса **-ств-**, зычныя **ц, т, ч, к** зліваюцца з суфіксальным **с** і даюць **ц**: *студэнцтва ← студэнт, ткацтва ← ткач, настаўніцтва ← настаўнік, купецтва ← купец*. Каранёвае **д** перад суфіксам **-ств-** захоўваецца: *суседства ← сусед, дойлідства ← дойлід*;

у назоўніках, утвораных пры дапамозе суфікса **-ств-**, зычныя **з, ж,**

ш на пісьме не перадаюцца: *прыгоства* ← *прыгожы*, *таварыства* ← *таварыш*, *мноства* ← *многа*;

у суфіксах **-еньк-**, **-аньк-** пішацца мяккі знак: *рэчанька* ← *рака*, *зяюленька* ← *зяюля*;

у суфіксах **-ядзь**, **-язь**, **-яч** пішацца літара **я**: *роўнядзь*, *баязь*, *дзеяч*;

падвоенае **нн** пішацца на стыку ўтваральнай асновы ісуфікса паміж галоснымі, калі ўтваральная аснова заканчваецца на **н**, а суфікс пачынаецца з гэтай жа літары: *ажынік* ← *ажына*, *сасоннік* ← *сасна*;

у памяншальна-ласкальных формах назоўнікаў, утвораных ад назоўнікаў на **-ня**, мяккасць гука **[н]** на пісьме абазначаецца змякчальным мяккім знакам: *вішанька* ← *вішня*, *соценька* ← *сотня*, *песенька* ← *песня*.

Некаторыя прыстаўкі назоўнікаў маюць асаблівасці выкарыстання і правапісу:

калі апошняя зычная літара прыстаўкі і першая літара кораня супадаюць, то ішуцца абедзве літары: *аддача*, *контрразведка*, *бессістэмнасць*, *расстанне*, *рассаднік* (тое, што з'яўляецца крыніцай чаго-небудзь). У словах *расол*, *расольнік*, *расада*, *расаднік* (месца для вырошчвання расады), *ростань* адбылося сцяжэнне гукаў, і таму яны пішуцца з адной літарай **с**;

у прыстаўках **з-**, **уз-**, **раз-**, **без-**, **абез-**, **праз-**, **цераз-** літара з пішацца перад звонкімі, санорнымі і ётаванымі галоснымі: *звон*, *раз'езд*, *безгалоссе*, *узгор'е*, *абеззаражванне*, *празмернасць*; у гэтых жа прыстаўках замест літары з пішацца літара **с** перад глухімі зычнымі: *склеіванне*, *устрывожанасць*, *распілоўка*, *бесклапотнасць*, *абескаляроўванне*, *цераспалосіца*;

у прыстаўцы **дыз-** перад галоснымі пішацца з, а перад зычнымі – **с**: *дыз'юнкцыя*, *дыскамфорт*;

прыстаўка **дэз-** пішацца нязменна: *дэзарыентацыя*, *дэзурбанізацыя*. Пасля прыстаўкі **дэз-** каранёвае **і** пераходзіць у **ы**: *дэзынтэграцыя*, *дэзынфекцыя*;

спалучэнні літар **сч**, **сш**, **сшч**, **зж**, **здж** на стыку прыстаўкі і кораня перадаюцца нязменна: *расчоска*, *расшырэньне*, *расшчэпленне* (расколванне), *счэсванне*, *сшыванне*, *разжыва*;

пасля прыставак **аб-**, **ад-**, **над-**, **пад-**, **раз-**, **з-(с-)**, **уз-**, **спад-**, **перад-**, **суб-**, **дэз-** замест **і** пішацца ў адпаведнасці з вымаўленнем **ы**: *субыспектар*, *дэзынфармацыя*, *сышчык*.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якая граматычная катэгорыя называецца склонам? Для сувязі якіх граматычных разрадаў слоў у сказе яна выкарыстоўваецца?

2. Якое значэнне ўласціва назоўнаму склону? Якія значэнні маюць ускосныя склоны?

3. Пры дапамозе якіх сродкаў мовы выражаюцца склонавыя значэнні назоўнікаў?

4. Што такое скланенне назоўнікаў? Назавіце тыпы скланення назоўнікаў.

5. Якія фактары ўплываюць на характар канчаткаў назоўнікаў пры іх скланенні?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Вызначце аснову назоўнікаў: а) на мяккі зычны; б) на цвёрды зычны; в) на зацвярдзелы зычны; г) на заднеязычны.

Ахова, дазвол, жаданне, збіральнік, збожжа, прагаліна, пярсцёнак, ігліца, золь, інтарэс, карэньчык, істужка, каноплі, луста, прага, пяшчота, склеп, суполка, фармуляванне, штукар, шчасце, бакоўка, прыгаршчы, кемлівасць.

Заданне 2. Запішыце назоўнікі па тыпах скланення і асобна – назоўнікі, якія не ўваходзяць ні ў адзін тып скланення.

Абагульненне, сум, іронія, івасі, сталовая, рокат, вяршыня, муж, пясок, скульптура, выбары, сведка, кімано, граблі, юнацтва, веліч, дробязь, абрус, рукапіс, сані, распач, дзяжурны, палын, Залессе, Гродна, Ганцавічы, пано, Раманаў (*прозвішча*), сталовая, адліга, боль, блакіт, таксі, зязюля, Мікалай, Столін, аповесць, Свіслач, Кіеў, шкло, моладзь, кудзеля, бяроза, Свіцязь, Баравых, Лоеў (*горад*), Фама, стрэмя, (*тая*) гарэза, (*вядомы*) хвалько, Днепр, Мухавец, Піна, моладзь, бандэроль, Косціна (*прозвішча*).

Заданне 3. Пастаўце назоўнікі ў форме давальнага склону адзіночнага ліку.

Рызіна, сатыра, айва, рызыка, апрацоўка, рыска, біклага, рыфмоўка, сеялка, сёмга, рэпліка, тара, агіда, рэфлексія, вольха, актрыса, саната, бляха, ацэнка, серада, завіруха, смага, разруха, смала, шафа, сарока, чарада, цынга, скруха, сопка, папруга, сяўруга, парада, рэпа, сініца, смага.

Заданне 4. Пастаўце назоўнікі ў месным склоне.

Аб'ява, Алеся, аварыя, адліга, хата, вада, вольха, вячэра, завязка, Вераніка, зорка, шчака, рука, краіна, жанчына, вяршыня, елка, Дар'я, Соф'я, папраўка, душа, смуга, лесвіца, вестка, вайна, літарка, задума.

Заданне 5. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Раствлумачце, што ўплывае на характар канчаткаў у давальным і месным склонах.

Плаваць в реке, быць верным клятве, бежать по дороге, говорить Марии, сидеть на земле, стоять на дороге, рисунок на обложке, нарисовать на доске, говорить при сестре, учебник по физике, звинеть в душе, купить в аптеке, работать в библиотеке, подарить учительнице, сказать дочке.

Заданне 6. Пастаўце назоўнікі ў родным склоне адзіночнага ліку.

Каляндар, каморнік, аспірын, паркаль, зласлівец, жаўток, лужок, сват, ром, прарэх, прадпрыемец, паніч, бор, луг, ад'езд, гнеў, батыст, палас, найміт, беражок, побытак, ельнік, валакардзін, розум, пясок, сум, авёс.

Заданне 7. Вызначце па ТСБМ значэнні назоўнікаў. З кожным назоўнікам складзіце па два словазлучэнні, ставячы ў іх назоўнікі ў форме роднага склону адзіночнага ліку.

Рэнтген, тэнар, алмаз, цыклон, капеж, чарнаклён, чысцік, шаблон, штапель, штат, штыкетнік, экзатызм, вар, карнішон, эўкаліпт, інжыр, ясакар, лексікон, корт, гардэроб, брас, тэрмін, мытнік, мур.

Заданне 8. Назоўнікі, што ў дужках, пастаўце ў месным склоне. Запішыце словазлучэнні.

Гаварыць па (*тэлефон*), працаваць на (*двор*), сустрэцца на тым (*тыдзень*), прынесці ў (*вадро*), блукаць па (*лес*), знаходзіцца ў (*адпачынак*), ісці па (*праспект*), крычаць у (*бор*), сушыць на (*сонца*), заблудзіцца ў (*гушчар*), убачыць на (*рынг*), ляжаць на (*бераг*), быць у (*выгнанне*).

Заданне 9. Выпраўце памылкі ў наступных сказах.

1. Пад ценню дубоў добра адпачываць летам! 2. Сустрэкаюць па адзенні, праводзяць па розуму. 3. Я пазнаў яе па голасу. 4. Маці працуе ў

сельмазе прадаўцом. 5. Па ржышчу босымі нагамі не ходзяць. 6. На лугу зацвілі званочки. 7. У траве нарасло шмат сунічніка. 8. Павевы ветрыка зрываюць з дрэў пажоўклае лісце. 9. На двары было не так хмурна, як раніцай. 10. Ля даўно паваленага і зарослага ўжо маладняком дубу трапляеш на неруш.

Заданне 10. Пастаўце назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку. Запішыце, растлумачце правапіс канчаткаў.

Беларусь, радасць, глыб, плець, моль, поўсць, паралель, боль, шаль, паркаль, партфель, плач, мазь, спіраль, рысь, рэтуш, сталь, твань, шампунь, Пціч, павець, завадзь, муць, замець, латунь, лебедзь, гусь, магістраль, Нарач, мадэль, медзь, моль.

Заданне 11. Запішыце назоўнікі ў множным ліку і праскланяйце іх.

Разьбяр, буслянка, розыгрыш, невук, ромб, перасоўка, стрыж, сухавей, сюжэт, тайфун, нырка, павучанне, накрыўка.

Заданне 12. Пастаўце назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку і ў давальным склоне множнага ліку.

Поле, архітэктар, гай, пасёлак, раздарожжа, карэнне, вядро, пласкагор'е, ручай, лопух, спектакль, чмель, герой, лядзяк, журавель, медаль, верабей, педаль, сусвет, памяшканне, мядзведзь, алень, лес, ручай, горад, пчалаяр, возера.

Заданне 13. Спішыце сказы, падкрэсліце нескланяльныя назоўнікі, вызначце іх род, лік, склон.

1. Хутка адкрыецца ў Мінску новая лінія метро. 2. Рыжы дзінга – разумны і вельмі спрытны сабака. 3. Чуваць было: унізе ігралі на піяніна. 4. У фае збіраліся ветэраны. 5. У купэ да нас падсеў незнаёмы мужчына. 6. Пераможцу ў конкурсе вызначала аўтарытэтнае журы. 7. Спаборніцтвы па каратэ ўпершыню праходзілі ў нашым горадзе. 8. Насценька Касько ў чарговы раз выратавала ўсіх аднакласнікаў. 9. У Антона Крайко за лугавой сцяжынкай падымаўся новы сад. 10. У ТСБМ выкарыстоўваецца разгорнутая сістэма стылістычных памет.

Заданне 14. Акрэсліце значэнне склонавых формаў назоўнікаў.

1. Хлопчык так ускрыкнуў ад радасці, што ажно маці спалохалася (У. Шахавец). 2. На куцай макаўцы ліпы мокне сіратлівая буслянка, вецер рабацініць лужыны, гоніць па тратуары мокрае лісце (Я. Галубовіч). 3. Перад хатаю ад вуліцы невялікі агародчык, дзе жоўта ад вяргіняў (Я. Сіпакоў). 4. Тыя пажоўклыя ад часу здымкі збераглі родныя і знаёмыя абліччы (Х. Лялько). 5. Ад нечаканасці ліса разгубілася і не ведада, што рабіць (З. Бяспалаў).

Заданне 15. Запішыце імёны і прозвішчы ў форме давальнага і творнага склону.

Нікадзім Івашуціч, Пампей Грыб, Роза Бяганская, Панцялей Кавалёў, Роберт Гурло, Лука Верас, Купрыян Хомчанка, Навум Арабей, Варвара Тулупава, Авяр'ян Дзюба, Ануфрый Ліпскі, Пелагея Ягоўдзік, Гапей Тарасаў, Ерамей Муравейка, Пахом Вышынскі, Фёкла Жук, Домна Юрэвіч.

Заданне 16. Пастаўце назоўнікі ў патрэбным склоне, растлумачце правапіс канчаткаў.

1. (Сяргейка) надакучыла глядзець на нерухомы паплавок, і хлопчык пачаў дробна трэсці вудзільнам (У. Шахавец). 2. Праз якую гадзіну хлопец пачаў ужо дапамагаць (бацька) (У. Шахавец). 3. Бацька з (Сяргейка) пайшлі направа (У. Шахавец). 4. Крыга закрыла сабой усю завадзь. Адштурхнуць яе Мікітка не меў сілы. Ды і не адштурхваць, а ўзбрацца на яе захацелася (Мікітка) (Я. Маўр). 5. Калі хлопчык з (дзядзька Міша) выйшлі з лесу, сцебануў моцны дождж (Я. Галубовіч).

Заданне 17. Прачытайце. Назавіце невытворныя назоўнікі, потым – вытворныя. Вызначце, ад якіх слоў і якім спосабам утварыліся вытворныя назоўнікі.

Сум, вежа, Лагойшчына, лад, прадзед, дабрыня, запас, ляда, няволя, сенакасілка, вадарэз, МАЗ, павеў, ложкак, лік, коснаязыкасць, зман, вясляр, паводка, нявольнік, любасць, няўрод, зорка, згіб, цень, вяха, узгорак, насарог, гладзь, слухач, ваўначоска.

Заданне 18. Спішыце, вызначце, якім спосабам утвораны складаныя

назоўнікі.

1. Адноўчы, яшчэ ў канцы лістапада, на пажухлую траву балаціны лёг снег (Я. Пархута). 2. Лета было яшчэ ў тым перыядзе, калі дні становяцца настолькі доўгія, што варта толькі зайсці сонцу за небасхіл, як неўзабаве яно ўжо зноў праглядваецца на ўсходнім даляглядзе (В. Грамыка). 3. Як бязмежнае мора, хваляваліся аж да небакраю калгасныя пасевы (А. Зінькевіч). 4. Многімі стагоддзямі складвалася, шліфавалася і ўзбагачалася беларуская мова на нашай зямлі (Г. Бураўкін). 5. Медсястра Марыя сядзела на траве, абапёршыся локцем на пянёк (А. Кулакоўскі).

Заданне 19. Спішыце сказы. Раскрыйце дужкі і абгрунтуйце правапіс складаных назоўнікаў.

1. Стралай прамільгне ў зарасніку беланогі лось (прыгажун) (В. Вольскі). 2. На кожнай галінцы маладзенькай елкі віднеюцца яркажоўтыя кветкі (ліхтарыкі) (А. Курскоў). 3. Пройдземся па шырокіх праспектах і плошчах, па бульварах і скверах, спынімся каля помнікаў і скульптурных груп, палюбуемся, як плывуць купальскія вянкi і расцвітае папараць (кветка). 4. У нашай вёсцы хадзіла такая пагалоска: у вырай, у далёкія цёплыя краіны, за моры (акіяны) журавы пад сваімі шырокімі крыламі нясуць ластавак (А. Бялевіч). 5. Я проста размаўляў так, як гаварылі мае бацькі, (адна) вяскоўцы (А. Марціновіч).

Заданне 20. Перакладзіце на беларускую мову. Раствлумачце правапіс суфіксаў назоўнікаў.

Родной огонек, мелкий дождик, прозрачная струйка, гнездышко синички, песенка сестрички, узкий ремешок, узкая тропиночка, молодая вишенка, молодой паренек, прогрессивное человечество, узелок на память, маленький камешек.

Заданні 21. Пры спісванні выпраўляйце граматычныя памылкі ва ўжыванні родавых, лікавых і склонавых формаў назоўнікаў. Вусна растлумачце іх правапіс.

Ягадная россып; кісла-салодкае яблыка; гарачымі слязьмі; на суседчыным качаняці; па вынікам сесіі; тваім велічам; гуляць па начам; глядзець па тэлебачанні; белай гуссю; чорная гар; прытулілася груддзю; блукаць па лясам, па дарогам; маленькая апенька; скрыпучымі дзвярыма; стары камод; малое ягняці; прыйшоў з дзіцяці; стукнуць па сталу; малому качаняці; бясконцай глыб'ю; з Пархавец Ільёй; з Пархутам Міколам.

Заданне 22. Вызначце марфалагічныя катэгорыі выдзеленых назоўнікаў.

1. Не дзіва, што тут, каля **крынічкі**, кіпела **жыццё**, бо кожнаму хацелася стаць бліжэй да **вады**, каб палюбавацца на сваё ўласнае **харавство** ў яе **люстры**, як гэта любілі рабіць прыгожыя **краскі** (Я. Колас). 2. Хацелася адчуць **вечер**, які б'е ў **твар конніку**, **цела** прасіла **руху** (В. Іпатава). 3. **Віка** заціснула **далонямі вушы**, каб не чуць шматгалосага **гоману**, што далятаў з суседняга **пакоя** (І. Шамякін). 4. **Бацюшка** па трыццацігадоваму звычаю спыніўся ў **парозе**, адбіў тры шчырыя **паклоны** і тады толькі пайшоў уперад (М. Зарэцкі). 5. **Жыццё** не любіць **тлену** (М. Лынькоў).

ПРЫМЕТНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Прыметнік як часціна мовы. Разрады прыметнікаў

Па частотнасці выкарыстання ў мове прыметнік сярод знамянальных слоў уступае толькі назоўніку і дзеяслову.

Прыметнік – знамянальная часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і выражае гэта значэнне ў форме граматычнай залежнасці ад назоўніка: *цёплы дзень, халодная ноч, новае жыццё*.

Беларускі тэрмін «прыметнік» у адрозненне ад рускага «прилагательное» найперш звяртае ўвагу на семантыку (змест, сэнс) гэтай часціны мовы (абазначае прымету). Матывацыя рускага тэрміна – граматычнага характару (прылагаецца к существу).

Асноўнае значэнне прыметніка – абазначэнне прыметы прадмета, якая можа выражацца непасрэдна, праз лексічнае значэнне слова: *белы, сухі, малады*; праз адносіны аднаго прадмета да другога: *вячэрні, драўляны, брэсцкі*; прыметнікі могуць абазначаць прыналежнасць індывідуальнай асобе ці жывой істоце: *матчына, дзедаў, мядзведжы, буслава*.

Да прыметнікаў адносяцца таксама некаторыя нязменныя запазычаныя словы, якія называюць прымету (*бардо, бэж, дэкальтэ*). Сваю прыналежнасць да прыметнікаў яны выяўляюць толькі сінтаксічна, у спалучэнні з назоўнікам (*колер бэж, матэрыял букле, прычоска карэ, рукаў кіmano, ніткі мулінэ*).

Нязменныя прыметнікі неабходна адрозніваць ад адпаведных назоўнікаў, з якімі яны суадносяцца па паходжанні. Адрозніваць іх можна

па пытаннях, па функцыі ў сказе, а таксама па сінтаксічнай сувязі са словамі. Нязменныя назоўнікі сінтаксічна звязаны з дзеясловамі, адказваюць на склонавыя пытанні і ў сказе з'яўляюцца часцей за ўсё дзейнікамі або дапаўненнем, а нязменныя прыметнікі залежаць ад назоўнікаў, адказваюць на пытанне *які?* і ў сказе з'яўляюцца часцей за ўсё азначэннем: *мова (якая?) урду – вывучыць (што?) урду; спадніца (якая?) плісэ – пашылі (што?) плісэ*. Нескланяльныя прыметнікі звычайна выкарыстоўваюцца пасля таго назоўніка, ад якога яны граматычна і сэнсава залежаць: *мова комі, колер марэнга*.

Марфалагічныя катэгорыі роду, ліку і склону прыметніка выяўляюцца сінтаксічна і паўтараюць марфалагічныя значэнні катэгорый назоўніка, да якога дапасуецца прыметнік і з якім ён утварае азначальнае словазлучэнне: *цёплы дзень – цёплая раніца – цёплае малако; цёплы дзень – цёплыя дні*.

Катэгорыя роду прыметніка ўказвае на тое, што прыметаўласціва прадмету (асобе ці з'яве), які выражаны назоўнікам мужчынскага, жаночага ці ніякага роду: *прыгожы хлопец, прыгожая дзяўчына, прыгожае дзіця*.

Форма роду ў прыметніка можа выконваць семантычную функцыю, указваючы на пол асобы, у тых выпадках, калі прыметнікі спалучаюцца з назоўнікамі агульнага роду (*круглы сірата і круглая сірата*), ужываюцца пры асабовых і зваротным займенніках (*ты малады, ты маладая; сябе маладога, сябе маладую*).

Толькі форму жаночага роду маюць тыя прыметнікі, якія абазначаюць прыметы або якасці, уласцівыя асобам жаночага полу або жывёлам-самкам: *замужняя, цільная*.

Катэгорыя ліку прыметнікаў паказвае, што прымета ўласціва прадмету, які выражаны назоўнікам у форме адзіночнага ці множнага ліку: *добры сусед – добрыя суседзі*.

Катэгорыя склону прыметнікаў паказвае, што прымета ўласціва прадмету, які выражаны назоўнікам у форме таго ці іншага склону. Катэгорыя склону прыметнікаў прадстаўлена формамі шасці склонаў, кожная з якіх паказвае, што форма прыметніка з'яўляецца азначэннем да назоўніка ў адпаведным склоне: *высокі клён, высокага клёна, высокаму клёну, высокім клёнам, (на) высокім клёне*.

У тым выпадку, калі прыметнік спалучаецца з нескланяльным назоўнікам, яго склонавыя формы выражаюць значэнні склонаў гэтага назоўніка: *узязць білет у асобнае купэ, ехаць у асобным купэ*.

У сказе прыметнік можа выконваць функцыю дапасаванага азначэння ці з'яўляцца іменнай часткай састаўнога іменнага выказніка: *Адушмелі свой час неспакойныя восеньскія вятры* (Я. Колас). *Ручай быў чысты, гаманлівы і вясёлы* (В. Хліманаў).

Калі прыметнікі стаяць перад назоўнікам, то ў пераважнай большасці выпадкаў яны з'яўляюцца дапасаванымі азначэннямі: *Цёплы дзень*. Аднак пры лагічным падкрэсліванні прыметнікі, якія папярэднічаюць назоўніку, выконваюць ролю іменнай часткі састаўнога выказніка: *Цёплая была ноч!*

Прыметнікі пераходзяць у іншыя часціны мовы:

– у назоўнікі: *Азімыя ўжо пасеялі. Схадзі ў сталовую. З настаўніцкай выйшаў дырэктар;*

– у прыназоўнікі: *Методыка выкладання беларускай мовы і літаратурнага чытання чытаецца паралельна з беларускай мовай.*

У прыметнікі пераходзяць:

– парадкавыя лічэбнікі: *макароны другога гатунку, першае каханне;*

– дзеепрыметнікі: *затуманены погляд, падсалоджаная ўсмішка.*

Характар прыметы (колькасна зменная ці пастаянная, сталая) і граматычныя асаблівасці прыметнікаў з'яўляюцца асновай для іх падзелу на лексіка-граматычныя разрады: якасныя, адносныя, прыналежныя.

Якасныя прыметнікі абазначаюць якасці і ўласцівасці, якія ўспрымаюцца органамі пачуццяў, ацэньваюцца чалавекам: *салодкі, спагадлівы, ясны, цудоўны, малады, жоўты.*

Яны называюць такія прыметы, як колер, форма, памер: *жоўты, цёмны, круглы, высокі*; смак і пах: *кіслы, духмяны, горкі*; знешнія прыметы, уласцівасці, якасці: *здоровы, хворы, прыгожы, стройны*; якасці характару і разумовых здольнасцей: *памяркоўны, разумны, старанны.*

Якасныя прыметнікі характарызуюцца наступнымі граматычнымі, словаўтваральнымі і лексічнымі асаблівасцямі:

– маюць формы ступеняў параўнання: *лёгкі – лягчэйшы – найлягчэйшы – больш лёгка – самы лёгка;*

– могуць утвараць антанімічныя пары: *гарачы – халодны, шырокі – вузкі, белы – чорны;*

– могуць мець поўную і кароткую формы: *прыгожы – прыгож; вясёлы – вёсел, здаровы – здароў;*

– могуць спалучацца з прыслоўямі меры і ступені: *вельмі халодны, зусім свабодны, надта хітры;*

– служаць базай для ўтварэння якасных прыслоўяў: *добра ← добры, хутка ← хуткі, цёпла ← цёплы, па-героску ← геройскі;*

– служаць базай для ўтварэння прыметнікаў са значэннем ступені якасці (суб'ектыўнай ацэнкі, непаўнаты якасці), што выяўляецца ў прадмеце без параўнання з іншымі прадметамі: *беленькі ← белы, малаваты ← малы, велізарны ← вялікі, завялікі ← вялікі;*

– служаць базай для ўтварэння назоўнікаў, якія абазначаюць абстрактныя паняцці: *глухата ← глухі, свежасць ← свежы, чысціня ← чысты, чырвань ← чырвоны, сівізна ← сівы;*

– утвараюць спосабам паўтору складання прыметнікі: *белы-белы, ціхі-ціхі, высокі-высокі*;

– могуць быць вытворнымі і невытворнымі: *сіні, працавіты, гучны*.

Некаторыя якасныя прыметнікі з’яўляюцца базай для ўтварэння дзеясловаў са значэннямі: ‘набываць прымету, названую ўтваральным словам’: *сухі → сохнуць, ясны → яснець*; ‘надаваць ці праяўляць прымету, названую ўтваральным словам’: *бадзёры → бадзёрыць, хітры → хітрыць, кіслы → кісліць, роўны → раўняць*. Да многіх якасных прыметнікаў можна падабраць сінонімы: *смелы – храбры – адважны*.

Якасныя прыметнікі набываюць значэнне адносных у тэрміналагічных словазлучэннях: *глухі дзядуля – глухі зычны гук, лёгкая сумка – лёгкая прамысловасць, кароткае паліто – кароткае замыканне, хуткі крок – хуткі цягнік, цяжкая сумка – цяжкая прамысловасць*.

Не ўсе якасныя прыметнікі характарызуюцца ўсімі пералічанымі прыметамі, напрыклад: прыметнікі *глухі, сляпы* не ўтвараюць (у сваім прамым значэнні) ступеняў параўнання; прыметнікі *гняды* і *кульгавы* не маюць суадносных якасных прыслоўяў на **-а**. Аднак гэтыя прыметнікі могуць мець форму ацэнкі і меры якасці: *гнядзенькі, глухенькі, кульгавенькі, сляпенькі*; спалучацца з прыслоўямі меры і ступені: *надта глухі, зусім сляпы*; ад гэтых прыметнікаў утвараюцца адцягненыя назоўнікі і якасныя прыслоўі: *глухата* і *глуш*, *кульгавасць, слепата, глуха, слепа*.

Адносныя прыметнікі абазначаюць прымету прадмета праз яго адносіны да другога прадмета, дзеяння, акалічнасці. Гэта могуць быць адносіны прадмета:

– да матэрыялу, з якога ён зроблены: *залаты гадзіннік, жалезныя вароты, цагляны дом*;

– да рэчыва, з якога ён складаецца: *снежная гурба, пшанічны хлеб, гарохавы суп*;

– да часу існавання: *вячэрні змрок, летні дзень, сённяшні вечар*;

– да месца знаходжання: *нарачанскія азёры, брэсцкія вуліцы, кобрынскія прадпрыемствы*;

– да прызначэння: *вучэбны корпус, хатні тэлефон, спартыўная пляцоўка*;

– да дзеяння: *драбільная ўстаноўка, лічыльны апарат, прывітальнае слова*;

– да колькасці: *пяцігадовая дзяўчынка, трохсерыйны фільм, чатырохмесячныя курсы*;

– да складу ўдзельнікаў: *студэнцкія спаборніцтвы, школьная алімпіяда, вучнёўская канферэнцыя*.

Адносныя прыметнікі абазначаюць пастаянную, колькасна нязменную прымету прадмета, таму яны не маюць формаў ацэнкі і ступеняў

параўнання.

Адносныя прыметнікі маюць толькі вытворную аснову і ўтвараюцца ад розных часцін мовы:

- назоўнікаў: *летні* ← *лета*, *вясковы* ← *вёска*, *снежны* ← *снег*;
- дзеясловаў: *навучальны* ← *навучаць*, *вымяральны* ← *вымяраць*, *лічыльны* ← *лічыць*;
- прыслоўяў: *учараішні* ← *учора*, *сённяяшні* ← *сённяя*, *летаішні* ← *летась*.

Словазлучэнні ‘адносны прыметнік + назоўнік’ сінанімічныя са словазлучэннямі ‘назоўнік + назоўнік ускоснага склону’: *дубовы стол* – *стол з дубу*, *кніжная шафа* – *шафа для кніг*, *лекцыйная аўдыторыя* – *аўдыторыя для лекцый*, *залаты пярсцёнак* – *пярсцёнак з золата*, *скураны раменьчык* – *раменьчык са скуры*.

Ад адносных прыметнікаў не ўтвараюцца прыслоўі на **-о(-а)** і абстрактныя назоўнікі.

Адносныя прыметнікі не могуць спалучацца з прыслоўямі меры і ступені, таму што яны не могуць мяняць сваю інтэнсіўнасць. Для іх характэрна толькі поўная форма.

У кантэксце адносных прыметнікі могуць набываць пераноснае значэнне і пераходзіць у разрад якасных: *алавяны руднік* – *алавяны позірк*, *жалезныя вароты* – *жалезная дыцыпліна*, *залатыя завушніцы* – *залатыя рукі*, *малінавы кампот* – *малінавы звон*, *каменны дом* – *каменны твар*, *сонечная раніца* – *сонечная ўсмешка*.

Прыналежныя прыметнікі выражаюць розныя адценні асабістай прыналежнасці: *Сцёпкава пісьмо*, *буслава гняздо*, *Аленчына хата*, *камарыны піск*, *воўчы след*. Яны адказваюць на пытанне *чый?*

Прыналежныя прыметнікі падзяляюцца на ўласнапрыналежныя і агульнапрыналежныя.

Уласнапрыналежныя прыметнікі ўказваюць на асабістае валоданне прадметам, прыналежнасць адной асобе ці жывёле: *Максімавы боты*, *матчына сукенка*, *бацькаў брат*.

Утвараюцца ўласнапрыналежныя прыметнікі:

- пры дапамозе суфіксаў **-оў(-ов-)**, **-ёў(-ёв-)**, **-аў(-ав-)**, **-еў(-ев-)** ад назоўнікаў мужчынскага роду: *Міхасёў* ← *Міхась*, *братаў* ← *брат*, *дзядулеў* ← *дзядуля*, *сынавы* ← *сын*, *Васілёва* ← *Васіль*, *леснікова* ← *ляснік*, *Пецевы* ← *Пеця*, *буслава* ← *бусел*, *мядзведзеў* ← *мядзведзь*;

- пры дапамозе суфікса **-ын(-ін-)** ад назоўнікаў жаночага роду: *бабуліна* ← *бабуля*, *матчына* ← *матка*, *Зосіна* ← *Зося*, *вавёрчына* ← *вавёрка*.

Калі аснова назоўніка заканчваецца на **-к**, **-х**, то перад суфіксам **-ын(-ін-)** назіраецца гістарычнае чаргаванне **к//ч**, **х//ш**: *вавёрка* → *вавёрчына*,

ткачыха → *ткачышына*.

Уласнапрыналежныя прыметнікі ў назоўным склоне, а таксама ў вінавальным склоне пры неадушаўлёных назоўніках і асабовых назоўніках жаночага і ніякага роду маюць кароткую форму: (бачу) *братава паліто, сестрыну дачку, сестрыно дзіця*.

Прыметнікі, утвораныя ад адушаўлёных назоўнікаў пры дапамозе іншых суфіксаў ці ўжытыя ў поўнай форме ў назоўным склоне, а таксама ў вінавальным склоне пры неадушаўлёных назоўніках і асабовых назоўніках жаночага і ніякага роду, не лічацца ўласнапрыналежнымі: напрыклад, у словазлучэнні *казінае малако* прыметнік *казінае* ўказвае на крыніцу атрымання прадукта, а не на прыналежнасць канкрэтнай жывёле.

Агульнапрыналежныя прыметнікі ўказваюць на агульную, родавую прыналежнасць – уласцінасць, якая характэрна асобе ці жывой істоце і з'яўляецца для іх тыповай: *воўчы след, пчаліны мёд, камарыны піск*. Такія прыметнікі ва ўсіх склонах маюць поўную форму: Н. *воўчы*, Р. *воўчага*, В. *воўчы*.

Агульнапрыналежныя прыметнікі ўтвараюцца ад адушаўлёных назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў **-ын-(-ін-)**: *сокал* → *сакаліны*, *страказа* → *страказіны*, *грак* → *грачыны*, *тхор* → *тхарыны*; **-ов-, -ав-, -ев-, -ёв-**: *норка* → *норкавы*, *фарэль* → *фарэлевы*, *омуль* → *амулёвы*, *каршун* → *каршуновы*;

-яч-: *ягня* → *ягнячы*, *цяля* → *цялячы*, *парася* → *парасячы*; **нулявога суфікса**: *сцярлядзь* → *сцярляджы*, *сарока* → *сарочы*, *хлопец* → *хлалечы*, *сабака* → *сабачы*, *мядзведзь* → *мядзведжы*, *воўк* → *воўчы*.

Звернем увагу на ўтварэнне некаторых агульнапрыналежных прыметнікаў: напрыклад, прыметнікі *галубіны*, *арліны*, *каціны*, *тхарыны* ўтвораны ад назоўнікаў мужчынскага роду, але пры дапамозе суфіксаў **-ын-(-ін-)** – гэта поўныя формы; у прыметніках *савіны*, *шпаковы* наяўныя суфіксы **-ін-, -ов-** адпавядаюць роду ўтваральнага назоўніка, аднак гэта поўныя формы. «Беларускі арфаграфічны слоўнік» (Мінск, 2010) дае два варыянты некаторых агульнапрыналежных прыметнікаў: *сабалёвы* – *сабаліны*, *тхаровы* – *тхарыны*, *ласёвы* – *ласіны*.

У некаторых навуковых працах прыналежныя прыметнікі кваліфікуюцца як адносныя, паколькі яны абазначаюць прымету не непасрэдна, а праз адносіны да іншых прадметаў (асоб), прымету прадмета па адносінах да іх уладальніка.

У пераносным значэнні прыналежныя прыметнікі могуць набываць якаснае значэнне: *лісіная хітрасць, воўчы апетыт, курыны розум*.

Прыналежныя прыметнікі могуць таксама пераходзіць у разрад адносных: *лісіны след* – *лісіны каўнер*, *курынае пярэ* – *курыны булён*.

Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. Ужыванне

кароткай формы якасных прыметнікаў у беларускай мове

Якасныя прыметнікі ў беларускай мове ўжываюцца пераважна ў поўнай форме.

Поўныя прыметнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду маюць канчатак **-ы(-і)**, жаночага роду – **-ая(-яя)**, ніякага роду – **-ое(-ае)**, **-яе**; у назоўным склоне множнага ліку – **-ыя(-ія)**. Поўныя прыметнікі змяняюцца па склонах. У сказах выконваюць сінтаксічную функцыю азначэння і выказніка: *Надзвычай ясная, спакойная раніца выдалася ў гэты дзень* (Я. Колас). *Адшумелі свой час неспакойныя восеньскія вятры* (Я. Колас).

Поўныя формы якасных прыметнікаў у ролі выказніка ў наш час – агульная норма для ўсіх стыляў літаратурнай мовы: *Псіхалагічныя даследаванні немагчымыя без складанай апаратуры* («Звезда»). *Кірункі моўных пошукаў... надзейныя і правільныя* («Полымя»). *Гісторыя гэтага краю незвычайная і гераічная* (С. Грахоўскі).

Кароткія прыметнікі ўтвараюцца ад поўных якасных прыметнікаў і суадносяцца з імі семантычна. Кароткія прыметнікі маюць у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду **нулявы** канчатак (ён *дуж, ясен, смел*), жаночага – канчатак **-а** (яна *рада, міла, любя*), ніякага – канчатак **-а** не пад націскам (яно *рада, любя*) і **-о** пад націскам (усё *чутно*). У назоўным склоне множнага ліку кароткія формы прыметнікаў маюць канчатак **-ы(-і)**: *яны далёкі, поўны, веселы*.

Кароткія формы не скланяюцца, змяняюцца па ліках, а ў адзіночным ліку – па родах, у сказе выконваюць функцыю выказніка: *Згадай усё, што сэрцу міла, што сэрцу дорага было, забудзь, што ўсё адгаманіла, адкукавала, адышло* (А. Куляшоў).

Ужыванне кароткіх формаў прыметнікаў у беларускай літаратурнай мове абмежавана як іх фанетыка-марфалагічнай структурай, так і семантычнымі ўмовамі. Кароткую форму ўтвараюць толькі тыя прыметнікі, якія маюць невытворную аснову з адным зычным гукам на канцы (*дужы – дуж, сыты – сыт, строгі – строг*) ці вытворную аснову, у складзе якой ёсць суфіксы **-ок(-ёк-)**, **-н-**, **-к-**: *глыбокi – глыбок, далёкі – далёк, нізкі – нізак, бедны – бедзен, смутны – смуцен, высокі – высок*. З лексічнага боку кароткія формы ўтвараюць толькі тыя прыметнікі, якія абазначаюць стан, знешнія прыметы і розныя якасці асобы ці прадмета: *сыт, дуж, глыбок, ясен, бедзен, павінен, рад, шырок, молад*.

Больш прадуктыўныя ў сучаснай беларускай мове кароткія формы прыметнікаў жаночага і ніякага роду, а таксама множнага ліку: *усе мовы ў нашай краіне раўнапраўны, усе нам дорагі*.

Кароткія формы прыметнікаў у адрозненні ад поўных абазначаюць

прымету як якасны стан; гэта прымета звязваецца з пэўным часам і не з'яўляецца пастаяннай: *я сьм, ён молад, ты далёк*.

У ролі выказніка кароткія формы прыметнікаў часцей за ўсё ўжываюцца ў паэтычных творах, у прыказках і прымаўках: *І ўсё мілагучна для слыху майго: і звонкае «дзе», і густое «чаго»* (П. Панчанка).

Ад кароткіх формаў прыметнікаў трэба адрозніваць сцягнутыя, або ўсечаныя, формы, якія сустракаюцца ў паэтычных творах. Усечаная форма – жывая з'ява і ў народных гаворках. Гэту форму маюць перш за ўсё прыметнікі жаночага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку (*чырвона хустка, драўляна лыжка, маладу дзяўчыну, родну матку*): *Дажывае стара маці сірацінаю ў хаце...* (Я. Купала). *А дзявочу красу, нібы тую расу, піў цагляны падвал цёмнай ночы* (Я. Купала). *І бяжыць у даль імглісту рад заплаканых бяроз* (Я. Колас).

Знешне сцягнутая форма супадае з кароткаю, але гэта змененая поўная форма: у ёй страціўся *j* (*дубоваја – дубоваа*), зліліся галосныя *aa* → *a*. Ад кароткай формы сцягнутая адрозніваецца і месцам націску: *ціха, міла* – сцягнутыя, у іх націск на тым самым складзе, што і ў поўнай.

Сцягнутыя формы маюць не толькі якасныя прыметнікі, але і адносныя. У сказе гэтыя формы выконваюць функцыю азначэння: *Я святла іскры ў думках бяздольных засею, аднаўлю сэрцы іхнія гартам, надзеяй, пакажу ім жыцця іх праўдзіву зару, на развалінах нову ўсябытнасць ствару* (Я. Купала). – *Запнеш па душы, дасі ўцехі гасцям – поўны гуслі насыплю дукатаў...* (Я. Купала).

Сцяжэнне канчаткаў назіраецца таксама (акрамя жаночага роду назоўнага і вінавальнага склона адзіночнага ліку) у назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку ніякага роду і ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку: *Не, няпраўда! Быць не можа, каб не грэла цёпла сонца* (Я. Колас). *Так у цяжкай той рабоце траціць дні дзявочы* (Я. Купала). *Ці лячу сюды параіцца, ці душу сваю пачуць, – белы гусі, белы чаіцы гаману са мной вядуць* (Я. Янішчыц).

Ступені параўнання якасных прыметнікаў, іх значэнне і ўтварэнне

Ступені параўнання прыметнікаў – гэта граматычная катэгорыя прыметнікаў, якая выражае адносную розніцу ці перавагу ў якасці, якая характэрна прадметам.

Пераважная большасць якасных прыметнікаў утварае формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання.

Прыметнікі вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання маюць у беларускай мове поўную форму, змяняюцца па родах, склонах і ліках.

Прыметнікі *вышэйшай ступені параўнання* абазначаюць прымету, якая ўласціва аднаму прадмету ў большай ці меншай ступені ў параўнанні з іншымі: *А любоў, святлейшую за майскі вечар пагодны, я знайшоў у сэрцы народным* (М. Танк). Вышэйшая ступень можа выражаць большую ці меншую ступень якасці таго самага прадмета, але ў розны час або пры розных абставінах: *Сонна падаў снег за акном, і шыбіны рабіліся яшчэ бялейшыя* (П. Пестрак).

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфікса *-ейш-(-эйш-)*, які далучаецца да асновы прыметніка: *зялёны – зелянейшы, прыгожы – прыгажэйшы, доўгі – даўжэйшы*. Калі аснова прыметніка заканчваецца на заднеязычныя гукі *з, к, х*, то адбываецца гістарычнае чаргаванне *з//ж, к//ч, х//ш*: *лёгкі – лягчэйшы, сухі – сушэйшы, дарагі – даражэйшы*. Калі ж аснова заканчваецца на *д, т*, то назіраем пазіцыйнае чаргаванне: *малады – маладзейшы, прасты – прасцейшы*. У некаторых выпадках пры ўтварэнні простага формы вышэйшай ступені параўнання адбываецца ўсячэнне фінальных частак асновы (суфіксаў *-ок-, -к-*), якое суправаджаецца чаргаваннем цвёрдых і мяккіх зычных (*кароткі – карацейшы, глыбокі – глыбейшы*) або чаргаваннем *з//ж, с//ш*: *высокі – вышэйшы, нізкі – ніжэйшы*.

Некалькі прыметнікаў утвараюць простую форму вышэйшай ступені параўнання шляхам суплетывізму асноў, пры гэтым у складзе такіх формаў вылучаецца суфікс *-ш-*: *вялікі – большы, добры – лепшы, дрэнны (кепскі) – горшы, малы – меншы*.

Ад прыметнікаў *малады, стары* пры абазначэнні ўзросту форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфікса *-ейш-(-эйш-)*: *маладзейшы, старэйшы; Ён старэйшы за Алеся ажно на тры гады*. Ужыванне формаў *малодшы, старшы* – адхіленне ад літаратурнай нормы.

Прыметнікі *малодшы, старшы* трацяць значэнне вышэйшай ступені параўнання ў тэрміналагічных спалучэннях пры абазначэнні афіцыйных пасадаў і званняў: *старшы выкладчык, малодшы навуковы супрацоўнік*.

Прыметнік *малодшы* ўжываецца ў беларускай мове і са значэннем ‘больш позні паводле часу свайго з’яўлення’: *малодшы брат*. У процілеглым значэнні замацаваўся прыметнік *старэйшы*. Абодва прыметнікі ў гэтых выпадках не маюць значэння вышэйшай ступені параўнання.

Пры простага форме вышэйшай ступені параўнання прыметніка залежны ад яго назоўнік ставіцца ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *за*: *А мы мацнейшыя за князёў, бо мы – народ* (П. Пестрак). *То ж здалася камару, што ён большы за гару* (Я. Брыль). *Зімою свежая ягада смачнейшая за цукерку* (Р. Ігнаценка). Назва

прадмета, у параўнанні з якім вызначаецца ступень якасці, можа выражацца і з дапамогай параўнальных зваротаў са злучнікамі **як, чым**: *Няма на свеце прыгажэйшага і мілейшага краю, чым той, дзе ты нарадзіўся* (К. Кірэенка).

У мастацкіх творах, гутарковай мове пры формах вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў можа ўжывацца форма роднага склону назоўніка ці займенніка з прыназоўнікам **ад**: *Там, попеч з ім, стаяў чалавек, ростам вышэйшы ад яго* (К. Чорны).

Да формы вышэйшай ступені параўнання могуць далучацца часціцы *яшчэ, куды*, якія маюць узмацняльнае значэнне: *Высокія горы знікаюць, але ўсё ж ён застаецца куды вышэйшы за левы – нізкі, раўнінны, з густымі зараснікамі і шырокай паласой белага пяску* (В. Вольскі).

Ужыванне ў беларускай літаратурнай мове формаў тыпу *лепей, ясней, мацней* як прыметнікаў – адхіленне ад літаратурнай нормы. У мастацкія творы такія формы пранікаюць з дыялектнай мовы. Яны часта сустракаюцца ў вершаваных творах, дзе іх выкарыстанне абумоўлена рытмікай і рыфмай: *Лепей за ўсё мне на свеце мясціна тая, дзе я нарадзіўся і ўзрос* (К. Кірэенка).

У беларускай мове ёсць якасныя прыметнікі, якія не ўтвараюць простае формы вышэйшай ступені параўнання. Гэта прыметнікі, якія абазначаюць:

- стан чалавека: *жывы, нямы, дарослы*;
- колер прадметаў праз адносіны да іншых прадметаў: *вішнёвы, бэзавы, васільковы*;
- масць жывёл: *гняды, вараны, буланы*;
- знешнюю фізічную прымету чалавека: *вусаты, зубаты, кульгавы*.

Не ўтвараюць простае формы вышэйшай ступені параўнання таксама складаныя прыметнікі (*бела-чырвоны, кісла-салодкі, белатвары*) і прыметнікі з суфіксамі **-ав-, -ім-, -лів-, -ат-, -к-, -авім-**: *шурпаты, перадавы, гаваркі, гаманлівы, сярдзіты, ліпкі, працавіты, баявы*.

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння да прыметніка прыслоўяў *больш (болей), менш (меней)*: *меней салодкі, больш важны, больш складаны. І вось у адзін дзень неспакойныя хмары, нібы спалоханыя птушкі, падняліся вышэй, зрабіліся больш тугімі* (Я. Колас).

Складаныя формы вышэйшай ступені параўнання з'яўляюцца ў беларускай мове больш ужывальнымі, чым простыя, бо ўтвараюцца амаль ад кожнага якаснага прыметніка: *шурпаты – больш шурпаты, менш шурпаты, карысны – больш карысны, менш карысны*.

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў можа выступаць як адзіна магчымая і як паралельная да простае; часцей

сустракаюцца складаныя формы ў пісьмовай мове.

Пры складанай форме вышэйшай ступені канструкцыя «за + вінавальны склон імені» сустракаецца рэдка: *Я не знаю месяца больш за май шчаслівага, калі пушчы цешацца з гоману шумлівага* (П. Глебка). Часцей далучаюцца да складанай формы параўнальныя звароты са злучнікамі **як, чым**: *А нам снежныя зімы больш прыемныя, чым лета* (І. Шамякін). *Сёлета ўраджай у нас лепшы, як летась* (Я. Скрыган).

Да складанай формы вышэйшай ступені параўнання могуць таксама далучацца часціцы **яшчэ, куды**, якія надаюць гэтай форме ўзмацняльнае значэнне: *яшчэ больш моцны, куды больш слабы*.

Прыметнікі **найвышэйшай ступені параўнання** абазначаюць самую высокую ці самую нізкую ступень якасці, уласціваю прадмету.

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння прыстаўкі **най-** да простаі формы вышэйшай ступені параўнання: *большы – найбольшы, разумнейшы – найразумнейшы, саладзейшы – найсаладзейшы. Найсаладзейшыя ў лесе – маліны, а найгарчэйшыя дні на чужыне* (М. Танк).

Ад прыметніка **вялікі** ўтвараюцца дзве простыя формы найвышэйшай ступені параўнання: *найбольшы, найвялікшы*, прычым форма *найвялікшы* ўтвараецца шляхам далучэння прыстаўкі **най-** і суфікса **-ш-** да асновы прыметніка **вялікі** (формы *вялікішы* ў сучаснай беларускай мове няма). Ужыванне гэтых формаў звязана са значэннем прыметніка **вялікі**: калі гэты прыметнік ужываецца са значэннем ‘выдатны, геніяльны, таленавіты’, форма найвышэйшай ступені параўнання *найвялікшы*, калі гэты прыметнік ужываецца ў іншых значэннях – *найбольшы*: *Нікога, хто ў гэты свет прыходзіць, не абыходзіць доля: атрымліваюць усе без вынятку два найвялікшыя падарункі – жыццё і смерць* (А. Разанаў). *З сенам цяпер людзям найбольшы клопат...* (М. Стральцоў).

Прыставачна-суфіксальным спосабам утворана простая форма найвышэйшай ступені параўнання *найноўшы* ад прыметніка **новы**: *Аматар найноўшых матораў, мой друг, не забудзь пра мяне, калі паміж зор метэорам зямля вокамгненна мільгне!..* (М. Федзюковіч).

Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца двума спосабамі: 1) шляхам спалучэння займенніка **самы** з якасным прыметнікам: *самы важны, самы прыгожы, самы дарагі*; 2) шляхам спалучэння прыслоўяў **найбольш, найменш** з якасным прыметнікам: *найбольш страшны, найбольш просты, найменш мілы*. Напрыклад: *Самая малая душа можа змясціць у сабе найвялікшую ў свеце радасць* (К. Чорны). *Найбольш адчайныя людзі штурмуюць горы, пераплываюць акіяны, імкнуцца да Паўночнага полюса* (А. Якімовіч).

Значэнне найвышэйшай ступені якасці перадаецца і спалучэннем

прыметнікаў з прыслоўямі *вельмі, надта, надзвычай*: *вельмі прыгожы, надта дарагі, надзвычай важны*.

Толькі складаныя формы ступеняў параўнання маюць прыметнікі, утвораныя ад дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфікса *-л-* (*нажылы, чулы, узнёслы*), прыметнікі з суфіксамі дзеепрыметнікаў (*вядомы, любімы*); прыметнікі, утвораныя ад іменных і дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфіксаў *-льн-, -альн-, -яльн-, -ів- -лів-* (*спрыяльны, дажджлівы, гаманлівы, клапатлівы, натуральны*); прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў іншамоўнага паходжання пры дапамозе суфікса *-ычн-(-ічн-)* (*меладычны, рытмічны, гераічны*); прыметнікі, у складзе якіх ёсць суфікс *-к-* (*зверскі, ліпкі, стромкі, гаваркі*); некаторыя прыметнікі з суфіксамі *-іст-, -ат-, -авіт-*: *сакавіты, агністы, паласаты, працавіты*.

Складаныя формы найвышэйшай ступені параўнання маюць у беларускай мове большую прадуктыўнасць, чым простыя. Напрыклад, ад прыметніка *коўкі* нельга ўтварыць простага формы, але лёгка ўтвараюцца складаныя формы: *коўкі – найбольш коўкі, найменш коўкі, самы коўкі* (метал).

Складаныя і простыя формы найвышэйшай ступені могуць абазначаць гранічна высокую ці гранічна нізкую ступень якасці прадмета без параўнання з якасцю іншых прадметаў. Такое значэнне называюць *элятыўным*, а форму прыметніка – *элятывам* (ад лацінскага *elativus* – узвышаны). Звычайна элятыў мае такое значэнне, як і спалучэнне прыметніка з прыслоўямі *вельмі, надзвычай*, і выкарыстоўваецца з экспрэсіўным адценнем: *найбагацейшыя запасы – надзвычай багатыя запасы*.

Заўвага. Выкарыстанне з элятыўным значэннем формы вышэйшай ступені прыметніка не характэрна для беларускай мовы. Спалучэнні тыпу *адзін з старажытнейшых, адзін з цікавейшых* – адхіленне ад літаратурнай нормы, яны – вынік зблытвання заканамернасцяў розных моў. Так, у рускай мове формы з суфіксамі *-айш-, -ейш-* – гэта найвышэйшая ступень, якая выступае і элятывам (*широчайшие возможности*), у беларускай мове ім адпавядаюць формы найвышэйшай ступені (*самыя шырокія магчымасці*) або спалучэнне прыметніка з прыслоўямі *надта, надзвычай, вельмі* (*надта, надзвычай шырокія магчымасці*).

Формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў

Ад ступеняў параўнання неабходна адрозніваць формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў. Ступені параўнання паказваюць на аб'ектыўнае праяўленне прыметы, а формы суб'ектыўнай ацэнкі ацэньваюць тую ці іншую прымету з пункту погляду гаворачага. З дапамогай гэтых формаў

гаворачы можа перадаць адабрэнне ці неадабрэнне, ласку ці пагарду. Даволі часта гэтая ацэнка перадаецца і ў назоўніку, да якога адносіцца прыметнік: *прыгожанькая кветачка, зялёненькая ялінка*.

Формы суб'ектыўнай ацэнка ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў і прыставак: *дробны → драбнюткі, высокі → высачэзны, модны → архімодны, малады → замалады*.

З суфіксаў найбольш часта выкарыстоўваюцца:

– **-еньк-(-аньк-, -эньк-)**, якія надаюць прыметнікам ласкальнае значэнне або паказваюць на зменшаную ці павялічаную меру якасці, названай утваральным словам: *чырвоны → чырвоненькі, худы → худзенькі, стары → старэнькі, прыгожы → прыгожанькі*;

– **-утк-(-ютк-), -усеньк-(-юсеньк-)**, якія надаюць прыметнікам значэнне высокай ступені якасці: *дробны → драбнюткі, белы → бялюткі, роўны → раўнюткі; малы → малюсенькі, поўны → паўнюсенькі*;

– **-озн-, -эзн-, -енн-(-энн-), -эразн-, -ізн-, -ізарн-, -эРН-,** якія надаюць прыметнікам значэнне высокай меры якасці: *глыбокі → глыбозны, шырокі → шырачэзны, здаровы → здаравенны, высокі → высачэнны, доўгі → даўжэразны, вялікі → вялізны, вялікі → велізарны, тоўсты → таўшчэрны*;

– **-енечк-, -явеньк-, -юпасеньк-, -юсенечк-,** якія надаюць прыметнікам значэнне непаўнаты якасці зпамяншальна-ласкальным адценнем: *малы → маленечкі, чорны → чарнявенькі, малы → малюпасенькі, малы → малюсенечкі*.

Прыстаўкі **архі-, звыш-, за-, ультра-, раз-(рас-), гіпер-, супер-** надаюць прыметнікам значэнне меры якасці: *модны → архімодны, магутны → звышмагутны, цесны → зацесны, высокі → ультравысокі, модны → супермодны*.

з прыстаўкай **архі-** прыметнікі абазначаюць больш высокую ці найвышэйшую ступень праяўлення прыметы, названай утваральным словам: *асцярожны → архіасцярожны*;

з прыстаўкай **звыш-** прыметнікі маюць, па-першае, значэнне крайне высокай ступені праяўлення прыметы, якая названа ўтваральным словам (*далёкі → звышдалёкі*), а па-другое – значэнне перавышэння якасці, заключанай ва ўтваральным слове (*натуральны → звышнатуральны*);

з прыстаўкай **за-** прыметнікі набываюць, па-першае, значэнне нязначнага перавышэння ступені якасці (*вузкі → завузкі* 'вузкаваты'), а па-другое – значэнне значнага перавышэння ступені якасці (*дарагі → задарагі* 'надта дарагі'). Часцей прыметнікі з прыстаўкаю **за-** маюць значэнне вялікай меры якасці, а для абазначэння невялікага перавышэння якасці выкарыстоўваюцца разам з гэтым прыметнікам прыслоўі меры і ступені *крыху (крышку), трохі (трошкі): крыху (крышку) зацесны, трохі (трошкі)*

заслабы;

з прыстаўкай **ультра-** прыметнікі маюць значэнне празмерна высокай ступені праяўлення якасці: *кароткі* → **ультракароткі**;

з прыстаўкай **раз-(рас-)** прыметнікі набываюць значэнне найвышэйшай ступені праяўлення якасці: *вясёлы* → **развясёлы**;

з прыстаўкай **гіпер-** прыметнікі абазначаюць перавышэнне ступені якасці, названай утваральным словам: *гукавы* → **гіпергукавы**;

з прыстаўкай **супер-** прыметнікі маюць значэнне крайне высокай ступені праяўлення адпаведнай прыметы: *эфектны* → **суперэфектны**.

Узмацняльнае значэнне надае прыстаўка **пры-** прыметніку **прыўдалы**.

Значэнне высокай меры якасці можа перадавацца шляхам падваення прыметніка: *высокі-высокі, разумны-разумны, чысты-чысты. Іней высыпаў белы-белы і ляжаў увесь дзень на траве...* (І. Пташнікаў). *Адцвітала на ўзлеску сон-трава. Блакітная-блакітная ў маладосці, яна (фіялка) паліняла ўжо да белізны, падсохла на сонцы* (І. Пташнікаў).

Да формаў суб'ектыўнай ацэнкі не адносяцца прыметнікі з суфіксам **-ав-(-яв-), -ават-(-яват-)**, так як яны абазначаюць аб'ектыўную непаўнату прыметы, названай утваральнай асновай, а не суб'ектыўную ацэнку гэтай прыметы гаворачым: *белы* → *бялявы*, *белы* → *белаваты*, *сіні* → *сіняваты*.

У спалучэнні з асновамі прыметнікаў, якія абазначаюць прасторавыя прыметы, суфікс **-ават-(-яват-)** перадае значэнне больш высокай меры якасці і адценне непахвальнасці; такія ўтварэнні выступаюць як паралельныя да прыметнікаў з прыстаўкаю **за-**: *даўгаватая* (дошка) – *задоўгая* (дошка), *велікаваты* (падмурак) – *завялікі* (падмурак).

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якія семантычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя прыметы вызначальныя для прыметніка як часціны мовы?

2. Якія часціны мовы могуць набываць граматычныя значэнні і ўласцівасці прыметнікаў?

3. На якія лексіка-граматычныя разрады падзяляюцца прыметнікі ў залежнасці ад іх значэння і марфалагічных асаблівасцяў?

4. Па якіх марфалагічных прыметах адрозніваюць якасныя прыметнікі ад адносных?

5. Чаму адносныя і прыналежныя прыметнікі ў адрозненні ад якасных заўсёды маюць вытворную аснову?

6. Ці можа аднясенне прыметнікаў да таго ці іншага лексіка граматычнага разраду вызначацца кантэкстам?

7. Для якіх лексіка-граматычных разрадаў прыметнікаў уласцівы кароткія формы?

8. У чым сутнасць адрознення семантычнага, марфалагічнага і сінтаксічнага характару поўных і кароткіх формаў прыметнікаў?

9. Што разумеецца пад сцягнутымі формамі прыметнікаў?

10. Што разумеецца пад ступенямі параўнання прыметнікаў?

11. Назавіце сродкі, пры дапамозе якіх утвараюцца вышэйшая і найвышэйшая ступені параўнання прыметніка.

12. Якія прыметнікі ўтвараюць простую форму вышэйшай ступені параўнання шляхам суплетывізму асноў?

13. Ці ўсе якасныя прыметнікі могуць утвараць ступені параўнання?

14. Якія існуюць спосабы выражэння значэння высокай меры і ступені якасці?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Выпішыце прыметнікі разам з назоўнікамі, да якіх яны дапасуюцца. Абзначце род, лік, склон прыметніка.

1. Снегапад, які ён белы і святочны ў іскрыстым святле ліхтароў! (В. Іпатава). 2. Постаць бацькі непрыкметна растала ў снежнай каламуці (І. Шамякін). 3. Востраў гэты, праўда, не кожны прызнаў бы за востраў – аб яго не плёскаліся ні марскія, ні нават азёрныя хвалі (І. Мележ). 4. Сонца ўгравала вяршыні стромкіх соснаў, прыгравала ўзгоркі, палянкi, і чорныя праталіны ля зямлянак партызанскага лагера курыліся парай (М. Лынькоў). 5. Дзень выпяваў нетаропка, як выпявае пад гарачым сонцам на бяскрайняй ніве колас (В. Іпатава).

Заданне 2. Вызначце, якімі членамі сказа з'яўляюцца выдзеленыя прыметнікі.

1. Жанчына хацела здавацца **абьякавай**, але ў трошкі прыжмураных **агатавых** вачах пад негустымі **цёмнымі** бровамі свяцілася цікаўнасць (У. Арлоў). 2. Быў **гарачы** летні дзень, усе, як адзін, мы працавалі на сенажацях, скрозь заросшых **высокай** травой (У. Галубок). 3. А вам цікава будзе паслухаць **дзіўную** гісторыю і пасля сказаць, што яна вельмі падобна да выдумкі (У. Караткевіч). 4. Раз-пораз па ягоным твары прабягала **лёгкая** ўсмешка чалавека, якому раптам вельмі пашанцавала (У. Арлоў). 5. І надвор'е на такі выпадак стала псавацца: **нізкія чорныя** хмары паўзлі нам насустрач, там-сям з іх цягнуліся наўскос зямлі **свінцовыя** палосы дажджу (У. Караткевіч).

Заданне 3. Вызначце лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў.

Гуманны, рахманы, лысы, чаротавы, матчын, купалаўскі, карычневы, мёртвы, сынаў, мнагалюдны, птушыны, вавёрчын, цараў, кульгавы, Дар'ін, дробны, жаночы, старадаўні, жончын, добры, буслаў, сарамлівы, бурштынавы, сушыльны, падземны, бронзавы, васільковы, Мікітаў.

Заданне 4. Ад наступных слоў утварыце адносныя прыметнікі. Запішыце іх. Вызначце, праз якія адносіны яны абазначаюць прымету.

Учора, летась, горад, Свіцязь, вымяраць, аўтобус, бярозавы, драбіць, скляняць, прыём, студэнт, чатыры, кісларод, пісьмо, тачыць, бацька, сасна, золата.

Заданне 5. Ад наступных назоўнікаў утварыце прыналежныя прыметнікі. Складзіце з імі 4–5 сказаў.

Даніла, бабулька, Танк, старшыня, ляснік, Пятрусь, Жэня (*м. р.*), Жэня (*ж. р.*), Міхалка, маёр, дырэктар, сакратар, вавёрка, чапля, сын, ліс, красуня, Таўлай, гаспадыня, сябар, сяброўка, удава, дзядзька, Антон, свякроў, трактарыст, дзед.

Заданне 6. Адзначце сказы, у якіх усе прыметнікі адносяцца да аднаго лексіка-граматычнага разраду.

1. Медзведзяня знемагала ад спёкі і здаровага маладога апетыту (У. Караткевіч). 2. Дзесь у небе жалобна пішчэў галодны каршун, і гукі яго далёка расплываліся ў нерухомай цішы летняй раніцы (Я. Колас). 3. Цэлымі гадзінамі лясы і лясы, старыя, гордыя сваім узростам лясы! (У. Караткевіч). 4. Часамі яе жоўтыя камяністыя схілы асвятляліся такою радасцю, такою ўсмешкаю здавальнення, што ўсім рабілася лёгка, добра, ціха, мірна (Я. Колас). 5. Можа, тысячны раз яна палюбавалася яго асілкавай постацю, што ўся імкнецца ў неба за галубамі, яго дужымі голымі рукамі, шырокім і мужным тварам, валасамі каштанавага колеру... (І. Шамякін).

Заданне 7. Вызначце, да якіх разрадаў адносяцца прыметнікі, якія маюць у сваім складзе суфіксы *-ін(-ын-)*, *-ов(-ав)*.

1. Няма радзімы без бацькоўскай хаты, бусліны клёкат – гэта родны дом, ты будзеш жыць шчасліва і багата, калі над хатай – буслава гняздо (П. Панчанка). 2. Чатыры дні гасцявала казуля, пакуль не з'ела ўсё сена з бабулінага сенніка (У. Юрэвіч). 3. Высокая і цёмная чалавечая постаць

мільганула ў навісі зацярушаных снегам галін... (Я Колас). 4. Калісьці дзядуля Міхал быў лесніком. А цяпер ім стаў яго сын, Сяргейкаў бацька (Р. Ігнаценка). 5. Дзяніска паспеў убачыць, што адзін верабейка ледзь-ледзь не трапіў у каршуновы кіпцюры (А. Ставер). 6. Птушыныя звонкія зовы яшчэ былі чутны ў лясах, а ўжо на лугі і дубровы цішком ападала раса (К. Кірэенка).

Заданне 8. Спішыце сказы, вызначце форму прыметнікаў (поўная, сцягнутая, кароткая), іх сінтаксічную функцыю.

1. Але нездарма людзі кажуць: не дораг абед, а дораг прывет (У. Ягоўдзік). 2. Толькі цяпер сарокі сыты ад лета і не кратаюць горкую ад марозу рабіну (І. Пташнікаў). 3. Тут, у маім вясёлым чырвоным доме з расчыненымі насцеж вокнамі, усё мне блізка і дорага (В. Сумараў). 4. Чалавеку, які ўлюбёны ў свой край, дорага ўсё... (К. Кірэенка). 5. Можа, ласкі ў Бога там просіць бедна дзеўка, згубіўшы вянок? (А. Гурыновіч). 6. Стаў чырван месяц круглаліцы (Я. Колас). 7. А на дуба спазірае белагрудая дзівіца – у свежай зелені бярозка доўгі косы разбірае (К. Каганец).

Заданне 9. Выпішыце прыметнікі, ад якіх утвараюцца толькі складаныя формы ступеняў параўнання.

Шчаслівы, смелы, старанны, сумленны, прыгожы, прынцыповы, гераічны, дакладны, карысны, складаны, вялікі, прыемны, бадзёры.

Заданне 10. Утварыце ад прыметнікаў магчымыя формы ступеняў параўнання.

Дрэнны, строгі, сонны, любімая, бурштынавы, сумны, шэры, шурпаты, лёгкі, вялікі, буланы, разумны, кульгавы, востры, круглы, добры.

Заданне 11. Спішыце, падкрэсліце прыметнікі вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання, растлумачце іх значэнне і ўтварэнне.

1. У гісторыі беларускай літаратуры імя Максіма Багдановіча – адно з найпрыгажэйшых і найбольш трагічных (Я. Брыль). 2. Малочна-белы гмах школы вышэйшы за хаты, вышэйшы за самыя высокія таполі і ліпы, і таму міжволі прыцягвае ўвагу кожнага, хто дабіраецца да мястэчка (І. Навуменка). 3. Здаўна ў гэтай мясціне з горкі цякла крынічка. Яе вада – найчысцейшыя слёзы веснавых хмараў (Я. Колас). 4. Баранной у густым і

стрункім жытнім лесе жаўранак дабяжыць да свайго найраднейшага месца (Я. Брыль). 5. Неўзабаве раскаты грому наблізіліся, зрабіліся больш гучнымі і працяглымі (В. Вольскі).

Заданне 12 Знайдзіце памылкі пры ўжыванні простаі формы вышэйшай ступені параўнання прыметніка, запішыце правільна.

1. Свая салома мякчэй за чужую пярыну. 2. Наш бок Нёмана, гаварылі старыя людзі, быў бяднейшы, але мы, дзеці, хлопцы, дзецюкі, ведалі пэўна, што наш бок быў прыгажэй. 3. Што можа быць спакуслівей за таямніцу чалавечага духу, якая жыве сярод пажоўклых ад часу старонак і якая можа адкрыцца толькі табе? 4. Людзі здаўна ведаюць, што няма звера дужэй за льва. 5. Калі ўключылі верхняе святло, зрабілася быццам бы цяплей і госці сталі спакойней.

Заданне 13. Адзначце сказы, у якіх дапушчаны памылкі ва ўжыванні ступеняў параўнання прыметнікаў.

1. У небе цурчэў самы найтанчэйшы струменьчык жаўруковай песні. 2. З мяккай журботай я люблюся самым залатым дажджом восені. 3. А паэтава заб'еца сэрца зноў, прадчуваючы сустрэчу з найраднейшым краем. 4. Журавіны самыя кіслейшыя за ўсе ягады. 5. Памяць людзей – найвышэйшая ўзнагарода. 6. Творчасць – самая найбагацейшая крыніца радасці. 7. Здароўе даражэй за багацце. 8. Самы святлейшы талент – людская дабрыня. 9. Увечары Ганніны вочы здаваліся яшчэ больш фіялкавымі, чым удзень. 10. Людская ўвага даражэй за ўсё на свеце.

Заданне 14. Перакладзіце словазлучэнні з рускай мовы на беларускую, правільна ўжываючы прыметнікі вышэйшай ступені параўнання. Чым яны адрозніваюцца ў параўнанні з рускай мовай?

Барановічы больше Несвижа, Оля младше Маши, тропинка уже проселочной дороги, Ирино пальто короче Наташиного, Саша веселее соседа Вани, Катерина стройнее Вероники, озеро Свитязь глубже озера Баторин.

Заданне 15. Спішыце сказы, падкрэсліце прыметнікі, ужытыя ў формах суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці, абзначце суфіксы. Якое адценне яны надаюць прыметнікам?

1. Пасыпаў дробненькі, гусценькі сняжок. Бялявыя зімовыя хмары

нізка навіслі над змярцвелаю зямлёю (Я. Колас). 2. Лёгка і мякка слізгаюць палазы, пакідаючы за сабой на некранутай белі дзве раўнютка паласы (М. Машара). 3. Рабінавы камялёк абвіла зелянютка ліяна (Я. Пархута). 4. Не прайшоў і некалькі крокаў, як над маёй галавой са страшэннай хуткасцю прашумеў каршун і тут жа зноў шугануў угару (А. Пальчэўскі). 5. Велізарныя крыгі нападзілі адна на адну і са страшэнным гулам крышыліся, разбіваліся на частачкі (А. Пальчэўскі). 6. Цёплая летняя ноч павольна апускалася на зямлю і ўсё гусцей і гусцей церушыла над ёю... малюпасенькія крупінкі змроку (Я. Колас).

Заданне 16. Спішыце, вызначце сінтаксічную функцыю прыметнікаў у сказах.

1. Вось з-за лазняку выглянула вялізнае чырвонае сонца (Р. Ігнаценка). 2. Пад узгоркам блішчала круглае возера, яно рухалася і пералівалася, як жывое срэбра (Я. Колас). 3. Навальніцы ўлетку маўклівыя і кароткія (Т. Хадкевіч). 4. Нядаўна яшчэ лагоднае, ласкавае возера зрабілася змрочным, цёмна-шызым... (В. Вольскі). 5. Возера зрабілася ціхім і спакойным, а вада – чыстай і празрыстай (В. Вольскі). 6. За які тыдзень трапяткія кроны асін зрабіліся ружавата-чырвонымі (М. Паслядовіч). 7. Пыльнае сцябло было ў травы! (К. Чорны). 8. Некаторыя маладыя дрэўцы пагнуліся пад цяжарам, прыпалі вяршынкамі да самае зямлі, утварыўшы сотні і сотні беласнежных аракаў... (М. Лынькоў).

Скланенне якасных, адносных і прыналежных прыметнікаў

У сучаснай беларускай мове змяняюцца па склонах (г. зн. скланяюцца) толькі поўныя прыметнікі. Кожны прыметнік змяняецца па ліках (г. зн. утварае формы адзіночнага і множнага ліку), а ў адзіночным ліку – па родах (г. зн. утварае формы мужчынскага, ніякага і жаночага роду).

Вылучаецца тры тыпы скланення прыметнікаў.

Першы тып – *ад’ектыўнае скланенне* (парадыгмы слоў-прыметнікаў фарміруюцца сукупнасцю ад’ектыўных канчаткаў). Да ад’ектыўнага скланення адносяцца ўсе формы адносных (*палявы, зімовы, жалезны*), поўныя формы якасных (*разумны, зялёны, халодны*) прыметнікаў, а таксама прыналежныя прыметнікі, якія паказваюць на агульную, родавую прыналежнасць (*мядзведжы, чалавечы, воўчы, салаўіны, камарыны*).

У адзіночным ліку скланавыя канчаткі прыметнікаў залежаць ад месца націску: адну групу складаюць прыметнікі з націскам на аснове

(*новы, сіні*), а другую – з націскам на канчатку (*малады, сухі*). На склonaвья канчаткі прыметнікаў аказвае ўплыў характар апошняга зычнага асновы, якая можа заканчвацца на цвёрды (*светлы, новы, малады*), мяккі (*сіні, позні, вясенні*), *г, к, х* (*строгі, гарадскі, сухі*), зацвярдзелы (*стары, прыгожы, дзіцячы*) зычныя гукі. Склonaвья канчаткі прыметнікаў у адзіночным ліку залежаць і ад граматычнай формы роду. Прыметнікі мужчынскага і ніякага роду маюць аднолькавыя канчаткі ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага.

У адзіночным ліку прыметнікі мужчынскага роду ў назоўным склоне маюць канчатак **-ы(-і)**: *малады, сіні, добры, салаўіны*; ніякага роду – канчатак **-ое(-ае)**, **-яе**: *маладое, добрае, сіняе, салаўінае*. У вінавальным склоне прыметнікам мужчынскага і ніякага роду, дапасаваным да неадушаўлёных назоўнікаў, уласцівыя тыя ж канчаткі, што і ў назоўным склоне (В. *чытаю цікавы раман, бачу жытнёвае поле, слухаю салаўіны спеў*), а прыметнікі мужчынскага роду, якія адносяцца да адушаўлёных назоўнікаў, маюць такія ж канчаткі, што ў родным склоне: В. *сустрэла роднага брата*, Р. *няма роднага брата*. Ва ўсіх астатніх склонах прыметнікам мужчынскага і ніякага роду характэрны аднолькавыя канчаткі: у родным – **-ога(-ага)**, **-яга**: *жытнёвага, сіняга, дарагога, салаўінага*; у давальным – **-ому(-аму)**, **-яму**: *жытнёваму, сіняму, дарагому, салаўінаму*; у творным і месным склонах – **-ым(-ім)**: *жытнёвым, сінім, дарагім, салаўіным*.

Прыметнікі жаночага роду ў назоўным склоне маюць канчатак **-ая(-яя)**: *сіняя, дарагая, салаўіная*; у родным, давальным, творным і месным склонах – канчаткі **-ой, -ай, -яй**: *дарагой, сіняй, мілай, салаўінай*. У родным склоне можа быць варыянтны канчатак **-ое(-ае)**: *дарагое, сіняе, мілае*. У вінавальным склоне – канчатак **-ую(-юю)**: *дарагую, сінюю, мілую, салаўіную*.

У множным ліку канчаткі прыметнікаў залежаць толькі ад характару асновы. У назоўным склоне прыметнікі маюць канчатак **-ыя (-ія)**: *дарагія, сінія, мілыя, салаўіныя*; у родным і месным склонах – канчатак **-ых(-іх)**: *дарагіх, сініх, мілых, салаўіных*; у давальным – **-ым(-ім)**: *дарагім, сінім, мілым, салаўіным*; у творным – **-ымі(-імі)**: *дарагімі, сінімі, мілымі, салаўінымі*.

Другі тып – *змешанае скланенне* (парадыгмы слоў-прыметнікаў уключаюць ад’ектыўныя і субстантыўныя канчаткі). Гэты тып скланення ўтвараюць уласнапрыналежныя прыметнікі з суфіксамі **-ын(-ін-)**, **-оў(-ов-)**, **-ёў(-ёв-)**, **-аў(-ав-)**, **-еў(-ев-)**, якія ў назоўным і вінавальным склонах пры неадушаўлёных назоўніках маюць канчаткі назоўнікаў: Н. *сынаў дом, сынава хата, сынава жыццё*; В. *сынаў дом, сынаву хату, сынава жыццё*, а ў астатніх склонах – канчаткі прыметнікаў ад’ектыўнага скланення з

асновай на цвёрды зычны: Р. *сынавага* дома, *сынавай хаты*, *сынавага жыцця* (як і Р. *новага*, *новай*), Д. *сынаваму* дому (як і *новаму*), Т. *сынавым домам* (як і *новым*); пры адушаўлёных назоўніках прыметнікі мужчынскага роду маюць у вінавальным склоне такія ж канчаткі, як і ў родным – канчаткі прыметнікаў: Р. *сынавага сябра*, В. *сынавага сябра*.

Трэці тып – *нулявое скланенне*: сюды адносяцца нязменныя прыметнікі, якія ва ўсіх склонах адзіночнага і множнага ліку маюць аднолькавую форму (*касцюм бэж* – *касцюмы бэж*, *нумар люкс* – *нумары люкс*). Такія прыметнікі абазначаюць прыметы прадметаў і з’яўляюцца ў сказе азначэннем да назоўніка, але не маюць словазмяняльных катэгорый прыметніка (роду, ліку, склону). У сказе яны выкарыстоўваюцца разам з назоўнікам, знаходзяцца ў постпазіцыі да яго. Сродкам граматычнай аформленасці для нязменных прыметнікаў з’яўляецца фіксаванае сінтаксічнае месца.

Нескланяльныя прыметнікі – гэта ў асноўным запазычаныя словы. У некаторых выпадках паралельна з нязменным прыметнікам існуе варыянт у беларускай граматычнай аформленасці: *бардо* – *бардовы*, *піке* – *пікейны*, *дэкальтэ* – *дэкальтаваны*, *клёш* – *клёшны*. У такіх прыметнікаў склон вызначаецца сінтаксічна, па форме назоўніка: Н. *сукенка бэж*, Р. *сукенкі бэж*, В. *сукенку бэж*, М. *(у) сукенцы бэж*; Н. *сукенкі бэж*, Р. *сукенак бэж*, В. *сукенкі бэж*, М. *(у) сукенках бэж*.

Словаўтварэнне прыметнікаў

Сярод прыметнікаў невытворных слоў нямнога. Да іх адносіцца нязначная частка якасных прыметнікаў тыпу *злы*, *стары*. Пераважная ж большасць якасных, а таксама ўсе адносныя і прыналежныя прыметнікі з’яўляюцца словамі вытворнымі.

Прыметнікі ўтвараюцца амаль ад усіх самастойных часцін мовы: *габелен* → *габеленавы*, *шаўковы* → *шаўкавісты*, *ганарыцца* → *ганарлівы*, *свой* → *свойскі*, *трое* → *трайны*, *летась* → *летаіні*. Самым прадуктыўным для прыметнікаў з’яўляецца *марфалагічнае словаўтварэнне*:

– суфіксальны спосаб. Пры дапамозе суфіксаў *-ав-*, *-к-*, *-лів-*, *-ыст-*, *-ат-*, *-чат-*, *-ан-*, *-авіт-*, *-ічн-*, *-аст-*, *-оўн-*, *-оўск-*, *-ёв-*, *-н-*, *-ын-*, *-яч-*, *-ск-*, *-ав-* і інш. утвараюцца семантычна разнастайныя якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі: *ліпавы*, *гаманлівы*, *працавіты*, *палявы*, *дагаворны*, *ядавіты*, *вадкі*, *гарадскі*, *пчаліны* і інш. Якасныя прыметнікі звычайна ўтвараюцца ад назоўнікаў і дзеясловаў: *поспех* → *паспяховы*, *ласка* → *ласкавы*; *цярпець* → *цярплівы*, *ліпнуць* → *ліпкі*. Адносныя прыметнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў: *вёска* → *вясковы*, *рыба* → *рыбны*,

пясок → пясчаны; дзеясловаў: гаварыць → гаварлівы, прытварыцца → прытворны, чытаць → чытальная; прыслоўяў: летась → летаіні, сёння → сённяіні, цяпер → цяпераіні.

Прыналежаўныя прыметнікі ўтвараюцца ад адушаўлёных назоўнікаў: цётка → цётчын, дзядуля → дзядулеў, камар → камарыны, Мікола → Міколаў, ліса → лісіная, Міхась → Міхасёў;

– нульсуфіксальны спосаб характэрны для ўтварэння прыметнікаў ад назоўнікаў і дзеясловаў: заяц → заячы, золата → залаты, свіння → свіны, чалавек → чалавечы, любіць → любы, праходзіць → прахожы, вораг → варожы, хварэць → хворы. Ад лічэбніка адзін утвораны прыметнік адзіны;

– прыставачны спосаб. Прыставачны спосаб належыць да прадуктыўных тыпаў словаўтварэння прыметнікаў. Новыя словы могуць утварацца пры дапамозе прыставак *а-, не-(ня-), за-, і-, суб-, між-, звыш-, анты-, архі-, інтэр-, рас-, су-, пры-*: *асінхронны, невысокі, нязвычайны, ірацыянальны, зашырокі, пазамінулы, субтранічны, звышімклівы, антымастацкі, архіважны, раскосы, сузалежны, прыўдалы* і інш. З дапамогай гэтых прыставак прыметнікі ўтвараюцца толькі ад саміх прыметнікаў;

– прыставачна-суфіксальны спосаб. Гэты спосаб выкарыстоўваецца пры ўтварэнні прыметнікаў ад назоўнікаў і дзеясловаў: *пад страхом* → *падстрэжны*, *пры двары* → *прыдворны*, *на плячы* → *наплечны*, *без таленту* → *бясталантны*, *без такту* → *бястактны*, *не дасягаць* → *недасяжны*, *аглядацца* → *безаглядны*, *думаць* → *бяздумны*. Прыназоўнікі ў складзе вытворнага прыметніка становяцца прыстаўкамі: *адпрыметнікавы, безбілетны, прыбярэжны*. Пры ўтварэнні прыметнікаў ад дзеяслоўных асноў актыўна ўдзельнічае прыстаўка *не-(ня-)*: *недаравальны, непарыўны, нябачны, няўлоўны, няўцешны, няўтольны*;

– прыставачна-нульсуфіксальны спосаб. Прыметнікі, утвораныя гэтым спосабам, маюць у сваім складзе прыстаўку *без-(бес-, бяз-, бяс-)* і матэрыяльна не выражаны суфікс: *бязногі, бяззубы, безгалосы, бязрогі, бясхвосты, безбароды, бязмозгі, бяснёры, бяскрылы, бязвухі*. Утваральнымі для такіх прыметнікаў звычайна выступаюць назоўнікі – назвы частак цела чалавека, жывёлы, расліны.

Утварэнне складаных прыметнікаў, іх правапіс. Ад’ектывацыя

У сучаснай беларускай мове існуе вялікая колькасць складаных прыметнікаў. Для іх утварэння выкарыстоўваюцца наступныя спосабы словаўтварэння:

– асноваскладанне: *ясна-блакітны, водапранікальны, бела-ружовы,*

металапрамысловы, вогнеўстойлівы, верацёнападобны, ваенна-марскі;

– складана-суфіксальны: *нафтагазавы, танкаструнны, чатырохдзённы, музыказнаўчы, нікеляхромавы, чужаземны, слабанервовы;*

– складана-нульсуфіксальны: *буйналісты, бледнатвары, белагрывы, вастраносы, даўганогі, караткахвосты, круглагаловы, добрасумленны;*

– складана-прыставачна-суфіксальны: *за Белым морам → забеламорскі, на ўсіх днях → паўсядзённы.*

Значнае пашырэнне мае і *лексіка-сінтаксічнае ўтварэнне прыметнікаў*, пры якім у адно слова зліваюцца кампаненты словазлучэння (прыслоўе + прыметнік ці прыслоўе + дзеепрыметнік) з захаваннем парадку слоў: *вечназялёны, малападрыхтаваны, цяжкахворы, высокакваліфікаваны, малаўжывальны, цяжкадаступны, лёгказасваяльны.*

Складаныя прыметнікі пішуцца разам і праз злучок.

Пішуцца разам:

– складаныя прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў, якія пішуцца разам: *лесастэп → лесастэпавы, Наваполацк → наваполацкі, водаправод → водаправодны, жывапіс → жывапісны;*

– складаныя прыметнікі, утвораныя са словазлучэнняў назоўніка з іншымі часцінамі мовы (прыметнікам, лічэбнікам, займеннікам): *правы бераг → правабярэжны, тры паверхі → трохпавярховы, іншая мова → іншамоўны;*

– складаныя прыметнікі, утвораныя са словазлучэння дзееслова з назоўнікам: *любіць святло → святлолюбівы; драбіць вугаль → вугледрабільны, есці траву → траваедны;*

– складаныя прыметнікі, утвораныя са словазлучэння дзееслова з займеннікам: *усё дараваць → усёдаравальны, сеецца сам → самасейны, любіць сябе → сябелюбівы;*

– складаныя прыметнікі, у склад якіх уваходзіць дзве і больш частак, што служаць для абазначэння навуковых паняццяў: *індаеўрапейскі, старажытнаўсходнеславянскі, азотнакіслы;*

– складаныя прыметнікі, утвораныя з прыслоўя і прыметніка ці прыслоўя і дзеепрыметніка, якія абазначаюць адно паняцце: *вечназялёны, дзікарослы, высокаадукаваны, цяжкадаступны, нізкарослы, добраўпарадкаваны.* Такія прыметнікі неабходна адрозніваць ад словазлучэнняў, дзе ў ролі галоўнага кампанента выступае прыметнік (дзеепрыметнік), а ў ролі залежнага – прыслоўе, для якога характэрна сваё самастойнае лексічнае значэнне, свой лагічны націск і функцыя акалічнасці ў сказе: *добра падрыхтаваны студэнт, абсалютна спакойны чалавек, рэдка пасаджаныя дрэвы, адносна чысты стол, шчыра выказаныя думкі, ярка размаляваны дом, чыста вымытыя вокны, своєчасова прынятыя меры.*

Пішуцца **праз злучок:**

– складаныя прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок: *Буда-Кашалёва* → *буда-кашалёўскі*, *генерал-губернатар* → *генерал-губернатарскі*, *Давыд-Гарадок* → *давыд-гарадоцкі*; **але** калі да такіх прыметнікаў далучаецца прыстаўка, то яны пішуцца разам: *прыдавыдгарадоцкі*, *заісыккульскі*;

– складаныя прыметнікі, часткі якіх абазначаюць адценні колеру, смаку, некаторых якасцяў: *цёмна-сіні*, *горка-салёны*, *светла-зялёны*, *грубавата-вясёлы*;

– складаныя прыметнікі, якія абазначаюць напрамкі свету ў іх спалучэнні: *паўднёва-заходні*, *паўночна-ўсходні*, *паўднёва-ўсходні*;

– складаныя прыметнікі з першымі часткамі *Паўночна-*, *Паўднёва-*, *Усходне-*, *Заходне-*, якія ўваходзяць у склад геаграфічнай назвы: *Усходне-Еўрапейская раўніна*, *Паўднёва-Афрыканская Рэспубліка*, *Усходне-Кітайскае мора*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя з двух і больш слоў, якія абазначаюць раўнапраўныя паняцці: *парэчкава-яблычны*, *вакальна-інструментальны*, *англа-руска-беларускі*;

– складаныя прыметнікі, часткі якіх абазначаюць разнародныя прыметы аднаго паняцця: *грашова-крэдытны*, *навукова-фантастычны*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя шляхам паўтарэння аднаго слова: *высокі-высокі*, *рэдкі-рэдкі*, *стары-стары*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя ад імёнаў і прозвішчаў: *Янка Купала* – *янка-купалаўскі*, *Янка Сіпакоў* – *янка-сіпакоўскі*;

– складаныя прыметнікі, пачатковай часткай якіх з’яўляюцца лічба або літара любога алфавіта: *1000-гадовы*, *5-павярховы*, *Т-падобны*;

– складаныя прыметнікі з пачатковай часткай *ваенна-*: *ваенна-акруговы*, *ваенна-будаўнічы*, *ваенна-гаспадарчы*, *ваенна-гістарычны*, *ваенна-інжынерны*, *ваенна-крымінальны*, *ваенна-марскі*, *ваенна-медыцынскі*, *ваенна-навуковы*, *ваенна-санітарны*, *ваенна-ўліковы*, **але** прыметнікі з першай часткай *ваенна-*, якія перайшлі ў назоўнікі, пішуцца разам: *ваеннаабавязаны*, *ваеннапалонны*, *ваеннаслужачы*.

Прадуктыўна адбываецца папаўненне класа прыметнікаў за кошт пераходу ў яго іншых часцін мовы. Гэты працэс называецца **ад’ектывацыя**. Найбольш часта ад’ектывуюцца дзеепрыметнікі і парадкавыя лічэбнікі: *бліскучыя цацкі* – *бліскучы адказ*, *прыгнечаны народ* – *прыгнечаны настрой*, *у двух трэціх класах сорок тры вучні* – *даведацца ад трэціх асоб*; *студэнты першага курса* – *макароны першага гатунку*. Значэнне прыметніка ў кантэксте можа набываць і колькасны лічэбнік адны: *Коні розных масцей*, *стрэльбы розных гатункаў*, *толькі людзі па веры і гарту адны* (П. Броўка).

Часцей набываюць значэнне прыметнікаў дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага і залежнага стану: *бягучыя справы, калючы дрот, рашаючы бой, знаёмы студэнт. Людзей, бліскучых звонку, хацеў бы я ў барацьбе пабачыць* (М. Федзюковіч). Дзеепрыметнікі незалежнага стану прашлага часу з суфіксамі **-ўш-**, **-ш-** у рэдкіх выпадках пераходзяць у прыметнікі. Часцей набываюць якасці прыметніка і страчваюць рысы дзеяслова дзеепрыметнікі з суфіксам **-л-:** *пажоўклае лісце, загарэлы твар.*

Дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу з суфіксамі **-ан-**, **-ен-**, **-н-**, **-т-**, выражаючы ў кантэксце пастаянную пазачасавую прымету, набываюць метафарычнае значэнне і пераходзяць таксама ў прыметнікі: *абветраны твар, абжытая хата, падсалоджанае слова. Знікаюць і гукі, і цені пад небам аголеных мар...* (М. Федзюковіч).

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якія тыпы скланення прыметнікаў вылучаюцца ў беларускай мове?
2. Ад чаго залежаць канчаткі прыметнікаў ад'ектыўнага скланення?
3. Як скланяюцца ўласнапрыналежныя прыметнікі?
4. Якое скланенне называецца нулявым? Чаму?
5. Назавіце прадуктыўныя спосабы ўтварэння прыметнікаў.

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Дапішыце канчаткі. Аснову прыметнікаў падкрэсліце. Вызначце залежнасць канчаткаў ад асновы.

1. Апошн... дні салдат таксама пачаў прыкмяцаць у сабе штосьці нядобрае (*В. Быкаў*). 2. Дзяўчына з рус..., проста такі казачн... касой, абараняла Ліду, гарача даказваючы, што Лідзе такая прычоска да твару і што Валодзя не правы, калі выступае супраць моды (*І. Шамякін*). 3. Пад ялінамі быў сух... ўзгорак, на якім густа разрасліся верасы, папараці і бліскуч... бруснічнік (*М. Лынькоў*). 4. Вакол распасціралася чорн..., густ... цемра (*М. Зарэцкі*). 5. Салодк... дрыготка прабегла па ўсім яго агромніст... целе, і клён прагнуўся (*У. Арлоў*).

Заданне 2. Праскланяйце прыметнікі разам з назоўнікамі.

Дзядулеў дубок, сестрыно паліто, Толеў сябар, лісіная нара.

Заданне 3. Спішыце сказы. Абазначце склон і склонавыя канчаткі

прыметнікаў.

1. Пасыпаліся дробныя зярняты ў раллю, як пацеркі янтарны... (Я. Купала). 2. Зімою свежая ягада даражэйшая за цукерку (Р. Ігнаценка). 3. Незабыўнае роднае слова! Яно ўвайшло ў маю свядомасць літаральна з малаком маці, з яе калыскавымі напевамі, з дзядулевымі казкамі (Г. Юрчанка). 4. Быў гарачы летні дзень, усе, як адзін, мы працавалі на сенажацях, скрозь заросшых высокай травой (У. Галубок).

Заданне 4. Вызначце, ад якіх слоў і якім спосабам утвораны прыметнікі.

Каменнавугальны, безазёрны, вясковы, дахрысціянскі, чырванабокі, гультаяваты, пагрозлівы, міжвідавы, ласкавы, Талашоў, прыгарадны, беларуска-рускі, антываенны, невысокі, шматразовы, глыбінны, бацькоўскі, цярплівы, паштучны, цётчын.

Заданне 5. Выпішыце са сказаў вытворныя прыметнікі, вызначце, як яны ўтварыліся.

1. Пясчаныя пляжы бязлюдныя (І. Навуменка) 2. Дзынкалі пчолы, хаваючыся ў венчыках танканогіх званочкаў (С. Грахоўскі). 3. Невысокія ўзгоркі з сасновым і лісцвяным лесам чаргуюцца з палямі і садамі, з нізінамі і лугамі, балоцістымі сенажацямі (В. Вольскі). 4. Удзень у сад прыляталі чырванагрудыя снегіры (З. Бяспалы). 5. А над жытам шумелі меднаствольныя сосны, і, поўныя хараства, разам з жытнёвым морам яны стваралі чароўны пейзаж (І. Шамякін). 6. Усюды клубіліся, як белаяпенныя воблакі, кусты чаромхі... (А. Зінькевіч).

Заданне 6. Замяніце ў словазлучэннях назоўнікі ў форме роднага склону прыметнікамі. Вызначце суфіксы прыметнікаў і ўкажыце лексікаграматычны разрад прыметнікаў.

Гузкія цёткі, паэмы Коласа, стыль Мележа, сабачка суседа, хата Янкі, кошык бабулі, алоўкі сяброўкі, хустка жонкі, песні птушак, думкі Пятра, бліны цешчы, пакой Яніны, шчэбет вераб'я, прапанова настаўніка.

Заданне 7. Ад наступных злучэнняў слоў утварыце складаныя прыметнікі. Раствлумачце іх правапіс і спосаб утварэння.

Чорныя бровы, доўгі тэрмін, кароткі час, першая чарга, чорныя

валасы, сем балаў, вострыя скулы, ваенны і марскі, шэрыя вочы, сорак літраў, паўтара метра, правы бераг, тры струны, дыверсійны і тэрарыстычны, чорныя плады, тры колеры.

Заданне 8. Утварыце прыметнікі ад наступных назоўнікаў з дапамогай суфікса *-ск*.

Знахар, факультэт, узбек, Парыж, Баранавічы, ткач, студзень, Лепель, ляснік, камандзір, студэнт, Смаргонь, купец, Люксембург, лейтэнант, латыш, француз, куратар, казак, Палессе, Свіцязь, Іпуць, Волга, Крывы Рог, славак, Ліда, Вільнюс, паляшук.

Заданне 9. Спішыце сказы, раскрыйце дужкі. Растлумачце правапіс прыметнікаў.

1. Прыляцела (бела)грудая з вілаватым хвосцікам ластаўка, прынесла першую вестку пра вясну (А. Ахмедава). 2. (Светла)жоўтая квецень так упрыгожыла ліпы, што за ёю мала прыкметна лісце (Я. Крамко). 3. Не адно пакаленне на розныя патрэбы драла бяросту, выбірала патроху (белавата)зялёны мох (З. Бяспалы). 4 Гранічная (леў)талстоўская шчырасць, глыбіннае пранікненне ў таямніцы чалавечай гісторыі, няспынныя пошукі маральнага ідэалу прыцягваюць да яго многія пакаленні чытачоў (В. Быкаў). 5. Журавы зацягвалі сваю (шчымліва)развітальную песню (А. Сямёнава).

Заданне 10. Спішыце сказы, знайдзіце прыметнікі, утвораныя спосабам ад'ектывацыі, вызначце іх граматычныя асаблівасці.

1. І хаця няма ні зярняці на ўсім гэтым хвалюючым моры, а ўжо чуецца ледзь-ледзь хлебны пах, які там прыемна казыча ноздры (П. Броўка). 2. Нішто так не прыгнятае і не прыгінае чалавека да зямлі, як вось такі шэры вераснёўскі холад з калючым дажджом... (В. Коўтун). 3. Лес ахутала трапяткая цякучая смуга (І. Мележ). 4. Ад лютай летняй спёкі гарыць сухі пясок, і пачарнеў далёкі нахмураны лясок (П. Глебка). 5. Бліскучы грыбны дождж усё ішоў (В. Вольскі). 6. Дождж прарваўся з ветрам у спякоту, па пясках ударыў буйным шротам... За адно імгненне, за хвіліну перамыў лістоту на галінах, пачапіў на кожнае ігліцы па адной засмучанай слязінцы (К. Кірэенка).

Заданне 11. Спішыце сказы, вызначце, якімі часцінамі мовы і членамі

сказа з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. **Паляўнічы** бачыў у лісіных вачах толькі цікаўнасць – ні страху, ні збянтэжанасці (А. Асіпенка). 2. І вось часам спыніцца які-небудзь **прахожы** і падзівіцца: «Хараство якое!» (Р. Ігнаценка). 3. Шмат **цікавага** расказала бабулька ў гэты вечар пра маленькіх казачных чалавечкаў (Я. Бяганская). 4. **Люты** ўцёк, **люты** знік. І пацёк снегавік. Дзе твой сок, сакавік? (В. Жуковіч). 5. І неспадзявана адбылося **незвычайнае**: ціхая, нявідная, у жнівеньскім росквіце рабіна заружавела, зазырчэла яркім, кідкім хараством, гарачым полымем агністых гронак (І. Мележ). 6. Вялікі ўплыў на жыццё **насякомых** аказвае навакольнае асяроддзе (Л. Чумакоў).

Заданне 12. Спішыце сказы, падкрэсліце ў іх прыметнікі і вызначце, да якога тыпу скланення яны адносяцца.

1. Падзівіўся ляснік на мядзведзеву работу і пайшоў дадому (З. Бяспалы). 2. Ноччу выпаў першы пушысты сняжок (Я. Пархута). 3. Калі глянуць цяпер з Антонавага лугу на возера, дык яно, здаецца, ляжыць у нейкай цудоўнай аправе (П. Броўка). 4. Усе пералётныя птушкі, якія спяшаліся на поўдзень, заўсёды садзіліся адпачыць на рамонкавым полі (Р. Ігнаценка). 5. Сціхлі разнастайныя птушыныя песні (Я. Колас). 6. Дзяўчыне падабаюцца спадніцы міні. 7. Шукалі, мышкавалі, і раптам Янкавы пальцы шкрабанулі па чымсьці цвёрдым (М. Зарэмба).

ЛІЧЭБНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Лічэбнік як часціна мовы.Разрады лічэбнікаў паводле значэння і структуры

Лічэбнік – часціна мовы, якая абазначае абстрактныя лікі (*тры, пяць, восем*), колькасць аднародных прадметаў (*чатыры падручнікі, сем сталоў, дзевяць бяроз*) ці парадак прадметаў пры лічэнні (*пяты месяц, адзінаццаты дзень, дваццаты загад*). Тыя лічэбнікі, якія называюць абстрактны лік, маюць значэнне адцягненай колькасці, якая перадаецца без сувязі лічэбніка з назоўнікам: *пяць плюс шэсць – адзінаццать; дзевяць дзеліцца на тры*. Калі лічэбнік спалучаецца з назоўнікам, то ён выражае значэнне канкрэтнай колькасці ці парадкавы нумар пры лічэнні: *пятнаццаць студэнтаў, тры сустрэчы, пяты чалавек*.

Лічэбнікі выкарыстоўваюцца пераважна з назвамі прадметаў, асоб, указваючы на дакладную іх колькасць ці пэўную частку.

Лічэбнік як самастойная часціна мовы мае ўласцівыя ёй марфалагічныя прыметы і сінтаксічныя асаблівасці.

У марфалагічных адносінах лічэбнікі, якія абазначаюць абстрактны лік ці колькасць прадметаў не маюць катэгорыі ліку (за выключэннем *адзін – адны, тысяча – тысячы, мільён – мільёны, мільярд – мільярды*). Слова *адзін* у форме множнага ліку захоўвае значэнне лічэбніка толькі ў спалучэннях з множналікавымі назоўнікамі (*адны вароты, адны сані, адны акуляры*) і назоўнікамі, што абазначаюць парныя прадметы (*адны рукавіцы, адны басаножкі, адны чаравікі*). У іншых выпадках лічэбнік набывае значэнне часціцы: *прыйшлі адны хлопцы*. У большасці колькасных лічэбнікаў адсутнічае катэгорыя роду (за выключэннем *адзін – адно – адна; дзве – два, абодва – абедзве, паўтара – паўтары, тысяча* (жаночы род), *мільён* (мужчынскі род), *мільярд* (мужчынскі род)). Усе лічэбнікі (за выключэннем *дзеясноста, паўтара, паўтары*) скланяюцца; дзякуючы гэтай агульнай з назоўнікам і прыметнікам прымеце яны ўваходзяць у групу іменных часцін мовы.

Лічэбнікі не маюць намінатыўнага значэння адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці, аднак некаторыя з іх змяняюць сваю форму ў залежнасці ад таго, з адушаўлёным ці неадушаўлёным назоўнікам яны спалучаюцца: пры спалучэнні з адушаўлёнымі назоўнікамі вінавальны склон супадае з родным у лічэбнікаў *адзін, два(дзве), тры, чатыры* (*бачу дзве бярозы, дзвюх сябровак; тры сталы, трох вучняў; адзін падручнік, аднаго хлопца*).

Разам з назоўнікам лічэбнік утварае сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне, у якім ён можа быць як галоўным, так і залежным словам: *сёмыя суткі, тры сукенкі, восем бяроз, пяты ад нас*. Такое словазлучэнне выступае ў функцыі аднаго члена сказа: *Тры лапіны лісічак хлопчык знайшоў пад асінай*.

Лічэбнікі пры сабе не маюць азначэнняў, што звязана з адсутнасцю ў лічэбнікаў катэгорый роду і ліку. Самастойна спалучацца з прыметнікамі і займеннікамі могуць толькі субстантываваныя лічэбнікі: *Усіх шасцярых выклікалі ў дэканат*. Лічэбныя словы *тысяча, мільён, мільярд* могуць мець таксама пры сабе азначэнне, якое дапасуецца да іх у родзе, ліку, склоне: *тая тысяча падручнікаў*.

У сказе лічэбнікі (самастойна і ў спалучэнні з іншымі часцінамі мовы) выконваюць сінтаксічную ролю дзейніка: *Перад хатай не было кветніка, а раслі два маладыя, падобныя адзін да аднаго клёны з выглядавнымі камлямі* (І. Шамякін); выказніка: *Наша хата дзясятая ад канца сяла* (А. Якімовіч); азначэння: *З усходу ад сядзібы расла купка з шасці клёнаў, якая нагадвала зялёную альтанку з жывых дрэў* (У. Содаль). *Настаў чацвёрты дзень новага года; дапаўнення: Прынеслі тры сталы; акалічнасці: У дванаццаць гадзін у пасёлку загаварыла радыё* (І. Шамякін).

У сучаснай беларускай мове прадуктыўным з’яўляецца ўжыванне колькаснага лічэбніка ў азначальнай функцыі: *кватэра дваццаць сем, дом нумар пяць, самалёт ТУ-134*. У гэтай сінтаксічнай пазіцыі колькасны лічэбнік не змяняецца па склонах.

Часцей за ўсё лічэбнікі займаюць прэпазіцыйнае становішча ў адносінах да назоўнікаў: *трыццаць вучняў, пяць дапаможнікаў, сорак кніг*. У постпазіцыі лічэбнік змяняе сэнс словазлучэння: яно набывае значэнне прыблізнай колькасці (*вучняў трыццаць, кніг сорак*). Прыблізная колькасць перадаецца таксама спалучэннем двух лічэбнікаў (*да вёскі засталася два–тры кіламетры*); словамі *пад, каля, за, прыблізна, на і* спалучэннямі слоў *больш за, больш чым, больш як*, якія дадаюцца да лічэбніка з назоўнікам: *кілаграмаў на пяць, пад сорак гадоў, каля трыццаці гадоў, больш чым тры гады*.

Неабходна адрозніваць лічэбнікі ад назоўнікаў з лікавым значэннем, якія хоць і абазначаюць колькасць, аднак не ўваходзяць у сістэму лічэння, так як асноўным у іх выступае значэнне прадметнасці (*двойка, пяцёрка, дзясятка, сотня*). Для такіх слоў характэрны катэгорыі роду (*дзясятка* (мужчынскі род), *чацвёрка* (жаночы род)), ліку (*дзясятка – дзясяткі, тройка – тройкі, сотня – сотні*), склону (Н. *двойка, Р. двойкі, Д. двойцы, В. двойку, Т. двойкай, М. (аб) двойцы*).

Падобныя назоўнікі могуць спалучацца з лічэбнікамі (*адзін дзясятка, тры двойкі*), мець пры сабе азначэнне (*заслужаная дзясятка, слабая тройка*), ад іх нельга ўтварыць парадкавыя лічэбнікі, іх нельга графічна абазначыць лічбамі.

Ад назоўнікаў з лікавым значэннем можна ўтварыць іншыя назоўнікі з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі: *двоечка, пяцёрачка, дзясятчак*.

Лічэбнікі, якія абазначаюць парадкавае месца пры лічэнні, змяняюцца па склонах (*пяты шыйтак – пятага шыйтка – пятаму шыйтку*), родах (*пяты шыйтак – пятая хата – пятае акно*) і ліках (*дваццаты год – дваццатыя гады*).

Некаторыя лічэбнікі могуць пераходзіць у іншыя часціны мовы, страчваючы пры гэтым колькаснае значэнне:

– у часціцы: *Адна Каця шчыра прызналася. На сустрэчу прыйшлі адны студэнты;*

– у займеннікі: *Успамінаецца размова ў час адной камандзіроўкі;*

– у прыметнікі: *Хлопчык намаляваў усё адным колерам;*

– у назоўнікі: *Студэнтка Пятрова здала экзамен па беларускай мове на дзевяць. Шасцёра аднаго не чакаюць. Адзін у полі не воін;*

– у прыслоўі: *Хлопчык застаўся дома адзін.*

Іншыя часціны мовы могуць у кантэксце набываць колькаснае значэнне: *Безліч зорак на небе. Процьма рыбы водзіцца ў возеры.*

Паводле структуры вылучаюцца:

1) *простыя* лічэбнікі (маюць адзін карань): *дзевяць, сорак, сямнаццаць, васьмнаццаць, пяцёра, дваццаць*. З сучаснага пункту погляду лічэбнікі *адзінаццаць* – *дзесятнаццаць* разглядаюцца як простыя, утвораныя суфіксальным спосабам: *адзінаццаць* ← *адзін*, *дванаццаць* ← *два*, *трынаццаць* ← *тры*, *чатырнаццаць* ← *чатыры*, *пятнаццаць* ← *пяць*, *шаснаццаць* ← *шэсць*, *сямнаццаць* ← *сем*, *васьмнаццаць* ← *восем*, *дзесятнаццаць* ← *дзевяць*. Раней лічэбнікі *адзінаццаць* – *дзесятнаццаць* разглядаліся як складаныя, утвораныя шляхам зліцця слоў *адзін, два* – *дзевяць* з *на* *десяте* (*десяте* – былая форма меснага склону слова *дзесяць*): *один + на + десяте* → *адзінаццаць*. Назвы дзясяткаў *дваццаць, трыццаць* у сучасных граматыках таксама характарызуюцца як простыя лічэбнікі, утвораныя суфіксальным спосабам: *дваццаць* ← *два*; *трыццаць* ← *тры*. Раней гэтыя лічэбнікі разглядаліся як складаныя, утвораныя са спалучэння *два, три* з формай *десяте*: *два десяте, три десяте*.

2) *складаныя* (маюць дзве і болей асноў): *семдзсят, шэсцьдзсят, восемсот, пяцідзсят, сямісоты, чатырохсоттысячны*. Для ўтварэння складаных лічэбнікаў выкарыстоўваюцца наступныя спосабы:

– **асноваскладанне**: *шэсцьсот, шэсцьдзсят, семсот, дзвесце, трыста, восемдзсят, восемсот*;

– **складана-суфіксальны** спосаб: *трохмільённы, двухтысячны, дваццацімільярдны, саракамільённы, статысячны*;

– **складана-нульсуфіксальны** спосаб: у такіх лічэбніках другі кампанент – *дзсяты*, а ўтваральныя – састаўныя лічэбнікі з апошнім словам – складаным лічэбнікам: *стапяцідзсяты, чатырохсотсямідзсяты, шасцісотвасьмідзсяты*.

3) *састаўныя* (складаюцца з некалькіх слоў): *сорак трэці, сто два, дзвесце пяцьдзсят тры, дзве пятыя, чатырыста дваццаць сёмы*. Як бачна з прыкладаў, састаўныя лічэбнікі – гэта спалучэнні некалькіх простых ці складаных лічэбнікаў.

Паводле семантыкі і граматычных асаблівасцяў лічэбнікі падзяляюцца на колькасныя і парадкавыя.

Колькасныя лічэбнікі абазначаюць абстрактны лік (*сорак, дваццаць шэсць*), пэўную колькасць прадметаў пры лічэнні (*пяць вучняў, тры дубы*), колькасць як сукупнасць (*тroe сяброў, чацвёрта птушанят*), колькасць як пэўную частку цэлага (*тры чацвёртыя літра, дзве пятыя гектара*) і адказваюць на пытанне *колькі?*

У залежнасці ад значэння сярод колькасных лічэбнікаў вылучаюць: 1) пэўнаколькасныя: *восем, адзінаццаць сябровак*; 2) дробавыя: *дзве пятыя гектара, чатыры дзсятыя кіламетра*; 3) зборныя: *шасцёра хлопцаў, дзвяцера мужчын*.

Пэўнаколькасныя лічэбнікі абазначаюць абстрактныя лікі, а таксама пэўную колькасць аднародных прадметаў: *пятнаццаць, дзве сяброўкі, тры паштоўкі*. У гэтую групу ўключаецца ўсяго трыццаць шэсць намінацый: назвы лікаў ад *аднаго* да *дваццаці*, а таксама *трыццаць, сорок, пяцьдзясят, шэсцьдзясят, семдзясят, восемдзясят, дзевяноста, сто, дзвесце, трыста, чатырыста, пяцьсот, шэсцьсот, семсот, восемсот, дзевяцьсот*. Спалучаючы гэтыя пэўнаколькасныя лічэбнікі і словы, якія сумяшчаюць у сабе значэнні назоўніка і лічэбніка (*тысяча, мільён, мільярд*), мы можам абазначаць любыя колькасныя паняцці: *тры мільёны пяцьсот дваццаць чатыры тысячы дзевяцьсот сорок адзін*.

Пэўнаколькасныя лічэбнікі неаднастайныя па сваіх марфалагічных прыметах. Амаль усім лічэбнікам гэтай групы не ўласціва катэгорыя роду (за выключэннем *адзін – адна – адно, два – дзве, тысяча, мільён, мільярд*). Уласнаколькасныя лічэбнікі не змяняюцца па ліках (за выключэннем *адзін – адны, тысяча – тысячы, мільён – мільёны, мільярд – мільярды*). Слова *адзін* з’яўляецца лічэбнікам пры абазначэнні адзінкавага прадмета (*адзін стол, адзін вучань*), а слова *адны* – пры ўжыванні з назоўнікамі, якія абазначаюць парныя прадметы ці маюць форму толькі множнага ліку (*адны боты, адны лыжы, адны акуллары, адны нажніцы*). Слова *тысяча, мільён, мільярд* могуць мець пры сабе дапасаванае азначэнне (*гэтая тысяча кніг, гэтай тысячы кніг*), ужывацца з лічэбнікамі (*дзве тысячы*).

Пэўнаколькасныя лічэбнікі (за выключэннем *дзевяноста*) скланяюцца.

Лічэбнік *адзін (адна, адно)* дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку і склоне (*адзін стол, адна лыжка, адно вядро; адзін вучань – адны рукавіцы; Н. адна бяроза, Р. адной бярозы, Д. адной бярозе і г. д.*).

Пры лічэбніках *два(дзве), тры, чатыры* назоўнікі выкарыстоўваюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *два дубы, тры бярозы, чатыры яблыні*. Гэтай заканамернасці падпарадкоўваюцца і састаўныя колькасныя лічэбнікі, якія заканчваюцца на *два (дзве), тры, чатыры*: *сорок тры пасажыры, сто дваццаць два цяжкі, дзвесце пяцьдзясят чатыры старонкі*. Прыметнікі і дзеепрыметнікі ў складзе такіх спалучэнняў дапасуюцца да назоўнікаў: *тры маладыя дубкі, чатыры разумныя хлопцы, дзве вымытыя сукенкі*.

Пры гэтых лічэбніках назоўнікі жаночага роду з націскным канчаткам *-а, -я*, некаторыя назоўнікі агульнага роду з націскным канчаткам *-а, -я*, мужчынскага роду з націскным канчаткам *-а, -я* выкарыстоўваюцца ў форме роднага склону адзіночнага ліку: *дзве нагі, чатыры рукі, тры сястры, дзве трубы, тры зімы, чатыры жніі; дзве сіраты, тры скупянды; тры суддзі, чатыры старшыны*.

Некаторыя назоўнікі (ніякага роду з націскным канчаткам *-о, -ё*;

мужчынскага роду з нулявым канчаткам) пры выкарыстанні з лічэбнікамі *два, тры, чатыры* маюць націск не на тым складзе, што ў множным ліку: *два вядры, тры акны, чатыры гнязды; два доктары, тры кані, чатыры злодзеі.*

Лічэбнікі *пяць, шэсць, сем* і г. д. у назоўным і вінавальным склонах кіруюць назоўнікамі: *пяць вёсак, шэсць сталоў.* Ва ўскосных склонах гэтыя лічэбнікі дапасуюцца да назоўнікаў: Р. *пяці вёсак, Д. пяці вёскам, Т. пяццю вёскамі.*

Зборныя лічэбнікі абазначаюць колькасць прадметаў як сукупнасць, як адно цэлае: *шасцёра, дзвяцера.* Утвараюцца яны ад колькасных лічэбнікаў пры дапамозе суфіксаў **-ој-**: *два[јэ] ← два, тро[јэ] ← тры; -ёр-* *пяцёра ← пяць, шасцёра ← шэсць; -ер-* *дзвяцера ← дзевяць, дзсяцера ← дзсяць.* У беларускай мове ў лічэбніках *чацвёрэра – дзсяцера* націск падае на другі склад.

У мове часта выкарыстоўваюцца зборныя лічэбнікі, утвораныя ад слоў *два – дзсяць*: *Недалёка ў ляску было яшчэ трое чырвонаармейцаў* (А. Пальчэўскі). Зборныя лічэбнікі, утвораныя ад колькасных лічэбнікаў звыш *дзсяці*, сустракаюцца вельмі рэдка: *Дванаццацера дзяцей было* (А. Кулакоўскі).

Зборным назоўнікам не ўласцівы катэгорыі роду і ліку. Гэтыя лічэбнікі скланяюцца. У назоўным і вінавальным (пры спалучэнні з неадушаўлёнымі назоўнікамі) склонах зборныя лічэбнікі кіруюць родным склонам множнага ліку назоўнікаў (*двое сяброў, трое жабянят*), а ў астатніх склонах дапасуюцца да іх: Р. *дваіх сяброў, траіх жабянят; Д. дваім сябрам, траім жабянтам.*

У беларускай мове зборныя лічэбнікі спалучаюцца:

– з множналікавымі назоўнікамі пры абазначэнні двух, трох, чатырох прадметаў: *двое сутак, трое нажніц;*

– з назоўнікамі, якія з'яўляюцца назвамі маладых істот: *трое медзведзянят, пяцёра зубранят, дзсяцера ласянят;*

– з назоўнікамі, якія з'яўляюцца назвамі асоб мужчынскага полу: *трое мужчын, пяцёра студэнтаў;*

– з назоўнікамі, якія абазначаюць назвы парных прадметаў: *двое ботаў, трое чаравікаў;*

– з субстантываванымі прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, якія абазначаюць асоб: *трое дзяжурных, двое раненых;*

– з назоўнікамі агульнага роду: *трое сірот, двое непасед;*

– са словамі *коні, гусі, свінні, людзі*: *трое гусей, чацвёрэра коней;*

– з асабовымі займеннікамі *мы, вы, яны*: *двое нас, чацвёрэра іх.*

Пры назоўніках агульнага роду, а таксама назоўніках, якія з'яўляюцца назвамі асоб мужчынскага полу і маладых істот, паралельна могуць

выкарыстоўвацца і пэўнаколькасныя лічэбнікі: *трое сірот – тры сіраты, двое хлопцаў – два хлопцы, чацвёрта медзведзянят – чатыры медзведзяняты*. Множналікавыя назоўнікі, пачынаючы з ліку 5, могуць спалучацца як са зборнымі, так і з пэўнаколькаснымі лічэбнікамі: *пяцёра нажніц – пяць нажніц, пяцёра сутак – пяць сутак*.

У спалучэннях з множналікавымі назоўнікамі, а таксама з назоўнікамі, якія з'яўляюцца назвамі парных прадметаў, зборныя лічэбнікі выкарыстоўвацца толькі ў назоўным і вінавальным склонах, а ў астатніх склонах яны амяняюцца адпаведнымі пэўнаколькаснымі лічэбнікамі, пры гэтым да назваў парных прадметаў дадаецца слова *пара*: Н. *трое саней – Р. трох саней – Д. тром саням – В. трое саней – Т. трыма санямі – М. (аб) трох санях; двое чаравікаў – Р. дзвюх пар чаравікаў – Т. дзвюма парамі чаравікаў*.

Да зборных адносяцца таксама лічэбнікі *абодва* (мужчынскага і ніякага роду), *абедзве* (жаночага роду), *абое* (калі гаворка вядзецца пра асоб мужчынскага і жаночага полу): *абодва студэнты, абедзве дзяўчынкі. Спыніўшыся на беразе, Андрэй паўкідаў абодва кавалкі ў ваду* (Я. Колас). *Агульнае гора і надзеі вельмі здружылі абедзвюх жанчын за апошні год* (І. Мележ). Слова *абодва, абедзве* захоўваюць родавыя адрозненні ва ўсіх склонах: *Бацька з маці пайшлі ў грыбы. Абое – заядлыя грыбнікі. Сымон бярэ яе за руку, і абое нікнуць у цемнаце* (Я. Купала). Як бачна з апошніх двух сказаў, лічэбнік *абое* ў іх субстантывуецца.

Дробавыя лічэбнікі абазначаюць дробавыя лікі – частку цэлага, цэлы лік і яго частку: *чатыры восьмыя, шэсць дзясятых, тры цэлыя і пяць восьмых*. Дробавыя лічэбнікі складаюцца з колькаснага лічэбніка (у лічніку) і парадкавага (у назоўніку). Калі лічнікам з'яўляюцца словы *два, тры, чатыры*, то назоўнік мае форму назоўнага склону множнага ліку: *тры сёмыя, чатыры дзясятая*; калі ж першая частка – словы *пяць, шэсць, сем* і інш., то другая частка выкарыстоўваецца ў форме роднага склону множнага ліку: *пяць дзясятых, дваццаць сотых*.

Дробавыя лічэбнікі могуць спалучацца з прадметнымі, рэчыўнымі і зборнымі назоўнікамі: *дзе трэція групы, тры пятыя настаўніцтва, адна пятая гароху*.

Назоўнікі пры дробавых лічэбніках ставяцца ў родным склоне адзіночнага ці множнага ліку. Форма ліку залежыць ад іх значэння. Заўсёды ў адзіночным ліку ўжываюцца зборныя і рэчыўныя назоўнікі: *адна чацвёртая бярэзніку, чатыры сёмыя вугалю*. Форму множнага ліку пры дробавых лічэбніках маюць множналікавыя назоўнікі: *пяць шостых кансерваў*.

Прадметныя назоўнікі пры дробавых лічэбніках могуць ужывацца і ў форме адзіночнага ліку, і ў форме множнага ліку: форма адзіночнага ліку

выкарыстоўваецца пры ўказанні на частку адзінкі (*тры пятыя кнігі прачытаныя*); форма множнага ліку – пры ўказанні на частку сукупнасці, мноства прадметаў (*тры пятыя кнігі здадзены ў бібліятэку*).

Назвы адзінак вымярэння пры дробавых лічэбніках ужываюцца ў форме адзіночнага ліку (*пяць сёмых літра, тры чацвёртыя метра*).

Асобнае месца сярод дробавых лічэбнікаў займаюць словы *паўтара, паўтары*: яны абазначаюць колькасць, якая складаецца з цэлага і яго палавіны. Гэтыя лічэбнікі могуць спалучацца толькі з назоўнікамі, што з’яўляюцца назвамі прадметаў, якія можна адначасова лічыць як у цэлых, так і ў дробавых адзінках: *паўтары скрыні, паўтара кіламетра, паўтара вядра*. Лічэбнік *паўтара* кіруе назоўнікамі мужчынскага (*паўтара цэнтнера*) і ніякага (*паўтара акна*) роду, а *паўтары* – назоўнікамі жаночага роду (*паўтары гадзіны*). Назоўнікі пры лічэбніках *паўтара, паўтары* ў назоўным, родным і вінавальным склонах маюць форму роднага склону адзіночнага ліку, а ва ўсіх астатніх (давальных, творным і месным) – форму адпаведнага склону множнага ліку: Д. *паўтара літрам, паўтары гадзінам; Д. паўтара літрамі, паўтары гадзінамі*.

Дробавы лічэбнік *паўтараста*, які ўтварыўся ў выніку злучэння лічэбнікаў *паўтара* і *сто*, мае аднолькавую форму ва ўсіх склонах. Для яго не характэрны катэгорыі роду і ліку. Выкарыстоўваецца гэты лічэбнік з назоўнікамі ўсіх трох родаў, якія пры ім ставяцца ў форме роднага склону множнага ліку: *паўтараста рублёў, паўтараста бяроз, паўтараста акон*.

Парадкавыя лічэбнікі паказваюць на парадкавы нумар прадметаў пры іх лічэнні і адказваюць на пытанні *які? каторы?: шостае пытанне, дзявятая кніга, пятнаццаты дзень, другі паверх, дзясятае заданне*. Парадкавыя лічэбнікі спалучаюцца толькі з канкрэтнымі назоўнікамі. У спалучэнні з абстрактнымі назоўнікамі лічэбнікі *першы, другі, дзясяты, соты* набываюць якаснае значэнне: *другі гатунак, першае каханне*.

Характэрнай рысай парадкавых лічэбнікаў з’яўляецца тое, што яны маюць такія ж марфалагічныя асаблівасці, як і прыметнікі. На гэтай падставе некаторыя мовазнаўцы разглядаюць словы тыпу *другі, пяты* як разнавіднасць прыметнікаў. Хоць парадкавыя лічэбнікі па граматычных прыметах і сінтаксічнай ролі і падобныя да прыметнікаў: дапасуюцца да назоўнікаў у родзе, ліку, склоне (*пяты дзень – пятая кніга – пятае выступленне; пяты дзень – пятыя суткі; пяты дзень – пятага дня – пятаму дню*); выступаюць у сказе ў якасці дапасаванага азначэння ці іменнай часткі выказніка (*Мы падышлі да шостага вагона. Наш вагон быў шосты.*); аднак яны адрозніваюцца ад прыметнікаў: парадкавыя лічэбнікі абазначаюць не якасць ці ўласцівасць прадмета, а яго парадкавы нумар; яны захоўваюць лікавае значэнне; суадносяцца асновамі з пэўнаколькаснымі лічэбнікамі. Акрамя таго, структура састаўных

парадкавых лічэбнікаў адрозніваецца ад структуры прыметнікаў: *дзвесце пяцьдзясят шосты, тысяча трыста восемдзсят першы*.

Пераважная большасць парадкавых лічэбнікаў утвараецца ад асновы пэўнаколькасных лічэбнікаў з дапамогай суфіксаў *-ав-, -н-, -эц-* або нулясуфіксальным спосабам: *сорак* → *саракавы*, *тысяча* → *тысячны*, *тры* → *трэці*, *восем* → *восьмы*, *сто трыццаць* → *сто трыццаты*. Некаторыя парадкавыя лічэбнікі ўтвараюцца шляхам суплетывізму асноў: *адзін* → *першы*, *два* → *другі*. Пры ўтварэнні парадкавых лічэбнікаў нулясуфіксальным спосабам ад колькасных адбываюцца чаргаванні канцавых зычных асновы: *пяць* → *пяты*, *трынаццаць* → *трынаццаты*; [э] з нулём гука: *восем* → *восьмы*; [э] з [о]: *сем* → *сёмы*; нуль гука з [о]: *сто* → *соты*, *чатырыста* → *чатырохсоты*; [э] з [а] і чаргаванне канцавых зычных асновы: *дзевяць* → *дзвяты*, *дзсяць* → *дзсяты*.

Пры ўтварэнні парадкавых лічэбнікаў ад састаўных пэўнаколькасных змяняецца толькі апошняе слова спалучэння: *дзвесце дваццаць шэсць* – *дзвесце дваццаць шосты*, *тысяча трыццаць чатыры* – *тысяча трыццаць чацвёрты*.

Парадкавыя лічэбнікі, якія ўтварыліся ад састаўных пэўнаколькасных, дзе апошнім словам з'яўляюцца кампаненты *тысяча, мільён, мільярд*, пішуцца разам і адносяцца да складаных, а не да састаўных: *сорак тысяч* – *саракатысячны*, *сто семдзсят пяць мільёнаў* – *стасямідзсяціпяцімільённы*. Праз злучок такія лічэбнікі пішуцца ў тым выпадку, калі першая іх частка напісана лічбай: *40-тысячны*, *158-мільённы*. Праз злучок пішуцца і лічэбнікі з граматычнымі канчаткамі: *28-ы*, *21-аму*.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Ці ўсе словы са значэннем колькасці з'яўляюцца лічэбнікамі?
2. Якая граматычная катэгорыя больш паслядоўна выяўляецца ў лічэбніках – катэгорыя роду ці катэгорыя склону?
3. Якія разрады лічэбнікаў вылучаюцца паводле значэння?
4. На якія групы падзяляюцца лічэбнікі паводле іх структурнага складу?
5. Якія лічэбнікі звязваюцца са словамі ў словазлучэнні сувяззю кіравання? А сувяззю дапасавання?
6. Якую склонавую форму набываюць назоўнікі ў складзе колькасна-іменных спалучэнняў з лічэбнікамі *два (дзве), тры, чатыры*?
7. У якой склонавай форме дапасуюцца азначэнні да колькасна-іменных спалучэнняў з лічэбнікамі *два (дзве), тры, чатыры*?
8. Акрэсліце семантычныя групы назоўнікаў, з якімі ўступаюць у

сувязьборныя лічэбнікі.

9. У ролі якіх членаў сказа могуць выступаць лічэбнікі?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Выпраўце памылкі ва ўжыванні лічэбнікаў.

1. Падзея гэта адбылася больш чым паўтары стагоддзі назад. 2. Ва ўзросце дваццаць адзін год Насценька атрымае дыплом. 3. На нашым хутары раслі два разложыстыя дуба. 4. Памкненні сто сорок чалавек былі патрыманы кіраўніцтвам факультэта. 5. Настаўніца не далічыла чатыры сшытка. 6. Бабуля ганарылася ўсімі трыма ўнукамі. 7. Дзве трэціх зямлі было занята пад пасадку льну. 9. Пяць шостыя сенажацяў было ўжо скошана. 10. Паўтара бочкі вады не хапіла для паліўкі агарода.

Заданне 2. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

Два...цаць чатыры вялік... клён...; (абодва, абедзве) сябр...; (абое, абедзве) нявесты; два..цаці(пяц...)гадовы юбілей; (абое, абодва) малад... хлопц...; два..цаці(тыс...чны) удзельнік; трох(міл...нны) выйгрыш; тыс..ча в...с...мсот вос...мдз...сят дз...вяты год; (два, дзве) пят... дарог...; пяць цэл... і тры восьм... урадж...; тры два..цаць шост... частк....

Заданне 3. Знайдзіце спалучэнні слоў з граматычнымі памылкамі. Запішыце выпраўленыя варыянты.

1. На сямістах васьмідзесяці тысячах двухстах рукапісах. 2. Пяццюстамі дваццаццю трыма рублямі. 3. Каля двух цэлых і адной трэцяй цыстэрны. 4. Сто сорок два новыя слоўнікі. 5. Дзве цэлых і сорок тры сотых цэнтнера. 6. Сорок чатыры першых кіламетра. 7. Двое ягнят. 8. Дзве поўныя талеркі. 9. Адзін цэлы і тры сотыя кілаграма. 10. У паўтара раза больш.

Заданне 4. Пры спісванні раскрыйце дужкі, дапасоўваючы лічэбнікі да назоўнікаў.

(Адзін, адна, адно, адны) дзеці, чалавек, кніга, заданні, вароты; (два, дзве, абодва, абедзве, двое) дзень, суткі, гаспадыня, сантыметр, паштальён; (чацвёрта, чатыры) абітурыент, маладзіца, лыжы, дарога, пасёлак; (восем, васьмёра) качаняты, ліпа, цэнтнер, салдат, валеббаліст.

Заданне 5. Утварыце парадкавыя лічэбнікі ад колькасных. Падбярыце да іх назоўнікі і запішыце ўтвораныя словазлучэнні.

Сто трыццаць шэсць, адзінаццаць тысяч, семдзсят мільярдаў, шэсць, сямнаццаць мільёнаў, чатырнаццаць, дзевяцьсот дзевяноста сем, дзевяцьсот семдзсят восем тысяч, восемсот трыццаць пяць, дзвесце.

Заданне 6. Вызначце, якія з наступных назоўнікаў могуць спалучацца з лічэбнікамі *два і двое*, якія – толькі з адным з іх? Абгрунтуйце адказ.

Вароты, студэнтка, марожанае, забіяка, варона, гуслі, салдат, пісьменнік, дачка, жаваранак, ягня, коні, туфлі, людзі, вучань, голуб, свінні, соня, граблі, мы, сталовая, медзведзяня, дзверы, унучка, даследчык.

Заданне 7. Складзіце словазлучэнні, выкарыстоўваючы парадкавыя і колькасныя лічэбнікі.

Вугаль, дзяўчынка, аўтобус, кансервы, дуб, лісяня, дзверы, дажынкi, рэалізм, напрамак, зубраня, энцыклапедыя, нафта, лісце, дрожджы, ягня, натхненне, цукар, чалавек, насенне, канікулы, студэнт, духі, гуманізм, дапаможнік, акно.

Заданне 8. Спішыце сказы, вызначце разрад лічэбнікаў па значэнні, іх сінтаксічную ролю ў сказе.

1. Бацькава рамяство перанялі пяцёра сыноў і дачка (А. Пятровіч).
 2. І не паспела суседка агледзецца, як Васілёк спрытна ўставіў у свабодныя дзірачкі ўсе тры зубы (А. Паскробышаў). 3. І вось на другі дзень хлопчык убачыў на балконе двух шпакоў (А. Корзун). 4. Ці то меншым сёння шанцавала, ці то яны сапраўды гулялі лепш, але вось трэцякласнікам забілі адзін гол, а праз хвілінуі другі (У. Шахавец). 5. Толя таксама ўвесь чацвёрты ўрок думаў пра каляндар, пра важнасць даручэння (П. Місько).
 6. Асабліва пашанцавала Ромку на лабячку паміж дзвюма дарогамі (М. Янчанка). 7. Потым маці пажурыла трохі бацьку і пачала абодвух сваіх мужчын збіраць у дарогу (У. Шахавец). 8. Летам у навасе́лаў вывелася двое малых (Я. Крамко). 9. Толькі за адзін год сям'я мурашак знішчае каля дзесяці мільёнаў розных шкоднікаў (Я. Галубовіч). 10. Толькі бабуля сышла на другі паверх, як на лесвіцы ёй перагарадзіла шлях нейкае рудое стварэнне (У. Юрэвіч).

Заданне 9. Прачытайце тэкст. Вызначце, да якога стылю ён адносіцца.

Выпішыце колькасна-іменныя спалучэнні, замяніўшы лічбы словамі, і вызначце разрад лічэбнікаў паводле значэння і структуры.

Важным падаецца пытанне аб колькасці беларусаў, што жывуць па-за межамі краіны. Раней, на пачатку 90-х гадоў, называлася лічба ў 3,5 млн. беларусаў, якая засноўвалася як на перапісах насельніцтва, так і на прыблізных ацэнках, часам перабольшаных. Так, колькасць беларусаў у Санкт-Пецярбургу па ўдакладненых ацэнках зменшылася з 85 тыс. у 1999 г. да 54 тыс. чалавек у 2004 г., г. зн. на 36%, а ў цэлым па Расіі за гэты ж перыяд – з 1,2 млн. да 810 тыс. чалавек. Традыцыйна лічылася, што ў Аўстраліі пражывае каля 10 тыс. беларусаў, аднак перапіс 2002 г. зафіксаваў, што беларусамі запісалася толькі 483 чалавекі.

Найбольшая беларуская грамада жыве ў Расіі – 810 тыс., ва Украіне – 275 тыс., Казахстане – 111 тыс., краінах Балтыі – 153 тыс. (Латвія – 90 тыс., Літва – 42 тыс., Эстонія – 21 тыс.), у ЗША – 600 тыс. чалавек (паводле падлікаў В. Кіпеля на пачатак 1990 г.)

Энцыклапедыя Беларусі ацаніла лічбу беларусаў у Канадзе ў 110 тыс. Аднак прафесар Атаўскага ўніверсітэта, старшыня Асацыяцыі славістаў Канады Уладзімір Кэй (Кісялеўскі), аўтар працы аб канадцах беларускага паходжання, назваў лічбу на 1960 г. у 30 тыс., падкрэсліўшы пры гэтым, што толькі 4 тыс. з іх лічаць сябе беларусамі. З гэтай лічбай пагаджаецца беларускае пасольства ў Канадзе. Па яго інфармацыі, перапіс насельніцтва, які праводзіўся ў 2001 г., даў лічбу 5115 грамадзян-беларусаў (М. М. Бацян).

Заданне 10. Перакладзіце з рускай мовы на беларускую, растлумачце асаблівасці спалучэння лічэбнікаў з назоўнікамі.

Три года, две деревни, четыре школьника, три ведра, два кольца, три жизни, четыре раунда, два государства, оба завода, семдзсят четыре учебника, тридцать две мухи, двадцать четыре помочника, сто пятьдесят два комплекта, тридцать четыре балла.

Заданне 11. Пастаўце назоўнікі ў назоўным склоне множнага ліку, спалучыце іх з лічэбнікамі *два (дзве)*.

Кіцель, краіна, серыя, гаварун, рота, стораж, ордар, фірма, факультэт, страх, печ, палка, гарбуз, жвачка, алігатар, возера, кантынент, песня, ціхоня, мыш, вітрына, нашчадак, пісьмо, жэрдка, шыльда, фронт.

Заданне 12. Спалучыце дробавыя лічэбнікі *паўтара (паўтары)* з

назоўнікамі.

Талерка, акно, хвіліна, гектар, ахапак, кіламетр, бярвяно, грам, торба, кружка, тыдзень, бочка, яблык, лімон, ліст, жэрдка, кілаграм, мяшок, лыжка, дзежка, чарпак, дыня, тысяча, сасіска, груша, шклянка, сантыметр.

Заданне 13. Прачытайце. Перакладзіце на беларускую мову, замяняючы лікі словамі.

Знаете ли вы?

- ...что возраст деревьев в 300–500 и даже 1000 лет – явление обычное.
- ...что на земном шаре встречается 80 видов рябины.
- ...в пустыне Сахара однажды – 18 февраля 1979 г. – шел снег.
- ...в Санкт-Петербурге – 101 остров, в Венеции – 118.
- ...всею лишь одна капля нефти делает непригодным для питья 25 литров воды.
- ...хорьки спят до 20 часов в сутки.
- ...взрослый кит за 2 секунды вдыхает 2400 литров воздуха.
- ...зеленый чай содержит на 50% больше витамина С, чем обычный черный.
- ...из 25 самых высоких вершин мира, 19 находятся в Гималаях.
- ...при улыбке у человека «работают» 17 мускулов.
- ...в Гавайском алфавите только 12 букв.

Заданне 14. Вызначце, якімі часцінамі мовы з’яўляюцца выдзеленыя словы.

1. Ды вось ідзём адгэтуль смяротнаю чаргой шукаць **другой** планеты, маліць **другіх** багоў (М. Лужанін). 2. Мікіта ўжо не клікаў мяне на гулянку і кожны вечар знікаў некуды **адзін**... (М. Стральцоў). 3. Гэты голас, які мне з маленства знаёмы, што гучаў у вайну з партызанскіх лясоў, я пазнаў бы здалёк, за паўсвету ад дому, я адрозніць бы змог ад **другіх** галасоў (М. Аўрамчык). 4. Жыву, каб жыць і будаваць, праклаўшы шчырасць у аснову, дамераць постаць да канца ды перадаць яе **другому** (Т. Кляшторны). 5. З’елі ласі **«першае»** і пайшлі ў хвойнік па **«другое»** (В. Гурскі). 6. Ніякае гаспадаркі ў іх не было, **адна** старая сівая авечка (К. Каліна). 7. А Косцік лёгкі на ўспамін. Калі не повен кошык, дык амаль даверху напоўнены. **Адны** баравікі і падасінавікі (С. Александровіч). 8. У Кастуся ў лесе былі свае ўлюбёныя мясціны, куды ён часта бегаў **адзін** (С. Александровіч). 9. Дзед-вартаўнік з **адной** палескай вёскі мне гаварыў, што маладзік над полем падобен да запыленага грузчыка, які сагнуўся ад нялёгкай ношы (М. Федзюковіч). 10. Несумненна **адно**: зямля павінна

застацца зялёнай і расквечанай (У. Сверкуноў).

Заданне 15. Спішыце і растлумачце, як перадаецца прыблізная колькасць.

1. Шчаняты жылі разам яшчэ тыдні два, а пасля іх разабралі вясковыя дзеці (В. Гурскі). 2. Дні чатыры шчыравалі птушкі, дабудоўваючы сваё жытло (Я. Крамко). 3. Кіламетраў праз восем Алёша падышоў да другой вёскі (Я. Маўр). 4. Тут недалёка павінна быць рэчка, а там да Дубкоў застанецца кіламетраў сем–восем (Я. Маўр). 5. Гадзіны дзве адпачываў Алёша, нават заснуў (Я. Маўр). 6. Было нешта каля адзінаццаці гадзін вечара (М. Стральцоў). 7. Артыст сыграў больш за пяцьдзясят роляў. 8. А гадоў дзевяноста назад Серабранка добрай ракой лічылася (М. Янчанка). 9. У нешырокім прагале, крокаў за дваццаць ад сябе, Лёшка ўбачыў прыгажуну лася (А. Рыбак). 10. Па-за галінамі рэдкіх сосен, метраў за трыста, высіліся цёмныя купы акацыі... (А. Ракітны).

Скланенне лічэбнікаў розных разрадаў

Катэгорыя склону ў лічэбнікаў – гэта граматычная катэгорыя, якая прадстаўлена шасцю радамі склонавых формаў, якія па канчатках супадаюць са склонавымі формамі назоўнікаў ці прыметнікаў.

Лічэбнікі, акрамя *дзевяноста*, *паўтара*, *паўтары*, змяняюцца па склонах.

Лічэбнік *адзін* (*адна*, *адно*, *адны*) скланяецца, як прыметнік з адпаведнай асновай. Лічэбнікі *адзін*, *адно* захоўваюць адрозненні ў родзе толькі ў назоўным і вінавальным склонах: Н. *адзін стол*, *адно поле*; В. *адзін стол*, *адно поле*. Для лічэбніка *адна* ў родным і творным склонах уласцівы варыянтныя канчаткі *-ой(-ае)*, *-ой(-ою)*: Р. *адной*, *аднае*; Т. *адной*, *адною*. Націск у гэтых словах ва ўсіх склонах прыпадае на апошні склад.

Лічэбнікі *два*, *дзве* маюць дзве асновы ва ўсіх склонах – цвёрдую (у форме мужчынскага і ніякага родаў) і мяккую (у форме жаночага роду): Р. *двух будаўнікоў*, Д. *двум будаўнікам*, Т. *двума будаўнікамі*; Р. *дзвюх старонак*, Д. *дзвюм старонкам*, Т. *дзвюма старонкамі*. У творным склоне яны захавалі форму былога парнага ліку на *-ма*.

Лічэбнікі *тры*, *чатыры* паходзяць ад прыметнікаў, таму канчаткі склонавых форм падобныя да канчаткаў прыметнікаў. У творным склоне захаваліся, як і ў лічэбніка *два*, формы парнага ліку на *-ма*. Словаформа назоўнага склону лічэбніка *тры* мае націскную флексію, *чатыры* – ненаціскную.

Лічэбнікі ад *пяці* да *дваццаці*, а таксама лічэбнік *трыццаць*

скланяюца, як назоўнікі трэцяга скланення з асновай на мяккі зычны гук: Р. *сямі*, Д. *сямі*, Т. *сямя*. У форме творнага склону ў становішчы паміж галоснымі падаўжаецца гук [ц’]: *пяцію*, *адзінаццацію*, *дваццацію*. У лічэбнікаў *адзінаццаць* – *дзесятнаццаць* ва ўсіх склонах націскны склад *-на-*. Астатнія лічэбнікі гэтай групы ва ўскосных склонах маюць націск на канчатку.

Лічэбнікі *сорак*, *сто* маюць толькі дзве формы: *сорак*, *сто* ў назоўным і вінавальным склонах; *сарака*, *ста* – ва ўсіх астатніх склонах.

У складаных лічэбніках ад *пяцідзесяці* да *васьмідзесяці* пры скланенні змяняюцца абедзве часткі. Ва ўскосных склонах (за выключэннем вінавальнага) гэтыя лічэбнікі маюць адзін націск – на канчатку першай часткі слова: *пяцідзесяці*, *сямідзесяці*; *пяціюдзесяцію*, *сямюдзесяцію*.

У форме творнага склону гук [ц’] перад канчаткам у інтэрвакальным становішчы падаўжаецца (*васьмюдзесяцію*), у лічэбніка *пяцьдзясят* такіх падаўжэнняў гука [ц’] два: у першай і другой частках слова: *пяціюдзесяцію*.

У складаных лічэбніках тыпу *дзвесце* – *дзевяцьсот* змяняюцца абедзве часткі. Лічэбнік *дзвесце* захоўвае форму жаночага роду абедзвюх частак толькі ў назоўным і вінавальным склонах, у астатніх – прымае форму мужчынскага роду: *двухсот*, *двумстам*, *двумастамі*.

Лічэбнік *тысяча* змяняецца, як назоўнік першага скланення з асновай на зацвярдзелы зычны гук (*сустрэча*), а *мільён*, *мільярд* – як назоўнікі другога скланення мужчынскага роду з асновай на цвёрды зычны гук (*горад*).

Пры скланенні *састаўных колькасных лічэбнікаў* змяняецца кожнае слова, як адпаведны прасты ці складаны лічэбнік: Д. *чатыромстам* *пяцідзесяці* *двум*, Т. *чатырмастамі* *пяціюдзесяцію* *двума*, М. (*аб*) *чатырохстах* *пяцідзесяці* *двух*.

Пры скланенні *дробавых лічэбнікаў* змяняюцца і лічнік, і назоўнік: лічнік – як колькасны лічэбнік, а назоўнік – як парадкавы: Н. *чатыры* *восьмыя*, Р. *чатырох* *восьмых*, Д. *чатыром* *восьмым* і г. д.

Пры скланенні лічэбнікаў, якія абазначаюць змешаны лік, змяняюцца ўсе часткі.

Зборныя лічэбнікі *двое*, *трое*, *абое* скланяюцца, як займеннікі *мае*, *твае*, *свае*: Р. *дваіх* (як *сваіх*), Т. *дваімі* (як *сваімі*), а *чацвёрта*, *пяцёра*, *шасцёра*, *сямёра*, *васьмёра*, *дзвяцера*, *дзсяцера* – як лічэбнік *адны*: Р. *пяцярых* (як *адных*), Д. *пяцярым* (як *адным*), Т. *пяцярымі* (як *аднымі*).

Пры скланенні зборных лічэбнікаў *абодва*, *абедзве* першая частка застаецца нязменнай, а другая скланяецца, як лічэбнікі *два*, *дзе*: Р. *абодвух*, *абедзвюх*; Д. *абодвум*, *абедзвюм*; Т. *абодвума*, *абедзвюма*.

Лічэбнікі *паўтары, паўтара, паўтараста* ва ўсіх склонах маюць аднолькавую форму.

Простыя і складаныя парадкавыя лічэбнікі скланяюцца, як прыметнікі: Р. *пятага, пяцідзясятага* (як *добрага*); Д. *пятаму, пяцідзясятаму* (як *добраму*); Т. *пятым, пяцідзясятым* (як *добраым*) і г. д.

Пры скланенні парадкавых састаўных лічэбнікаў змяняецца толькі апошні кампанент.

Словы з няпэўна-колькасным значэннем

Няпэўна-колькасныя словы абазначаюць няпэўную, недыферэнцыраваную колькасць. Да іх адносяцца словы *многа, мала, шмат, трохі, крыху, нямала, няшмат, нямнога, колькі, столькі, гэтулькі, некалькі*. Гэтыя словы хоць і выражаюць колькасныя паняцці, аднак не маюць значэння ліку: *Хвойка прычыніла нам нямала клопату* (У. Баркоў). *Зірнула з высокага берага – унізе кіпіць вада: у рацэ многа камянёў* (С. Лобач). *У іх, рыбакоў, шмат вопыту, шмат ведаў, якія могуць спатрэбіцца і нам, і нашым нашчадкам* (В. Лапцік). *Ля кустоў пачынаў ужо завязвацца туман. Відаць, таму, што ў гэтай нізіне заўсёды бывае мала ветру* (Я. Сіпакоў). *Ідучы праз колькі дзён гэтай дарогай, убачыў, што лісточкі зноў былі адкрыты сонцу* (В. Крукоўскі). *Побач гэтулькі жывёл, гэтулькі птушак, гэтулькі звяроў жыве, а пра іх з мезены палец ведаеш* (А. Якімовіч).

Такія словы з'яўляюцца няпэўна-колькаснымі, калі яны ўступаюць у сінтаксічную сувязь з назоўнікамі роднага склону множнага ліку: *шмат людзей, гэтулькі слоў, трохі цукру*.

Няпэўна-колькасныя словы спалучаюцца з назвамі прадметаў ці асоб, якія паддаюцца лічэнню: *мала кніг, шмат падручнікаў*. Яны (за выключэннем слова *некалькі*) могуць уступаць у сінтаксічную сувязь з абстрактнымі, зборнымі і рэчыўнымі назоўнікамі, семантыка якіх абмежавана ў выражэнні колькаснага значэння або наогул не дазваляе ўступаць у спалучэнні з пэўнаколькаснымі лічэбнікамі: *крыху хлеба, нямала радасці, многа пер'я, гэтулькі гора, столькі смеху, трохі цукру, шмат дзетвары, няшмат лісця*; могуць таксама спалучацца з субстантываванымі прыметнікамі адцягненага значэння (*мала прыемнага, многа шкоднага*).

У назоўным і вінавальным склонах няпэўна-колькасныя словы ўтвараюць разам з назоўнікамі сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні: *Многа радасці прынесла нам гэта сустрэча. Гэтулькі гора зведала яна. Ужо блізка сенакосу нахапілася раптам некалькі навальніц* (І. Мележ).

У кантэксте няпэўна-колькасныя словы неабходна адрозніваць ад

колькасных прыслоўяў: *многа людзей – многа працавалі, мала дзён – мала напісалі, столькі радасці – столькі зрабіў; займеннікаў:* *Прайшло колькі часу, і мы засумавалі. – Колькі ў цябе грошай?; столькі цукерак – прынеслі восем сталоў і столькі ж табурэтак.*

У спалучэннях з дзеясловамі гэтыя словы – прыслоўі: *мала ведаць, многа працаваць, гэтулькі зрабіць. Выставілі ўзмакрэлыя чубы мінулагадня травы: хай сонца іх хоць **крыху** прысушыць...* (С. Лобач). *Калі красак збіралася **столькі**, што з пялёсткаў можна было пашыць сукенку, Бімбок клікала Глею, малодшую сястру* (Р. Баравікова).

Словы *некалькі, гэтулькі, колькі, столькі* могуць быць займеннікамі: *У дваццаць першай групе дзевятнаццаць студэнтаў, **столькі** ж і ў дваццаць другой. У адным кавалку дваццаць метраў тканіны, гэтулькі ж і ў другім. На сходзе прысутнічала трыццаць чалавек. **Некалькі** з іх было ўпершыню.*

Няпэўна-колькасныя словы *колькі, столькі, некалькі, гэтулькі* скланяюцца на ўзор прыметнікаў множнага ліку: *Ох, як прыемна стала пасля **некалькіх** глыткоў вады* (І. Грамовіч). Няпэўна-колькасныя словы *многа, нямнога, мала, нямала, шмат, няшмат, трохі, крыху* не скланяюцца.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Ахарактарызуйце асаблівасці скланення лічэбнікаў. Ці ўтвараюць лічэбнікі адзіны ўніфікаваны тып формамянення?
2. Чым вызначаецца скланенне парадкавых лічэбнікаў: простых, складаных, састаўных?
3. Прывядзіце прыклады, звязаныя з пэўнымі асаблівасцямі ў вымаўленні і акцэнтацыі лічэбнікаў.
4. Якія словы называюцца няпэўна-колькаснымі? Чым яны характарызуюцца?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Запішыце лічбы словамі, пастаўце ў форме творнага склону.

167; 5050-ы; 312; $3/15$; 0,06; $3/5$; 23,013; 154,9; 518; 736-тысячны.

Заданне 2. Выканайце арыфметычныя дзеянні, запішыце словамі. Пастаўце лічэбнікі ў патрэбным склоне. Вызначце разрад лічэбнікаў паводле значэння і структуры.

Да 20 дадаць 10 – будзе 30.

Ад 115 адняць 40 – будзе 75.

116 падзяліць на 2 – будзе 58.

Да 3 гадоў 8 месяцаў і 15 дзён дадаць 4 гады 2 месяцы і 28 дзён.

Ад 7 кіламетраў 89 метраў адняць 3 кіламетры 93 метры.

Ад 9 гадзін 11 секунд адняць 3 гадзіны 3 секунды.

Заданне 3. Выберыце назоўнікі, якія спалучаюцца з лічэбнікам *паўтара*, словазлучэнні праскланяйце.

Сподачак, сліва, бервяно, яблык, піца, кашпо, тона, вядро, сноп, кавалак, цагліна.

Заданне 4. Праскланяйце спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі. Абзначце націск у лічэбніках.

Чатыры дэканы, сто восемдзсят студэнтаў, дваццаць адзін рубель, дзвесце сямнаццаць старонак, дзевяноста тры грамы.

Заданне 5. Запішыце лічбы словамі. Абзначце націск у словах.

Звыш 10, 15, 45, 784, 379, 4968. Каля 18, 87, 139, 1001, 2056, 5183. Над 5, 56, 681, 849, 4521, 9473.

Заданне 6. Утварыце словазлучэнні, замяняючы лічбы словамі. Вызначце склон лічэбнікаў, растлумачце іх напісанне.

Пры 27-мільярдным (даход); на 26-тысячным (мітынг); у 465 кватэрным (будынак); 186-мільённага (жыхара); каля 700-гадовага дуба; на 5–7 (дзень); 2-месячным (адпачынак); з 22-гадовым (юнак); 79 сантыметровы (кавалак); у 45-градусны (мароз).

Заданне 7. Запішыце сказы, паставіўшы лічэбнікі ў патрэбным склоне. Вызначце разрад лічэбнікаў паводле значэння і структуры, абзначце склон лічэбнікаў і пакажыце іх сінтаксічную ролю ў сказе.

1. Перш за ўсё, яны ўвесь час хадзілі і стаялі толькі на (два, дзве) нагах і хадзілі цвёрда, амаль што прама, абапіраючыся на зямлю ўсёй падэшвай (Я. Маўр). 2. На (пяты) паверсе (тры) майстэрні мастакоў (У. Караткевіч). 3. Зрэдку з'яўляліся некалькі дзясяткаў матросаў пад

камандай старшыны, трэніраваліся хвілін (дваццаць) – і зноў нікога (У. Караткевіч). 4. Нявестцы яна думала купіць модную брошку, а (два, дзве) малым унучкам па сукенцы і каробцы цукерак (М. Лынькоў). 5. У назве свята Грамніцы чуецца магутная сіла вясенне-летняга стану прыроды, але святкуецца яно (пятнаццаць) лютага. (І. Крук).

Заданне 8. Вызначце, якімі часцінамі мовы з’ўляюцца выдзеленыя словы.

1. А дзед у Косціка незвычайны, у вайну партызанам быў, мае **шмат** ордэнаў і медалёў (Л. Арабей). 2. О, прыгажосць! Такі твой лёс – ад страт пральеш **нямала** слёз, пакуль цвіцеш і спееш адначасна... (М. Федзюковіч). 3. Дзень вясновага раўнадзенства – **безліч** фарбаў на дне вачэй (М. Федзюковіч). 4. У той дзень мы нагрузілі **многа** машын, і я адчуваў сябе **крыху** стомленым (М. Стральцоў). 5. За **колькі** крокаў адсюль баравіна спадала ў нізінку, а там купчасціўся ўжо ягаднік ля струхнелых пнёў, чарнела сатлелае голле (М. Стральцоў). 7. **Многа** раскапанай зямлі было навокал (М. Стральцоў). 8. **Шмат** бяды прыходзіцца выцерпець птушкам, пакуль заляцяць яны на зімовыя кватэры (Я. Колас). 9. Так, вочы ў вочы, яны глядзелі адно на аднаго **некалькі** імгненняў – чалавек і звер (А. Асіпенка). 10. Піліп Макаравіч **крыху** пагойдаўся на галіне, як бы правяраючы, ці моцная, затым вырваў... кавалачак моху, які рос на ствале (А. Якімовіч).

Заданне 9. Запішыце сказы. Зрабіце марфалагічны разбор лічэбнікаў.

1. Растуць тут больш за пяцьсот відаў вышэйшых раслін, сярод якіх шмат ахоўных (венерын чаравічак, баранец звычайны) (С. Адзінцоў). 2. С. Манюшка – аўтар пяці балетаў, шасці кантат, сямі паланэзаў і многіх іншых твораў (А. Мальдзіс). 3. У тысяча дзевяцьсот пяцьдзясят шостым годзе за дзесяць кіламетраў на паўночны захад ад Мінска, на паўднёва-ўсходніх схілах Мінскага ўзвышша, было створана вялікае вадасховішча Ганалес. Плошча яго складае каля трыццаці квадратных кіламетраў, сярэдняя глыбіня – тры цэлыя і восем дзясятых метра (С. Адзінцоў). 4. Восьмага верасня тысяча пяцьсот чатырнаццатага года пад Оршай адбылася знакамітая бітва паміж войскамі Вялікага Княства Літоўскага і Маскоўскай дзяржавы – адна з найбуйнейшых на тэрыторыі Еўропы на пачатку шаснаццатага стагоддзя («Роднае слова»).

ЗАЙМЕННІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Займеннік як часціна мовы. Разрады займеннікаў па суадноснасці з іншымі часцінамі мовы

Займеннік – гэта своеасабівая часціна мовы па многіх сваіх прыметах: па паходжанні, складзе, значэнні, выкарыстанні, марфалагічных катэгорыях і сінтаксічных функцыях.

Займеннік – гэта лексіка-граматычны разрад слоў, які ўказвае на прадметы, прыметы прадметаў ці колькасць, не называючы іх. У самім тэрміне як бы сумяшчаюцца два аспекты значэння займеннікаў: *лексічны* – не называючы паняццяў, абагульнена ўказваць на іх, і *функцыянальны* – здольнасць замяняць імя. Слова *займеннік* – калька з лацінскай (*pronomen* – ‘замест імя’). Займеннікі часта называюць яшчэ «словамі-заменнікамі», «замяняльнікамі», «словамі-ўказальнікамі». Дзякуючы замяшчальнай функцыі займеннікі з’яўляюцца адной з найбольш ужывальных часцін мовы, хоць саміх іх у мове нямнога – усяго, як адзначае Б. Плотнікаў, 76. Першае месца сярод найбольш ужывальных слоў, як засведчана ў «Частотным слоўніку беларускай мовы» Н. Мажэйкі і А. Супруна (Мінск, 1976), належыць займенніку *ён*. У ліку іншых самых высокачастотных дваццаці слоў ёсць яшчэ сем займеннікаў: *я, ты, гэты, увесь, той, свой, які*.

Значэнні займеннікаў канкрэтызуюцца толькі ў кантэксце. Узятая самі па сабе, яны вельмі абстрактныя, таму што заключаюць у сабе толькі агульнае ўказанне на прадметы ці іх уласцівасці. Гэта своеасаблівасць значэння займеннікаў уплывае і на нормы іх выкарыстання. Яны пераважна выкарыстоўваюцца ўслед за імёнамі і з’яўляюцца іх эквівалентамі: *У пачатку восені рыбы ў рэках і азёрах харчуюцца асабліва ўзмоцнена. Яны назапашваюць тлушч, які дапаможа ім перажыць зіму ў халоднай вадзе пад лёдам* (В. Вольскі).

Займеннікі ў тэксце не толькі дапамагаюць пазбегнуць таўталогіі, але і выступаюць сродкамі сувязі частак складаназалежнага сказа і самастойных сказаў у тэксце: *Аднойчы ноччу падняўся ў лесе моцны вецер. Ён ледзь не вырваў з зямлі маладую бярозку і моцна перагнуў яе цераз сцежку, якая праходзіла побач* (Р. Ігнаценка).

Абстрактнасць, абагульненасць значэння займеннікаў уплывае на іх спалучальныя магчымасці: яны граматычна не спалучаюцца з азначэннямі, таму тыя азначэнні, што адносяцца да займеннікаў, заўсёды адасабляюцца: *Першы баравік выклікаў радасць і смех. Буры, здаровы, цвёрды да крамянасці, ён холадам нібы апёк пальцы* (І. Пташнікаў).

У граматычных адносінах займеннікі не вызначаюцца аднастайнасцю: *хто, што, нехта, нешта, хтосьці, штосьці, што-небудзь, хто-небудзь* не

маюць катэгорый роду і ліку, родавых адрозненняў не маюць таксама займеннікі *я, ты, мы, вы*, а займеннік *сябе*, акрамя гэтага, – і формы назоўнага склону.

У сказе займеннікі выконваюць розную сінтаксічную функцыю: дзейніка: *Па лясной дарозе толькі што **нехта** праехаў на санях* (А. Кулакоўскі); выказніка: *Ты доўга думаеш, **якім** у першым класе твай будзе першы ў жыцці ўрок...* (С. Грахоўскі); азначэння: *На вострым кончыку **кожнай** шыпулькі ялін звісала цяжкая празрыстая кропля...* (З. Бяспалы); акалічнасці: *Наша краіна – **неабсяжны** сад. Мы ў **ім** вырошчваем шчасця дрэўцы* (М. Федзюковіч); дапаўнення: *Пад блакітным небам, пад ласкавым сонцам красаваўся бярозавы гай. Хмары палівалі **яго** дажджом...* (Л. Прокша).

Іншыя часціны мовы, страчваючы сваё асноўнае значэнне і набываючы агульнае значэнне ўказання на прадмет, прымету ці колькасць, могуць пераходзіць у займеннікі. Гэта з’ява называецца *пранамалізацыя*. Са значэннем займеннікаў могуць выступаць:

– колькасны лічэбнік *адзін*: *Адзін чалавек мне некалі гаварыў;*

– парадкавы лічэбнік *другі*: *Адны паехалі дахаты, **другія** – на экскурсію;*

– прыметнікі і дзеепрыметнікі *цэлы, адзначаны, апошні, наступны, пэўны, падобны*: *За **адзначаны** перыяд адбыліся шматлікія змены. Цэлы дзень ішоў дождж. **Падобныя** навіны расхвалявалі сястры.*

Займеннікі могуць пераходзіць у іншыя часціны мовы:

– *усё, усе, усякі, кожны, іншы, сам* – у назоўнікі: *Нараджаецца **ўсё** на зямлі, нават песні аб небе* (М. Федзюковіч);

– *наш, свой, твай, мой* – у назоўнікі: ***Нашы** дома;*

– *гэта, той* – у назоўнікі: *І **гэта** больш за ўсё **непакоіла** Міхася;*

– *усё* – у прыслоўе: *Дождж **усё** ідзе. **Усё** ніжэй апускаліся хмары;*

– *сабе, гэта, якая* – у часціцы: *Мужчына смяецца, а Паўлюк **сабе** толькі маўчыць. Дзеці – **гэта** наша будучыня. І народ **усё** малады, крэпкі. **Якая** цёплая ноч!;*

– *свой* – у прыметнік: *Я прыйшла на прыём у **свой** час;*

– *што* ў форме роднага, давальнага склонаў можа пераходзіць у прыслоўе пры выражэнні пытання: ***Чаму ты маўчыш?***

– *што* – у злучнік: *Народ-мастак даўно прыкмеціў, **што** з бору сонейка ўзышло.*

Паводле граматычнай аформленасці займеннікі неаднародныя. Яны маюць прыметы розных часцін мовы. На аснове суадносін з часцінамі мовы выдзяляюцца: займеннікі-назоўнікі, займеннікі-прыметнікі, займеннікі-лічэбнікі.

Займеннікі-назоўнікі (абагульнена-прадметныя): *я, ты, мы, вы, ён,*

яна, яно, яны, хто, што, сябе, ніхто, нішто, хто-небудзь, што-небудзь, нехта, нешто, хтосьці, штосьці і г. д. З назоўнікамі іх збліжае агульнае значэнне прадметнасці, аднолькавыя сінтаксічныя функцыі. Аднак яны, за выключэннем займеннікаў *ён, яна, яно*, не маюць марфалагічна выражанай катэгорыі роду. Не супадае і катэгорыя ліку, так як большасць абагульнена-прадметных займеннікаў гэтай граматычнай катэгорыі не маюць. Ад назоўнікаў абагульнена-прадметных займеннікі адрозніваюцца і формамі словазмянення (сістэмай склонавых канчаткаў).

Займеннікі-назоўнікі, як правіла, не маюць пры сабе неадасобленых дапасаваных азначэнняў. Азначацца здольны некаторыя займеннікі, але і то абмежавана: асабовыя займеннікі могуць мець пры сабе азначальныя займеннікі *сам, увесь* (я *сам, усе* вы). Суправаджацца займеннікамі могуць пыталныя займеннікі *хто? што? (хто такі?)*, пры займенніках *усё, нешта, штосьці, нічога* могуць ужывацца субстантываваныя прыметнікі: *нешта загадкавае, усё новае, штосьці смачнае, нічога асаблівага*.

Усе займеннікі-назоўнікі, утвораныя ад пыталных *хто? што?*, маюць суадносныя формы для абазначэння адушаўлёных і неадушаўлёных прадметаў: *нехта – нешта, хто-небудзь – што-небудзь, ніхто – нішто*. Пры гэтым размежаванне паміж адушаўлёнасцю і неадушаўлёнасцю ў іх праяўляецца ва ўсіх склонах, у той час як для назоўнікаў гэта характэрна толькі ў вінавальным склоне.

Займеннікі-прыметнікі (абагульнена-якасныя): *мой, свой, ваш, наш, гэты, самы, такі, кожны, які, каторы, які-небудзь* і інш. З прыметнікамі іх збліжае тое, што яны ўказваюць на прыметы прадметаў і маюць аналагічныя марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці: несамастойныя (залежныя) граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону; аднолькавыя формы словазмянення; аднолькавыя сінтаксічныя функцыі.

Абагульнена-якасныя прыметнікі адказваюць на пытанне *які? чый?*; дапасуюцца (акрамя *яго, яе, іх*) да назоўнікаў у формах роду, ліку, склону і па адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці (*мой горад, мая хата, маё жыццё; гэты дзень, гэтыя дні; бачу гэты лес, але гэтага чалавека*); у сказе з'яўляюцца дапасаванымі азначэннямі ці часткай састаўнога іменнага выказніка: *Нерухома стаялі на сваіх месцах толькі махавік і баравік* (М. Вышынскі). *Сшытак на сталe мой*.

Займеннікі-лічэбнікі (абагульнена-колькасныя): *колькі, столькі, гэтулькі, некалькі*. Займеннік *колькі* можа служыць для сувязі даданай часткі з галоўнай у складаназалежным сказе: *Я не помню дакладна, колькі месяцаў прайшло з дня нашай апошняй сустрэчы*; выражаць запытанне пра колькасць прадметаў: *Колькі чалавек у групе?* Займеннік *столькі* можа ўказваць на колькасць асоб, названую ў папярэдняй частцы выказвання: *У 21 групе было 15 чалавек, столькі ж студэнтаў было і ў 22 групе*.

Зтакім жа значэннем можа ўжывацца і слова *гэтулькі*: *Учора на занятках прысутнічала трыццаць чалавек, гэтулькі ж і сёння*. Займеннік *некалькі* ўказвае на няпэўную колькасць з названай раней: *На экскурсію ў Белавежскую пушчу ездзіла 25 чалавек, некалькі з іх было там ужо не раз*.

Характэрнай асаблівасцю гэтых займеннікаў з'яўляецца тое, што яны не маюць граматычных формаў роду і ліку.

Разрады займеннікаў паводле іх значэння

У адпаведнасці з лексічным значэннем займеннікі традыцыйна падзяляюцца на дзевяць разрадаў: асабовыя, зваротны, прыналежныя, указальныя, азначальныя, пыталыныя, адносныя, адмоўныя, няпэўныя.

Асабовыя займеннікі выражаюць адносіны асобы да таго, хто гаворыць. Сярод іх вылучаюцца ўласна асабовыя (*я, мы, ты, вы*) і асабова-ўказальныя (*ён, яна, яно, яны*).

Асабовым займеннікам *я, ты* не ўласціва марфалагічная катэгорыя роду, аднак яна праяўляецца сінтаксічна праз сувязь гэтых займеннікаў з выказнікамі, выражанымі дзеясловамі прошлага часу: *я прыйшоў – я прыйшла, ты прыйшоў – ты прыйшла*, ці з адасобленымі азначэннямі: *ты, заварожаны прыгажосцю; ты, заварожаная прыгажосцю*.

Займеннік *я* ўказвае на першую асобу – на таго, хто гаворыць: *Неўзабаве я апынуўся на ўчастку календулы, якая скінула з сябе ранішняю расу і стаяла ва ўвесь рост* (І. Карпыза).

Займеннік *ты* можа ўказваць на другую асобу, да якой непасрэдна звяртаецца той, хто гаворыць: *На хісткай цішыні спадманнага настрою ты ўглыб агню зірні ў прыцемках спакою* (Я. Янішчыц). Займеннік *ты* можа набываць абагульнена-асабовае значэнне: *І ты тулішся да кастра, баішся азірнуцца і з надзеяй глядзіш на агонь, можа, ён захаваецца да світання* (А. Асіпенка).

Займеннік *мы* абазначае групу асоб, у якую ўваходзіць і той, хто гаворыць: *І сапраўды, бабёр не ўцякаў, хоць мы былі ўжо блізка каля яго* (У. Ляўданскі). Гэты займеннік можа ўжывацца з абагульнена-асабовым значэннем: *Мы не шукаем бяды, бяда шукае нас* (Прыказка). У публіцыстычнай і навуковай літаратуры *мы* выступае ў значэнні аўтарскага *я*: *Мы ў сваім кароткім выступленні прывядзём толькі некаторыя прыклады*. У гутарковай мове займеннік *мы* можа ўжывацца са значэннем займенніка *ты* для збліжэння суб'яднікаў: *Як мы сябе сёння адчуваем?*

Займеннік *вы* абазначае групу асоб, да якой звяртаюцца з мовай: – *Што вы тут робіце? – напусціўся ляснік на хлопцаў* (Л. Арабей). Пры звароце да адной асобы *вы* ўжываецца як форма ветлівасці, служыць

сродкам выражэння павагі да суб'ядседніка: *Маладзец вы, Андрэй Пятровіч!* (Я. Колас); можа таксама мець абагульнена-асабовае значэнне: *Ці чулі вы, як шуміць вецер у соснах?* (І. Навуменка).

Асабова-ўказальныя займеннікі ўказваюць на асобу, пра якую гавораць, але якая не ўдзельнічае ў размове, ці на прадмет гаворкі: *Сонца ўзыходзіць над лесам. Яно слізгае па вершалінах дрэў і западае ў прагаліны* (Я. Скрыган).

Асабова-ўказальныя займеннікі маюць формы ўсіх трох родаў і формы адзіночнага і множнага ліку. Формы роду гэтых займеннікаў з'яўляюцца сродкам своеасаблівага дапасавання па сэнсе паміж назоўнікам і займеннікам, які замяняе гэты назоўнік: *Бацькі яшчэ не вярнуліся з поля, дзяўчынка была дома адна. Яна ўсё сядзела са сваёй кнігай.*

Зваротны займеннік сябе ўказвае на тое, што аб'ектам дзеяння з'яўляецца сам суб'ект ці асоба, пра якую ідзе гаворка. Асноўная асаблівасць зваротнага займенніка заключаецца ў тым, што ён не мае назоўнага склону, не мае родавых формаў, яму не ўласціва і катэгорыя ліку. Зваротны займеннік у аднолькавай меры адносіцца да ўсіх трох асоб: *Я дала сабе слова, ты даў сабе слова, ён даў сабе слова.* Зваротны займеннік выступае ў сінтаксічнай функцыі дапаўнення: *Я дакараў сябе і дакараю, палёгкі мне ад споведзі няма...* (М. Федзюковіч); зрэдку – акалічнасці: *Дзяўчынка – у вачах начны паўзмрок – вакол сябе не бачыць нічагуткі* (М. Федзюковіч).

Прыналежныя займеннікі ўказваюць на прыналежнасць прадмета адной з трох асоб. Займеннікі *мой, наш, твой, ваш, свой* граматычна характарызуюцца наяўнасцю формаў роду, ліку, склону. У сказе яны выступаюць у ролі азначэння: *Толькі наша з табою расстанне веснім часам успомняць сады* (М. Федзюковіч). *Ні крыўдай, ні скрухай ліхою, – нічым не параню твой слых* (Я. Янішчыц).

Займеннік *свой* выражае прыналежнасць дзеючай асобе, абазначанай дзейнікам: *я аддаў свой падручнік – ты аддаў свой падручнік – ён аддаў свой падручнік.*

Для абазначэння прыналежнасці прадмета 3-й асобе выкарыстоўваецца асабовы займеннік 3-й асобы ў родным склоне – *яго, яе, іх*: *Пацалунак быў такі лёгкі, што пастушку здалося, нібы кволы ветрык толькі крануўся яго твару* (З. Бядуля).

У сучаснай беларускай мове для ўказання на прыналежнасць трэцяй асобе ўжываюцца таксама словы *ягоны і іхні*: *...Зрываюцца з ягоных вуснаў словы – як пераспелыя ягады* (М. Федзюковіч). *Час ад часу ў вершыню перасвітваюцца каршунны, і ніяк не пасуе ім іхні свіст...* (Я. Брыль).

Указальныя займеннікі гэты, той, такі, гэтакі, у пэўным кантэксце *столькі, гэтулькі* ўказваюць на прадметы, прыметы прадметаў ці іх

колькасць: *Я памылкова сеў не ў той вагон, не ў той вагон і не на тым паўстанку...* (М. Федзюковіч).

Займеннікі *гэты, той, такі, гэтакі* дапасуюцца да назоўнікаў, з якімі звязаны, у родзе, ліку, склоне. Займеннікі *столькі, гэтулькі* катэгорый ліку і роду не маюць.

Асноўнай умовай, якая забяспечвае пэўнасць значэння ўказальных займеннікаў *той, гэты*, у вуснай мове службыць жэст: *Ідзіце ў той бок*. У пісьмовай мове пэўнасць канкрэтнага значэння гэтых займеннікаў забяспечваецца кантэкстам: займеннік *гэты* ўказвае на блізкі або вядомы прадмет, а *той* – на аддалены прадмет ці такі, які ўжо быў названы: *Самалёт зноў пачаў кружыцца над тым месцам, дзе плыў Мікітка...* (Я. Маўр). *Зелле гэтае расло скрозь паўз платы, яно было такое высокае, што дзеці маглі стаяць у ім, схваўшыся з галавой* (К. Чорны).

Займеннікі *такі, гэтакі* ўказваюць на якасць прадмета, якая мае выдзяляльнае ці ўдакладняльнае значэнне: *Дразды, пераймаючы салаўіныя пералівы, сустракалі ў захапленні раніцу такім адмысловым перасвістам, што звінела ў вушах...* (І. Пташнікаў). *І адкуль, думалася, гэтакая моц, гэтакі трывалы дух жыве ў балотнай травіне?* (В. Карамазаў).

Займеннік *такі* часта выкарыстоўваецца са значэннем найбольшай ступені праяўлення якасці: *Травінка была такая маленькая, такая нязначная, што ніхто нават не пазіраў на яе...* (Я. Колас).

Займеннікі *такі, гэтакі* могуць паказваць на падабенства якасці двух прадметаў: *Вось адна маладая, але вынослівая хваінка не вытрымала першага шчодрога снегу, нахілілася. Паглядзела на яе гэтакая ж маладая ялінка і таксама нахілілася...* (А. Кулакоўскі).

Займеннікі *столькі, гэтулькі* служаць для абазначэння колькасці, тоеснай названай раней: *Пяць чалавек капала бульбу і гэтулькі ж чалавек звозіла буракі з поля. Сёння мы прайшлі дзесяць кіламетраў, столькі плануем прайсці і заўтра.*

Азначальныя займеннікі *ўвесь, усякі, сам, самы, кожны, іншы, любы* паказваюць на абагульненую, адцягненую якасць або ўласцівасць прадметаў.

Граматычна азначальныя займеннікі характарызуюцца наяўнасцю формаў роду, ліку і склону.

Займеннік *сам* можа ўказваць на асобу ці прадмет, якія бездапамогі іншых, самастойна ўтвараюць дзеянне: *А пасля я маўчаў. Я маўчаў, анямеўшы...* *І цела само напаўнялася гукамі* (М. Федзюковіч). Гэты займеннік можа ўказваць на асобу, якая асабіста выконвае дзеянне або адчувае яго на сабе: *Сам ён быў партызанскім разведчыкам* (К. Кірэнка). *Сам схадзіў у лес. Нашу настанову трэба перадаць ёй самой*. Займеннік *сам* можа ўжывацца для таго, каб падкрэсліць значнасць, важнасць асобы

або прадмета: *Сам* дэкан прысутнічаў на сходзе. Займеннік *сам* у пазіцыі перад назоўнікам ці асабовым займеннікам указвае на асобу ці прадмет, ужо вядомыя з гутаркі: *Месцамі расціраліся прасторныя даліны рэчак. Самі рэчкі пакручастымі завітушкамі вельмі прыгожа вырысоўваліся ў сваіх высокіх беражках* (Я. Колас).

Займеннік *самы* мае выдзяляльна-ўзмацняльнае значэнне, ён указвае на крайнюю мяжу распаўсюджання дзеяння, з'явы ці праяўлення якасці: *Мне хацелася, даўно хацелася прымірыць горад і вёску ў сваёй душы, і гэта была мая самая патаемная і самая душэўная думка* (М. Стральцоў). *Найбольш стараліся салаўі – іншы з іх высвістваў, шчоўкаў, заліваўся трэлямі пры самай дарозе* (Т. Хадкевіч). У першым прыведзеным сказе займеннік *самая* ў спалучэнні з якасным прыметнікам служыць для ўтварэння вышэйшай ступені параўнання, а ў другім сказе ўжываецца для ўдакладнення месца. Займеннік *самы* ў пазіцыі перад назоўнікам можа ўказваць на крайнюю ступень якасці: *Яблыкі – самы смак*.

Займеннік *увесь* (*уся, усё, усе*) указвае на прадмет з адценнем паўнаты, зборнасці, цэласнасці: *Шумяць снягі, вятры, дажджы на ўсёй зямной прасторы...* (М. Федзюковіч).

Займеннікі *кожны, любы, усякі* выкарыстоўваюцца для вылучэння прадметаў з аднароднай сукупнасці (*кожны з нас, любы з нас, усякі з нас*): *Ствалы разложыстых дубоў імкнуць увысь. Кожны з іх заканчваецца мудрагеліста перакручанымі галінамі* (Я. Пархута).

Займеннік *ўсякі* мае яшчэ дадатковае значэнне 'розны, разнастайны'; займеннік *любы* – 'усё роўна хто(што)', займеннік *кожны* – 'і той, і другі, і трэці': *У вёсцы ходзяць усякія чуткі. Дзень асенняй цеплыні і бясхмар'я панаваў у прыродзе, навяваючы думы пра вечна маладое жыццё і шчасце ў любую пару года...* (І. Пташнікаў). *Звычайна кожны дождж пахне па-свойму* (Я. Сіпакоў).

Займеннік *іншы (інакшы)* паказвае на адрозненне прыметы, якасці прадмета: *У асеннім лесе таксама добра думаецца. Але думкі тут маюць іншую форму: яны яркія, кароткія і хутка змяняюць адна адну* (І. Шамякін).

Некаторыя азначальныя займеннікі могуць мець у сваім складзе памяншальна-ласкальныя суфіксы: *Так кожененькі год і спрачаюцца паміж сабою павучкі* (К. Каліна). *Над саменькаю вадою цягнуўся прыгожы шляк сакаўной зеляніны* (Я. Колас). *А тут, у полі, над саменькай галавой, цененькім званочкам вызвоньваў нешта сваё жаваранак* (А. Рыбак).

Пытальныя займеннікі выражаюць імкненне таго, хто гаворыць, высветліць што-небудзь невядомае: *хто? што?* служаць для выражэння запытання пра асобу, прадмет: *Хто плыве па небе клінам у асенняй*

цішыні? І ўзгоркам, і далінам **хто** курлыча з вышыні? (В. Жуковіч). А **што** гэта такое, цішыня? (Я. Сіпакоў); які? (якая?, якое?, якія?) выражае запытанне пра прымету: **Якая** яна, мая зямля? (У. Караткевіч); чый? (чья?, чыё?, чые?) выражае запытанне пра прыналежнасць: **Чыімі** рукамі ствараліся такія скарбы? (А. Мальдзіс); каторы? (каторая?, каторае?, каторыя?) выражае запытанне пра парадак прадметаў пры лічэнні: **Каторы** стол прынеслі?; колькі? выражае запытанне пра колькасць: **Колькі** чалавек сённа адсутнічае?

Займеннікі **хто? што? колькі?** не маюць граматычных катэгорый роду і ліку, а **які?, чый?, каторы?** маюць формы роду і ліку.

Займеннікі **хто? што?** патрабуюць ад залежнага дзеяслова-выказніка формы адзіночнага ліку: **Хто** прынясе? **Што** адбываецца ў свеце? Калі дзейнік у сказе выражаны пыталым займенікам **хто?**, то выказнік-дзеяслоў ужываецца ў форме мужчынскага роду: **Хто** цябе пакрыўдзіў? Выказнік мае форму ніякага роду пры выражэнні дзейніка няпэўным займенікам **што?**: **Што** дапамагло табе?

Адносныя займеннікі **хто, што, які, каторы, чый** служаць для сувязі даданай часткі складаназалежнага сказа з галоўнай часткай. Яны знешне супадаюць з пыталымі займеннікамі і гістарычна паходзяць ад іх, характарызуюцца таксама тымі ж граматычнымі асаблівасцямі, што і пыталыя.

У структуры даданай часткі складаназалежнага сказа адносныя займеннікі выступаюць у якасці яго членаў – галоўных і даданых: **Які** госць, такое і частаванне (Прыказка). **Я** прыхіліўся спінаю да маладой асіні і назіраю за дзятлам, **які** ласуецца на бярозцы салодкім сокам (Р. Ігнаценка). **Вось** тады і дрыжыць-трапечацца лістота. Цяжка ёй расстацца з тымі мроямі-казкамі, **якія** баялі ёй уначы туманы (І. Пташнікаў). **Дальні ўзгорак, на якім** быў пасеяны авёс, засінеў (Т. Хадкевіч).

Слова **каторы** служыць сінонімам слова **які** і ўжываецца ў беларускай мове даволі рэдка: **Цякла тут з лесу невялічка, травой заросшая крынічка, абодва берагі каторай** лазняк, ракетнік абступалі (Я. Колас).

Адмоўныя займеннікі **ніхто, нішто, ніякі, нічый** указваюць на поўную адсутнасць прадмета як суб'екта ці аб'екта дзеяння, якасці ці прыметы прадмета: **Нічога** цікавейшага на свеце не было тады для мяне, як прыўзняць заслону сінечы і зазірнуць за яе рубяжы (Я. Колас). **У яе няма ніякага** пачуцця меры.

Адмоўныя займеннікі ўтвараюцца ад пыталых пры дапамозе прыстаўкі **ні-**: **які** → **ніякі**, **хто** → **ніхто**, **чый** → **нічый**, **што** → **нішто**. Адмоўныя займеннікі ўжываюцца толькі ў адмоўных сказах, у якіх ужо ёсць словы **нельга, няма, не**: **Навальніцы ўчора днём ніхто не чакаў**

(І. Пташнікаў). *І здаецца, што на свеце нічога больш няма* (І. Пташнікаў). *Нельга нічога сказаць*.

Няпэўныя займеннікі *нехта, нешта, хто-небудзь, абы-што, абы-чый, абы-які, што-небудзь, нейкі, нечы, чый-небудзь, які-небудзь, некаторы, хтосьці* ўказваюць на невядомыя асобы, прадметы, няпэўныя прыметы: *Некаторыя* маладыя дрэўцы пагнуліся пад цяжарам, прыпалі вяршынкамі да самае зямлі... (М. Лынькоў). *З кожным лістком у мяне звязана нешта* дарагое і блізкае сэрцу (Р. Ігнаценка). *Сапраўды, ляжыць каля плота штосьці* кругленькае, зялёнае, паласатае (А. Якімовіч). *Было ў той бесклапотнай радасці нешта* юначае, даверлівае і абнадзейлівае. *Спадзявалася ў нешта* вельмі харошае (І. Мележ). Няпэўныя займеннікі ўтвараюцца ад пыталых пры дапамозе прыставак *не-, абы-* і постфіксаў *-сь, -сьці, -небудзь*: *што* → *нешта*, *каторы* → *некаторы*, *чый* → *абы-чый*, *што* → *абы-што*, *што* → *што-небудзь*, *хто* → *хтось*, *які* → *якісьці*.

Займеннікі з постфіксам *-небудзь* ужываюцца тады, калі гаворка ідзе пра зусім невядомыя як для гаворачага, так і для іншых асобу ці прадмет: *Заставалася адна надзея, што ўбачыць і пачуе хлопчыка хто-небудзь у полі* (Я. Маўр). *Хочацца што-небудзь прыпомніць, пазнаць, паглядзець* (Я. Скрыган).

У займенніках з прыстаўкай *абы-* няпэўнасць нярэдка спалучаецца з адмоўнай характарыстыкай гэтай асобы ці прадмета: *Хто з нас абы-чаго не плёў, у што і сам не вельмі верыў?* (С. Грахоўскі).

Для няпэўных займеннікаў уласцівы тыя ж граматычныя асаблівасці, што і для пыталых: *нехта, нешта, хто-небудзь, абы-што, абы-хто, што-небудзь, хтосьці, штосьці* не маюць формаў роду і ліку; *нейкі, чый-небудзь, некаторы, нечы, які-небудзь, абы-чый, абы-які* маюць формы роду і ліку.

Да няпэўных адносяцца складаныя займеннікі *той-сёй, сякі-такі, хто-ніхто, што-нішто*, утвораныя ў выніку аб'яднання ў адно слова пыталых і адмоўнага займенніка ці ўказальнага займенніка і слова *сёй, сёе, сякі*: *Хто-ніхто* развязаў рукзак, каб падсілкавацца (У. Шахавец). *І хоць дзядуля ўжо старэнькі і слабы, але з лесам яшчэ не расстаецца, тое-сёе* робіць у ім (Р. Ігнаценка).

Са значэннем няпэўных займеннікаў могуць ужывацца пыталыя займеннікі, калі яны не выражаюць пытання: *Нішто жывое не траціць цяпер дарэмна гэтых апошніх залатыхдзянькоў. Хто* назапашвае на зіму кармы, *што* спяшаецца цёплае жыллё ўладкаваць, *што* проста жыруе, набіраецца сілы (Р. Ігнаценка).

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якая часціна мовы называецца займеннікамі?
2. Укажыце на характэрныя марфалагічныя і сінтаксічныя ўласцівасці займеннікаў.
3. Назавіце часціны мовы, якія ў адпаведным кантэксце набываюць функцыянальнае значэнне займеннікаў?
4. У якія часціны мовы могуць пераходзіць займеннікі?
5. На якія групы падзяляюцца займеннікі па іх суадносінах з іншымі часцінамі мовы?
6. Назавіце разрады займеннікаў паводле значэння. Прывядзіце прыклады.
7. У чым адметнасць асабовых займеннікаў і зваротнага займенніка *сябе*?
8. Ахарактарызуйце прыналежныя і ўказальныя займеннікі.
9. Ахарактарызуйце азначальныя займеннікі.
10. Што маюць агульнае і чым адрозніваюцца пыталыныя і адносныя займеннікі?
11. З дапамогай якіх прыставак і постфіксаў утвараюцца няпэўныя і адмоўныя займеннікі? Якое значэнне маюць гэтыя займеннікі?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Знайдзіце ў сказах займеннікі. Вызначце іх пачатковую форму і сінтаксічную ролю ў сказе.

1. Вось тады і дрыжыць-трапечацца лістота, цяжка ёй расстацца з тымі мроямі-казкамі, якія баялі ёй уначы туманы (І. Пташнікаў). 2. Ад зялёнай паласы ярыны, што віднелася далёка справа, паўз сасоннік хутка бег цень хмаркі (І. Шамякін). 3. Разбрыліся па свеце і будні, і святы... І не знаю – на шчасце сваё ці бяду – я ўвесь час адмаўляю тваю вінаватасць, ты сцвярджаеш маю правату (М. Федзюковіч). 4. Навечна сэрцу блізкі самы – у любую кінь далечыню – той кут, дзе дарагое «мама» прамовіў я ўпершыню (Д. Сасеў). 5. Было ў той нядумнай, бесклапотнай радасці нешта на дзіва юначае, даверлівае і абнадзейлівае. Спадзявалася ў нешта вельмі харошае (І. Мележ).

Заданне 2. Устанавіце адпаведнасць паміж займеннікамі і часцінамі мовы, з якімі яны суадносяцца.

1. А можа, каму цікава паслухаць, як звоняць лясныя званочки (А. Кулакоўскі). 2. Усё лета рыжым полымем гойсала вавёрка з дрэва на дрэва, быццам нельга было прыдумаць іншага занятку (А. Васілевіч). 3. У

баку ад вёскі, ад людзей, сярод соннай прасторы снягоў чырванее невысокі гранёны слупок. На ім безліч разоў налепліваецца шапка снегу і столькі ж разоў вецер здзімае яе (М. Ракітны). 4. Ніхто не можа зразумела растлумачыць, чаму начная фіялка зберагае свой водар для чэрвеньскіх вечароў (М. Ракітны). 5. А можа, яшчэ хто з лясных насельнікаў на гэту прагалінку завітае ды журавінамі пачастуецца (Р. Ігнаценка).

Заданне 3. Спішыце сказы. Падкрэсліце асабовыя займеннікі. Вызначце, у якім значэнні яны ўжыты.

1. Як у люстэрка, глядзішся ты ў прыроду, чалавек, і бярэш ад яе і душэўнасць, і ласку, і мудрасць (Я. Скрыган). 2. Развітаўшыся з невялічкай чыгуначнай станцыяй і пакрочыўшы на паўднёвы захад, вы болей не ўбачыце ні хваіны, ні бярэзінкі, ні прывычнага для вока беларуса балотца (Р. Сабаленка). 3. Ты яму кажаш, а ён сваё нясе (Прыказка). 4. Нарэшце, можа, прыйдзе ён, доўгачаканы, першы за гэту вясну дождж (В. Вітка). 5. Ці заўважалі вы, якія расліны і травы першымі выбіваюцца з-пад зямлі ў раннюю веснавую пару? (Л. Кацкевіч). 6. Прызнаюся, найбольш я любіў прыходзіць у гэты лес адзін, асабліва на схіле лета, пад восень (М. Шыманскі). 7. Мой субсяседнік засмяяўся ды і пытаецца: «Няўжо вы не ведаеце, дзе знаходзіцца Саратаўшчына? Вы жартуеце, зразумела...» (А. Гардзіцкі). 8. Дзе б ты ні быў, вабяць да сябе крыніцы твайго маленства, тыя струменьчыкі, што не ведаюць спакою, што заўсёды ў няспынным руху (В. Шымук).

Заданне 4. Пастаўце займеннікі ў пачатковую форму.

Сабою, нас, нічым, ні за кога, абы-каго, нечым, усяго, самім, ні за што, нічыйму, самага, ні аб кім, ні з чым, вамі, аб чымсьці, каму ж небудзь, абы ў каго, ніякаму.

Заданне 5. Вызначце, у якіх словазлучэннях выдзеленыя займеннікі адносяцца да прыналежных.

На **яе** твары, **іх** перамога, глядзіць на **іх**, спатрэбілася **яму**, **яны** падбеглі, **яго** рост, бегаў каля **іх**, з **ім** заўсёды весела, **іх** нельга спыняць, **яе** цёплая рука, кніжка **яго** не радавала, **яго** думкі, губы **яго** задрыжалі ад гневу, аднагрупніцы паважалі **яе**, **яе** сябры.

Заданне 6. Прачытайце, пастаўце займеннік *сябе* ў адпаведным склоне. Вызначце, якую сінтаксічную ролю ён выконвае.

1. Алесь штосьці чытаў, шаптаў ... нешта пад нос, круціўся і штурхаў брата (С. Александровіч). 2. Я дакараў ... і дакараю, палёгкі мне ад споведзі няма... (М. Федзюковіч). 3. Лягчэй казаць пра нешта і плысці на хвалі спадарожнай да спачыну, цяжэй маўчаць і думаць пра айчыну і марыць у ... яе знайсці (Л. Дранько-Майсюк). 4. Цяжка ўявіць ... чалавека без гісторыі, без кроўных сувязей з роднай зямлёй (В. Вітка). 5. Хіба можна адчуваць ... у радасці, калі побач камусьці сумна і адзінока? (У. Ліпскі).

Заданне 7. Прачытайце сказы. Знайдзіце ў іх азначальны займеннік *сам* (*сама, само, самі*), акрэсліце яго значэнне.

1. Расцерушыла ночка свой цёплы пыл, распляла над зямлёю свае чорныя косы, а сама, як маці, прытаілася ў лесе, каб вартаваць і ахоўваць сон людзей і сон прыроды (Я. Колас). 2. І як чалавек уплывае сваёй дзейнасцю, самім фактам свайго існавання на прыроду, так і прырода ўплывае на яго (В. Вольскі). 3. З гэтага часу Валя падружылася з піяніна, падыходзіла да яго сама і ахвотна іграла (Я. Сіпакоў). 4. Выходзячы ад Шабеты, поўная вялікай трывогі за Васіля, які зноў зрабіўся самым дарагім у свеце, яна раптам на ганку ўбачыла яго самога (І. Мележ). 5. Само яснае сонейка ледзь-ледзь прапускала залатыя косы, якія пранікалі толькі да палавіны (Я. Колас). 6. Пасля кожнага чалавека сярод людзей застаецца памяць. Неаднолькавая яна для ўсіх, як і самі людзі неаднолькавыя (А. Ненадавец).

Заданне 8. На месцы пропускаў запішыце займеннікі *самы* або *сам* у патрэбным склоне. Пастаўце націск.

1. Сапраўднаму рыбаку не трэба тое, што ... даецца ў рукі (К. Кірэнка). 2. Найбольш стараліся салаўі – іншы з іх высвістваў, шчоўкаў, заліваўся трэлямі пры ... дарозе (Т. Хадкевіч). 3. Народная мудрасць кажа, што сябры – ... вялікае багацце, і, слухаючы яе, можна падумаць, што ніхто не мае іх удосталь (У. Калеснік). 4. Шэры заяц кудысьці бег, а перад ... бярозкай ён раптам спыніўся, стаў слупком, павадзіў доўгімі вушамі (Р. Ігнаценка). 5. Вострая вершаліна яліны, здаецца, упіралася ў ... неба (П. Рунец). 6. І першы раз за апошнія чатыры тыдні яна ... ўстала з пасцелі (Ф. Янкоўскі).

Заданне 9. Прачытайце сказы. Акрэсліце семантыку азначальных займеннікаў.

1. На былым пажарышчы зазеленелі маладыя бярозкі, палез сям-там ельнік, пайшла ўсякая лясная драбязя (Я. Васілёнак). 2. Крышачку ўзрушаныя, узаемна прыветлівыя, настаўнікі з жартамі сустракалі кожнага свайго калегу (І. Шамякін). 3. Уперадзе, каля самай дарогі, стаяў лясок, пераважна бярозавы (Я. Колас). 4. Луг, знізу яшчэ ўчора зялёны, вясёлы ад кветак і травы, быў цяпер зусім іншым (В. Хліманаў). 5. Яна і сама з прыемнасцю палётала б разам з дзецьмі, каб не балела крыло (М. Ткачоў). 6. Майскае сонца высока стаяла ў ясным небе, кідала на зямлю снапы гарачых прамянёў і залівала асляпляючым бляскам увесь свет (Я. Колас).

Заданне 10. Спішыце сказы. Вызначце, пыталыныя ці адносныя займеннікі выкарыстаны ў сказах.

1. – Бура, – застагналі Карані. – Што ты зрабіла з намі? (Л. Прокша). 2. Усю дарогу праз лес мяне суправаджала нябачная птушка тоненькім жалобным плачам. Што яна страціла? Па чым плача? (І. Шамякін). 3. Сонца вісела над бярозавым гаем, што ажно сінеў па той бок калгаснага поля, якое горбілася ля самай вёскі (І. Чыгрынаў). 4. Шумелі патокі вады, якія ліліся цяпер з неба суцэльнай заслонай (В. Вольскі). 5. Што хаваецца за заслонаю сінечы-смугі? Якія праявы, якія людзі сустрэнуцца мне на шляху вандравання? Праз якія абшары зямлі пройдуць пуцявіны і куды яны прывядуць? (Я. Колас). 6. А я зжылася з тым, чаго чакаю, пра што вядома спорнаму пярэ (Я. Янішчыц). 7. Вось і дуб. Колькі ж гэта вякоў ён вартуе Свіцязь? (Я. Пархута).

Заданне 11. Перакладзіце на беларускую мову наступныя спалучэнні слоў.

Нечого делать, некому послать письмо, кое-кто из почтальонов, кое-какие новости, не на чем ехать, ждать было некого, кое-кому не понравится, не с кем заговорить, кое с кем поссорился, нечему верить, в чём-то сомневаться, некем заменить, нечего рассуждать, не с кем посоветоваться, не с кем сравнить, ждать некого.

Заданне 12. Спішыце, падкрэсліце няпэўныя займеннікі, вызначце іх сінтаксічную функцыю, акрэсліце іх марфалагічныя асаблівасці.

1. Тады ходзіш задумлівы, з нейкім дзіўным пачуццём, якому цяжка шукаць тлумачэння. Ходзіш і чагосьці чакаеш (Я. Сіпакоў). 2. Кожнай знічкай чыйсь лёс адзначаны (М. Федзюковіч). 3. Так, кожная цікавая

гісторыя чымсьці падобная на сон (А. Якімовіч). 4. Валя запомніла санату па-свойму, развучыла, штосьці нават дадаўшы ад сябе (Я. Сіпакоў). 5. Здаецца, хтосьці майстэрскай рукой уставіў вялікае люстэрка ў зеляніну змешанага лесу (Л. Мірачыцкі). 6. Цяпер трэба было як-небудзь павініцца перад людзьмі, паказаць, што яна не абы-хто, што яна шануе сваю славу, людзей і людскія звычаі (І. Мележ).

Заданне 13. Спішыце сказы, падкрэсліце адносныя займеннікі, вызначце іх сінтаксічную функцыю ў сказе.

1. На ціхай вадзе рэк і рэчак, над якімі сям-там грукочуць бяссонныя млыны, раскашуюцца сытыя свойскія качкі... (Я. Брыль). 2. За ракой, на зялёнай прасторы, што канчаецца на даляглядзе цёмнай сцяною лесу, ходзіць калгасны статак (Я. Брыль). 3. Над вадой слаўся туманок, рэдкі, празрысты, які знікне адразу, як толькі прагляне сонца (А. Жук). 4. Бяроза, пад якой я ляжу, адшумела зялёным лісцем... (І. Навуменка). 5. Потым бадзёры марозік, якім вельмі ж ужо яршыста дыхаецца, падмарозіць поле... (Я. Сіпакоў). 6. На вуліцы ляжалі горы снегу з самымі вычварнымі паветкамі і карнізамі, якіх не патрапіць вылепіць самы здольны скульптар (Я. Колас). 7. На тым баку, што выходзіў на ўсход, цягнуўся цэлы шырачэзны пас дубкоў (Я. Колас).

Заданне 14. Спішыце сказы, вызначце ў выдзеленых займенніках іх разрад паводле значэння.

1. Няхай прыгрэе сонца, і тады за цёплым летам адразу пачнецца вясна, без **ніякай** восені і зімы, без **ніякага** перапынку (І. Навуменка). 2. Парой я чую голас чалавека, у **якім** няма амаль **нічога** чалавечага... (М. Федзюковіч). 3. Зоркай іншага сусвету бліснуў кляновы ліст, **што** раптам з'явіўся перад вачамі на дарозе (І. Шамякін). 4. Углядаюся ў сляды размытыя і ўваходжу ў шэры сад – нібыта я саду **чым** змагу дапамагчы (М. Федзюковіч). 6. Хіба **каму** вядома, з **чым** можа параўнаць дзяўчына ў шчаслівы час кахання маладзік... Са мной, магчыма, бо сядзеў я побач, ці з тым вянком, **што** недзе ў хвалях знік (М. Федзюковіч).

Заданне 15. Спішыце сказы. Вызначце, якой часцінай мовы з'ўляюцца выдзеленыя словы.

1. Павінен **кожны** вычарпаць да дна, што лёс паслаў... (М. Федзюковіч). 2. Прырода непрыкметна будзіць тыя сілы, якія дрэмлюць у кожнага, як бы кліча: скажы сваё «**я**» (А. Якімовіч). 3. І перш

за ўсё памяць маёй зямлі – гэта людзі і іх вечная, неўміручая праца (У. Караткевіч). 4. Мы ўзялі іх сабе ў спадарожнікі і падаліся на **другія** лясныя палянкі (М. Вышынскі). 5. Я верыў... Я цыгаркі **ўсё** смаліў (М. Федзюковіч). 6. Машына імчыць, гудзе, адкрываючы на кожным павароце **ўсё** новыя і новыя дзівы (Я. Скрыган). 7. А ноч **усё** гусцей насоўвалася на зямлю (Я. Колас). 8. Неяк ранняя восенню на **адной** невяліччай палескай чыгуначнай станцыі чалавек у форме ваеннага на хаду саскочыў з падножкі таварняка (У. Краўчанка). 9. Многа разоў лось праходзіў тут, але **такое** трапілася яму на вочы ўпершыню (Р. Ігнаценка). 10. І ніхто не асмеліцца вымавіць «я» (А. Бадак).

Скланенне займеннікаў

Асабовыя займеннікі *я, мы, ты, вы* пры скланенні маюць суплетыўныя асновы ва ўскосных склонах. Займеннікі *мы, вы* ў родным, вінавальным і месным склонах маюць канчатак *-ас*. У творным склоне адзіночнага ліку займеннікі *я, ты* маюць варыянтныя канчаткі: *мной (мною), табой (табою)*. Будзеш ляжаць і як не спяваць ад усведамлення, што, нарэшце, не размінулася з **табою** шчасце і падпільнавала вось тут, на далёкім ад бойкіх дарог лузе (Я. Сіпакоў).

Асабова-ўказальныя займеннікі *ён, яно, яна, яны* ва ўскосных склонах таксама маюць суплетыўныя асновы. Ва ўсіх ускосных склонах вылучаецца аснова *[j-]*: *[j-a]го, [j-a]му; [j-i]м, [j-i]х; [j-a]е, [j-o]й*. Займенніку *яна* ў форме творнага склону ўласцівы варыянтныя канчаткі: *ёй, ёю*. Спыняўся, уражаны адкрыццём: колькі той зёлкі, а мае свой кубелец і накрыўку для яго, а пад **ёю**, як у скрыні мука, пылок... (А. Кудравец).

Зваротны займеннік *сябе* не мае формы назоўнага склону і скланяецца аналагічна займенніку *ты*. У творным склоне адзіночнага ліку гэты займеннік мае варыянтныя канчаткі: *сабой (сабою)*. А гэта проста радасць. Радасць чалавека, якому ўсё ж сяды-тады не шкодзіць пабыць толькі сам-насам з **сабою** (Я. Сіпакоў).

Займеннікі ўказальныя (*гэты, той, такі*), прыналежныя (*мой, твой, свой, наш, ваш*), азначальныя (*кожны, іншы, усякі*), пыталныя і адносныя (*які, каторы*) і ўтвораныя ад іх адмоўныя і няпэўныя займеннікі скланяюцца, як прыметнікі з цвёрдай, мяккай ці з асновай на *г, к, х*.

Займеннік жаночага роду адзіночнага ліку *гэта* ў назоўным і вінавальным склонах мае паралельна з формай *гэта, гэту* менш ужывальныя формы *гэтая, гэтую*: *І часам, нібы для таго, каб падслухаць гэту неўгамаваную балбатню, садзіліся на самую вяршыню лясныя пляткаркі-сарокі...* (М. Паслядовіч). *Вельмі прыемна бывае, калі ў*

гэтую дзіч з маляўнічай дарожкай урэжацца раптам клін палавеючага духмянага жыта (Я. Брыль). У ніякім родзе побач з формай *гэта* сустракаецца *гэтае*: *Гэта* буханне на далёкай адлегласці будзіла лясы, прыдаючы агульнаму настрою Палесся асаблівыя тоны (Я. Колас). Я гляджу цяпер, як *гэтае* выцерабленае балота лягло далёка роўным галам сенажаці (Я. Скрыган).

У мастацкіх творах побач з формай роднага склону адзіночнага ліку *той, гэтай, такой* сустракаецца форма *тое (тае), гэтае, такое*: Я помню і люблю яго з *тае* пары, як пачаў помніць сябе (У. Баркоў). У творным склоне адзіночнага ліку займеннікам жаночага роду *гэта, тая, такая* ўласцівы варыянтныя канчаткі: *гэтай – гэтаю, той – тою, такой – такою*. Назаўтра ён яшчэ раз абышоў і абгледзеў усё навокал, пасля *гэтага* сабраўся і *тою* ж самаю дарогаю пайшоў назад... (А. Жук).

Прыналежаўныя займеннікі жаночага роду *мая, твая, свая, наша, ваша* ў родным склоне побач з асноўнай формай *маёй, тваёй, сваёй, нашай* маюць менш пашыраныя формы *мае, твае, свае, нашае, вашае*: Пад полудзень Мурза прыбег да *нашай* вышкі з сумкаю ў зубах (А. Пальчэўскі). Было дзяцей блізу *нашае* хаты шасцёра–сямёра, прычым больш-мени аднаго ўзросту (У. Дубоўка). Гэтыя займеннікі ў вінавальным склоне маюць паралельна з формамі *нашу, вашу, наша, ваша, нашы, вашы* менш пашыраныя формы *нашу, вашу, нашае, вашае, нашыя, вашыя*: Словам, на *нашу* долю дасталася шмат мясцін, дзе ўжо не было як спадзявацца, што лес вырасце сам сабою, трэба было яго саджаць (У. Баркоў).

Займеннікі жаночага роду ў творным склоне маюць варыянтныя канчаткі: *сваёй – сваёю, нашай – нашаю, тваёй – тваёю*. Праходзяць дні, ідуць *сваёю* чарадою зімы і леты з іх халадамі і спякотамі, з іх бурамі і навальніцамі, а яны спакойныя, як чалавек... (Я. Колас). Заўтра нам у школу... Развітацца трэба з тымі, з кім гулялі летняю парой: з нашым шумным лесам, з нашым сінім небам, з *нашаю* блакітнаю быстраю ракой (П. Глебка).

Трэба адрозніваць скланенне азначальных займеннікаў *самы, сам*: *самы* скланяецца, як прыметнік з цвёрдай асновай, прычым націск захоўваецца на аснове (Р. *самага*, Д. *самаму*, Т. *самым*), а *сам* скланяецца падобна прыметнікам з асновай на *г, к, х* (націск на канчатку): Р. *самога*, Д. *самому*, Т. *самім*.

Пытальныя і адносныя займеннікі *хто, што*, няпэўныя займеннікі *нехта, нешта* і адмоўныя займеннікі *ніхто, нішто* скланяюцца, як указальны займеннік *той*. Гэтыя займеннікі маюць суплетыўныя асновы.

Няпэўныя займеннікі *хтосьці, штосьці, якімсьці, хто-небудзь, чый-небудзь, абы-хто, абы-што, абы-які* скланяюцца, як адпаведныя пытальныя займеннікі *хто, што, які, чый*.

Няпэўныя займеннікі *сёй-той, такі-сякі* скланяюцца, як указальныя займеннікі, а няпэўныя займеннікі *хто-ніхто, што-нішто, які-ніякі, чый-нічый* – як адпаведныя пытална- адносныя і адмоўныя. Пры скланенні змяняюцца абедзве часткі.

Правапіс займеннікаў

Займеннікі пішуцца разам, асобна і праз злучок:

1. У адмоўных і няпэўных займенніках прыстаўкі **ні-, не-**пішуцца разам: *ніхто, нішто, ніякі, нічый; нешта, нехта, нейкі, нечы*.

2. У няпэўных займенніках прыстаўка **абы-** і постфікс **–небудзь** пішуцца праз злучок: *абы-хто, абы-які, што-небудзь, чый-небудзь*.

3. Калі пры адмоўных і няпэўных займенніках ва ўскосных склонах ёсць прыназоўнікі, то тады **ні-, абы-** пішуцца асобна, у тры словы: *нікога – ні ў кога, абы-каго – абы ў каго, нічым- ні з чым не параўнаць, нікім – ні з кім не паспелі перагаварыць*. Прыназоўнік без ставіцца перад адмоўнымі займеннікамі і пішацца з імі асобна: *без ніякіх умоў, без нічыёй дапамогі*.

4. У няпэўных займенніках постфікс **-сьці(-сь)** пішацца разам: *штосьці, якісьці, чыйсьці*.

5. У спалучэннях *не хто іншы, як; не што іншае, як не* пішацца асобна ад займенніка. Такія спалучэнні ўжываюцца ў сказах, у якіх няма другога адмоўя, і выконваюць ролю ўзмацняльных часціц (*толькі, іменна*), таму членамі сказа не з’яўляюцца: *Дапаможа не хто іншы, як сястра*.

У спалучэннях *ніхто іншы, нішто іншае ні* пішацца разам з займеннікам. Спалучэнні *ніхто іншы, нішто іншае* ўжываюцца ў адмоўных сказах, дзе перад выказнікам стаіць часціца **не**: *Ніхто іншы не мог прыйсці. Нішто іншае мяне зараз не цікавіць*.

У падобных сказах займеннікі *ніхто, нішто* выконваюць ролю дзейніка (ці дапаўнення пры ўжыванні ва ўскосных склонах), а *іншы, іншае* – ролю азначэння: *Нікім іншым яго не заменіш*.

6. Складаныя няпэўныя займеннікі пішуцца праз злучок: *хто-ніхто, што-нішто, які-ніякі, той-сёй, сёе-тое, сякі-такі*. У двары на лавачках сядзелі жанчыны, мужчыны сумавалі побач з імі: *курылі, нізка ўгнуўшы плечы, пыхкаючы дымам сабе ў кулак – той-сёй быў без кашулі, у майцы* (М. Стральцоў). *Таму-сяму, як і дзядзька Ігнат, я навучыўся ў вёсцы* (М. Стральцоў).

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Назавіце асаблівасці скланення асабовых займеннікаў?
2. Назавіце асаблівасці скланення прыналежных і ўказальных займеннікаў?
3. Якія відазмяненні ў характары асноў могуць адбывацца пры скланенні займеннікаў?
4. Для якіх займеннікаў уласцівы варыянтныя канчаткі пры скланенні?
5. Ахарактарызуйце асаблівасці правапісу займеннікаў.

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя часціцы *не* або *ні*.

1. Я кажу вам, (н...)хто (н...) назваў бы такія загадкі крэпасцямі (У. Караткевіч).
2. (Н...)хто (н...) ішоў ім на дапамогу, іяны без пары старэліся, жоўклі і без жыцця хісталіся на сухіх сцяблінках (Я. Колас).
3. Ды я (н...) на што ў свеце не змяняю мясцовай печы! (У. Караткевіч).
4. Што (н...)хто раней за селяніна не згледзіць, калі ўстае і кладзецца сонца, гэта праўда, (н...)хто так не бачыць той цёплай і халоднай імглы, як наш брат, то ж праўда, а што (н...)кога так скоранька не ашчэпіць за шыю торба, як селяніна, гэта таксама жывая непадробленая праўда (У. Галубок).
5. Ісціна, што няма (н...)чога тайнага, якое не зрабілася б яўным, была вядома куранёўцам, мусіць, больш за ўсякую іншую (І. Мележ).

Заданне 2. Прачытайце. Назавіце займеннікі. Вызначце іх пачатковую форму, разрад паводле значэння, склон.

1. Здавалася, што ўвесь прастор напаўняўся тады спевамі і музыкаю, такой музыкаю, што ніякія музыкі на свеце не маглі яе пераняць (Я. Колас).
2. І калі ўзнікне ветрык, ён чапляецца за збажыну і гуляе ў ёй, і песціцца, а поле здалёк нагадвае ў такі час мора, што злёгка хвалюецца і пераліваецца то светла-зялёнымі, то цёмна-сінімі фарбамі (Т. Хадкевіч).
3. Нібы мацней цяпер пахлі травы і кветкі, нібы нешта новае чуў ён у гомане бору, у шолаху трысця, нібы паднавіліся, расквітнелі ўсе звычайныя фарбы, якія бачыў ён і раней (М. Лынькоў).
4. Цьмянае сонцава кола кружыцца за туманавай заслонай над самымі балотамі і вільготнай мякаццю яго сцірае з сябе санлівасць (П. Галавач).
5. Напачатку ляснічы паказаў нам, як гэта робіцца, сам пасадзіў некалькі дрэўцаў (У. Баркоў).

Заданне 3. Спішыце, ставячы зваротны займеннік *сябе* ў патрэбным склоне.

1. Старыя дзятлы пачалі будаваць ... дом у сухой асіне пад сучком (З. Бяспалы). 2. Жанчына ўраз здагадалася, што ён паможа, і, узрадаваўшыся мужчынскай сіле, скінула з ... насцярожаную панурасць (В. Быкаў). 3. Як толькі я ... помню, штодня даводзілася пачуць нешта новае і цікавае (У. Дубоўка). 4. Пасадзіце, дзеці, ... рабінку, не пашкадуеце (Р. Ігнаценка). 5. Таму і здаецца, што павуцінка сама па ... з'явілася, сама па ... ляцела, а не павучок перабіраўся на ёй на новае месца жыхарства (А. Жук).

Заданне 4. Пры спісванні займеннікі, што ў дужках, пастаўце ў патрэбным склоне; вызначце іх разрад па значэнні, растлумачце правапіс канчаткаў.

1. На фабрыку (я) ўзяў сам гаспадар. Выбраў з (усе) і ўзяў (І. Пташнікаў). 2. Максім падняў галаву і не даў (сябе) веры – наперадзе ішла Галя Яленская (І. Чыгрынаў). 3. Няхай бы ты (яна) след свой пакінуў, каб памятавала (ты) навек (К. Чорны). 4. Можа, і да (самы) цябе дабяруся, каб аддзячыць (ты) за ўсю (твая) старую ласку... (М. Лынькоў). 5. Гэта я яго рукі бачыла ўвесь час, калі падкідала (ён) ўверх адзежу, нават запамніла (яны), не бачачы (сам) чалавека (І. Пташнікаў). 6. Гэта магло скончыцца смерцю (хто-небудзь) з (яны), а можа нават і вяселлем (У. Караткевіч). 7. Антон будзе глядзець на (яна) валавянымі вачыма, а Дзяніс стане расхвальваць сам (сябе) (А. Якімовіч). 8. Горад, калі ў (ён) (ты) ніхто не чакае, здаецца асабліва непрыемным (А. Ждан).

Заданне 5. Спішыце. Вызначце, якую ролю ў сказах выконваюць словазлучэнні *не хто іншы, як; не што іншае, як*. Сказы з адмоўнымі займеннікамі *ніхто, нішто* разбярыце па членах сказа.

1. Не хто іншы, як сястра, прыедзе заўтра да мяне ў госці. 2. Нічым іншым, апрача танцаў, ён не займаўся. 3. Нішто іншае дзяўчынку не цікавіла. 4. Не каму іншаму, як роднаму брату, Васіль усё раскажаў. 5. Ні з кім іншым брат не сябруе. 6. Студэнтаў цікавіла не што іншае, як гаворка мясцовых жыхароў. 7. У аўдыторыю зайшоў не хто іншы, як стараста групы. 8. У дэканат зайшоў не хто іншы, як студэнт Міронаў. 9. Ніхто іншы не ўмее так прыгожа вышываць ручнікі. 10. Нішто іншае нас не магло ўжо напалохаць.

Заданне 6. Спачатку запішыце складаназалежныя сказы, у якіх слова *што* – злучнік, затым – сказы, у якіх слова *што* – адносны займеннік.

Абзначце графічна сінтаксічную ролю адносных займеннікаў.

1. Аднастайныя, нудныя дажджы, што месяцамі лілі на мокрыя стрэхі, сцюдзёныя вятры, што люта білі ў замерзлыя вочкі-шыбы заваямі, цёплае сонца, што ўставала ў пагодныя дні над купамі алешніку, – усё бачыла гэты востраў заклапочаным, у няспынай, штодзённай руплівасці (І. Мележ). 2. Віка падумала, што ён прыгожы, іх бацька: сярэдняга росту, каранасты, у генеральскім мундзіры, які вельмі яму да твару (І. Шамякін). 3. Ранішняе сонца, што чырвопіла хвойнік угары, яшчэ не магло прабіцца да нізу, да зямлі, і на рэдкай траве тут мутна трымалася раса, а на пяску значыліся вільготныя цёмнаватыя плямы (І. Мележ). 4. Дзяўчына паклялася ў думках, што ва ўсім будзе падобна на маці (І. Шамякін). 5. Углыбіўся, утуліўся ў сябе, прыслухваўся к таму, што дзеецца там, унутры (М. Зарэцкі). 6. Тут так ціха, што чуваць, як сэрца б'ецца ў грудзях (М. Зарэцкі). 7. І страшна было падумаць, што зоры вось-вось заснуе чарада хмар, што напаўзала з поўдня (У. Караткевіч). 8. А тая гара, што дала ёй пачатак жыцця, пазірала на яе з любасцю і гордасцю маці (Я. Колас).

Заданне 7. Спішыце. Вызначце марфалагічныя прыметы займеннікаў.

1. Лес – мая радасць і мой сум, маё першае каханне і мая апошняя страта. Я не магу быць аб'якавай да яго. Ён жывы. Я адчуваю ледзь чутнае дыханне яго дрэў і траў, кветак і імхоў (С. Лобач). 2. Шумяць снягі, вятры, дажджы на ўсёй зямной прасторы, каб у тваёй начной душы мае не гаслі зоры (М. Федзюковіч). 3. О Бацькаўшчыны шчодрая зямля, ты сэрца майго сэрца, што ўвабрала гром бубнаў усіх вяселляў на Палессі... (М. Федзюковіч). 4. Шчокі казыча ветрык вясновы, такі ласкавы і дзіўны нейкі (М. Федзюковіч). 5. Чаго сам не адгадаю – у яго я запытаю (М. Чарняўскі).

Заданне 8. Зрабіце марфалагічны разбор займеннікаў з тэксту

Шчасце і гора

Мы, людзі, часцей за ўсё бачым спачатку толькі сябе і толькі сваё. Вядома, баліць больш за ўсё свая бяда. Калі нам весела, радасна, хораша, тады здаецца, што і ўсім гэтак жа весела і хораша. Тады мы забываемся, што ў гэты час камусьці можа быць дужа кепска. А ўжо калі прыцісне бяда нас саміх, калі зваліцца на нас несучаснае гора, мы ходзім тады ўчарнелыя і не можам нават уявіць, што ёсць на зямлі зараз людзі, якім хораша і

весела, і кожную ўсмешку ці бесклапотны, здаровы рогат успрымаем як асабістую крыўду: маўляў, хіба ў гэты цяжкі час нехта можа яшчэ смяцца? (Паводле Я. Сіпакова).

Заданне 9. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс займеннікаў.

1. Я перажывала высокае, ні(з)чым не параўнальнае ўзрушэнне (Х. Лялько). 2. Акаловіч ірвануў з нетраў дзіравае адзежы што(с...ці) малое, цёмнае, чаго Нявада не мог разгледзець (К. Чорны). 3. Не развітваючыся і не гледзячы ні(на)кога, ён кінуў там, дзе працаваў, інструменты і спусціўся па сходцах, нічога не заўважаючы навокал (У. Караткевіч). 4. Захапіўшыся, Міця ні(аб)чым не думае (І. Навуменка). 5. Тут бы (абы)што адказаць, таксама як і ён (абы)што пытае (К. Чорны). 6. Ты павінен зразумець, што гэта не здрада, што я ніколі, ні(з)кім не здраджу табе і што прашу я прабачэння не за(тое), што здрадзіла табе, а толькі за(тое), што прычыніла табе боль (У. Караткевіч).

ДЗЕЯСЛОЎ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Дзеяслоў як часціна мовы.

Спрагальныя і неспрагальныя формы дзеяслова

Дзеяслоў – знамянальная часціна мовы, якая абазначае дзеянне або стан асоб, прадметаў, з’яў як працэс і выражае яго з дапамогай граматычных катэгорый асобы, часу, трывання, стану, ладу, пераходнасці/непераходнасці, зваротнасці/незваротнасці. Формамі дзеяслова выражаюцца таксама катэгорыі ліку, а ў прошлым часе абвеснага ладу і ва ўмоўным ладзе – і катэгорыя роду. Як працэс дзеяслоў перадае і фізічнае дзеянне (*чытаць, касіць, маляваць*), і стан (*радавацца, спаць, маўчаць*), і змены прыметы (*чырванець, бялець, сінець*), і мову і думку (*думаць, гаварыць, разважаць*), і рух і перамяшчэнне (*ляцець, ехаць, бегчы*), і адносіны (*любіць, наважаць, кахаць*).

Дзеяслоў з’яўляецца граматычным і сэнсавым цэнтрам выказвання. У лексіконе мовы ён, як і назоўнік, займае асноўнае месца.

У сучаснай беларускай мове дзеяслоў характарызуецца наяўнасцю двух класаў форм: спрагальных і неспрагальных. Да спрагальных адносяцца формы, якія змяняюцца па асобах, ліках (*спяваю, спяваеш, спявае, спяваем, спяваеце, спяваюць*); часах (*спяваю, спяваў, буду спяваць*); ладах (*спяваю, спявай, спяваў бы*); у формах прошлага часу і

ўмоўнага ладу – па родах (*спяваў, спявала, спяваў бы, спявала б*). Значыць, да спрагальных адносяцца формы цяперашняга, прошлага і будучага часоў абвеснага ладу, формы загаднага і ўмоўнага ладоў.

Да неспрагальных форм дзеяслова адносяцца інфінітыў, або незначальная форма дзеяслова (*намаляваць, купіць, засеяць*); дзеепрыметнік (*намаляваны, куплены, засеяны*); дзеепрыслоўе (*намаляваўшы, купіўшы, засеяўшы*). Інфінітыў і дзеепрыслоўе – гэтыя зменныя формы дзеяслова, а дзеепрыметнік – зменная (скланяльная) форма.

Спрагальныя і неспрагальныя формы маюць агульныя прыметы: 1) агульнасць лексічнага значэння: *прывязуць, прывезці, прывезены, прывёзшы*; 2) наяўнасць катэгорый трывання і стану; 3) агульнасць кіравання: *прывязуць машынай, прывезці машынай, прывезены машынай, прывёзшы машынай*; 4) аднолькавую магчымасць прымыкання прыслоўяў: *прывязеш вечарам, прывезці вечарам, прывезены вечарам, прывёзшы вечарам*.

Агульнакатэгарыяльнымі граматычнымі значэннямі дзеясловаў служаць трыванне і стан, астатнія катэгорыі ўласцівы толькі асобным разрадам дзеясловаў.

Сінтаксічная роля розных дзеяслоўных формаў неаднолькавая. Спрагальныя (асабовыя) формы дзеяслова ў сказе выконваюць ролю выказніка: *Усе шляхі **прыводзяць** не да Рыма, а да родных вербаў і бяроз* (У. Караткевіч).

Неспрагальныя формы выступаюць у розных сінтаксічных функцыях. Дзеепрыметнік можа быць азначэннем і выказнікам: *Мурашнік гэты таксама **абнесены** абгародкай, **нафарбаванай** у блакітны колер* (Я. Галубовіч); дзеепрыслоўе – акалічнасцю: *Звярнуўшы з дарогі на лясную сцяжынку, хлопцы **рассыпаліся** на лесе...* (С. Александровіч). Інфінітыў можа быць любым членам сказа.

Незначальная форма дзеяслова (інфінітыў)

Інфінітыў (незначальная форма дзеяслова) з’яўляецца пачатковай формай дзеяслова, якая не мае граматычных катэгорый асобы, ладу, ліку, часу, але ўказвае на трыванне (*выпісваць – выпісаць*), стан (*будаваць дом – будуецца дом*), пераходнасць/непераходнасць (*спяваць песню – спяваць прыгожа*), зваротнасць/незваротнасць (*мыць – мыцца*).

Фармальнымі паказчыкамі інфінітива служаць суфіксы *-ць* (далучаецца да асновы дзеяслова на галосны: *касіць, спяваць* і інш.), *-ці* (далучаецца да асновы дзеяслова на зычны: *месці, плесці* і інш.), *-чы* (далучаецца да асновы дзеяслова на заднеязычныя *г, к*: *стрыгчы, секчы*

(сячы), бегчы, берагчы, валачы, легчы, магчы, прэгчы, пячы і інш.). У зваротных дзеясловах пасля суфікса інфінітыва ёсць постфікс *-ся(-ца)*: *імчацца, плесціся, несціся*.

Інфінітыў можа быць любым членам сказа: **дзеянікам**: *Валіць такія дрэвы – занятак вясёлы, але небяспечны* (М. Прышвін); **выказнікам**: *Празжыць жыццё – не разлучыцца з полем* (М. Федзюковіч); **дапаўненнем**: *Карповіч загадаў пяхоце замаскіравацца, катэгарычна забараніў уставаць і перапаўзаць з месца на месца* (А. Жук); **акалічнасцю**: *Перад зімовай спячкай барсук лёг на сонейку пагрэцца...* (Р. Ігнаценка); **азначэннем**: *Сяргей не пярэчыў, бо адчуў шчырае жаданне бабулькі-яблычніцы аддаць свой тавар задарма* (У. Рубанаў).

Дзве асновы дзеяслова. Утварэнне дзеяслоўных формаў ад дзвюх асноў дзеяслова

Усе спрагальныя і неспрагальныя дзеяслоўныя формы ўтвараюцца ад дзвюх дзеяслоўных асноў: асновы інфінітыва і асновы цяперашняга (будучага простага) часу.

Аснова інфінітыва вызначаецца шляхам аддзялення формаўтваральных інфінітыўных суфіксаў *-ць, -ці, -чы*: *прыбіра-(ць), падвес-(ці), сцераг-(чы)*. Постфікс *-ся* ў зваротных дзеясловаў уключаецца ў аснову, бо ён захоўваецца ва ўсіх формах, утвораных ад гэтага зваротнага дзеяслова, напрыклад: *звярта-(ц) – ца* → *звяртаўся, звяртаючыся* і г. д.

Ад асновы інфінітыва ўтвараюцца наступныя дзеяслоўныя формы:

- формы прошлага часу абвеснага ладу (*рос, расла, расло, раслі*);
- формы ўмоўнага ладу (*рос бы, расла б, расло б, раслі б*);
- дзеепрыметнікі прошлага часу залежнага стану (*намаляваны, намаляваная, намаляванае, намаляваныя*);
- дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага стану (*пасівелы, пасівелая, пасівелае, пасівелыя*);
- дзеепрыслоўі закончанага трывання ад інфінітываў закончанага трывання (*намаляваўшы, прынёсшы*).

Аснова цяперашняга часу (а ў дзеясловаў закончанага трывання – **аснова будучага простага часу**) вызначаецца шляхам аддзялення асабовага канчатка: (*яны*) *прынос-(яць), прыняс-(уць), чыта[й-у]ць*.

Ад асновы цяперашняга (будучага простага часу) утвараюцца:

- асабовыя формы цяперашняга (будучага простага) часу абвеснага ладу (*кірую, кіруеш, кіруе, кіруем, кіруеце, кіруюць*);
- формы загаднага ладу (*нясі, нясіце, хай нясе, хай нясуць, нясем!*);

– дзеепрыметнікі цяперашняга часу залежнага стану (*кіруемы, кіруемая, кіруемае, кіруемыя*);

– дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану: *хвалюючы момант, пішучая машынка*;

– дзеепрыслоўі незакончанага трывання (*кіруючыся, несучы, ідучы, збіраючыся*).

Аснова прошлага часу вызначаецца шляхам аддзялення разам з канчаткам адначасова і формаўтваральнага суфікса прошлага часу мужчынскага роду -ў: *прыйшо-ў, з'е-ў, падмё-ў*.

Аснова прошлага часу вызначаецца толькі ў тых дзеясловаў, у якіх яна не супадае з асновай інфінітыва: *таў-(чы)-ся – тоўк-...-ся, вала-(чы) – валок, ся-(чы) – сек, ця-(чы) – цёк, ня-(чы) – нёк; вяну-(ць) – вя-(ў), мокну-(ць) – мок, сохну-(ць) – сох, мерзну-(ць) – мёрз, змоўкну-(ць) – змоўк, прывыкну-(ць) – прывык; ес-(ці) – е-(ў), іс-(ці) – ішо-(ў), прас-(ці) – пра-(ў), плес-(ці) – плё-(ў), вес-(ці) – вё-(ў), клас-(ці) – кла-(ў) і інш.*

Калі аснова прошлага часу і аснова інфінітыва не супадаюць, то формы прошлага часу, дзеепрыметнікі прошлага часу і дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ад асновы прошлага часу: *замёрз – замёрзлы – замёрзшы*.

Пераходныя і непераходныя дзеясловы

У залежнасці ад адносін дзеяння да аб'екта ўсе дзеясловы падзяляюцца на пераходныя і непераходныя.

Пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое накіравана на прамы аб'ект, выражаны ў сказе назоўнікам ці займеннікам у форме:

– вінавальнага склону без прыназоўніка: *чытаў кнігу, слухаў лекцыю*;

– роднага склону: а) калі дзеянне накіравана на частку прадмета: *выпіў (чаго?) квасу*; б) калі пры дзеяслове ёсць адмоўе: *Людзі не звярталі на іх увагі* (Л. Гаўрылкін); в) калі пры дзеяслове прысутнічае аб'ект часовага карыстання: *напрасіць алоўка, пазычыць нажа*; г) калі аб'ект ужываецца пры дзеясловах чакання, жадання, дасягнення: *жадаць здароўя, дасягнуць поспеху, чакаць цягніка*; д) калі дзеяслоў мае ў сваім складзе прыстаўку на- са значэннем выніковасці: *назбірала суніц, наквасіла капусты*.

Даволі часта мы сустракаем выпадкі, калі пры дзеяслове непасрэдна няма прамога дапаўнення ў вінавальным склоне, але дзеяслоў з'яўляецца пераходным. Гэта назіраецца ў наступных выпадках:

– калі прамое дапаўненне ў вінавальным (родным) склоне без прыназоўніка адсутнічае ў сказе, але падразумяваецца і лёгка падстаўляецца з папярэдняга кантэксту ці з сітуацыі: *Ёсць у кожнага свой*

незабыўны, абжыты куток, дзе ніколі не **страшаць** ніякія спёкі і сцюжы... (Ю. Свірка);

– калі пры дзеяслове няма прамога дапаўнення, але ёсць даданая дапаўняльная частка складаназалежнага сказа, якую можна замяніць вінавальным ці родным прамога аб’екта, або простая мова, якая сінтаксічна роўная прамому аб’екту: **Ведае** Віцька, што раней за ўсіх у лесе сустракаюць восень бярозкі (М. Капыловіч). Яна не **прыкмеціла**, як дагарэў дзень, калі зайшло сонца (А. Шашкоў). Лазар Богша **зразумеў**, што нябачныя павязі вяжуць кожнага чалавека з мінулым, і разарваць іх немагчыма (А. Асіпенка). У прыведзеных сказах даданыя часткі раўназначныя прамому аб’екту.

«*Пішучы пра другога, не бойся быць самім сабой*», – **пазначае** Брыль (М. Стральцоў). «*Бабіна лета настала*», – з замілаваннем **кажуць** у народзе аб гэтай пары восені (Р. Ігнаценка). «*Гэта ж не луг, а букет*», – **сказаў** ён нечакана сам сабе і тут жа зморшчыўся (Я. Сіпакоў). У прыведзеных прыкладах выдзеленыя дзеясловы пераходныя, бо простая мова раўназначная прамому аб’екту ў вінавальным склоне без прыназоўніка;

– калі пры дзеяслове ёсць інфінітыў, які можна замяніць прамым дапаўненнем у вінавальным ці родным склоне: **Камандзір загадаў абысці** вёску з другога боку, **перабрацца** цераз рэчку і там **пераседзець** у лесе дзень, а ноччу **выйсці** на падрыў дзвюма групамі (А. Жук);

– калі пры дзеяслове ёсць устойлівы зварот ці колькасна-іменная спалучэнне, якое раўназначнае прамому аб’екту ў вінавальным (родным) склоне: **Я крута павярнуўся і ўбачыў за спінаю некалькі мігатлівых кропель** (С. Грахоўскі);

– калі пры дзеяслове ёсць субстантываванае нязменнае слова са значэннем прамога дапаўнення ў вінавальным (родным) склоне: **Зух певень, упершыню напіўшыся ўволю талай вады пад гаманлівым капяжом, пракрычыць сваё зычнае, радаснае «ку-ка-рэ-ку!»** (Я. Колас). **Часам мерна, паважна адбівалі ў гнязде сваё «кле-клё-клё» бусел ці бусліха** (І. Мележ).

Такім чынам, пераходныя дзеясловы вызначаюцца семантычна і сінтаксічна. У семантычнай структуры пераходнага дзеяслова маецца элемент, які выражае накіраванасць дзеяння на аб’ект: **чытаць газету, слухаць лекцыю**. На сінтаксічным узроўні пераходнасць праяўляецца ў здольнасці дзеяслова мець пры сабе прамое дапаўненне: **купіць цукерак, вучыць дзяцей**.

Семантычная роля аб’екта не ўплывае на вызначэнне пераходнасці: аб’ект можа быць жывым і нежывым (**бачу зайца і дрэва**), ён можа

стварацца ці, наадварот, разбурацца (*будаваць хату, грызці яблык*), ён можа не падпадаць пад уздзеянне (*чуць шорах*).

Калі пры дзеяслове ёсць назоўнік у вінавальным склоне без прыназоўніка, але пры гэтым назоўнік не з'яўляецца прамым дапаўненнем, а выступае ў ролі акалічнасці (часу ці месца), такі дзеяслоў з'яўляецца непераходным: *Увесь вечар ён спаў. Войскі ідуць дзень і ноч*. Пры дзеясловах *спаць, ідуць* назоўнікі *вечар, дзень і ноч* стаяць у вінавальным склоне без прыназоўніка, аднак яны маюць значэнне часу, а не аб'екта, таму дзеясловы *спаць, ідуць* непераходныя.

Пры вызначэнні пераходнасці/непераходнасці абавязкова трэба ўлічваць кантэкст – мець на ўвазе, што адзін і той жа мнагазначны дзеяслоў у адным значэнні можа быць пераходным, а ў другім – непераходным. Напрыклад, у сказе *Дождж ліў два дні* дзеяслоў *ліў* выкарыстоўваецца ў значэнні 'вельмі моцна цячы, ісці (разм.)' і патрабуе не склонавага пытання вінавальнага склону *што?*, а акалічнаснага пытання *як доўга?*, таму ў гэтым сказе дзеяслоў *ліў* непераходны. У сказе *Лямпа ліла на стол роўнае святло* дзеяслоў *ліла* пераходны, бо ён спалучаецца з прамым аб'ектам *святло*.

Пераходныя дзеясловы, пры якіх няма прамога аб'екта, збліжаюцца значэннем з непераходнымі, так як у гэтым выпадку ўся ўвага сканцэнтравана на дзеянні, а аб'ектнае значэнне аслабляецца: *спявае песню – прыгожа спявае, рашае задачу – хутка рашае*.

Пераходнасць — гэта семантыка-сінтаксічная ўласцівасць дзеясловаў. Адзін і той жа дзеяслоў у розных лексіка-семантычных варыянтах можа пераходным і непераходным: *дзяўчынка піша пісьмо* (пераходны) – *дзяўчынка ўжо піша* (непераходны, у значэнні 'умее перадаваць на пісьме літары, словы'), *мама п'е каву* (пераходны) – *стары многа п'е* (непераходны, у значэнні 'ўжывае ў вялікай колькасці спіртныя напіткі').

Непераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое не накіравана непасрэдна на аб'ект: *ехаць на машыне, адпачываць пасля працы, скакаць ад радасці, ісці па дарозе*. Непераходныя дзеясловы абазначаюць фізічны ці псіхічны стан, рух, змяненне ў стане: *бялець, маладзец, настаўнічаць, жаўцець, старэць, бегчы, ісці, ляцець, хварэць, весяліцца, баяцца, спаць*.

Катэгорыя пераходнасці/непераходнасці не мае спецыяльнага марфалагічнага выражэння. І толькі далучэнне постфікса *-ся* да пераходнага дзеяслова пераводзіць яго ў непераходны: *перавозіць – перавозіцца, разглядаць – разглядацца, будаваць – будавацца*.

Далучэнне прыставак да некаторых непераходных дзеясловаў змяняе іх лексічнае значэнне і пераводзіць у разрад пераходных: *ісці па дарозе – перайсці дарогу, плыць па рэчцы – пераплыць рэчку, дыміць цыгарэтай – задыміць кухню*.

Некаторыя пераходныя дзеясловы адрозніваюцца ад непераходных суфіксамі: *бяліць – бялець, сініць – сінець, узмацніць — узмацнець, павузіць — павузець, аслабіць — аслабець.*

Некаторымі мовазнаўцамі вылучаюцца ў асобную групу **ўскосна-пераходныя дзеясловы**. Яны таксама абазначаюць дзеянне, накіраванае на суб'ект, але выражаны рознымі ўскоснымі склонамі з прыназоўнікам і без прыназоўніка: *дапамагаць сябру, думаць пра маці*. У сказе залежныя словы ў гэтым выпадку з'яўляюцца ўскоснымі дапаўненнямі.

Зваротныя дзеясловы

У залежнасці ад адносінаў дзеяння, выражанага дзеясловам, да суб'екта ці аб'екта дзеясловы падзяляюцца на зваротныя і незваротныя.

Зваротныя дзеясловы абазначаюць дзеянні, што накіраваны на сам суб'ект і сканцэнтраваны ў самім суб'екце.

Зваротныя дзеясловы маюць у сваім саставе постфікс *-ся (-цца, -ца)*. У формах 1-ай і 2-ой асоб адзіночнага і множнага ліку зваротныя дзеясловы маюць постфікс *-ся*: *мыюся, моемся*; у неазначальнай форме і ў 3-й асобе адзіночнага і множнага ліку зваротным дзеясловам другога спражэння, а таксама ў 3-й асобе множнага ліку зваротным дзеясловам першага спражэння ўласцівы постфікс *-ца*: *вучыцца ва ўніверсітэце, ён вучыцца ва ўніверсітэце, яны вучацца ва ўніверсітэце, працы рэцэнзуюцца*; а зваротным дзеясловам першага спражэння ў форме 3-й асобы адзіночнага ліку характэрны постфікс *-цца*: *правяраецца, абмяркоўваецца, фінансуецца, пішацца, плануецца, бярэцца*.

Постфікс *-ся (-цца, -ца)* мае формаўтваральнае і словаўтваральнае значэнне. Формаўтваральнае значэнне гэты постфікс набывае ў дзеясловах залежнага стану. Такія дзеясловы ўтвараюцца толькі ад пераходных дзеясловаў: *Настаўнік правярае дыктоўкі. – Дыктоўкі правяраюцца настаўнікам.*

Зваротныя дзеясловы са словаўтваральным постфіксам *-ся(-цца, -ца)* з'яўляюцца асобнымі словамі ў адносінах да адпаведных незваротных дзеясловаў: *мыць – мыцца, збіраць – збірацца, радаваць – радавацца*. Утвараюцца яны ад пераходных і непераходных дзеясловаў, прычым тыя зваротныя дзеясловы, што ўтвораны ад пераходных дзеясловаў, акрамя агульнага значэння непераходнасці, якое надае ім постфікс *-ся(-цца, -ца)*, набываюць і пэўныя дадатковыя семантычныя значэнні. Вылучаюцца:

– дзеясловы **ўласна-зваротнага значэння**, якія паказваюць, што аб'ектам дзеяння з'яўляецца сам утваральнік дзеяння (суб'ект). Постфікс *-ся* ў такіх дзеясловах блізка да займенніка *сябе* ў вінавальным склоне: *укалоцца – укалоць сябе, апрацацца – апрацаць сябе, мазацца – мазаць*

сябе, абувацца – абуваць сябе, выцірацца – выціраць сябе, мыцца – мыць сябе, падхарошвацца – падхарошваць сябе. Пры гэтых дзеясловах можа ўжывацца назоўнік у форме творнага склону, які абазначае прыладу дзеяння: *выцірацца ручніком, мыцца мылам;*

– дзеясловы **ўзаемна-зваротнага значэння**, якія абазначаюць дзеянне двух або некалькіх суб'ектаў, кожны з якіх адначасова з'яўляецца і прамым аб'ектам таго самага дзеяння. Значэнне такіх дзеясловаў можа перадавацца спалучэннем адпаведнага пераходнага дзеяслова ў форме множнага ліку са словазлучэннем *адзін аднаго*, для якога таксама ўласціва ўзаемнае значэнне: *вітацца – вітаць адзін аднаго, абняцца – абняць адзін аднаго, кахацца – кахаць адзін аднаго, цалавацца – цалаваць адзін аднаго;*

– дзеясловы **агульна-зваротнага значэння**, якія абазначаюць дзеянне, што сканцэнтравана, замыкаецца ў самім суб'екце. Яны перадаюць унутраны стан суб'екта: *здавацца, нервавацца, радавацца*, а таксама знешнія, фізічныя дзеянні: *набліжацца, схіліцца, імчацца;*

– дзеясловы **ўскосна-зваротнага значэння**, якія абазначаюць дзеянне, якое суб'ект выконвае на сваю карысць, для самога сябе. Такім дзеясловам звычайна адпавядаюць пераходныя дзеясловы ў спалучэнні з займеннікам у форме давальнага склону *сабе*: *запасацца – запасаць сабе, будавацца – будаваць сабе, сабрацца – сабраць сабе;*

– дзеясловы **якасна-зваротнага значэння**, якія паказваюць на ўласцівасць суб'екта ўтвараць пэўнае дзеянне актыўна: *краніва пячэцца, хлеб крышыцца, сабака кусаецца*. Сярод гэтых дзеясловаў можна асобна вылучыць: а) дзеясловы з актыўна-якасным значэннем, якія абазначаюць характэрнае для ўтваральніка дзеянне: *сабака кусаецца, краніва стрыкаецца*; б) дзеясловы з пасіўна-якасным значэннем, якія абазначаюць уласцівасць прадмета ці жывой істоты падпадаць пад дзеянне, што праяўляецца толькі ў выніку ўздзеяння іншага прадмета: *траўка хіліцца, галінка гнецца*.

Некаторыя дзеясловы з постфіксам *-ся (-цца, -ца)* маюць безасабовае значэнне: *думацца, дыхацца, сядзецца*. Мовазнаўцы вылучаюць іх у асобную групу **зваротна-пасіўных** дзеясловаў.

Ёсць група зваротных дзеясловаў, якія не маюць суадносных незваротных дзеясловаў. Яны абазначаюць замкнутасць, засяроджанасць дзеяння ў самім суб'екце: *баяцца, ганарыцца, прачнуцца, старацца, смяцца, нездаровіцца, саромецца, скардзіцца, апынуцца, сумнявацца, змагацца*.

Ёсць таксама дзеясловы, якія заўсёды з'яўляюцца незваротнымі: *капрызнічаць, хадайнічаць, дзейнічаць*.

Зваротныя дзеясловы з'яўляюцца непераходнымі.

Утвараюцца зваротныя дзеясловы ад дзеясловаў, назоўнікаў,

прыметнікаў постфіксальным (*хваляваць – хвалявацца, стукнуць – стукнуцца, карміць – карміцца*), прыставачна-постфіксальным (*бегаць – набегацца, плакаць – выплакацца, крычаць – раскрычацца*), суфіксальна-постфіксальным (*колас – каласіцца, лопух – лапушыцца*), прыставачна-суфіксальна-постфіксальным (*смелы – асмеліцца, зямля – прызямліцца*) спосабамі.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якімі семантычнымі, марфалагічнымі і сінтаксічнымі прыметамі вызначаецца дзеяслоў?
2. Якія групы формаў складаюць парадыгму дзеяслова?
3. Пералічыце марфалагічныя і сінтаксічныя ўласцівасці інфінітыва.
4. Што называецца інфінітывам? Чаму інфінітыў называюць неазначальнай формай дзеяслова?
5. Якім членам сказа можа быць інфінітыў?
6. Колькі формаўтваральных асноў мае дзеяслоў?
7. Як вызначаецца аснова інфінітыва?
8. Якія формы ўтвараюцца ад асновы інфінітыва?
9. Што разумеецца пад пераходнасцю–непераходнасцю дзеясловаў?
10. Якія дзеясловы называюцца пераходнымі?
11. Якія дзеясловы называюцца непераходнымі?
12. У якіх выпадках пераходныя дзеясловы ўжываюцца з родным склонам?
13. Якія фармалізаваныя паказчыкі маюць зваротныя дзеясловы?
14. Як утвараюцца зваротныя дзеясловы?
15. Якія групы зваротных дзеясловаў вылучаюцца паводле семантычных асаблівасцяў?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Размяркуйце дзеясловы па семантычных групам (дзеясловы руху; дзеясловы ўспрымання; дзеясловы фізічнага стану; дзеясловы псіхічнага стану; дзеясловы канкрэтнага фізічнага дзеяння і г. д.).

Штогод я люблюся Сцяпанавым клёнам. Ён заўсёды самы першы і заўсёды нечакана пачынае жаўцець. Ідзеш, задумаўшыся, і раптам аж спынішся ад узбуджэння – нешта светлае запыніць тваё вока, а хутчэй за ўсё не вока, а душу. Стаіш, прыглядаешся, слухаеш сябе, а тады ўбачыш – вунь яно што: гэта ж пажаўцеў Сцяпанаў клён!

Ён стаіць першы з майго боку. За ім схаваўся граб, а далей зелянее ліпа, і не адна – цэлы гай з аднаго караня. І ўсе ў рад, і ўсе векавечныя, тоўстыя-тоўстыя, не абхапіць. Яны яшчэ зялёныя, а клён ужо жоўты.

Клён, бачыце, адчуў восень, а вось камары не – як звар’яцелыя вар’ююцца яны, нібы ўлетку, і пакуль што нічога не адчуваюць. Над крыніцаю, у зацененым вербалозам кутку, іх цэлыя хмары: пакуль зачэрпнеш вады, яны абсядуць усяго цябе, а таму перад тым, як ісці па другое вядро, трэба ад іх атрасацца.

І калі б хто-небудзь убачыў, як я нясу з крыніцы ваду, ён бы здзівіўся: ідзе-ідзе чалавек з двума вёдрамі ў руках, а тады раптам спыніцца, паспешліва, не выбіраючы, паставіць вёдры на зямлю і пачынае махаць вакол сябе рукамі, а пасля зноў падхопіць вёдры і, разліваючы ваду, бегма бяжыць – быццам хто гоніцца ўслед, – уцякае як мага далей ад таго месца, дзе толькі што стаяў (Я. Сіпакоў).

Заданне 2. Спішыце, падкрэсліце ўсе дзеяслоўныя формы, ахарактарызуйце іх значэнне.

Прылятаюць дадому птушкі ці адлятаюць у вырай, з вялікім сумам развітваючыся з радзімаю; кладзецца на паплавы пушысты снег ці яго зганяюць у рэчкі і азёры паласкавелыя напрудвесні промні; праклёўваюцца лісты з набрынялых пупышак, ці яны, пражыўшы свой год, сваё жыццё, ціха кружачыся, злятаюць на дол, – нас заўсёды радуюць дарагія кожнаму з дзяцінства, такія знаёмыя і такія жаданыя краявіды.

Наш родны беларускі край. Ён прыгожы і па-свойму адметны на поўначы і на поўдні, на ўсходзе і на захадзе. Там, дзе цячэ Дзвіна, у якую па-паўночнаму задумліва глядзяцца елкі і сосны, і пятляе між палёў Бярэзіна; дзе струменіць, набіраючыся сілы, Нёман і шырыцца, выбіраючыся з балот, Прыпяць, дзе гамоніць з высокімі берагамі Дняпро і трэцца хвалямі аб лодкі паўднёва-ласкавы Сож... Ён, наш край, прыгожы і непаўторны сваімі рэчкамі і азёрамі. Сваімі лясамі і лугамі, сваімі сцежкамі і дарогамі... (Я. Сіпакоў).

Заданне 3. Спішыце, падкрэсліце інфінітывы, вызначце іх сінтаксічную функцыю.

1. Мама забараніла Андрэю гуляць на вуліцы (Н. Маеўская).
2. Захаваць, данесці да нашчадкаў гісторыю, адлюстраваную ў творах выяўленчага мастацтва, – галоўная мэта музеяў (Л. Сяргеева).
3. Запісваць сваё гранне жанчына нікому не дазваляла (А. Савіцкі).
4. Цяпер рэдка хто можа абьякава праехаць ці прайсці каля трох бярозак

(А. Кулакоўскі). 5. Ён умеў рабіць усё: плаваць, скакаць з парашутам, ездзіць на матацыкле, іграць на гітары, ладзіць турыцкія паходы (С. Явар). 6. Шчасце было слухаць гэты шматгалосы гімн непераможнаму жыццю (Я. Крамко). 7. Безумоўна, усе птушкі наваколля ведалі пра крынічку з гаючай вадой і, мабыць, часта прыляталі сюды палячыцца ад сваіх хвароб або адпачыць у цяньку ці пакупацца ў ручаі (В. Хліманаў). 8. І тады з'яўляецца моцнае жаданне тварыць новы дзень прыгожымі справамі дзеля добра, дзеля будучыні (Т. Хадкевіч). 9. Васіль Захаравіч, выкладчык матэматыкі, раіў ніколі не адкладваць на заўтра тое, што можна зрабіць сёння (Н. Маеўская). 10. Ходзім мы на возера купацца, ходзім у лес грыбы збіраць... (А. Гардзіцкі).

Заданне 4. Перакладзіце на беларускую мову. Вызначце сінтаксічную функцыю інфінітыва.

1. Он дал строгое приказание не выпускать ее из комнаты и смотреть за тем, чтобы никто с ней не говорил (А. Пушкин). 2. Её преследовала тайная мечта уйти в партизанское подполье, в места, занятые врагом (А. Фадеев). 3. Обломов стал читать вслух (И. Гончаров). 4. Не раз поднималось в её душе непреодолимое желание высказать всё без утайки (И. Тургенев). 5. Леса учат человека понимать прекрасное (А. Чехов). 6. Удивительно приятное занятие лежать на спине в лесу и смотреть вверх! (И. Тургенев). 7. Запрещаешь петь и улыбаться, а молиться запретил давно (А. Ахматова). 8. Любить свою Родину – значит пламенно желать видеть в ней осуществление идеала человечества и по мере сил своих споспешествовать этому (В. Белинский).

Заданне 5. Выпішыце з прыведзенага тэксту дзеяслоўныя формы, утварыце інфінітыў.

Матылёк

Хлопчык ганяўся за матыльком. Матылёк быў вялікі, дужа прыгожы, з шырокімі цёмна-чырвонымі крыльцамі, на якіх бачыўся незвычайны малюнак: сінія і зялёныя рыскі спляталіся ў адзіны вузел, і нібы чалавечы воблік праступаў з гэтага хітра заплеченага вузла. За свае дзесяць сонцаваротаў хлопчык такога матылька сустрэў упершыню і таму вельмі хацеў злавіць яго і несці ў руках, пагуляць з ім, пацешыцца, а потым паказаць маці.

Яны мітусіліся на цёплым сонечным лужку, між травы і кветак. Матылёк як бы дражніў малога. То высока ўзвіваўся ўгору, нібы іскра з вогнішча, то, робячы шырокія плаўныя кругі, раптам садзіўся на якую-

небудзь аблюбованую кветку (Паводле Л. Дайнекі).

Заданне 6. Знайдзіце ў прыведзеных дзеясловах аснову інфінітыва і аснову прошлага часу. Вызначце, у якіх выпадках назіраецца несупадзенне асноў.

Сохнуць, прыжмурыцца, ехаць, перайсці, падмесці, усміхацца, пералезці, расказаць, перанесці, завесці, пажаніцца, цвісці.

Заданне 7. Размяркуйце прыведзеныя дзеясловы, дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі па асновах, ад якіх яны ўтвораны.

Праплыву, праплыві, праплыў бы, праплыўшы; куплены, купіўшы, купіш, купіў; замкні, замкнуў бы, замкнеш, замкнуты, замкнуўшы; хадзіла, хадзіў бы, ходзіць, ходзячы; прывядзі, прыведзены, няхай прывядзе, прывёўшы, прывядуць.

Заданне 8. Вылучыце дзве асновы ў наступных дзеясловах і ўтварыце ад іх усе магчымыя формы.

Вывучаць, разбураць, папрасіць, апісаць, заружавець.

Заданне 9. Вызначце, якая з прыведзеных дзеяслоўных формаў утворана ад асновы інфінітыва.

Асвятляючы, асветлены, асвятляюць, асвятляю, асвятляй, асвятляйце; замешваючы, замешаны, замешваюць, замешваю, замешвай, замешвайце; публікуючы, публікуемы, публікуюць, публікую, публікуйце; сцёршы, сцёрты, сціраюць, сціраю, сцірай, сцірайце; купляючы, куплены, купляюць, купляю, купляй.

Заданне 10. Вызначце, якая з прыведзеных дзеяслоўных формаў утворана ад асновы цяперашняга часу.

Арганізаваўшы, арганізаваў, арганізавала б, арганізоўваючы, арганізаваныя; праспяваўшы, праспяваў, праспяваў бы, спяваючы, праспяваныя; пачырванеўшы, пачырванеў, чырванеючы, пачырванела б, пачырванелыя; скінуўшы, скінуў, скінуў бы, скідаючы, скінутыя.

Заданне 11. Прачытайце, вызначце пераходныя і непераходныя дзеясловы. Укажыце дапаўненне пры пераходных дзеясловах.

1. Ні адны кветкі так моцна не хвалююць сэрца і не цешаць вока, як сінявокія пралескі («Родная прырода»). 2. Ніхто не можа зразумела растлумачыць, чаму начная фіялка зберагае свой водар да чэрвеньскіх вечароў («Родны край»). 3. Пасля падняў галаву і ўбачыў, што на галінах бярозы мноства тоненькіх ледзяшоў («Родная прырода»). 4. – Грыбоў не назбіраем, дык хоць лесам налюбujemy, – сказаў Стасік (Р. Ігнаценка). 5. Міця залазіў у самы гушчар, расхінаў шырокае лісце папараці, прыўзнямаў ад зямлі калючыя яловыя лапкі (І. Вярыга). 6. Прыляцела белугрудая, з вілаватым хвосцікам ластаўка, прынесла першую вестку пра вясну (А. Ахмедава). 7. Усюды загаманілі, забулькалі ручаі і ў шматгалосым, імклівым шуме і звоне паняслі вясну некуды далей (Б. Сачанка). 8. Каго не зачаруе вясна сваімі гукамі і пяшчотаю фарбаў! (Г. Ланеўская). 9. Але хлопчыка цягне ў поле, дзе сёння ходзіць за баразною дзядзька Язэп (Г. Ланеўская). 10. Настаўнік хацеў знайсці прыгожанькую грушку і пасадзіць яе на памяць аб сваёй працы ў школе (Я. Колас).

Заданне 12. Пакажыце марфалагічныя адрозненні пераходных і непераходных дзеясловаў.

Бялець – бяліць, сінець – сініць, весялець – весяліць, вітацца – вітаць, зачыняцца – зачыняць, чарнець – чарніць, чырванець – чырваніць, маладзіць – маладзець, мірыцца – мірыць, лячыцца – лячыць, прыхарошвацца – прыхарошваць, радавацца – радаваць.

Заданне 13. Адзначце словазлучэнні з пераходнымі дзеясловамі.

Адправіць тэлеграму, абгрунтаваць вывад, даследаваць мясцовасць, назбіраць кветак, мець поспех, пакрыцца інеем, усміхацца сябрам, слухаць зязюлю, згуртаваць калектыў, круціцца на месцы, радавацца сустрэчы, рушыць у дарогу, чакаць гасцей, цешыцца з дзіцяці, чэрпаць ваду.

Заданне 14. Спішыце, словы, што ў дужках, пастаўце ў патрэбнай склонавай форме. Вызначце, пры пераходных ці непераходных дзеясловах ужываюцца гэтыя словы.

1. Шмат разоў даводзілася мне слухаць лясных жаваранкаў, але на гэты раз я чамусьці не пазнаў іх (песня) (Р. Ігнаценка). 2. Яна паволі перавязала хустку, устала са снапа, выпіла з гладышкі цёплай (вада) і падалася да сястры жаць... (І. Мележ). 3. Калі ў гутарцы з тым ці іншым чалавекам мы не знаходзім (патрэбнае слова) і нас не разумеюць, дык мы, каб усё ж такі дакладна выказаць сваю думку, замяняем нязнойдзенае

слова некалькімі іншымі, растлумачваем нашу думку больш шырока (П. Глебка). 4. Паляўнічы стаў свістаць, пераймаючы мышыны піск. Лісіца доўга не звяргала (увага) на яго папіскванне (А. Асіпенка). 5. Адноўчы ўдзень я не ўбачыў (гнездо) на яго звычайным месцы і падумаў, што здарылася бяда (Я. Сіпакоў).

Заданне 15. Утварыце ад прапанаваных дзеясловаў зваротныя дзеясловы і ааакрэсліце іх значэнне.

Стрымліваць, прыбіраць, біць, запасаць, радаваць, спускаць, крышыць, кусаць, весяліць, заступіць, павялічваць, перапісваць, пакрыўдзіць, узяць, ужываць, закрыць, вучыць, палохаць, свяціць.

Заданне 16. Выпішыце зваротныя дзеясловы. Абзначце ў іх канчатак і постфікс.

1. Ад ветрыку, што варушыцца знізу, кланяецца ружаватымі гронкамі насенне шчаўя, кланяюцца мятліца і таўкачыкі (Я. Брыль). 2. Густая высокая трава, як мора, калышацца на ветры (Я. Колас). 3. Заяц-шарак калоціцца ўсім целам, але цярпліва чакае, пакуль дрэва падплыве да берага так блізка, каб можна было скочыць, абсушыцца на сонечнай палянцы (М. Ваданосаў). 4. Сціхнуўшы на хвіліну, вецер накідваецца на дрэвы з новай сілай («Родная прырода»). 5. Хацелася ўглыбіцца ў сябе самога, аддацца плыні сваіх думак (Я. Колас).

Заданне 17. Выпішыце спачатку дзеясловы, якія могуць ужывацца без постфікса *-ся*, потым – дзеясловы, якія ўжываюцца толькі ў зваротнай форме.

1. Доўга бадзяўся алень па гушчарах... (В. Карамзаў). 2. Дуброва канчалася, пацягнуўся алешнік... (В. Казько). 3. Са званіцы адкрываўся горад, зусім невялікі, бачны з канца ў канец (А. Асіпенка). 4. Неяк усё прыціхла, стаілася, нібы нарыхтавалася лавіць рэдкія шолахі мяккай летняе ночы (І. Пташнікаў). 5. Антанюк сам пасля дзівіўся са свайго спрыту (І. Шамякін). 6. Варвара Міхайлаўна нізка кланяецца (А. Мімрык). 7. Дзеці адзін перад другім спяшаліся запэўніць настаўніка, што яны прынясуць рыдлёўкі... (Я. Колас). 8. Плаўна носіцца ў паветры белая павуціна, сцелецца па зямлі, чапляецца за кусты і сухую траву (Я. Колас).

Заданне 18. Прачытайце сказы. Выпішыце дзеясловы, ахарактарызуйце іх (ад якой асновы ўтвораны дзеяслоў, пераходны ці

непераходны, зваротны ці незваротны).

1. Глыбока і спакойна спіць пад коўдрай снегу доўгі шэраг хат, што стаяць на краю высокага берага (Э. Ажэшка). 2. Любоў да радзімы ў чалавека асабліва яскрава праяўляецца тады, калі ён разлучыцца з ёю (Р. Ігнаценка). 3. Часамі ледзяны волат-мароз блукае па вёсцы, злосна і моцна стукае то ў адну, то ў другую хату, то здалёк, то бліжэй ціха шчоўкае за вокнамі, з сухім трэскам пахаджвае па агароджах (Э. Ажэшка). 4. Здавалася, пацішэла, толькі ўгары хмары несліся некуды як шалёныя, набягаючы адна на адну (І. Пташнікаў). 5. На Бесядзі, гэтай невялікай воднай перашкодзе – рацэ, якую гарачым летам і курыца перайсці можа, немцы пратрымаліся ажно тры дні. (І. Чыгрынаў).

Катэгорыя стану дзеяслова

Катэгорыя стану ўласціва толькі асабовым формам (*Янка чытае кнігу – кніга чытаецца Янкам*), дзеепрыметніку (*квітнеючы сад – прачытаная кніга*), дзеепрыслоўю (толькі форма незалежнага стану – *спяваючы песню*).

Стан – гэта граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны паміж дзеяннем і суб'ектам дзеяння, а таксама дзеяннем і аб'ектам дзеяння.

Пераходныя дзеясловы і ўтвораныя ад іх зваротныя дзеясловы маюць два станы – залежны і незалежны. Гэта двухстанавыя дзеясловы: *афармляюць – афармляюцца, ловіць – ловіцца, правярае – правяраецца*.

Усе непераходныя дзеясловы і ўтвораныя ад іх зваротныя дзеясловы маюць толькі адзін стан – незалежны. Гэта аднастанавыя дзеясловы: *сінее – сінеецца, пераважае, вечарэе*.

У дзеясловах **незалежнага стану** дзеянне накіравана на аб'ект. Суб'ект пры такіх дзеясловах з'яўляецца дзейнікам: *Студэнты выконваюць лабараторную працу*.

Да незалежнага стану адносяцца:

- пераходныя дзеясловы: *гаварыць, вылучыць, кахаць* і інш.;
- непераходныя дзеясловы без постфікса *-ся*: *спаць, вісець, гандляваць, бегчы, світаць* і інш.;
- зваротныя дзеясловы, якія заўсёды ўжываюцца з постфіксам *-ся(-цца, -ца)*: *баяцца, смяяцца, саромецца*.

У дзеясловах залежнага стану дзеянне накіравана на суб'ект, які ў сказе з'яўляецца дапаўненнем: *Лабараторная праца выконваецца студэнтамі*.

Да **залежнага стану** адносяцца дзеясловы, утвораныя ад пераходных дзеясловаў шляхам далучэння постфікса *-ся (-цца, -ца)*: *пісаць мемуары – мемуары пішуцца, правяраць сачыненні – сачыненні правяраюцца*. Такія

дзеясловы разам з іншымі словамі ўтвараюць пасіўныя канструкцыі.

Залежныя канструкцыі бываюць двух відаў:

– з творным дзейнага прадмета (з творным суб'екта), у якіх прадмет-дзейнік (аб'ект) не з'яўляецца ўтваральнікам дзеяння, а прымае дзеянне іншага прадмета – суб'екта ў форме творнага склону. Творны суб'екта абазначае асобу, групу людзей, калектыў: *проблема даследуецца вучонымі, наведванне заняткаў кантралюецца дэканатам, нагрузка плануецца загадчыкам кафедры;*

– без творнага дзейнага прадмета (без творнага суб'екта), у якіх пры дзеяслове залежнага стану адсутнічае суб'ект у форме творнага склону: *праца рэзэнзуецца, загад падпісваецца, вячэра гатуецца.* Канструкцыі без творнага дзейнага прадмета ў сучаснай беларускай мове больш пашыраныя. Адной з прычын гэтага з'яўляецца семантыка дзеяслова: *вымаўляецца, распрацоўваецца, пералічваецца, абмяркоўваецца, адсылаецца, расказваецца* і інш.

У некаторых выпадках пры дзеясловах залежнага стану можа быць **творны сродку дзеяння**, які абазначае прадмет, пры дапамозе якога ўтваральнік выконвае дзеянне: *пліты падымаюцца кранам, трава косіцца касой, хлеб наразаецца нажом.*

Дзеясловы залежнага стану выкарыстоўваюцца ў форме 3-й асобы адзіночнага або множнага ліку. Яны не могуць мець формаў 1-ай і 2-ой асоб, а таксама формаў загаднага ладу.

Пры вызначэнні стану дзеяслова неабходна мець на ўвазе дзве акалічнасці:

1) па двухстанавай тэорыі ўсе безасабовыя дзеясловы ўмоўна прынята лічыць дзеясловамі незалежнага стану, хаця ў безасабовых сказах няма і не можа быць утваральніка дзеяння (суб'екта);

2) стан дзеясловаў, як і пераходнасць, таксама патрэбна вызначаць з улікам кантэксту, мець на ўвазе выпадкі пераходу з аднаго стану ў другі. Калі адсутнічае творны дзейнага прадмета (творны суб'екта), то ў дзеясловаў залежнага стану можа аслабляцца і нават зусім страчвацца залежнасць, ён можа набыць значэнне незалежнага стану, напрыклад: *Дапаможнік набіраўся і рэдагаваўся адным чалавекам.* Тут абодва дзеясловы залежнага стану, суб'екту адпавядае дапаўненне ў творным склоне *адным чалавекам.*

Гурток выдаваў часопіс, які набіраўся ў мясцовай друкарні і меў назву «Аршанскі маладняк» («Польмя»). Пры адсутнасці суб'екта ў творным склоне (кім набіраўся?) значэнне залежнасці аслабленае, дзеяслоў набывае значэнне 'выходзіць з друку'. *Дубок рос, набіраўся сілы.* Тут дзеяслоў *набіраўся* ўжо незалежнага стану, суб'екту адпавядае дзейнік у назоўным склоне *дубок.*

Катэгорыя трывання дзеяслова. Суадносныя пары трыванняў і спосабы іх утварэння. Няпарныя дзеясловы

Трыванне дзеяслова – граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяння да яго мяжы, закончанасці.

Катэгорыя трывання характэрна ўсім формам дзеяслова. Незакончанае трыванне (што рабіць?) у неазначальнай форме – *пісаць*, у форме цяперашняга часу – *пішу*, у форме прошлага часу – *пісаў*, у форме будучага – *буду пісаць*. Закончанае трыванне (што зрабіць?) – *напісаць* – *напісаў* – *напішу*.

Незакончанае трыванне маюць дзеясловы, у якіх адсутнічае ўказанне на вынік дзеяння, закончанасць, мяжу. Такія дзеясловы абазначаюць працягласць, паўтаральнасць дзеяння: *ездзіць*, *маляваць*, *адчыняць*. Яны маюць формы трох часоў – цяперашняга, прошлага, будучага складанага: *пішу*, *пісаў*, *буду пісаць*.

Закончанае трыванне маюць дзеясловы, у якіх заключана ўказанне на абмежаванне дзеяння, яго вынік: *намаляваць*, *адчыніць*, *насыпаць*. Яны маюць формы толькі двух часоў – будучага простага і прошлага: *зраблю*, *прачытаю*; *зрабіў*, *прачытаў*.

Дзеясловы закончанага і незакончанага трывання, лексічнае значэнне якіх супадае, утвараюць трывальныя пары. Такія дзеясловы адрозніваюцца толькі граматычна, а лексічнае значэнне застаецца нязменным: *рашаць* – *рашыць*, *выпісваць* – *выпісаць*, *чытаць* – *прачытаць*.

Дзеясловы незакончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў закончанага трывання з дапамогай суфіксаў: *завязаць* – *завязваць*, *атрымаць* – *атрымліваць*, *параўнаць* – *параўноўваць*; шляхам чаргавання гукаў: *стамляць* – *стаміць*; змены націску: *выразаць*, *выклікаць*; ад іншых асноў: *узяць* – *браць*, *легчы* – *класціся*.

У сваю чаргу, дзеясловы закончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў: *рашаць* – *рашыць*, *грукаць* – *грукнуць*; прыставак: *бялець* – *пабялець*, *рэзаць* – *адрэзаць*; шляхам чаргавання гукаў: *зніжаць* – *знізіць*; змены націску: *адкідаць*, *вымяраць*; ад іншых асноў: *шукаць* – *знайсці*, *гаварыць* – *сказаць*.

Некаторыя дзеясловы маюць толькі адну форму трывання: *сядзець*, *існаваць*, *настаўнічаць*, *важнічаць* (незакончанае трыванне), *ачнуцца*, *пабалаваць* (закончанае трыванне). Гэта **няпарныя дзеясловы**, або **аднатривальныя**. Да аднатривальных дзеясловаў адносяцца дзеясловы незакончанага трывання на *-нічаць* (*прысутнічаць*, *удзельнічаць*, *капрызнічаць* і інш.), а таксама дзеясловы з прыстаўкай *па-* (*пакашліваць*, *паглядваць*, *пастукваць* і інш.). Да аднатривальных дзеясловаў адносяцца дзеясловы закончанага трывання з прыстаўкамі *за-*, *па-* са значэннем

пачатку дзеяння (*зазвініць, засмяцца, пабегчы, паляцець* і інш.) і дзеясловы з прыстаўкамі *ад-, пера-* са значэннем завершанасці дзеяння (*адгаварыць, перагаварыць* і інш.).

Дзеясловы закончанага трывання маюць значэнне імгненнага дзеяння і працэсу і выключаюць паняцце працягласці: *расплакацца, рвануцца, хлынуць*. Некаторыя дзеясловы закончанага трывання маюць значэнне цэласнасці працэсу: *нагуляцца, наглядзецца, навойкаць*.

Дзеясловы, якія абазначаюць пастаяннасць, бесперапыннасць дзеяння ці маюць дадатковае значэнне шматкратнасці, перапынку ў дзеянні, бываюць толькі незакончанага трывання: *дзейнічаць, перастуквацца, разгульваць*.

Не ўтвараюць формаў закончанага трывання дзеясловы, якія выконваюць функцыю звязкі: *быць, даводзіцца, значыць, з'яўляцца, лічыцца*, а таксама мадальныя дзеясловы: *жадаць, хацець, спадзявацца*.

Некаторыя дзеясловы могуць сумяшчаць значэнні незакончанага і закончанага трыванняў: *Мы пачалі **нармалізаваць** абстаноўку ў краіне. Неабходна **нармалізаваць** літаратурнае вымаўленне*. Такія дзеясловы адносяцца да **двухтрывальных**. Яны ўтвараюцца ад запазычаных (часцей за ўсё) і незапазычаных асноў пры дапамозе суфіксаў: **-ава(-ява-)**: *адрасаваць* ← *адрас*, *кальцаваць* ← *кальцо*; **-ізава(-ызава-)**: *нармалізаваць* ← *нармалізацыя*, *канкрэтызаваць* – *канкрэтызацыя*; **-ірава-**: *прэміраваць* – *прэмія*.

Канкрэтнае значэнне такіх двухтрывальных дзеясловаў вызначаецца ў кантэксце: *Ён толькі што ігнараваў думку калектыву. – Ён заўсёды ігнараваў думку калектыву*.

Асобныя дзеясловы паслядоўна далучаюць прыстаўкі і суфіксы, утвараючы ступенныя пераходы з аднаго трывання ў другое: *рэзаць* – *абрэзаць* – *абрэзваць* – *наабрэзваць*; *пісаць* – *запісаць* – *запісваць* – *пазапісваць*. Такі спосаб называецца ступенным утварэннем трыванняў. Вылучаем тры ступені ўтварэння трыванняў:

1) пры дапамозе прыстаўкі ад беспрыставачнага дзеяслова незакончанага трывання ўтвараецца дзеяслоў закончанага трывання: *чытаць* – *перачытаць*;

2) ад утворанага прыставачнага дзеяслова закончанага трывання з дапамогай суфікса ўтвараецца дзеяслоў незакончанага трывання: *перачытаць* – *перачытваць*;

3) ад утворанага прыставачнага дзеяслова незакончанага трывання з дапамогай прыстаўкі *па-* ці *на-* ўтвараецца дзеяслоў незакончанага трывання: *перачытваць* – *паперачытваць*.

Група дзеясловаў са значэннем руху, перамяшчэння мае асаблівасці ў выражэнні катэгорыі трывання. Такія дзеясловы маюць форму

незакончанага трывання, але яны своеасабліва групуюцца ў парныя адносіны: *бегчы – бегаць, плыць – плаваць*.

Першы дзеяслоў у такой пары абазначае лінейны рух, які адбываецца ў адным пэўным напрамку. Гэта дзеяслоў лінейнага руху, ці някратны.

Другі дзеяслоў абазначае або бесперапынны рух, накіраваны ў розныя бакі, або перарывісты рух у адным напрамку. Гэта дзеяслоў нелінейнага руху, ці кратны.

Катэгорыя ладу дзеяслова, утварэнне форм

Граматычнае значэнне ладу дзеяслова паказвае на адносіны абазначанага дзеясловам дзеяння да рэчаіснасці. Дзеянне можа ўспрымацца як рэальнае, як пажаданае ці як магчымае. У залежнасці ад гэтага вылучаюцца тры лады дзеясловаў: абвесны, загадны і ўмоўны лад.

Дзеясловамі абвеснага ладу абазначаюцца рэальныя дзеянні, якія або сцвярджаюцца, або адмаўляюцца: *Вада імчыць справа і злева ад мяне, ірвецца ў бухту, разбіваецца аб скалы* (У. Караткевіч). *Сяргей не спыніўся, не паверыў у абманлівую ўвагу і спагадлівасць...* (У. Рубанаў). Гаворачая асоба сцвярджае ці адмаўляе наяўнасць дзеянняў у цяперашнім, прошлым ці будучым часе: *Мора выклікае буйныя пачуцці: адвагу, прагу подзвігу, імкненне ў новыя далечы* (І. Навуменка). *На крутым высокім беразе дзяўчына спынілася, збегла з кручы да вады і яшчэ раз азірнулася...* (У. Краўчанка). – *Гадоў у іх не спытаеш, – адказаў дзед* (А. Асіпенка).

Дзеясловы абвеснага ладу маюць формы часу, асобы і ліку. Граматычнымі паказчыкамі абвеснага ладу з'ўляюцца асабовыя і родавыя канчаткі, а таксама суфікс *-л-(-ў-)*. Толькі дзеясловам абвеснага ладу ўласцівы граматычныя формы ўсіх трох часоў: цяперашні, будучы, прошлы.

Загадны лад выражае пабуджэнне да дзеяння, загад, патрабаванне, заклік, параду, просьбу: *выканай практыкаванне, прынясіце шывіткі*.

Дзеясловы загаднага ладу маюць формы асобы і ліку. Пабуджэнне заўсёды накіравана гаворачай асобай да іншай асобы, а таксама да неадушаўлёнага прадмета, калі ён усведамляецца як жывая істота, таму загадны лад не мае формы 1-ай асобы адзіночнага ліку.

Формы загаднага ладу ўтвараюцца ад асновы дзеясловаў цяперашняга ці будучага простага часу.

Сістэма формаў загаднага ладу складаецца з пяці форм.

Форма 2-ой асобы адзіночнага ліку загаднага ладу ўтвараецца ад асновы дзеясловаў цяперашняга (будучага простага) часу з дапамогай суфіксаў *-і (-ы)* ці *нулявога суфікса*: *прынясі, малюй, кінь, нарэж, сцеражы*. Формы з суфіксам *-і (-ы)* звычайна бываюць пры націску на

суфіксе і без націску на суфіксе, але пры збегу зычных: *бяры, глядзі, лічы, напішы, пырсні*. Ненаціскны суфікс *-і (-ы)* маюць дзеясловы, у складзе якіх ёсць прыстаўка *вы-*: *вымачы, выйдзі, вынесі, выпішы*.

У некаторых аднаскладовых дзеясловах форма 2-ой асобы адзіночнага ліку загаднага ладу ўтвараецца своеасабліва: *льюць – лі, п'юць – пі, уюць – ві, б'юць – бі*.

Калі ў 2-ой асобе адзіночнага ліку загаднага ладу націск падае на аснову, то ўжываецца *нулявы суфікс*: *прысядзь, прыходзь, прынось*.

Форма 2-ой асобы множнага ліку ўтвараецца пры дапамозе постфікса *-це*, які далучаецца да формы 2-ой асобы адзіночнага ліку: *прынясіце, падкіньце, падайце, напішыце, прачытайце, наліце, папіце*.

Формы 2-ой асобы ўтвараюцца ад дзеясловаў як закончанага, так і незакончанага трывання. Калі такія формы ўжываюцца з адмоўем, то загадны лад ад дзеясловаў незакончанага трывання выражае забарону: *Не бяры з яго прыклад; Сам у лес не хадзі*, а ад дзеясловаў закончанага трывання – перасцярогу: *Не забудзьце пра кансультацыю да экзамену*.

Формы 1-ай асобы множнага ліку маюць значэнне сумеснага дзеяння. Яны ўтвараюць ад асновы цяперашняга часу шляхам далучэння канчаткаў *-ем(-эм,-ам), -ім (-ым)*: *пішам, нясем, чытаем, бярем; прагаворым, вырасім*, прычым важную ролю тут адыгрывае інтанацыя.

Форма 1-ай асобы множнага ліку загаднага ладу можа выражацца апісальна: спалучэннем часціцы *давай* з формай будучага простага (або складанага) часу ці інфінітыва: *давай пісаць, давай будзем пісаць, давай прынясём*.

Формы 3-яй асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу заўсёды складаныя (аналітычныя). Яны ўтвараюцца спалучэннем часціцы *хай (няхай)* з формамі 3-яй асобы адзіночнага ці множнага ліку цяперашняга або будучага простага часу абвеснага ладу, якія ў гэтых злучэннях не маюць часавага значэння: *няхай чытае, хай прыходзіць, няхай прыносяць, хай праспяваюць*.

Значэнне загаднага ладу можа выражацца і іншымі сродкамі, напрыклад, інфінітывам: – *Перамяніць пазіцыю!* – *коратка загадаў камандзір*.

Часам значэнне загаднага ладу набываюць дзеясловы прошлага часу абвеснага ладу: *Ну, пайшлі, дзяўчаткі!*

Сустракаюцца такія канструкцыі, якія выражаюць загад, аднак дзеяслоў зусім адсутнічае: *За работу! Шпрыц! На вуліцу!*

Умоўны лад дзеяслова можа выражаць наступныя значэнні:

– пажаданасць дзеяння: *Паехаў бы ты дахаты!* Формай, сінанімічнай умоўнаму ладу, выступае інфінітыў з часціцай *бы*: *Паехаць бы цяпер дахаты!* Канструкцыі з інфінітывам выражаюць больш настойлівае, больш

моцнае імкненне да ажыццяўлення дзеяння, чым формы ўмоўнага ладу;

– значэнне магчымасці дзеяння пры пэўных умовах. Форма ўмоўнага ладу выкарыстоўваецца для выражэння залежнасці дзеяння ад якіх-небудзь знешніх ці ўнутраных прычын або ад іншых дзеянняў: *Без тваёй дапамогі я не змог бы дабрацца дахаты;*

– выражэнне парады, просьбы ці пажадання. Дзеяслоў у форме ўмоўнага ладу выражае пабуджэнне ў мяккай, але катэгарычнай форме. Пры гэтым узнікаюць розныя адценні мадальных значэнняў: шкадаванне пра тое, што дзеянне не было здзейснена, пажаданне, каб яно наступіла, і інш. Загадны лад выражае больш катэгарычнае пабуджэнне да дзеяння: – *Прынясіце ёй вады! – Прынеслі б ёй вады!* Умоўны лад можа выражаць катэгарычны загад ці патрабаванне, калі выкарыстоўваецца часціца *каб*: *Каб не было ніякіх размоў! Каб заўтра работу прынеслі!*;

– уступальнае значэнне. Умоўны лад можа выкарыстоўвацца ў складаназалежных сказах з даданай акалічнаснай уступкі. У гэтых выпадках дзеяслоў называе такое дзеянне, якое адбываецца як бы насуперак чаканню. У такіх сказах выкарыстоўваюцца злучальныя словы з часціцай *бы (б)*: *Дзе б вы ні былі, што б ні рабілі, заўсёды старайцеся пасля сябе пакінуць добрую памяць* (А. Гусеў).

Дзеясловы ўмоўнага ладу не маюць формаў часу і асобы, характарызуюцца катэгорыямі роду, ліку, трывання і абазначаюць ірэальныя дзеянні.

Формы ўмоўнага ладу ўтвараюцца шляхам далучэння да простых формаў прошлага часу часціцы *бы (б)*, якая з’яўляецца граматычным паказчыкам умоўнага ладу. Часціца *бы* ўжываецца пасля дзеяслоўнай формы мужчынскага роду ці слоў, што канчаюцца на зычны гук (*прынёс бы, схадзіў бы*), а яе варыянт *б* – пасля дзеяслоўных формаў жаночага і ніякага роду адзіночнага ліку і формаў множнага ліку, зваротных дзеясловаў, а таксама пасля іншых слоў, што канчаюцца на галосны гук (*прынесла б, расло б, прынеслі б, насмяяліся б*).

Дзеяслоў заўсёды мае формы абвеснага і ўмоўнага ладу, але не заўсёды рэальна існуюць формы загаднага ладу. Формы загаднага ладу не ўтвараюцца ад безасабовых дзеясловаў (*світаць, вечарэць, цямнець*) і дзеясловаў, што характарызуюць дзеянні неадушаўлёных прадметаў: *булькаць, кіпець, цячы*. Прыведзеныя прыклады сведчаць, што катэгорыя ладу звязана з семантыкай слова.

Дзеясловы аднаго ладу могуць ужывацца ў значэнні другога: *Сёння пойдзеш на хлеб ты; Едзем на возера!* (дзеяслоў абвеснага ладу ўжываецца ў значэнні загаднага); *А ён вазьмі ды і зрабі гэту працу* (дзеяслоў загаднага ладу ўжываюцца ў значэнні абвеснага ладу); *Паспаў бы ты пасля начной змены!* (дзеяслоў умоўнага ладу ўжываецца ў значэнні загаднага); *Куды ні*

глянь – усюды кініць праца (дзеяслоў загаднага ладу ўжываецца ў значэнні ўмоўнага).

Катэгорыя часу дзеяслова

Час – граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяння да моманту гутаркі. Дзеянне, што адбываецца падчас гутаркі, выражаецца дзеясловамі цяперашняга часу, да моманту гутаркі – дзеясловамі прошлага часу, пасля моманту гутаркі – дзеясловамі будучага часу.

Час, выражаны ў дзеяслоўных формах па адносінах да моманту гутаркі, называецца **абсалютным часам**. **Адносным часам** дзеяслоўнай формы называецца час, які вызначаецца ў гэтай форме не момантам гутаркі, а суадносінамі з часам другога дзеяння: *пісаў, што працуе ў школе* (цяперашні час дзеяслова *працуе* ўказвае на супадзенне часу дзеяння не з момантам гутаркі, а з часам дзеяння, выражанага дзеясловам *пісаў*).

Катэгорыя часу цесна звязана з катэгорыяй трывання. Дзеясловы незакончанага трывання выступаюць у формах цяперашняга, прошлага і будучага складанага часу (*малюе, маляваў, будзе маляваць*), дзеясловы закончанага трывання – у формах прошлага і будучага простага часу (*намаляваў, намалюе*). Марфалагічная катэгорыя часу ўласціва толькі дзеясловам абвеснага ладу. Загадны і ўмоўны лад формаў часу не маюць.

Формы цяперашняга часу ўтвараюцца шляхам далучэння да дзеяслоўнай асновы цяперашняга часу асабовых канчаткаў дзеяслова. Адрозненні ў канчатках дзеяслова звязаныя з тыпам спражэння: *піш-ам, вяж-ам* (1 спражэнне), *гавор-ым, соч-ым* (2 спражэнне).

У сістэму формаў цяперашняга часу ўваходзяць тры асабовыя формы адзіночнага ліку і тры асабовыя формы множнага ліку. Паказчыкамі асобы і ліку з’яўляюцца канчаткі, якія адначасова лічацца і паказчыкамі часавага значэння.

Цяперашні час маюць толькі дзеясловы незакончанага трывання. Дзеясловы незакончанага трывання ў цяперашнім часе могуць абазначаць дзеянні працяглыя і паўторныя, якія адбываюцца ў момант гутаркі.

У сучаснай беларускай мове адрозніваюць два асноўныя віды значэнняў цяперашняга часу:

– **уласна цяперашні**, ці **цяперашні актуальны**, адносіць дзеянне да канкрэтнай маўленчай сітуацыі. Да яго можна паставіць пытанне *Што ты (ён, яна) зараз (у гэты момант) робіш (робіць)?* ці *Што зараз (у гэты момант) адбываецца?: На вуліцы ідзе дождж. Выкладчык зараз чытае лекцыю, а студэнты яе слухаюць;*

– **няўласна цяперашні**, ці **цяперашні неактуальны**, які абазначае дзеянне, не дастасаванае да пэўнага часу, не абмежаванае часам: *Беларусь*

мяжуе з *Літвой*. Цяперашні неактуальны мае значэнне пастаянных адносін: *Вёску акружае лес*; або значэнне цяперашняга абстрактнага, калі называецца дзеянне ці звычайнае, ці паўтаральнае: *Ідучы раницай на заняткі, я заўсёды сустракаю гэтага чалавека*.

Няўласна цяперашні час характэрны для прыказак, прымавак, загадак, крылатых выслоўяў: *Усіх нас корміць, а есці не просіць. Увосень за стол просім. У лес дроў не возяць*.

Дзеясловы прошлага часу абазначаюць дзеянне, якое адбывалася ці адбылося да моманту гутаркі. Значэнні прошлага часу звязаны з трываннем дзеясловаў. Дзеясловы незакончанага трывання ў прошлым часе называюць працяглыя ці паўторныя дзеянні, указваюць на сам факт дзеяння, якое адбывалася ў мінулым: *чытаў, маляваў*. Зусім іншыя значэнні перадаюць дзеясловы закончанага трывання ў прошлым часе. Гэтым дзеясловам уласцівае значэнне выніку, завершанасці дзеяння: *прачытаў, купіў*.

Прошлы час дзеясловаў закончанага трывання мае некалькі значэнняў:

– завершанасць дзеяння ў мінулым: *Дзяўчына назбірала поўны фартух няхітрых палявых красак...* (У. Краўчанка);

– паслядоўнасць завершаных дзеянняў, змену аднаго такога дзеяння іншым: *На крутым высокім беразе дзяўчына спынілася. Азірнулася яшчэ раз і збегла з кручы да вады* (У. Краўчанка);

– захаванне ў цяперашнім часе выніку завершанага дзеяння: *Паглядзі: якая прыгажосць на лузе легла!*

Дзеясловы прошлага часу маюць формы мужчынскага, жаночага і ніякага роду (*жыў, жыла, жыло* і інш.), закончанага і незакончанага трывання (*рабіў – зрабіў*).

Формы прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пры дапамозе суфікса *-л(-ў)*, а ў некаторых выпадках – пры дапамозе *нулявога суфікса*: *прачытаў, парайла, расло, прынеслі, вымак, высах*.

У формах прошлага часу няма фармальнага паказчыка асобы. У адзіночным ліку формы прошлага часу маюць паказчык роду: *нулявы канчатак* у форме мужчынскага роду (*збіраў, паехаў, чытаў*), канчатак *-а* – у форме жаночага роду (*збірала, паехала, чытала*), канчаткі *-а, -о* – у форме ніякага роду (*збірала, паехала, жыло*). У множным ліку – канчатак *-і* (*збіралі, паехалі, чыталі, жылі*).

Ад дзеясловаў, аснова інфінітыва якіх канчаецца на зычныя гукі *-з* і *-с*, форма мужчынскага роду адзіночнага ліку ўтвараецца *нульсуфіксальным* спосабам: *рос, прывёз, нёс, пагрыз, поўз*. Пры дапамозе нулявога суфікса ўтвараецца форма прошлага часу і ад іншых дзеясловаў, якія ў неазначальнай форме маюць суфікс *-ці*: *цериці – цёр, памерці – памёр*.

Гэтым жа спосабам утвараецца форма мужчынскага роду адзіночнага ліку і ад дзеясловаў, якія ў інфінітыве маюць суфікс *-чы*, прычым у прошлым часе аднаўляецца гук [к], калі ў неазначальнай форме суфіксу *-чы* папярэднічае галосны гук ці [ў]: *валачы – валок, сячы – сек, пячы – пёк, таўчы – тоўк*.

Дзеясловы з суфіксам *-ну-*, якія абазначаюць стан, часцей за ўсё ўтвараюць форму прошлага часу мужчынскага роду без гэтага суфікса: *сохнуць – сох, мокнуць – мок, мерзнуць – мёрз, пракіснуць – пракіс, павіснуць – павіс, прагоркнуць – прагорк, знікнуць – знік, глухнуць – глух, замоўкнуць – замоўк, пахнуць – пах, адвыкнуць – адвык, чахнуць – чах, гаснуць – гас* і інш.

Нульсуфіксальным спосабам утвараецца форма мужчынскага роду адзіночнага ліку і ад дзеясловаў з асновай інфінітыва на *-г*: *бегчы – бег, стрыгчы – стрыг, зберагчы – збярог, сцерагчы – сцярог*.

Беларускай літаратурнай мове ўласціва і складаная форма прошлага часу (*паехаў быў*). У складаную форму ўваходзіць асноўны дзеяслоў (закончанага трывання) у спалучэнні з дапаможным дзеясловам *быць*, які ставіцца ў той жа родавай і лікавай форме, што і асноўны, дапасуючыся да яго. Такая форма прошлага часу захавалася ў нашай мове са старажытнага перыяду.

Складаная форма прошлага часу выкарыстоўваецца, калі неабходна выказаць даўно мінулае дзеянне, якое адбылося раней за іншае, або дзеянне, якое пачалося ці магло пачацца, але перапынілася іншым дзеяннем. Абодва дзеясловы складанага прошлага часу змяняюцца па ліках, а ў адзіночным ліку – па родах.

Канфігурацыя гэтай формы ў мужчынскім родзе такая: асноўны дзеяслоў + быў (дапаможны дзеяслоў можа стаяць як пасля асноўнага, так і перад ім): *Памятаю, як адзін з карэспандэнтаў, запытаўшы Коласа тут жа на двары аб тым, над чым зараз працуе паэт, зусім разгубіўся быў, пачуўшы жартоўны адказ: – А хіба, браток, не бачыш – дровы сяку!* (М. Лынькоў). У жаночым родзе: асноўны дзеяслоў + была: *Прызба на самыя вокны **зарасла была** лебядою і лопухам* (К. Чорны). У ніякім родзе: асноўны дзеяслоў + было: *Усё далей адпльвала тое, што **было з’явілася там, у накой, за ўспамінамі*** (П. Галавач). У множным ліку: асноўны дзеяслоў + былі: *Каб мір зберагчы, мы **згадзіліся былі** на унію* (У. Караткевіч); ***перайшлі былі*** (Я. Колас).

Хоць у сучаснай беларускай літаратурнай мове, як відаць з прыведзеных прыкладаў, прошлы складаны час паслядоўна выкарыстоўваецца аўтарамі ў яго нарматыўнай форме, аднак іншы раз у друку можна сустрэць і памылковыя ўжыванні: «пачалі было», «памкнуўся было», «прыціснулі было», «сустрэў было».

Ужываюцца складаныя формы прошлага часу ў гутарковай мове і ў мове мастацкай літаратуры.

Будучы час выражае дзеянне, якое будзе адбывацца ці адбудзецца пасля моманту гутаркі. Форма дзеясловаў будучага часу рэалізуецца як сінтэтычнымі сродкамі (будучы прасты: *напішу, прачытаю* і інш.), так і аналітычнымі (будучы складаны: *буду пісаць, буду чытаць* і інш.). Формы складанага будучага часу называюць дзеянні працяглыя, незавершаныя ці паўтаральныя, а формы простага будучага называюць дзеянні закончаныя, прычым гэтыя дзеясловы часта ўказваюць на вынік дзеяння ў будучым: *Летам я буду чытаць новую кнігу. Летам я прачытаю новую кнігу.*

Будучы прасты час (дзеясловы закончанага трывання) мае тыя самыя канчаткі, што і цяперашні (дзеясловы незакончанага трывання): *прачытаю – чытаю, прачытаем – чытаем, прачытаеш – чытаеш, прачытаеце – чытаеце, прачытае – чытае, прачытаюць – чытаюць.*

Формы будучага складанага часу ўтвараюцца шляхам спалучэння асабовай формы дзеяслова *быць* з інфінітывам спрагальнага дзеяслова незакончанага трывання: *буду вырашаць, будзеш вырашаць, будзе вырашаць, будзем вырашаць, будзеце вырашаць, будуць вырашаць.* Дапаможны дзеяслоў *быць* у спалучэнні з інфінітывам страціў сваё лексічнае значэнне і мае толькі граматычнае значэнне часу і служыць для абазначэння формаў асобы і ліку.

У цэлым дзеяслоўныя формы часу з'яўляюцца суадноснымі з рэальным часам, хаця ў пэўных кантэкстах і сітуацыях магчымы ўжыванні адных форм у значэнні іншых:

– цяперашні час: а) у значэнні прошлага: *Еду я ўчора на дарозе;* б) у значэнні будучага: *Заўтра едем на экскурсію;*

– будучы час: а) у значэнні прошлага: *Прынясе, бывала, дзед поўны кошык грыбоў;* б) у значэнні цяперашняга: *Папрашу захоўваць цішыню. Нешта я часопіса ніяк не знайду;*

– прошлы час: а) у значэнні будучага: *Ну, я пайшоў;* б) у значэнні цяперашняга пры адмаўленні: *Заўсёды ён так: нічога не бачыў, нічога не чуў.*

Катэгорыя асобы і ліку дзеяслова.

Безасабовыя дзеясловы

Катэгорыя асобы ўказвае на адносіны дзеяння, абазначанага дзеясловам, і суб'екта дзеяння да гаворачай асобы.

Катэгорыя асобы ўласціва дзеясловам цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу і дзеясловам загаднага ладу. Формы прошлага часу абвеснага ладу і формы ўмоўнага ладу не маюць марфалагічных

паказчыкаў асобы. Марфалагічнымі сродкамі выражэння асобы з'яўляюцца асабовыя канчаткі дзеясловаў. Гэтыя ж канчаткі адначасова паказваюць і на лік дзеясловаў.

Дзеяслоў мае формы трох асоб адзіночнага і множнага ліку.

Першая асоба паказвае, што ўтваральнікам дзеяння з'яўляецца сама гаворачая асоба: я *малюю, чытаю, пішу*. Першая асоба адзіночнага ліку ў некаторых выпадках служыць для абазначэння абагульненага суб'екта: *Чужую бяду рукамі развяду*.

Другая асоба паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца суб'ект-суб'еднік: ты *разумееш, пішаеш, вырашаеш*. Гэтая асоба часта ўжываецца ў абагульненым значэнні: *З песні слова не выкінеш*. Таксама другая асоба адзіночнага ліку можа абазначаць дзеянні і самога суб'екта (1 асоба): *Устанеш, бывала, раненька, схопіш вуды і бяжыш на рэчку*.

Трэцяя асоба паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца асоба ці прадмет, пра якую (які) ідзе гаворка: ён *разумее, піша, расце*.

Форма трэцяй асобы можа ўжывацца ў значэнні другой асобы адзіночнага ліку: *Вечна сам не здагадаецца!*; у няпэўна-асабовым значэнні: *Хто пытае, той не блудзіць*.

Першая асоба множнага ліку абазначае сумеснае дзеянне гаворачай асобы і іншых асоб: мы *разумеем, пішам, ведаем*. Акрамя гэтага, гэтая форма ўжываецца ў значэнні другой асобы адзіночнага ліку: *Як мы сябе сёння адчуваем?*; у абагульнена-асабовым значэнні: *Увосень за стол просім*; у значэнні першай асобы адзіночнага ліку з адценнем жартаўлівасці: *А зараз паспрабуем падняцца*; у значэнні аўтарскага «я»: *Пакажам гэта на прыкладах*.

Другая асоба множнага ліку абазначае сумеснае дзеянне суб'едніка і іншых асоб: вы *рашаеце, пішаце, ведаеце*. Гэтая форма можа таксама ўжывацца ў значэнні другой асобы адзіночнага ліку: *Праходзьце!*; з абагульнена-асабовым значэннем: *Перайшоўшы поле, вы апыняцеся ў лесе*.

Трэцяя асоба множнага ліку абазначае сумеснае дзеянне некалькіх асоб або прадметаў: яны *разумеюць, пішуць, ведаюць*. Гэтая форма можа ўжывацца ў няпэўна-асабовым значэнні: *Па радыё штодзень наведваюць пра змену надвор'я*; у абагульнена-асабовым значэнні: *Шануй людзей, то і цябе пашануюць*.

Невялікая група дзеясловаў не мае формаў першай і другой асобы адзіночнага і множнага ліку: *зелянець, бялець, святлець* і інш., якія маюць значэнне 'выдзяляцца пэўным колерам', а таксама дзеясловы *сплюшчыцца, набухнуць, распаўсюджвацца, разрасціся, цяліцца, парасіцца, жарабіцца, таяць, кіпець, прыгарэць, бляць* і інш., што абазначаюць дзеянні, утваральнікам якіх не можа быць асоба. Аднак ад гэтых дзеясловаў магчыма пераноснае ўжыванне формаў 1-ай і 2-ой асоб адзіночнага і

множнага ліку: *Чаго ты кіпіш? Без цябе разбярцуца, хто вінаваты* (А. Бажко).

У сучаснай беларускай мове вылучаецца асобная група **безасабовых дзеясловаў**. Такія дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое адбываецца само па сабе, без суб'екта: *мне не спіцца, яму нездаровіцца*. У сказах з такімі дзеясловамі не можа быць дзейніка. Безасабовыя дзеясловы выступаюць у ролі выказнікаў у аднасастаўных безасабовых сказах і маюць формы:

– 3-й асобы адзіночнага ліку ліку цяперашняга ці будучага простага часу абвеснага ладу (значэння ліку і асобы гэтыя дзеясловы не маюць): *світае, будзе світаць*;

– ніякага роду адзіночнага ліку прошлага часу: *світала*;

– умоўнага ладу: *світала б; пацяплела б*;

– інфінітыва: *пачало цягнуць, стала святлець*.

Такім чынам, безасабовыя дзеясловы маюць усечаную парадыгму: яны не змяняюцца па асобах, ліках і родах, не маюць формаў загаднага ладу, дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў. Іх парадыгма ўключае толькі інфінітыў, дзве ці тры формы часу і адну форму ўмоўнага ладу (усяго 4–5 словаформаў): *пачало вечарэць, вечарэе, вечарэла, будзе вечарэць, вечарэла б*.

Безасабовыя дзеясловы не маюць роду і ліку, не змяняюцца па асобах.

Безасабовыя дзеясловы абазначаюць:

– з'явы прыроды: *марозіць, днее, вечарэе, захаладала*;

– фізічныя і фізіялагічныя працэсы і адчуванні: *пярышыць, шчыміць, не верыцца*;

– псіхічныя перажыванні: *думаецца, ;*

– магчымасць, неабходнасць дзеяння: *удаецца, спатрэбіцца*;

– дзеянне невядомай або стыхійнай сілы: *замяло, нясе*.

Безасабовыя дзеясловы могуць быць зваротныя і незваротныя: *вечарэе, змяркаецца*.

Незваротныя безасабовыя дзеясловы маюць дзве разнавіднасці: 1) уласна безасабовыя дзеясловы: *вечарэе*; 2) асабовыя дзеясловы ў безасабовым ужыванні: *святлее, дзьме*.

Зваротныя безасабовыя дзеясловы ў большасці выпадкаў утвараюцца ад асабовых дзеясловаў (часцей за ўсё непераходных) пры дапамозе постфікса *-ся*: *не спіць – не спіцца*. Вылучаюцца наступныя разнавіднасці зваротных безасабовых дзеясловаў: дзеясловы з безасабовым значэннем, якія не маюць адпаведнікаў у групе асабовых дзеясловаў: *змяркаецца, распагоджваецца*; безасабовыя дзеясловы, якія супадаюць па форме з асабовымі: *збіраецца, жывеца*.

Такім чынам, сярод безасабовых дзеясловаў вылучаюцца:

– уласна безасабовыя дзеясловы: *світае, змяркаецца*;

– безасабовыя дзеясловы, утвораныя ад асабовых пры дапамозе

постфікса *-ца (-цца)*: *хочацца, думаецца, не сядзіцца*;

– асабовыя дзеясловы, якія ўжываюцца са значэннем безасабовых: *Пахне мёдам*. Асабовыя дзеясловы ў безасабовым ужыванні страчваюць формы змянення і застываюць у форме 3-й асобы адзіночнага ліку ці ў форме прошлага часу ніякага роду: *вецер вые. – У коміне вые*. Асабовых дзеясловаў, якія могуць выкарыстоўвацца ў безасабовым значэнні, значна больш, чым дзеясловаў уласна безасабовых. Такія дзеясловы могуць абазначаць з’явы прыроды, стыхійныя з’явы і стан навакольнага асяроддзя (*трохі пасвятлела*), псіхічны і фізічны стан жывых істот (*заклала вушы, пацямнела ў вачах*), пачуццёвыя ўспрыманні і адчуванні (*павеяла сырасцю, пахла сенам*), дзеянні нерэальных сіл (*яго ўносіла ў мінулае*), дзеянні невядомых сіл шляхам выкарыстання нейкага сродку (*ветрам зваліла дрэва*).

Звернем увагу на розную ролю афікса *-ца(-цца)* ва ўтварэнні безасабовых дзеясловаў:

1) *-ца (-цца)* можа ўваходзіць у структуру ўласна безасабовых дзеясловаў, якія без постфікса не ўжываюцца: *змяркаецца, нездаровіцца* і інш.;

2) постфікс можа ўваходзіць у структуру асабовага дзеяслова, які ўжыты ў безасабовым значэнні, г. зн. да ўтварэння безасабовасці постфікс не мае ніякіх адносін: *засталося, застаецца, (не) даносілася, (не) даносіцца*;

3) постфікс з’яўляецца сродкам утварэння менавіта безасабовага дзеяслова: *думаецца, хочацца*.

У беларускай мове ў дзеяслове няма безасабовых канчаткаў, таму безасабовыя і асабовыя формы 3-й асобы адзіночнага ліку ці формы прошлага часу ніякага роду ўтвараюць марфалагічныя амонімы.

Катэгорыя ліку выражае адносіны дзеяння да аднаго ці некалькіх суб’ектаў.

Формы адзіночнага ліку выражаюць суаднесенасць дзеяння з адным яго ўтваральнікам: *пішу, пішаеш, піша*. Формы множнага ліку паказваюць на суаднесенасць дзеяння больш чым з адным утваральнікам: *пішам, пішаце, пішучь*.

Утваральнікам дзеяння можа быць асоба (формы першай, другой, трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку) ці прадмет (формы трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку).

Граматычнымі сродкамі выражэння катэгорыі ліку ў дзеясловах цяперашняга і будучага простага часу абвеснага ладу і ў дзеясловах загоднага ладу з’яўляюцца асабовыя канчаткі, якія ўказваюць і на асобу, і на лік. У дзеясловах будучага складанага часу сродкам выражэння ліку з’яўляюцца асабовыя канчаткі дапаможнага дзеяслова: *буду пісаць, будзем*

пісаць.

У дзеясловах прошлага часу абвеснага ладу і ў дзеясловах умоўнага ладу для перадачы значэння адзіночнага ліку выкарыстоўваюцца родавыя канчаткі (*нулявы канчатак* – для мужчынскага роду, канчатак *-а* – для жаночага роду, канчатак *-о* (пад націскам), канчатак *-а* (не пад націскам) – для ніякага роду), а для перадачы множнага ліку – канчатак *-і*: *жыў, жыла, жыло, жылі*.

У безасабовых дзеясловаў адсутнічае катэгорыя ліку, бо няма супрацьпастаўлення адзіночны/множны лік; яны ўжываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку.

Катэгорыя ліку з’яўляецца граматычнай, бо не заўсёды адпавядае рэальнаму ліку, напрыклад, пры ўжыванні ветлівага *Вы*, пры апусканні ў маўленні асобы выказвання (*вам тэлефанавалі, табе гаварылі* і інш.).

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Што такое катэгорыя стану?
2. У чым праяўляецца сувязь катэгорыі стану з пераходнасцю дзеясловаў?
3. Што такое катэгорыя трывання дзеясловаў?
4. Якія існуюць прыёмы вызначэння суадносных трывальных пар?
5. Якія дзеясловы называюцца аднатрывальнымі?
6. Назавіце групы аднатрывальных дзеясловаў незакончанага і закончанага трыванняў.
7. Якія дзеясловы адносяцца да двухтрывальных?
8. Раскрыйце асаблівасці ўтварэння трыванняў у дзеясловах руху і перамяшчэння.
9. Чаму катэгорыя ладу з’яўляецца словазменнай катэгорыяй?
10. Якія лады адрозніваюцца ў дзеясловах і якім чынам яны ўтвараюцца?
11. Назавіце выпадкі выкарыстання формы аднаго ладу дзеяслова ў значэнні другога.
12. У чым праяўляецца сувязь катэгорыі ладу з іншымі граматычнымі катэгорыямі?
13. Што выражае катэгорыя часу дзеяслова? Ці ўсе дзеясловы маюць усю парадыгму часавых формаў?
14. Якія часы ўласцівы дзеясловам і як яны вызначаюцца?
15. У якіх выпадках дзеясловы цяперашняга часу ўжываюцца ў значэнні будучага і прошлага, будучага – у значэнні цяперашняга і прошлага, прошлага – у значэнні будучага?

16. Што перадае катэгорыя асобы? Пакажыце на прыкладах сувязь катэгорыі асобы і ладу.

17. Што абазначаюць безасабовыя дзеясловы? Назавіце групы безасабовых дзеясловаў паводле значэння.

18. Якія асобы мае дзеяслоў? Якія марфалагічныя сродкі выражэння асобы ведаеце?

19. Якімі сродкамі выражаецца значэнне ліку ў асабовых дзеясловах?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Вызначце значэнне стану дзеясловаў.

1. Абняліся, пацалаваліся і першае запытанне – пра дубы (І. Шамякін).
 2. Не сядзіцца ў хаце хлопчыку малому, кліча яго рэчка, цягнуць санкі з дому (Я. Колас). 3. Дзверы адчыняліся і зачыняліся (Я. Колас). 4. Пякучым болем сціснула сэрца (М. Лынькоў). 5. Гаворыш ты, што зніклі краскі, што абляцеў кляновы гай (П. Броўка). 6. Адварнулася і цяжкімі крокамі, стукаючы тоўстымі падэшвамі, выйшла з залы (Э. Ажэшка). 7. І дзіўна, гэты, здавалася б, зусім нявінны жарт пакрыўдзіў Рагойшу (І. Шамякін). 8. Гэтае купанне, часанне і прыбіранне ў чыстыя кашулі адбывалася ўсяго толькі адзін раз на тыдзень, у нядзелю, але з вялікай пунктуальнасцю (Э. Ажэшка). 9. Я памятаю той дзень, нібыта ён сёння яшчэ доўжыцца (В. Казько). 10. Ад шасэ дом аддзяляўся садам з чатырох яблынь і кустамі агрэсту і парэчак (Я. Маўр).

Заданне 2. Утварыце ад прапанаваных пераходных дзеясловаў дзеясловы залежнага стану.

Выконваць заданне, гатаваць вячэру, даследаваць праблему, збіраць грыбы, размарожваць халадзільнік, пісаць курсавую працу, заплятаць валасы, маляваць карціну, падпісаць загад, капаць бульбу, лавіць рыбу, рэцэнзаваць артыкул, кантраляваць наведванне заняткаў, фінансаваць будаўніцтва, перапрацоўваць рукапіс.

Заданне 3. Вызначце, у якіх сказах дзеясловы залежнага стану маюць творны дзейнага прадмета, у якіх – не маюць творнага дзейнага прадмета, а ў якіх – пры дзеясловах залежнага стану ёсць творны сродку дзеяння.

1. Хмара нібы расшчапілася маланкай, прагучаў магутны ўдар грому (Т. Хадкевіч). 2. Ружовымі шапкамі ўпрыгожыліся кусты шыпшыны (А. Курскоў). 3. Па рыбацкім звычаі лодкі пакідаюцца назаўсёды там, дзе

іх засцігае апошняя бяда (Я. Брыль). 4. Загоны перасякаюцца то тонкімі, то шырокімі звільнамі дарог (Я. Скрыган). 5. Жылы дрэў напоўніліся сокам, ручаі імкнуцца да ракі (П. Панчанка). 6. Зямля, стрэхі, агарод накрыліся белым покрывам (І. Грамовіч). 7. Франтон часта аздабляецца разьбой (У. Караткевіч). 8. Кашуля мела то круглы, то касы выраз, які аздабляўся вышыўкай ніткамі, пацеркамі або тасьмой (Л. Дучыц). 9. У садах сокам наліваюцца яблыкі і грушы (В. Грамыка). 10. Адноўчы раптам пасвятлее ўсё, азорыцца іскрыстай беллю (Л. Дайнека).

Заданне 4. Вызначце трыванне дзеясловаў.

Расфасаваць – расфасоўваць, размалёўваць – размаляваць, абкасіць – абкошваць, пераступіць – пераступаць, адчыніць – адчыняць, браць – узяць, збіраць – збіраць, патрапіць – патрапляць, слабець – аслабець, вылепіць – вылепліваць, несці – прынесці.

Заданне 5. У трывальных парах вызначце спосаб утварэння дзеясловаў закончанага трывання (далучэнне прыстаўкі, замена суфікса, перамяшчэнне націску, фанетычнае чаргаванне ў корані, змена асноў).

Фасаваць – расфасаваць, варыць – зварыць, зачыняць – зачыніць, цвісці – адцвісці, касіць – скасіць, стукаць – стукнуць, размалёўваць – размаляваць, разразаць – разрэзаць, дасылаць – даслаць, гаварыць – сказаць, браць – узяць, утрымліваць – утрымаць.

Заданне 6. У трывальных парах вызначце спосаб утварэння дзеясловаў незакончанага трывання.

Замалёваць – замалёўваць, абкасіць – абкошваць, адчыніць – адчыняць, пераступіць – пераступаць, перачытаць – перачытваць, сказаць – гаварыць, адабраць – адбіраць, выканаць – выконваць, скупіць – скупліваць, рашыць – рашаць, абсохнуць – абсыхаць, сарваць – зрываць.

Заданне 7. Утварыце трывальныя формы ад дзеясловаў і запішыце іх. Вызначце спосаб утварэння.

Малаціць, важыць, выпарацца, рэзаць, тачыць, пісаць, будаваць, раніць, замыкаць, аб'ядноўвацца, вячэраць, знітоўваць, унікаць, уздыхаць, вуаліраваць, пускаць, тэлеграфавать, засыпаць, знікаць, пішчаць, кукарэкаць, варажыць, ратавацца, перадаць, аднаўляць, называць.

Заданне 8. Выпішыце двухтывальныя дзеясловы.

Адрасаваць, галадаць, рапартаваць, фарміраваць, значыць, дэманстраваць, прэміраваць, адхіснуцца, рэдагаваць, хадзіць, гарантаваць, думаць, сурочыць, камандзіраваць, нармалізаваць, рэкламаваць, канкрэтызаваць, даследаваць, лімітаваць, ігнараваць, рэагаваць.

Заданне 9. Што такое ступеннае ўтварэнне трыванняў? Утварыце тывальныя формы такім спосабам ад дзеясловаў *малаціць, рэзаць, тачыць, пісаць, будаваць* і запішыце іх.

Заданне 10. Ад наступных дзеясловаў утварыце ўсе магчымыя формы загаднага ладу.

Адпачываць, пацвердзіць, пасеяць, схадзіць, дамовіцца, крыкнуць, перамагчы, скарыстаць, трымацца, ісці, сесці, сябраваць, радавацца.

Заданне 11. Ад прапанаваных дзеясловаў утварыце формы абвеснага ладу (цяперашняга, будучага і прошлага часу), затым умоўнага і загаднага ладу.

Бегчы, ехаць, будаваць, смяяцца, апрануцца, скасіць, прыняць, весяліцца, застацца, адмераць, усведамляць, заплятаць, збіраць, спыняць.

Заданне 12. Вызначце лад дзеясловаў у прапанаваных сказах.

1. Адно, што параіў бы: не закончыўшы справы, ніколі не хваліся (М. Лынькоў). 2. Ты схадзіў бы, Максімка, пераведаў бы родных (І. Шамякін). 3. Як ні старайся – усё яму дрэнна. 4. Не тапталі б вы травіцу, бераглі б яе, хадзілі б сцежкай (У. Дубоўка). 5. Я хацеў бы закончыць нашу размову (К. Крапіва). 6. – Кінуў бы ты гэта, Мар'яне, – сказаў я. – Дальбог, кінь (У. Караткевіч). 7. – Пайшлі, – сказала яна. – А то на нас звяртаюць увагу (І. Шамякін).

Заданне 13. Ад асновы будучага простага часу ўтварыце дзеясловы 2-ой асобы множнага ліку загаднага ладу. Растлумачце іх напісанне.

Прынясуць кнігі, нальюць вады, праветраць у памяшканні, падрыхтуюцца да ўрока, запішуць дамашняе заданне, разгледзяць малюнак, прыдумаюць прыклады, папіць вады.

Заданне 14. Вызначце лад дзеясловаў.

1. Буслы, буслы, ляціце дарогай прамую на зарослыя пальмамі берагі, раскажыце, што над вялікаю ракою ёсць народ, што ніколі не крыўдзіў другіх... (У. Караткевіч). 2. Давайце, юныя сябры, па дрэўцы восенню пасадзім ля кожнай лавачкі ў двары і паўз сцяжынкі ў школьным садзе (Х. Гурыновіч). 3. Няхай і паркі, і сады шумяць зялёным чуйным веццем... (Х. Гурыновіч). 4. Не шукайце красы за морамі, узбярэжжаў з крышталёвымі зорамі, – прыезджайце да нас на Полаччыну, пахадзіце яе прасторамі (Г. Бураўкін). 5. – Адгукніся, вясна, мне зязюляй з-за рэчкі... (А. Куляшоў). 6. Не сумуйце па родных балотах, прылятайце з далёкіх краін, на лугах заліўных між чароту многа знойдзеца ўтульных мясцін (М. Аўрамчык). 7. Ігар ніколі не здзівіўся б, калі б раптам перад імі паказалася шырокая плынь Дняпра (У. Шахавец).

Заданне 15. Адзначце дзеясловы, якія не маюць формы цяперашняга часу.

Аб'ездзіць, пераклеіць, параскідаць, увайсці, жартаваць, рухацца, перачытваць, чмыхнуць, расказваць, намалаціць, мроіць, паразбіваць, скручваць, скошваць, спатыкацца, уварвацца, хапануць, шпурляцца.

Заданне 16. Спішыце сказы, падкрэсліце дзеясловы прошлага часу, вызначце іх утварэнне.

1. Міця спрытна, як яшчарка, дапоўз да сярэдзіны зарасніку і не паверыў вачам: то тут, то там віднеліся вялікія шапкі грыбоў (І. Вярыга). 2. Увесь мокры ад поту, Андрэйка падхапіўся з ложка і падбег да акна (А. Корзун). 3. Хлопчык катаўся на каньках і нечакана праваліўся пад лёд (В. Хомчанка). 4. Стары змоўк, прыўзняўся, вочы яго свяціліся ціхаю радасцю (Я. Зазека). 5. Я паціху ішоў міма, а хлопчык, нібы той сланечнік, паварочваў за мной свой круглы тварык (Я. Маўр).

Заданне 17. Спішыце сказы, вызначце час, трыванне і лад дзеясловаў.

1. Ружовіцца рабіна-чараўніца: у сонца многа чырвані ўзяла. З лясоў перасяляюцца сініцы да чалавека, да яго жytла (П. Прануза). 2. Квітнее лес, дыміцца, варушачы галлём. Расінак завушніцы мігаюць серабром (М. Калачынскі). 3. Будуць печь вясёла разам з намі птушкі, з намі загамоняць павучкі і мушкі (Я. Журба). 4. Пах смалісты п'ю і не нап'юся, і пад гром птушыных галасоў да бярозы белай прыхінуся, – буду

прагна піць салодкі сок (П. Панчанка). 5. Тады да дрэў вернецца ранейшая лёгкасць, і яны нават ад лёгкага дотыку ветру зноў будуць нямоцна і супакоена шумець... (Я. Сіпакоў).

Заданне 18. Вызначце асобу і лік дзеясловаў. Акрэсліце значэнне асобы.

1. Зойдзеш у веснавы лес, убачыш пад голымі дрэвамі россыпы блакітных зорак, зачаруешся і мімаволі спынішся («Родная прырода»). 2. – Спыніцеся, не ідзіце далей у лес і ўслухайцеся (А. Кулакоўскі). 3. Міхась Іванавіч праводзіў мяне на вакзал і, развітваючыся, папрасіў: «Пакланіцеся ад мяне роднай зямлі і сябрам, усім пажадайце добра і шчасця» (С. Грахоўскі). 3. Калі гэтую зямлю ўбачыш хоць раз у жыцці, – яе не забудзеш (М. Шарай). 4. У дзіравым вядры не носяць вады (Прыказка). 5. Слязьмі гору не паможаш (Прыказка). 6. Лявоніха на пальчыках падыходзіць да дзвярэй. Не чутно, як падымае клямку і як высоўвае напалавіну сваю галаву (З. Бядуля). 7. Ляксандра прыслухоўваецца да гэтай чароўнай музыкі і плыве ціха-маркотнымі думкамі ў мінулае... (М. Зарэцкі). 8. Хмурна пазіраеш ты з сіняга туману, што лёг па краях палёў, дзе неба, спусціўшыся нізка, абнімаецца з беднаю зямлёю (Я. Колас).

Заданне 19. Спішыце сказы. Вызначце час, асобу, лік дзеясловаў.

1. Серабрыцца снег, мігацяць незлічоныя мільёны брыльянцістых іголак, вецер-кусака шчыпле за шчокі, нос. Забіраецца за каўнер, невідзімкаю прабіраецца пад кажух са сваёю халоднаю пяшчотай. Тулішся, пацягваешся, падбіраеш пад сябе ногі, да якіх вельмі ахвоч мароз са сваімі балючымі пацалункамі (М. Лынькоў). 2. Надыходзіць вечар, сінеюць снегавыя гурбы, ад бледнага месяца цягнуцца празрыстыя промні і не ззяюць, а тлеюць над лесам і полем. Сінія цені плывуць за кустамі, кладуцца ў баразёнкі, у снегавыя сумёты (М. Лынькоў). 3. Ад белізны ствалоў і золата крон на ўсё поле льецца казачнае святло (І. Шамякін). 4. Толькі часам закрываць у небе дзікія гусі, ключом пранясуцца жураўлі і схавуюцца ў сініх хвалях далёкага яснага неба (Я. Колас). 5. Плаўна носіцца ў паветры белая павуціна, сцелецца па зямлі, чапляецца за кусты і сухую траву (Я. Колас).

Заданне 20. Вызначце, формы якой асобы і ліку адсутнічаюць у прыведзеных дзеясловах. Раствлумачце прычыну адсутнасці гэтых формаў.

Вечарэць, каласіцца, абступіць, абшэрхнуць, адмокнуць, аперыцца, выбліснуць, забалоціцца, маршчыніцца, падгарэць, падсмажыцца, пазлятаць, світаць, ужывацца, хмурыцца, цурчаць, цяплець, наспець, назірацца.

Заданне 21. Адзначце сінтаксічныя канструкцыі з безасабовымі дзеясловамі.

На ўсходзе заружавела, несла пахам агурэчніку, несла на руках, перачытваю аповесць, патыхала вільгацю, бабуля парыць боб, на вуліцы парыць, перахапіла дыханне, прыходзяць уночы, сустрэнуць суседа, пацямнела ў вачах, шумела навальніца, шумела ў галаве.

Заданне 22. Знайдзіце ў сказах безасабовыя дзеясловы, дайце іх семантычную характарыстыку. Адзначце, у якіх сказах асабовыя формы дзеясловаў ужываюцца з безасабовым значэннем.

1. Пахла грыбамі і мохам... (І. Вярыга). 2. Удзень капала са стрэх, паветра вільгатнела, святлела, прасторнела ў небе (Б. Сачанка). 3. Падзьмула з поўначы халадком (Я. Колас). 4. Незадоўга перад вечарам сабралася на дождж (Т. Хадкевіч). 5. За дзень падсохла на двары і на вуліцы (І. Пташнікаў). 6. Патыхала лагоднасцю, цішынёй, асеннім спакоем (М. Паслядовіч). 7. З Нёмана пацягнула прахаладай, прыемнай свежасцю і бадзёрасцю (В. Вольскі). 8. Грымела цяпер бесперапынна... (Т. Хадкевіч). 9. Змяркалася. Паблісквала ўсюды... (Т. Хадкевіч). 10. Парыла нават раніцай (Б. Сачанка). 11. А як хораша думаецца ў зімовым лесе! (Л. Левановіч). 12. Дыхалася вольна, на ўсе грудзі (Б. Сачанка). 13. Падмарожвала ўсё больш і больш (К. Чорны). 14. Ад восені вее спакоем і невыказнай радасцю (І. Пташнікаў). 15. Хацелася павярнуць каня і ехаць назад у вёску (І. Шамякін).

Заданне 23. Згрупуйце сказы паводле таго, што абазначаюць безасабовыя дзеясловы ў іх: а) з'явы прыроды; б) фізічны ці псіхічны стан чалавека або жывой прыроды; в) магчымасць, неабходнасць дзеяння; г) дзеянне невядомай ці стыхійнай сілы.

1. Патыхнула ад акна холадам (М. Стральцоў). 2. У галаве ў дзеда Міхалікі шумела (М. Стральцоў). 3. На вышках увачавідкі пашарэла (М. Стральцоў). 4. З кожным днём цяплела на вуліцы (М. Стральцоў). 5. У галаве яго праяснела (М. Стральцоў). 6. На плошчы па-лугавому, па-летняму пахла сенам (М. Стральцоў). 7. Матчына хата – пустая. Раніцай

тут не світае... (П. Маляўка). 8. Як толькі звечарэла, я зноў прыйшоў у ліпаваю алею (Я. Крамко). 9. Уладзіку закарцела падзяліцца з кім-небудзь тым, што ён убачыў і адкрыў нечакана для сябе (В. Казько). 10. Верасоўскі глядзеў на іх імклівы лёт, і яму чамусьці думалася: птушкі, мабыць, самыя шчаслівыя на свеце... (Я. Сіпакоў). 11. Ад ракі павявала ў твар свежасцю і спакоем вады... (В. Казько). 12. У абодвух былі рукакі. У мяне трохі меншы, амаль пусты, у Мацея набіты так, што можна было толькі дзівіцца (М. Лупсякоў).

Заданне 24. Зрабіце сінанімічную замену асабовых канструкцый безасабовымі.

1. Вечар сыходзіў на горад, паветра цямнела (Э. Самуйлёнак). 2. Яго хіліла слабасць... (К. Чорны). 3. Зямля запахла цёплым хлебам... (С. Законнікаў). 4. А за вокнамі шумела навальніца (Т. Хадкевіч). 5. Вее вецер, свішча ў коміне, горка плача, надрываецца (Я. Купала). 6. Дождж перастаў, але дзьме моцны вецер.

Спражэнне дзеясловаў.

Спражэнне рознаспрагальных і нетэматычных дзеясловаў

Спражэнне дзеясловаў разглядаюць у шырокім і вузкім сэнсах слова.

У шырокім сэнсе **спражэнне** дзеясловаў – гэта змяненне дзеясловаў па ладах (*прачытае – прачытаў бы – прачытай*), часах у абвесным ладзе (*чытаў – чытае – будзе чытаць*), родах у прошлым часе і ва ўмоўным ладзе (*рос – расла – расло; рос бы – расла б – расло б*), асобах у цяперашнім і будучым часе (*чытаю – чытаеш – чытае – чытаем – чытаеце – чытаюць; прачытаю – прачытаеш – прачытае – прачытаем – прачытаеце – прачытаюць*) і ліках ва ўсіх часах і ладах (*чытаў – читалі; чытаю – чытаем; прачытаю – прачытаем; чытаў бы – читалі б; чытай – чытайце*).

У вузкім сэнсе спражэнне дзеясловаў – гэта змяненне дзеясловаў па асобах і ліках у цяперашнім часе дзеясловаў незакончанага трывання (*нясу – нясеш – нясе – нясём – несяце – нясуць*) і простым будучым часе дзеясловаў закончанага трывання (*прынясу – прынясеш – прынясе – прынясём – прынесяце – прынясуць*). Звычайна ў гэтым выпадку абагульнена гавораць пра спражэнне дзеясловаў цяперашняга/будучага часу. Дзеясловы незакончанага трывання маюць толькі аналітычную форму будучага часу (*буду чытаць* і г. д.), у якой спрагаецца толькі фармант *быць* (*буду чытаць – будзеш чытаць – будзе чытаць* і г. д.).

У залежнасці ад асабовых канчаткаў дзеясловы падзяляюцца на два спражэнні – **першае і другое**.

Першае спражэнне	Другое спражэнне
	Адзіночны лік
1-я -у(-ю)	1-я -у(-ю)
2-я -еш(-эш, -аш)	2-я -іш(-ыш)
3-я -е(-э, -а)	3-я -іць(-ыць)
	Множны лік
1-я -ём(-ем, -ом, -ам)	1-я -ім(-ым)
2-я -еце(-яце, -аце)	2-я -іце(-ыце)
3-я -уць(-юць)	3-я -аць(-яць)

Найбольш выразна спражэнні дзеясловаў адрозніваюцца ў 3-й асобе адзіночнага і множнага ліку.

Нескладана вызначыць спражэнне дзеясловаў, калі ў асабовых формах націск падае на канчатак: *нясеш, вядзеш, глядзіш, маўчыш; нясее, вядзе, глядзіць, маўчыць; нясём, вядзём, глядзім, маўчым* і г. д.

У асабовых формах з ненаціскнымі канчаткамі вызначыць тып спражэння дапамагае інфінітыў.

Да другога спражэння адносяцца:

– дзеясловы, якія ў інфінітыве заканчваюцца на *-іць (-ыць)*: *насіць, тужыць, бяліць, варыць, касіць, любіць* і інш. За выключэннем аднаскладовых дзеясловаў тыпу *біць, віць, ліць, мыць, выць, шыць*, якія адносяцца да першага спражэння;

– дзеясловы на *-эць(-ець)*, калі *э(е)* не захоўваецца ў 1-й асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу: *гарэць (гару), глядзець (гляджу), ляцець (лячу), цярпець (цярплю)*. Выключэнне складае дзеяслоў *хацець*, які адносіцца да першага спражэння;

– дзеясловы *гнаць, спаць, належаць, стаяць, баяцца, залежаць, ламаць, належаць, дрыжаць, належаць, дрыжаць, маўчаць, тарчаць (тырчаць), імчаць*, а таксама дзеясловы са значэннем ‘утвараць які-небудзь гук’: *брынчаць, гучаць, крычаць, пішчаць, трашчаць, вішчаць* і інш.

Усе астатнія дзеясловы адносяцца да першага спражэння.

Дзеяслоў *бегчы* (і вытворныя ад яго) – **рознаспрагальны**, таму што пры змяненні па асобах ён мае канчаткі і першага, і другога спражэння: у 3-й асобе множнага ліку гэты дзеяслоў мае канчатак першага спражэння, а ў іншых – другога спражэння: *бяж-ыш, бяж-ыць, бяж-ым, беж-ыце, бягуць*.

У дзеясловах *даць, есці* (і вытворных ад іх) у форме множнага ліку канчатак 1-й асобы супадае з канчаткам другога спражэння, канчатак 3-й асобы – з канчаткам першага спражэння, канчатак жа 2-й асобы множнага ліку, а таксама канчаткі адзіночнага ліку спецыфічныя, не ўласцівыя ні

першаму, ні другому спражэнням.

Адзіночны лік
1-я е-м, да-м
2-я я-сі, да-сі
3-я е-сць, да-сць

Множны лік
ядз-ім, дадз-ім
я-сце, да-сце
яд-уць, дад-уць

Дзеяслоў *даваць* у цяперашнім часе спрагаецца як дзеяслоў першага спражэння: *даю, даеш, дае, даём, даяце, даюць*.

Словаўтварэнне дзеясловаў

Дзеясловы ў сучаснай беларускай мове ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў, а таксама ад прыслоўяў і выклічнікаў.

Самае прадуктыўнае – **марфалагічнае словаўтварэнне**, сярод якога вылучаем наступныя спосабы:

– **прыставачны** спосаб. Прэфіксальныя дзеясловы ўтвараюцца ад саміх дзеясловаў пры дапамозе самых разнастайных прыставак: *аб-, а-, раз-, пера-, па-, вы-, ад-, пра-, да-* і інш.: *чытаць* → **перачытаць**, *глядзець* → **разгледзець**, *пісаць* → **выпісаць**, *пісаць* → **апісаць**, *несці* → **данесці**;

– **суфіксальны** спосаб. Пры дапамозе суфіксаў дзеясловы ўтвараюцца ад асноў назоўнікаў (*госць* → **гасцяваць**, *сябар* → **сябраваць**, *вечар* → **вечарэць**, *форма* → **фарміраваць**), прыметнікаў (*моцны* → **мацнецць**, *сіні* → **сініць**, *хітры* → **хітраваць**), лічэбнікаў (*тры* → **траіць**), займеннікаў (*ты* → **тыкаць**), выклічнікаў і гукапераймальных слоў (*мяў* → **мяўкаць**, *ау* → **аукаць**, *вох* → **вохкаць**);

– **прыставачна-суфіксальны** спосаб. Пры дапамозе прыстаўкі і суфікса дзеясловы ўтвараюцца ад асноў назоўнікаў (*цень* → **прыцяніць**, *шпора* → **прышпорыць**, *накой* → **супако[й]ць**), прыметнікаў (*моцны* → **узмацніць**, *прыгожы* → **упрыгожыць**, *ціхі* → **прыціхнуць**), лічэбнікаў (*тroe* → **утро[й]ць**, *дзвяцера* → **удзевяцярць**), займеннікаў (*свой* → **асво[й]ць**), прыслоўяў (*ніяк* → **знякавецць**, *інакш* → **перайначыць**);

– **постфіксальны** спосаб. Пры дапамозе постфіксаў ад незваротных дзеясловаў утвараюцца зваротныя дзеясловы: *вучыць* → **вучыцца**, *цалаваць* → **цалавацца**, *вітаць* → **вітацца**, *збіраць* → **збірацца**, *кусаць* → **кусацца**, *радаваць* → **радавацца**;

– **суфіксальна-постфіксальны** спосаб. З адначасовым далучэннем да ўтваральнай асновы назоўніка суфікса і постфікса ўтвараюцца нешматлікія дзеясловы: *колас* → **каласіцца**, *гонар* → **ганарыцца**, *згода* → **згадзіцца**, *цацка* → **цацкацца**, *заіка* → **заікацца**;

– прыставачна-постфіксальны спосаб. З адначасовым далучэннем да ўтваральнай асновы дзеяслова прыстаўкі і постфікса ўтвараюцца шматлікія дзеясловы (*сесці* → *усесціся*, *дыхаць* → *надыхацца*, *гуляць* → *прагуляцца*, *ляцець* → *разляцецца*);

– прыставачна-суфіксальна-постфіксальны спосаб. Гэтым спосабам утвараюцца дзеясловы ад назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў. Звычайна да ўтваральнай асновы далучаецца адначасова адзін з прэфіксаў *а-*(*аб-*, *аба-*), *раз-*(*рас-*), *уз-*, *пры-*, *пера-*, суфікс *-і-*(*-ы-*) або *-ва-* і постфікс *-ся* (*-ца*): *ясны* → *праясніцца*, *зямля* → *прызямліцца*, *тавар* → *атаварыцца*, *свіцець* → *перасвітвацца*, *гаварыць* → *перагаворвацца*, *шчодры* → *расшчодрыцца*.

Складаных дзеясловаў у сучаснай беларускай мове няшмат. Шляхам складання ўтварыліся дзеясловы *самаўсведамляць* (асноваскладанне), *злоўжыць* (асноваскладанне), *узаемаабумоўліваць* (асноваскладанне), *відазмяніць* (асноваскладанне), *узаемадзейнічаць* (асноваскладанне).

Лексіка-сінтаксічнае ўтварэнне характэрна для дзеясловаў *добраўпарадкаваць*, *супрацьпаставіць*, якія ўзніклі шляхам зрашчэння кампанентаў словазлучэння ў адно слова без змены іх формы.

Для дзеясловаў характэрна і **лексіка-семантычнае ўтварэнне**: *завіхрыць* – ‘*закружыць, узняць віхор*’ (*Вецер завіхрыў пясок.*) і ‘*падняць віхор, пасмы*’ (*завіхрыць валасы*); *задыміць* – ‘*закурыць, закапіць*’ (*задыміць столь*) і ‘*пачаць дыміць*’; *заладзіць* – ‘*закласці, закрыць чым-небудзь дзірку, адтуліну*’ і ‘*пачаць настойліва гаварыць, паўтараць адно і тое ж*’.

Правапіс суфіксаў дзеясловаў

Калі ў 1-ай асобе адзіночнага ліку дзеяслоў канчаецца на *-ую* (*-юю*), то ў неазначальнай форме і ў прошлым часе пішацца суфікс *-ава-*(*-ява*): *святкую* – *святкаваць*, *святкаваў*, *даследую* – *даследаваць*, *даследаваў*, *пакутую* – *пакутаваць*, *здзекуюся* – *здзекавацца*.

Пасля адзіночных зычных у неазначальнай форме, у прошлым і цяперашнім часе дзеясловаў пішацца суфікс *-ва-*: *раздумваць*, *раздумваў*, *раздумваю*, *расказваць*, *расказваў*, *расказваю*.

Калі ўтваральная аснова заканчваецца спалучэннем зычных з апошнім *л*, *н*, *р*, то пішацца суфікс *-іва-*(*-ыва-*): *падтрымліваць*, *падтрымліваў*, *падтрымліваюць*, *запэўніваць*, *запэўніваў*, *запэўніваюць*, *праветрываць*, *праветрываў*, *праветрываюць*.

Калі ў неазначальнай форме дзеяслоў закончанага трывання на *-іць* мае папярэдні галосны гук, то ў незакончаным трыванні перад суфіксам *-ва-* замест *і* пішацца *й*: *супакоіць* – *супакойваць*, *узброіць* – *узбройваць*.

У дзеясловах незакончанага трывання, утвораных ад прыставачных дзеясловаў пры дапамозе суфікса *-ва-*, пад націскам аднаўляюцца літары *о, э*: *адскокваць, выпростваць, вырэзваць*.

Перад суфіксамі прошлага часу *-л-, -ў-* заўсёды захоўваюцца тыя самыя галосныя, што ўжываюцца перад суфіксам *-ць* у інфінітыве: *глядзець – глядзеў, глядзела; належаць – належаў, належала* (але: у форме 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу – *ён глядзіць, ён належыць*).

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Што разумеецца пад спражэннем дзеяслова ў шырокім і вузкім сэнсе слова?
2. Якія тыпы спражэння ёсць у беларускай мове і чым яны адрозніваюцца?
3. Паводле якіх паказчыкаў дзеясловы адносяцца да першага і другога спражэнняў?
4. Якія дзеясловы адносяцца да рознаспрагальных і як яны змяняюцца па асобах у адзіночным і множным ліку?
5. Назавіце найбольш прадуктыўныя спосабы дзеяслоўнага словаўтварэння.
6. Раскажыце пра правапіс суфіксаў дзеясловаў.

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Вызначыць спражэнне выдзеленых дзеясловаў.

1. Увосень, калі *стаіць* пагода, *шасціць* пад нагамі мох, *гараць* сіняватыя пупышкі верасу на пасецы (І. Пташнікаў). 2. *Сядзе* пчолка на верасовую галінку, *калышацца*, пасля *нахіне* яе аж да самай зямлі, *абдыме* ножкамі, *перагнецца* ўся, *адтапырыць* крылцы і *лезе* з галоўкай у маленькую кветачку (І. Пташнікаў). 3. На сучэльных дыванах блакітных імхоў многа верасу і чарнічніку, па балотах густа *ляжаць* журавіны, па ўзлессях *кучаравяцца* бруснічнікі (В. Ціхановіч). 4. Праз пушчу да Нёмана *бягуць* шматлікія рэкі і рэчкі... (В. Ціхановіч). 5. Пад дрэвамі густа, пякуча *тоіцца* крапіва, *буяе* чырванню гронак каліна, *стаяць* сабе памалечы пацешныя рабінка з няспелымі ягадамі і стромкі кусцік ядлоўцу (Я. Брыль).

Заданне 2. Знайдзіце дзеясловы з нарматыўнымі асабовымі канчаткамі.

Несеце ў руках, пячэш пірагі, бачуць у кнізе, раздаем жадаючым, бяжым навывперадкі, думаеце пра бацькоў, стаім побач, расцілаіш посцілку, можыш прыйсці, стрыжэм якасна, пішыш у канспекце, жывяце дружна, нясець у руках, косяць траву, вучаце добрасумленна.

Заданне 3. Устаўце прапушчаныя літары, растлумачце іх правапіс.

1. А зара яшчэ ледзь сцел..цца, грае міскаю нябёс, сыпле іскры на аселіцу, на вяршаліны бяроз (З. Бядуля). 2. Край мой там, дзе рэчак хвалі і плюскоч..ць, і плывуць (А. Гурло). 3. Ужо ладная травіца бяжыць па лузе сюды, пад беразнякі, калі павее вецер, трапеч..цца, хаваючы на нейкі момант ад людскіх воч краскі, свежыя ў любы час і такія пахучыя (І. Пташнікаў). 4. На лапах замшэлых калыш..цца бор, і пахам дурманіць духмяны чабор (В. Вярба). 5. Удовы-бярозы сваімі каралямі горда глядзяцца ў люстэрка вады; ззяюць крышталёвымі, дзіўнымі хвалямі, сцел...ць на воду адбіткі-сляды (П. Трус).

Заданне 4. Устаўце ў асабовыя канчаткі дзеясловаў прапушчаныя літары. Вызначце спражэнне дзеясловаў.

1. Дзіця не заплач.. – маці не здагада..цца. 2. З кім павядз..шся, ад таго і набяр..шся. 3. Калі топ..шся, то за брытву схоп..шся. 4. І хоч..цца, і кол..цца. 5. Слязьмі гору не памож..ш. 6. Не падмаж..ш – не паедз..ш. 7. Людзям языкоў не завяж..ш. 8. Праўда вочы кол... 9. Крывая дарожка каля простаі сцел..цца. 10. Каля вады намоч..шся, каля агню апяч..шся, а каля мукі запыл..шся.

Заданне 5. Выпішыце дзеясловы, у якіх прыстаўка мае словаўтваральнае значэнне.

Назбіраць, памыць, перакарміць, прынесці, перашэптвацца, зварыць, перабраць, перайсці, дашкандыбаць, пасварыцца, замясіць, змалоць, начысіць, выстаяць, высушыць, распісаць, рэарганізаваць.

Заданне 6. Размяжуйце дзеясловы па спосабах словаўтварэння: суфіксальны, прэфіксальны, прыставачна-суфіксальны.

Выклікаць, працаваць, бялець, вячэраць, цямнець, абілеціць,

памешваць, раздумаць, пакарміць, агледзець, ажывіць, смялець, пастукваць, далікатнічаць, адсвяткаваць, ушаноўваць, укараніць, стукнуць, адхіліць, даслаць, грузіць, званіць, адрозніць, прадумаць.

Заданне 7. Вызначце спосабы ўтварэння выдзеленых дзеясловаў.

1. Толькі сэрца раптам **напоўнілася** такім жалем да простых людзей, да родных палёў і лясоў, да лугоў і азёр, да рэк і дарог, што з яго ўзяла ды палілася вялікая музыка (Я. Пархута). 2. Задаволена **перашэптваюцца** магутныя дубы (М. Алтухоў). 3. Вецер **узмацнеў** і са злосцю круціў вадзяныя струмені. Яны **віхурыліся, пеніліся**... (Т. Хадкевіч). 4. Вецер **мацнеў**, і было відаць, як **трывожыцца** бусел (А. Пальчэўскі). 5. Іх вечназлённыя калматыя шатры **пацямнелі** (М. Паслядовіч). 6. Наперадзе, у лагчыне, **святлела** чысценькая рачулка з нізкімі берагамі... (Т. Хадкевіч). 7. Паветра лашчыць твае рукі і твар, якія паспелі крыху **завільгатнець** (Я. Сіпакоў). 8. Паступова яны пачалі нагадваць дываны-самалёты, на якіх прыляцелі **падзвіцца** на нашу зямлю вандроўнікі з іншых арбіт (К. Кірэенка). 9. **Зашчабятая** птушыны хор, **затрапятая** аер, чароты. **Загаманіў** злённы бор. **Зашалясцела** ўсё балота (У. Дубоўка). 10. Час ад часу ў вершняку **перасвітваюцца** каршуны... (Я. Брыль).

Заданне 8. Адзначце правільна напісаныя дзеясловы.

Абнадзейваць, выконываць, абагуліваць, фармуліраваць, фармаваць, затрымліваць, даследаваць, святкаваць, адстойваць, раманціраваць, расказваць, начаваць, галасаваць, дзякаваць, прэміраваць, ігнарыраваць, упрашываць, загойваць, дубліраваць.

Заданне 9. Успомніце правапіс суфіксаў дзеясловаў -ава-(-ява-), -ва-, -ыва-(-іва-) і перакладзіце словы на беларускую мову, абзначце ў іх суфіксы. З трыма-чатырма словамі (на выбар) складзіце сказы.

Засаліваць, подкармливаць, переваривать, расследовать, подписывать, овладевать, совершенствоваться, разгадывать, подклеивать, обмениваться, возглавлять, выглаживать, надаивать, проветривать, обследоваться, утаивать, намыливаются, очерчивать, поддерживать, вымораживать, раскалываются, подмораживать.

Заданне 10. Пастаўце дзеясловы ў форме прошлага часу мужчынскага роду. Абзначце графічна суфіксы дзеясловаў. Сфармулюйце правіла напісання суфіксаў у формах дзеясловаў прошлага часу.

Адолець, сароміць, саромецца, занядужаць, залежаць, ненавідзець, змаўчаць, дагледзець, дрыжаць, адпрошвацца, назбіраць, залежаць, падымаць, асцерагацца, намазаць, услухвацца.

Заданне 11. Спішыце сказы. Раствлумачце правапіс часціцы *не* з дзеясловамі.

1. Усё, што (не)пакоіла мяне, я ўбачыў, зразумеў (Ф. Янкоўскі).
 2. Новая радзіма спадабалася лебедзям, і яны (не)спяшаюцца ў далёкія краі (К. Красніцкі).
 3. Лясніцкі трохі (не)далюбліваў гэтага бестурботнага жартаўніка і фантазёра (І. Шамякін).
 4. Вецер (не)скалыхне ні адзін лісцік, ні адну травінку (Я. Колас).
 5. Аўтар расказваў пра глухаватага чалавека, які не ўсё чуе, (не)дачувае, кепска чуе (Ф. Янкоўскі).
 6. Зорка (не)міргала – такое чыстае было паветра над маўчаннем Сахары (У. Караткевіч).
 7. Доктары ўжо з месяц просяць, каб хворую (не)пакоілі як можна менш (Ф. Янкоўскі).
 8. Некалькі імгненняў, і ён страціць прытомнасць, каб ніколі больш (не)вярнуцца да яе (У. Арлоў).
 9. (Не)дасплю і (не)даем ашчадна, а збяру ў сям’ю тваіх дзяцей... (П. Маляўка).

Заданне 12. Раскрыце дужкі, улічыўшы, што прыстаўка *неда-* пішацца разам з дзеясловам, калі той азначае неадпаведнасць патрэбнай норме. Ад такіх выпадкаў трэба адрозніваць дзеясловы з прыстаўкай *да-* і адмоўем *не*, што пішуцца асобна.

(Не)дагаварыў да канца, (не)навідзець, (не)дасаліць, (не)адмовіцца, (не)здаровіцца, (не)даацаніць веды, (не)шкадуе, (не)дамагаць, (не)давязаць камізэльку, (не)заблытаўся, (не, ня)ведаю, (не, ня)вывучыў, (не)дарабіць, (не)дадаць, (не)даказаў думкі, (не)дагледзець дзяцей, (не)даглядзець фільм, я яшчэ (не)даварыла бульбу, ты сёння (не)даварыла бульбу.

Заданне 13. Зрабіце марфалагічны разбор дзеясловаў.

Тысячамі дарог і ў розных кірунках збягае вясноў снеговая вада. Як многа гэтых дарог, і як разнастайны яны ў сваім руху і ў сіле свайго імкнення!

Ёсць нейкія заваблівыя чары, паэзія і хараство ў гэтых дарогах-ручых, што пракладаюць пуціны вясне і адноўленаму жыццю на зямлі, у іх мітуслівым бегу і залівістым бульканні, у вясёлым гомане і ў грозным шуме. Маленькія, кволыя, ледзь заметныя ўпачатку, струменяцца яны, як слёзы, па твары зямлі тоненькімі пакручастымі рысачкамі, набываючы сілы з кожным часам, з кожным крокам руху наперад (Я. Колас).

ДЗЕЕПРЫМЕТНІК ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА

Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыметніка. Рысы прыметніка ў дзеепрыметніках

Дзеепрыметнік – дзеяслоўная форма, якая абазначае дзеянне як прымету або ўласцівасць прадмета (асобы), якая праяўляецца ў часе.

Дзеепрыметнік спалучае ў сабе граматычныя прыметы дзеяслова і прыметніка. У дзеепрыметніка, як у дзеяслова, ёсць форма часу, трывання, стану (*прынесены* стол – прашлы час, закончанае трыванне, залежны стан). Ён утвараецца ад дзеяслова, захоўвае яго кіраванне: *напісаць на дошцы* – *напісанае на дошцы*, *асвяціць сонцам* – *асветлены сонцам*. Да дзеепрыметніка прымыкаюць прыслоўі: *сабраныя вечарам*, *прынесеныя раніцай*, *падрыхтаванае ўчора*. Таму дзеепрыметнік уключаецца ў сістэму дзеяслоўных формаў. Аднак у адрозненні ад спрагальных формаў дзеяслова дзеепрыметнік валодае таксама граматычнымі прыметамі прыметніка: змяняецца па склонах: *правераны* – *праверанага* – *праверанаму* – *правераны* (*праверанага*) – *правераным* – *правераным*. Дзеепрыметнік утварае формы роду і ліку і атрымлівае родавыя канчаткі на ўзор прыметнікаў: *правераны* – *праверанае* – *правераная*; *правераны* – *правераныя*. Сістэма скланення дзеепрыметнікаў аналагічная сістэме скланення прыметнікаў. Формы роду, ліку і склону дзеепрыметнікаў дапасуюцца да назоўніка, які яны азначаюць: *вывучаны верш* – *вывучанае правіла* – *вывучаная тэма* – *вывучаныя формулы*.

Ад дзеясловаў дзеепрыметнікі адрозніваюцца тым, што не маюць формаў асобы і ладу, а ад прыметнікаў тым, што не маюць формаў суб'ектыўнай ацэнкі. Як і прыметнікі, дзеепрыметнікі маюць поўную і кароткую форму: *прачытанае апавяданне* і *апавяданне прачытана*. Кароткую форму маюць толькі дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу; яны змяняюцца па родах і ліках, але не скланяюцца: *верш вывучан*, *сачыненне напісана*, *лугі скошаны*.

Дзеепрыметнікі ўтвараюцца толькі ад дзеясловаў, маюць з імі агульную аснову і агульнае лексічнае значэнне: *вывучыць верш* – *вывучаны верш*, *пажаўцелі лісты* – *пажаўцелыя лісты*, *звіць вянок* – *звіты вянок*.

Дзеепрыметнікі адказваюць на тыя самыя пытанні, што і прыметнікі, – які?, якая?, якое?, якія?.

Дзеепрыметнікі незакончанага трывання маюць формы цяперашняга і прошлага часу (*кіруемы*, *хваляючы*), дзеепрыметнікі закончанага трывання – толькі формы прошлага часу (*абгароджаны*, *пазелянелы*).

Дзеепрыметнікі могуць мець формы незалежнага і залежнага стану. Граматычная форма стану ўтвараецца з дапамогай суфіксаў.

Поўныя дзеепрыметнікі ў сказе выступаюць: 1) у функцыі дапасаванага азначэння: *У лесе пахла **растопленай** сасной* (І. Чыгрынаў); 2) у функцыі выказніка: *Тут жа ўспомніў, што якраз гэтая кішэнь, у якую ён паклаў падушачкі, **была падраная*** (Я. Сіпакоў). Кароткія дзеепрыметнікі заўсёды выконваюць ролю выказніка: *Светлыя матчыны валасы **былі** роўна зачасаны* (А. Жук). *Уся вуліца **была абсаджана** старымі ліпамі* (А. Кудравец).

Дзеепрыметнікі могуць мець паясняльныя словы, утвараючы разам з імі дзеепрыметнікавыя звароты: *Сцежка вілася ўздоўж **зарослай альхою і лазняком** рачулкі...* (М. Дубоўскі). *Жытняя рунь нагадвала цёмна-зялёны аксаміт, **разасланы на вялізным абшары** поля. Поле было бязлюдным. **Залітае шчодрым сонечным патокам**, яно нібы драмала ў затоенай асалодзе* (Т. Хадкевіч).

Утварэнне дзеепрыметнікаў незалежнага і залежнага стану

Адрозніваюць дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану (цяперашняга і прошлага часу).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану характарызуюць таго, хто (што) утварае дзеянне (*набалелае пытанне*), залежнага стану – таго, хто (што) падлягае дзеянню (*засеянае поле*).

Дзеепрыметнікі **цяперашняга часу незалежнага стану** абазначаюць такую прымету, якая развіваецца адначасова з дзеяннем дзеяслова-выказніка: *Каля масткоў на чыгунцы стаяў вясёлы гоман звонкіх кропель, **сцякаючых у ажыўшыя рачулкі і ручайкі*** (Я. Колас). Утвараюцца яны з дапамогай суфіксаў -уч- (-юч-) ад асноў цяперашняга часу дзеясловаў незакончанага трывання першага спражэння (*суправаджаючая асоба*): *Горкі, хвалючы малюнак **адкрыўся** воінам танкавай калоны, якая **спяшалася** палявой дарогай на перадавую* (К. Кірэнка) і -ач-(-яч-) ад асноў цяперашняга часу дзеясловаў незакончанага трывання другога спражэння (*заходзячае сонца*).

Для сучаснай беларускай мовы такія дзеепрыметнікі не ўласцівы. Сустрэкаюцца яны толькі ў навуковым, публіцыстычным і афіцыйным стылях у якасці кампанентаў устойлівых словазлучэнняў тэрміналагічнага характару: *рухаючыя сілы гісторыі, пішучая машынка*.

Большасць з іх страцілі дзеяслоўныя прыметы, набылі якаснае значэнне і перайшлі ў прыметнікі: *неўміручы подзвіг, гаючая вада, кіпучая кроў, стаячая вада, ляжачы камень, дрымучы лес, любімы горад, вядомы вучоны, грывучая змяя, калючы снег, пякучае гора*.

Дзеепрыметнікі **прошлага часу незалежнага стану** могуць абазначаць прымету-дзеянне, якая развіваецца адначасова з дзеяннем

дзеяслова-выказніка. Гэта назіраецца тады, калі дзеепрыметнік утвораны ад дзеяслова незакончанага трывання: *Крычаўшая дзяўчынка плакала*. У гэтым выпадку і дзеяслоў, і дзеепрыметнік называюць дзеянні, якія адбываюцца адначасова і здзейсніліся да моманту гутаркі.

Дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага стану, утвораныя ад дзеясловаў закончанага трывання, называюць такое дзеянне, якое закончылася раней за дзеянне дзеяслова-выказніка: *Я ўспамінаю птушак, паляцеўшых у вырай*.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва (ці прошлага часу) дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання пры дапамозе суфіксаў *-ш-(-ўш-)*: *засохшыя кветкі, пасівеўшыя валасы*.

Суфікс *-ш-* далучаецца да асновы на зычны: *вез-ці – вёзшы, прынес-ці – прынёсшы*. Суфікс *-ўш-* далучаецца да асновы на галосны: *крыча-ць – крычаўшая, прачыта-ць – прачытаўшыя*.

Дзеепрыметнікі з суфіксамі *-ўш-*, *-ш-* у беларускай мове ўжываюцца абмежавана. У форме мужчынскага роду адзіночнага ліку назоўнага склону яны супадаюць з дзеепрыслоўямі, а гэта перашкаджае правільнаму ўспрыманню выказвання: *Павесялеўшы хлопец пачаў спяваць*. – *Павесялеўшы, хлопец пачаў спяваць*.

Значнае пашырэнне маюць дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу, утвораныя пры дапамозе суфікса *-л-* ад дзеясловаў закончанага трывання, якія заканчваюцца на *-эць(-ець)*: *пацямнець – пацямнелы, загарэць – загарэлы*, а таксама ад дзеясловаў, у складзе якіх ёсць суфікс *-ну-*: *засохнуць – засохлы, пагаснуць – пагаслы*.

Дзеянне-прымета ў дзеепрыметніках залежнага стану цяперашняга часу супадае па часе з дзеяннем дзеяслова-выказніка: *вывучаць – вывучаемы, арганізоўваць – арганізуюмы*.

Дзеепрыметнікі **залежнага стану цяперашняга часу** ўтвараюцца ад асноў цяперашняга часу пераходных дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе суфіксаў *-ем-(-ом-)* ад дзеясловаў першага спражэння (*кіруемы, вядомы, паясняемыя*) і суфіксаў *-ім-(-ым-)* – ад дзеясловаў другога спражэння (*любімы мною*). У сучаснай беларускай мове гэтыя дзеепрыметнікі ўжываюцца вельмі рэдка. Іх можна заўважыць у навуковых працах, газетах, часопісах.

Яны звычайна ўтвараюцца:

– ад прыставачных дзеясловаў незакончанага трывання на *-аць(-яць)*: *затрымліваць – затрымліваемы, ствараць – ствараемы*;

– ад беспрыставачных дзеясловаў на *-аваць*: *арганізаваць – арганізуюмы*;

– ад некаторых дзеясловаў на *-іць*: *праводзіць – праводзімы*.

Не ўтвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ад наступных дзеясловаў:

- ад дзеясловаў на *-чы* (*берагчы, стрыгчы*);
- ад дзеясловаў на *-ці* (*несці, месці*);
- ад аднаскладовых дзеясловаў (*мыць, біць, віць*);
- ад дзеясловаў *каваць, дваіць, калоць, мыліць, садзіць* і інш.

Дзеепрыметнікі **залежнага стану прошлага часу** абазначаюць такія дзеянні-прыметы, якія ўзніклі ў прадмета раней за дзеянне дзеяслова-выказніка, але вынік якіх працягвае захоўвацца ў час дзеяння, названага дзеясловам: *прачытаць – прачытаны, убачыць – убачаны, вымыць – вымыты*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў *-н-* (*намаляваць – намаляваны, прачытаць – прачытаны, сабраць – сабраны*), *-ен-* (*купіць – куплены, пабяліць – пабелены, задыміць – задымлены*), *-ан-* (*разгледзець – разгледжаны, скасіць – скошаны, зварыць – звараны*), *-т-* (*пакінуць – пакінуты, вымыць – вымыты*).

Суфіксы *-ен-*, *-ан-* далучаюцца да асновы інфінітыва на зычны ці галосныя *і, ы, е*: *-ен-* пішацца пасля галосных і мяккіх зычных: *напаіць – напоены, падмесці – падмецены*; *-ан-* – пасля зацвярдзелых зычных: *дагледзець – дагледжаны, узнагародіць – узнагароджаны, вывучыць – вывучаны, падстрыгчы – падстрыжаны*.

Суфікс *-н-* маюць дзеепрыметнікі, утвораныя ад асновы інфінітыва на *-а, -я*: *засеяць – засеяны, падрыхтаваць – падрыхтаваны, апублікаваць – апублікаваны, аблаяць – аблаяны*.

Суфікс *-т-* ужываецца ў дзеепрыметніках, утвораных ад аднаскладовых дзеясловаў, аснова інфінітыва якіх заканчваецца на галосныя *а, я, і, ы*, а таксама на *у, о, ну*: *зжаць – зжаты, наліць – наліты, узяць – узяты, вымыць – вымыты, сагнуць – сагнуты, змалоць – змолаты*.

Ад некаторых дзеясловаў дзеепрыметнікі ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-он-, -ён-*: *зберагчы – зберажоны, зашкліць – зашклёны, замгліць – замглёны*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу маюць кароткія формы: *праветранае памяшканне – памяшканне праветрана*. Кароткія дзеепрыметнікі ўтвараюць толькі формы роду і ліку. У сказе яны выконваюць функцыю выказніка: *Акно на вуліцу было адчынена* (І. Шамякін).

Дзеепрыметнікі могуць страчваць дзеяслоўныя ўласцівасці (час, трыванне, стан, здольнасць кіраваць назоўнікамі) і ў гэтым выпадку абазначаюць толькі прымету і нічым не адрозніваюцца ад прыметнікаў: *затуманены погляд, траскучы мароз, бліскучыя веды, падсалоджаная*

ўсмейка. Такі пераход дзеепрыметніка ў прыметнік нярэдка суправаджаецца не толькі змяненнем граматычнага значэння (страчваюцца значэнні трывання, часу, стану, пераходнасці), але і змяненнем лексічнага значэння слова: *не сабраны ў час зверабой – несабраны чалавек*.

Пераклад дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую

Дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану з суфіксамі *-уч-(-юч-), -ач-(-яч-), -ем-(-ом-), -ім-, -ш-, -ўш-*, якія з'яўляюцца прадуктыўнымі ў рускай мове, гэтаксама як і зваротныя дзеепрыметнікі, не характэрны для сучаснай беларускай літаратурнай мовы. У беларускай мове ёсць сродкі замены неўласцівых ёй дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы. На месцы такіх дзеепрыметнікаў рускай мовы ў беларускай мове могуць ужывацца:

– даданыя часткі складаназалежнага сказа: *мелькавшие впереди огоньки – агеньчыкі, якія мільгалі наперадзе;*

– прыметнікі: *трепещущий огонек – трапяткі агеньчык, соответствующие меры – адпаведныя меры;*

– назоўнікі: *будущее человечества – будучыня чалавецтва, рассказывающий человек – апавядальнік;*

– дзеясловы: *загоревшийся костёр ярко светил – вогнішча загарэлася і ярка свяціла;*

– развітыя прыдаткі: *вьющиеся растения – расліны-ўюны;*

– ужывальныя дзеепрыметнікі: *обгоревшие пни – абгарэлыя пні, потемневший лес – пацямнелы лес;*

– дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя звароты: *Купивший газету мужчина отошел от киоска. – Купіўшы газету, мужчына адышоў ад кіёска.*

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якімі рысамі дзеепрыметнікі збліжаюцца з дзеясловамі, а якімі – з прыметнікамі?

2. Як утвараюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу? Ці пашыраны яны ў беларускай мове? Прывядзіце прыклады.

3. Чаму дзеепрыметнікі залежнага стану ўтвараюцца толькі ад пераходных дзеясловаў?

4. Ці ўжываюцца ў беларускай мове дзеепрыметнікі цяперашняга часу з постфіксам *-ся*? Як можна пазбегнуць ужывання такіх дзеепрыметнікаў?

5. У чым выяўляецца дваістасць граматычнай прыроды дзеепрыметніка?

6. Чым можна замяніць не характэрныя для беларускай мовы дзеепрыметнікі пры перакладзе з рускай мовы?
7. Якія граматычныя прыметы дзеяслова мае дзеепрыметнік?
8. Якія граматычныя прыметы прыметніка мае дзеепрыметнік?
9. Якую ролю ў сказе выконвае дзеепрыметнік?
10. Як утвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу?
11. Як утвараюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу?
12. Як утвараюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Адзначце словазлучэнні з дзеепрыметнікамі.

Чытаючы кнігу, заплюшчаныя вочы, пішучая машынка, чырвоны колер, прачытаны раман, абмалочанае збожжа, затопленыя лугі, рухаючая сіла гісторыі, чырванеючыя ружы, успамінаючы перажытае, адыходзячы дзень, дапусціўшы памылку, прадуманы адказ.

Заданне 2. Спішыце сказы, вызначце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. Там, дзе вольна нясе свае воды Прыпяць, у краі **дрымучых** палескіх лясоў, размясціўся гарадскі пасёлак Тураў (К. Камейша). 2. Як толькі выехалі за сяло, у твар падзьмуў **калючы** вецер (М. Корзун). 3. Людзі ледзь не спраўдзілі **задуманае**, але не звярнулі ўвагі на маленькі кусцік побач з магутнымі ялінамі і соснамі (У. Ягоўдзік). 4. Тут вясёлкай сонца акружана, усміхаецца з кожнай лужыны. Тут на кожнага **закаханага** салаўёў па чатыры тузіны (Г. Бураўкін). 5. Да гэтага я ведаў В. А. Сухамлінскага як аўтара **бліскучых** артыкулаў у цэнтральных газетах і часопісах... (В. Вітка). 6. Якая слаўная ты, селавая, вечна маладая і вечна **пявучая** раніца! (Я. Скрыган).

Заданне 3. Знайдзіце ў сказах дзеепрыметнікі і вызначце іх сінтаксічную функцыю.

1. У маёй вёсцы, як, відаць, і ў кожным палескім сяле, ваколіцы падзелены самімі жыхарамі на свой уласны выбар (М. Ракітны). 3. Далей ішлі беразныкі, спалоханыя першымі павевамі восені і ад гэтага нейкія ўзрушаныя (І. Пташнікаў). 4. Там, за полем, не зусім раскарчаваная высека

была ўзарана, відаць, пад малады сасняк (І. Пташнікаў). 5. Час ад часу пазіраючы ў бакі з-пад локцяў расстаўленых рук, Сушчэня збольшага пазнаваў лес і меркаваў, што ідуць бышчам правільна (В. Быкаў). 6. Здавалася яму, што ля ўцалелага садка ўсё ж застаўся нейкі няпэўны след ад ягоных будынін, можа, не ўсё там панішчана (В. Быкаў).

Заданне 4. Утварыце ад дзеясловаў, калі магчыма, дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу. Абгрунтуйце ўжыванне адпаведных суфіксаў.

Ткаць, пісаць, чуць, дзякаваць, расклеіваць, пячы, сінець, гадаваць, дапускаць, упрыгожваць, задумваць, перабіраць, месці, зелянець, рыжэць, ападаць, аздобіць, стаміцца, апрануць, мыць, зацяць, затаіць, заснежыць, праславіць, зачараваць, зразумець.

Заданне 5. Утварыце ад дзеясловаў, калі магчыма, дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу. Абгрунтуйце ўжыванне адпаведных суфіксаў.

Навучыць, адчыніць, кахаць, насміхацца, прынесці, паважаць, прадумаць, пахваліць, прамовіць, пацямнець, прашаптаць, распілаваць, праплыць, расказваць, расставіць, пасвятлець, сядзець, уздавацца.

Заданне 6. Адзначце словазлучэнні з дзеепрыметнікамі незалежнага стану.

Засеянае поле, апусцелыя дамы, адчыненыя дзверы, пажоўклыя кветкі, абсыпаны дол, біты ток, вышыты ручнік, настылае паветра, абгарэлыя пні, напісаны артыкул, размытая дарога, расцвіўшыя кветкі, дапушчаная памылка, дагледжаныя дзеці, сабраныя рэчы, сагрэтыя палеткі, замёрзлая рака, налітае жыта.

Заданне 7. Адзначце дзеясловы, ад асноў якіх утвараюцца дзеепрыметнікі з суфіксам -н-.

Дапасаваць, склеіць, пасеяць, высушыць, аздобіць, стаміцца, апрануць, мыць, зацяць; нахіліць, пакрыўдзіць, атуліць, засушыць, вымусіць, запрэгчы, малоць, шанаваць, падказаць, тынкаваць, пацямнець, зацыраваць, асуджаць, заружавець, загадваць, змарнець, майстраваць.

Заданне 8. Адзначце словазлучэнні з кароткімі дзеепрыметнікамі.

Разбіты дарогі, літасцівы лёс, пасмажана бульба, заценены луг, адрамантавана школа, палі ўзараны, парудзелае лісце, сасонкі абуджаны, валокны заліты, вытапаная сцежка, няскоранае слова, лес убраны, кветкі паліты, асірацелья дубы, ралля ўгрэта, васількі рассыпаны, пытанне перагледжана, адказ атрыманы.

Заданне 9. Пры спісванні раскрыйце дужкі і замяніце дзеясловы неазначальнай формы кароткімі дзеепрыметнікамі. Вызначце іх род і лік.

1. Дзівіўся дзядзька тут нямала, ідучы тунэлем да вакзала. Як хітра, мудра (збудаваць)! Як чыста, хораша (прыбраць)! (Я. Колас). 2. Эх, (скасіць) луг, – і зніклі краскі, бы тыя чары мілай казкі (Я. Колас). 3. Вятрамі (авеяць), сонцам (прамыць) града валуноў прада мной. Цудоўныя вырысы скал, малахітаў (пакрыць) маўклівай тайгой (М. Хведаровіч). 4. (Дакасіць) лугі, адшапацела жыта, на сцежкі падаюць пажоўкляы лісты (С. Грахоўскі). 5. Нявада падбег да акна і толькі цяпер заўважыў, што рука ў Паліводскага (адкінуць) з-пад стала па падлозе на праход паміж сталом і акном (К. Чорны).

Заданне 10. Адзначце нарматыўныя для беларускай мовы дзеепрыметнікі.

Загоеная рана, стаячы чалавек, складваючыся папалам, збяднеўшы хлопец, адноўленае жыццё, выкананыя заданні, пачарнелая лістота, усміхаючыся дзеці, размеркаванае жыццё, ветраны дзень, мабілізаватыя салдаты, прыклучаныя дзверцы, надзённы хлеб, запаўшыя шчокі.

Заданне 11. Знайдзіце ў сказах дзеепрыметнікі, не характэрныя беларускай мове. Якія з іх можна замяніць шырокаўжывальнымі ў беларускай мове дзеепрыметнікамі з суфіксам -л-? Выпішыце іх парамі.

1. На ўзгорку, пакрытым пажоўцеўшай травой, працавала Мальвініна звяно (А. Стаховіч). 2. Сярод папераў пастарэўшых, сярод запыленых лістоў радкі даўно забытых вершаў неспадзявана я знайшоў (М. Танк). 3. На століку каля ложка ляжаў букецік завяўшых кветак (Я. Колас). 4. Намокшы брызент цяжка хлопаў па сталёвых поручнях (М. Лынькоў). 5. Вецер сагнаў апаўшае лісце з паляны ў лес, і пад дубамі зямлю густа ўсцілалі жоўта-зялёныя жалуды (І. Шамякін). 6. «Хвалюецца стары», – адзначыў Шыковіч з павагай да чалавека, якога ўсхваляваў напамінак пра

загінуўшага таварыша (І. Шамякін). 7. Ты глухі быў на мальбу, на стогн людзей з галадаўшай душой (Л. Родзевіч). 8. Яна глядзела на пацямнеўшае неба, заварожвалася наступаючым змрокам жнівеньскага вечара, на агеньчыкі акон у высотных дамах і адчувала бясконцую любоў да ўсяго жывога (Л. Адамовіч).

Заданне 12. Спішыце сказы, утварыце ад дзеясловаў, што ў дужках, уласцівыя беларускай мове дзеепрыметнікі.

1. Водсвет вясёлкі падаў на горад, (абмыць) дажджом, (пасвяжэць), скрозь (аздобіць) яркай зелянінай, нібы яго прыбралі да свята (Т. Хадкевіч). 2. Задыміўся (нагрэць) сонцам за паўдня асфальт... (Т. Хадкевіч). 3. Толькі дзе-нідзе ляжыць адзінокі шэры лапik зямлі, (пакінуць) на папар (П. Броўка). 4. Выступалі цёмна-сінія сцены высокіх лясоў, прыгожа (раскідаць) па бясконцых прасторах зямлі (Я. Колас). 5. Вада жоўтая, яна (настоіць) на баравых імхах, яловых шышках, (ацерушыць) багунах, верасах і кіслых-кіслых з-пад снегу журавінах (І. Пташнікаў).

Заданне 13. Знайдзіце словазлучэнні з ненарматыўнымі для беларускай мовы дзеепрыметнікамі. Чаму вы іх аднеслі да памылковых? Адкарэкціруйце гэтыя словазлучэнні і запішыце выпраўленыя варыянты.

Трымаючыся абедзвюма рукамі, недаспелыя ягады, падрыхтаваны да вясны, прачнуўшыся хлопчык, глядзячы праз акуляры, выцёрты насуха, створаны паэтам, падняўшаея сонца, заплюшчаныя вочы, пажоўклыя дрэвы, засланні ложак, утворана прыставачным спосабам.

Заданне 14. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Признавший себя виноватым, надломанная веточка, переваренное варенье, собранные ягоды, подкормленные растения, бодрящий ветер, обессиленный после боя, нагноившаяся рана, расписавшиеся в дневниках, пронизывающий холод, налившаяся рожь, покрасневшая ягода, растущие вблизи деревья, плачущий голос, спросил остановившийся человек.

Заданне 15. Перакладзіце сказы на беларускую мову. Раствлумачце, якімі сродкамі перадаецца значэнне рускіх дзеепрыметнікаў.

1. Со стороны площади дом кажется запустевшим (А. Толстой).
2. Мощённая булыжником дорога прорезала деревню (В. Богомолов).

3. Берег речки, поросший ивняком, скошенный луг со стожками зеленого сена, светло-синее небо – все до боли напоминало исконную Россию, где родилась моя мать и где прошло мое детство (В. Богомолов). 4. И вся эта ночь слилась в какую-то волшебную, чарующую сказку (А. Куприн). 5. А поджидало там немалое богатство: созревшие раньше всех анисовые яблоки, груши, ведерко темно-бордовых вишен, деревянное блюдо малины, распространившей свой ни с чем не сравнимый запах (М. Алексеев). 6. Лесная речка, еще вчера бежавшая навстречу метели, начала сдавливаться серебряными зубцами (В. Белов). 7. Рассевшиеся по деревьям снегири розовыми и сиреневыми шарами выделялись на фоне вечерней зари (В. Герман).

Заданне 16. Раскрыце дужкі, растлумачце правапіс часціцы *не* з дзеепрыметнікамі.

1. Можна сказаць, нейкая (не)знаная раней чуллінасць паявілася ў Ганны (І. Мележ). 2. (Не)прызнаны нікім, ён (бусел) не мог змірыцца з тым, што ад яго ўсе адварнуліся (А. Саснок). 3. Дзікі Нікар, (не)крануты балотны масіў, дзе гняздуюцца жоравы, раскінуўся на некалькі кіламетраў (В. Вольскі). 4. Прасторы зямлі нібы звужаліся ў межах і таілі ў сабе нейкую (не)акрэсленую сумоту (Я. Колас). 5. Млечны Шлях нагадвае ячменнае зерне, густа рассыпанае з (не)завязанага мяшка... (Т. Хадкевіч). 6. На асфальтавых дарожках шасціць апалае, яшчэ (не)падмеценае лісце (І. Навуменка). 7. На дарожках груды (не)прыбранага, а толькі змеценага лісця (В. Адамчык). 8. Выпаў з рукі (не)дагрызены яблык, пацяжэла, упала на плячо галава, уздрыгнулі, затрымцелі, спрабуючы расплюшчыцца, набрынялыя стомай павекі (Т. Бондар).

Заданне 17. Замяніце поўныя дзеепрыметнікі кароткімі.

Нявырашанае пытанне, неасушанае балота, ненакормленыя коні, несабраныя рэчы, невыкапаная бульба, непадрыхтаваная сустрэча, неадпраўленыя пісьмы, непасаджаныя кветкі, няскошаная трава, неабмалочанае жыта, незасеянае поле, невывучаны ўрок, непадмецenaя падлога, нераспрацаваная канцэпцыя, нявыкарыстаныя рэсурсы.

Заданне 18. Спішыце сказы, вызначце стан, час, трыванне, род, лік, склон, сінтаксічную ролю дзеепрыметнікаў.

1. Нізка над дрэвамі імкліва праляцела чародка стракатых амялушак. Паселі на запалены чырвонымі гронкамі ягад куст каліны і таропка сталі

падмарожанымі ягадамі ласаватца... (Р. Ігнаценка). 2. Золкая зямля трывала скавана асеннімі замаразкамі (Р. Ігнаценка). 3. На апусцелых нівах палёўкам няма чаго рабіць (В. Вольскі). 4. У празрыстым паветры, падсвечаныя блікамі сонца, плывуць серабрыстыя павуцінкі (Я. Галубовіч). 5. На куцай макаўцы ліпы мокне сіратлівая буслянка, вецер рабацініць мутныя лужыны, гоніць па тратуары мокрае пачарнелае лісце (Я. Галубовіч).

Заданне 19. Выпраўце памылкі ў прыведзеных словазлучэннях.

Пераацэнненыя сілы, абклеяныя сцены, прывезыныя з пошты пісьмы, загоеныя раны, аловак заостраны ўручную, пабудаваны дом, пабеляныя дрэвы, засеяныя палі, атрыманыя паштоўкі, купленыя падручнікі, прынесеныя кнігі.

Заданне 20. Спішыце, устаўце прапушчаныя літары.

Акрыл..ны перамогай, праве..ная грэчка, закле..нае акно, запавол..ная хада, мурав..ны склеп, падкле..ны ліст, пасе..нае жыта, перагародж..ная сцежка, заспако..ны чалавек, занядб..ны сад, разліне..ны сшытак, разве..ныя мары, расшчэпл..нае дрэва, накормл..ны кот, устрывож..ны звер, напо..ны водарам.

Заданне 21. Ад дзеясловаў утварыце дзеепрыметнікі; складзіце словазлучэнні «назоўнік + дзеепрыметнік», запішыце іх. Раствлумачце напісанне суфіксаў дзеепрыметнікаў.

Дагледзець (*сад*), загаіць (*рана*), зберагчы (*скарб*), вызваліць (*зямля*), схіліць (*галіны*), сказаць (*словы*), пабудоваць (*хата*), запрэгчы (*конь*), асвятліць (*горад*), пачарнець (*пні*), пажаўцець (*лісце*), зжаць (*жыта*), збялець (*твар*), пашыць (*сукенка*), пасівець (*валасы*), выцерці (*падлога*), прыціхнуць (*бязозы*), стаміцца (*чалавек*), сагнуць (*цвік*), раскрыць (*вокны*), пасінець (*далячынь*), заслаць (*ложак*), зарасці (*сцежка*), паваліць (*дрэва*).

Заданне 22. Знайдзіце сказы з граматычнымі памылкамі ва ўжыванні дзеепрыметнікаў. Чаму вы іх аднеслі да памылковых? Адкарыціруйце гэтыя сказы і запішыце выпраўленыя варыянты.

1. Трэба сказаць, што старая паляшучка была бабка добрая, спагадная і сваім простым сэрцам разумела, чаго бракавала маладой дзяўчыне, так рана страціўшай родную матку (Я. Колас). 2. Побач чыгункі, дзе так

прыемна купаліся залатыя косы сонейка, у зацішку зялёных хвой і чырванаватага маладога бярэзніку, ужо цягнулася доўгая жоўтая паласа адтаўшай зямлі (Я. Колас). 3. Было штось велічнае, магутнае і захопліваючае ў гэтай імкліваасці пезда (Я. Колас). 4. – Жадаю вам шчасліва вярнуцца ў Менск, – з кранаючай шчырасцю прашаптала Зіна і падала Ярмолаву цёплую, крыху пералежаную за ноч руку (А. Кулакоўскі). 5. Валя маўчыць, і ў гэтым маўчанні пакорнасць, замілаванне ўсім: і ракой, і ап'яняючым чаборам, і ціхім шолахам бярозавых лісцяў, і гэтымі словамі-шэптамі, што так блізка-блізка, як гэтыя цёплыя пальцы рукі, такой моцнай, настойлівай (М. Лынькоў). 6. Восенню кветкі завянуць у полі, кветцы засохшай ізноў не цвісці, – думкі твае не завянуць ніколі, думкі аб нашым прыгожым жыцці (Я. Купала).

Заданне 23. Знайдзіце ў сказах дзеепрыметнікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

1. Усё тут расло цяжка, змагаючыся за кожны глыток паветра, за кожны прамень, і таму мухаморы былі крываваыя, а з абсыпаных гліцай рыжыкаў, калі збіць іх нагою, таксама тачылася рудая кроў (У. Караткевіч). 2. Закрытая, заціснутая з усіх бакоў старымі дзеравякамі, не бачыла яна [бярозка] сонца, рэдка калі патыхаў на яе свежы ветрык (Я. Колас). 3. Неяк утульным і ўпарадкаваным зрабіўся стары двор, з паламаным парканам, з ускудлачанай вятрам і страхою паветкі, з скасабочаным хлёўчуком, дзе мясціліся гаспадары хаты (М. Лынькоў). 4. Але тут, на самым краі светлай баравіны, было суха, цёпла ад зямлі, нагрэтай сонцам, густа ўсыпанай шорсткім шыголлём і квольмі лусачкамі маладой сасновай кары (М. Стральцоў).

ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ ЯК ФОРМА ДЗЕЯСЛОВА

Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыслоўя. Адзнакі прыслоўяў у дзеепрыслоўях

Дзеепрыслоўе – нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне пры галоўным дзеянні, выражаным выказнікам. Дзеепрыслоўе, як вынікае з яго назвы, сумяшчае рысы дзеяслова і прыслоўя. З дзеясловам дзеепрыслоўе аб'ядноўваецца агульным лексічным значэннем (*касіць* – *косячы*, *прыбрацца* – *прыбраўшыся*), агульнасцю трывання (*касіць*, *косячы* – незакончанае трыванне; *скасіць*, *скасіўшы* – закончанае трыванне), стану (толькі незалежны: *паведамляючы*,

паведаміўшы), аднолькавым кіраваннем (*прачытаць кнігу – прачытаўшы кнігу*), магчымасцю азначацца прыслоўем (*правільна падабраць – правільна падабраўшы*). Дзеепрыслоўе, як і дзеяслоў, можа быць зваротным і незваротным: *зварнуць – зварнуўшы, зварнуцца – зварнуўшыся*; пераходным і непераходным: *перайсці дарогу – перайшоўшы дарогу, ісці па дарозе – ідучы па дарозе*.

Як і прыслоўі, дзеепрыслоўі не змяняюцца: не дапасуюцца, не кіруюцца, а прымыкаюць.

У сказе дзеепрыслоўе, як і прыслоўе, выконвае сінтаксічную ролю акалічнасці. Перадаючы розныя акалічнасныя значэнні, дзеепрыслоўі збліжаюцца з рознага роду акалічнаснымі канструкцыямі (прычыны, уступкі, умовы, спосабу дзеяння і г. д.). У гэтых выпадках яны могуць быць заменены даданымі акалічнаснымі часткамі складаназалежных сказаў: *Прачнуўшыся на світанні, Сцепаніда пачула шапаткую гаману дажджу за сцяной...* (В. Быкаў) – пачула, калі прачнулася; *Яны (старыя дрэвы) упалі самі на сабе, аджыўшы свой век...* (Т. Хадкевіч) – упалі, бо аджылі.

Пры ўжыванні з паясняльнымі словамі дзеепрыслоўе ўтварае спалучэнне, якое выступае ў сінтаксічнай функцыі аднаго члена сказа (акалічнасці), выдзяляецца на пісьме коскай (коскамі): *Пастаяўшы крыху на беразе ракі, Люся ўвайшла ў лілавую алею* (А. Шашкоў).

У сказе дзеепрыслоўе можа пераходзіць у прыслоўі пры перадачы прыметы дзеяння: *стаяў не рухаючыся – стаяў нерухома*.

Дзеепрыслоўе ў сказе павінна адносіцца да таго ж суб'екта, што і дзеяслоў-выказнік, які мае значэнне асноўнага дзеяння: *Страсаючы на зямлю зябкія кроплі, дрэмлюць беластволья бярозы, трапяткія асінікі* (І. Аношкін).

Часцей за ўсё дзеепрыслоўі прымыкаюць да дзеяслова-выказніка і з'яўляюцца акалічнасцю: *Васіль, трымаючы ў адной руцэ лазовы кошык, у другой нож, асцярожна ішоў па лесе* (Л. Дайнека). Зрэдку дзеепрыслоўе можа прымыкаць да іменнага выказніка, выражанага кароткай формай дзеепрыметніка залежнага стану ці назоўнікам: *Хвалістымі плямамі выступаюць... курганы і пагоркі, шмат дзе ўтвараючы суцэльныя ўзвышшы* (М. Ткачоў).

Дзеепрыслоўе можа адносіцца не толькі да выказніка, але і да дапаўнення, выражанага інфінітывам: *Доктар дазволіў мне прайсці да хворага, захоўваючы цішыню*.

Нязменнасць дзеепрыслоўя і яго сінтаксічная роля (акалічнасць) з'яўляюцца той асновай, на якой адбываецца пераход дзеепрыслоўя ў прыслоўі. Пры пераходзе ў прыслоўі дзеепрыслоўе страчвае значэнне дадатковага дзеяння: *У грыбы дзяўчаты ішлі спяваючы*.

Дзеепрыслоўі, якія перайшлі ў прыслоўі, могуць уваходзіць у склад фразеалагізмаў: *спусціўшы рукавы, склаўшы рукі, як пшаніцу прадаўшы, трымаючы вуха востра, як мыла з'еўшы і г. д.*

Дзеепрыслоўі закончанага і незакончанага трывання, іх утварэнне

У залежнасці ад трывання дзеяслова, ад якога ўтвараюцца дзеепрыслоўі, яны могуць быць закончанага ці незакончанага трывання.

Дзеепрыслоўі **незакончанага трывання** абазначаюць незакончанае дадатковае дзеянне, якое адбываецца ці адбывалася адначасова з асноўным дзеяннем: *Усё меншаў, аддаляючыся ў глыбокае неба, павольны бусліны круг, рабіліся малымі буслы, што ўсё плылі, не збіваючыся са сваіх пазначаных дарог у гэтым крузе* (В. Адамчык). *І апускалася, пагойдваючы самалёт над бязмежжам лясоў, затканая аблокамі прастора* (Т. Бондар).

Дзеепрыслоўі **незакончанага трывання** ўтвараюцца ад асноў цяперашняга часу дзеясловаў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў *-учы(-ючы)* – ад дзеясловаў першага спражэння: *бяруць – беручы, мыюць – мыючы; -ачы (-ячы)* – ад дзеясловаў другога спражэння: *носяць – носячы, гавораць – гаворачы*. Але ад некаторых дзеясловаў другога спражэння ўтвараюцца дзеепрыслоўі пры дапамозе суфікса *-учы(-ючы)*: *баяцца – баючыся, дрыжаць – дрыжучы, крычаць – крычучы, спаць – сплючы*.

Дзеепрыслоўі **закончанага трывання** абазначаюць закончанае дадатковае дзеянне, якое адбылося раней за асноўнае: *Супакоіўшыся, ён паволі пачаў пазнаваць наваколле* (Я. Сіпакоў). *Угледзеўшы раптам аленяў, Ірка выпусціла з рук кошык* (І. Пташнікаў).

Зрэдку дзеепрыслоўі **закончанага трывання** абазначаюць дадатковае дзеянне, адначасовае з асноўным дзеяннем: *У небе, вольна і моцна раскінуўшы крылы, плыла вялікая прыгожая птушка* (В. Карамазаў).

Дзеепрыслоўі **закончанага трывання** ўтвараюцца ад асноў інфінітыва або прошлага часу дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў *-ўшы(-шы)*: *збудаваць – збудаваўшы, прынёс – прынёшы*.

Суфікс *-ўшы* далучаецца да дзеяслоўнай асновы, якая заканчваецца на галосны: *навітацца – навітаўшыся, арганізаваць – арганізаваўшы, скасіць – скасіўшы*. Суфікс *-шы* далучаецца да дзеяслоўнай асновы, якая заканчваецца на зычны: *высах – высахшы, прывык – прывыкшы*.

Дзеепрыслоўе пазбаўлена магчымасці выражаць марфалагічна часавыя значэнні. Дзеепрыслоўям уласціва толькі адноснае абазначэнне часу (у дзеепрыслоўях значэнне часу выражаецца толькі ў адносінах да часу дзеяслова-выказніка). Дзеепрыслоўі **незакончанага трывання** абазначаюць дзеянне, адначасовае з дзеяннем дзеяслова-выказніка:

Партызаніў, заадно спасцігаючы жыццё ўглыб... (В. Якавенка). Вясёлка не бягла, красавалася, упрыгожваючы неба і зямлю (Т. Хадкевіч).

Дзеепрыслоўі закончанага трывання абазначаюць час, які папярэднічаў дзеянню дзеяслова-выказніка: *І вось аднойчы, калі Люба, перакінуўшы цераз плячо торбачку з кніжкамі ды сшыткамі, пайшла ў школу, я, трошачкі счакаўшы, вышмыгнуў з хаты і памчаўся наўздагон Любе (А. Марціновіч).* Папярэдняе дзеянне можа адносіцца не толькі да прошлага часу, але і да будучага: *Адначыўшы, ён пойдзе далей.* Адзначаныя адносіны ў часе паміж дзеепрыслоўем і дзеясловам-выказнікам з'яўляюцца асноўнымі. Яны могуць вар'іравацца.

Дзеепрыслоўі закончанага трывання, якія стаяць пасля дзеяслова-выказніка, могуць абазначаць дзеянне, адначасовае з дзеяннем дзеяслова: *Пісаў амаль у паўзмроку, нізка схіліўшыся над сталом (І. Шамякін);* дзеянне, якое адбудзецца пасля дзеяння дзеяслова-выказніка як вынік яго: *Мы падняліся ўгору па ёй (рацэ) кіламетраў на сем, а мо і дзесяць на лодцы, прычалілі да берага і вылезлі на яго, выцягнуўшы лодку на пясок, каб не знесла вадой (Я. Ермаловіч);* дзеянне, якое хутка адбываецца за дзеяннем дзеяслова-выказніка, але не з'яўляецца яго вынікам: *Той нахіліўся яму, дастаўшы рукою падлогу.*

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання, якія называюць паўторныя дзеянні пры дзеясловах-выказніках з тым самым значэннем, могуць абазначаць і папярэднія і наступныя дзеянні: *Бацька вымаў кнігі з чамадана, ставячы іх у кніжную шафу. Устаючы на золку, маці ішла на кухню і гатавала сьнеданне.* Абазначаючы папярэдняе дзеянне (2 сказ), дзеепрыслоўе звычайна папярэднічае дзеяслову, пры абазначэнні наступнага дзеяння (1 сказ) дзеепрыслоўе ставіцца пасля дзеяслова:

Ужыванне дзеепрыслоўяў у сказе

Існуюць пэўныя правілы ўжывання дзеепрыслоўяў. У сказе дзеепрыслоўе абазначае дадатковае дзеянне той самай асобы ці прадмета, што ўтварае дзеянне, названае дзеясловам-выказнікам, да якога гэтае дзеепрыслоўе адносіцца: *Курлыкаючы, раздумаў ўзмахваючы крыламі, у далёкую дарогу плывуць журавы (Я. Скрыган).*

У адным сказе нельга выкарыстоўваць дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік, якія называюць дзеянні розных асоб або прадметаў: *Ідучы дадому, у яго з'явілася жаданне зайсці на рэчку.* Тут дзеяслоў-выказнік з'явілася адносіцца да дзейніка *жаданне*, а дзеепрыслоўе да гэтага дзейніка не адносіцца, абазначае дзеянне асобы (*ён ішоў*). Сказ можна перабудаваць так: *Ідучы дадому, яму захацелася зайсці на рэчку. Калі ён ішоў дадому, у яго з'явілася жаданне зайсці на рэчку.*

Ад дзеясловаў незакончанага трывання нельга ўтвараць дзеепрыслоўі закончанага трывання з суфіксамі *-ўшы, -шы*. Напрыклад, сказ *Ехаўшы да бацькоў у вёску, хлопец думаў аб нечым сваім* пабудаваны няправільна: ад дзеяслова незакончанага трывання *ехаць* утвараецца дзеепрыслоўе *едучы*, а не *ехаўшы*.

У сказе можа ўжывацца не адно, а некалькі дзеепрыслоўяў (з паясняльнымі словамі і без іх), якія адносяцца да аднаго дзеяслова-выказніка і абазначаюць дзеянні той самай асобы ці прадмета: *На паплавах стаялі дубы-волаты, падставіўшы шчодрому сонцу галовы-вяршаліны і раскінуўшы магутныя рукі-галіны* (Т. Хадкевіч).

У аднастаўных абагульнена-асабовых сказах асноўнае і дадатковае дзеянні, абазначаныя дзеясловам-выказнікам і дзеепрыслоўем, таксама адносяцца да адной асобы, але яна ўяўляецца абагульнена (у такіх выпадках можна ўставіць займеннік *ты*): *Гуляючы, розуму не прыдбаеш*.

У аднастаўных безасабовых сказах дзеепрыслоўе ўжываецца толькі тады, калі галоўны член безасабовага сказа выражаны спалучэннем дзеяслова ці безасабова-прэдыкатыўнага слова з інфінітывам: *Выканаўшы работу, добра і адпачыць. Слухаючы гэтую песню, мне хацелася самой спяваць*.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якія граматычныя прыметы ўласцівы дзеепрыслоўю?
2. Якую пазіцыю ў адносінах да дзеяслова займаюць адвербіялізаваныя дзеепрыслоўі ў сінтаксічнай структуры?
3. Якое функцыянальнае прызначэнне дзеепрыслоўяў?
4. Што абазначаюць дзеепрыслоўі незакончанага трывання? Як утвараюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання?
5. Што абазначаюць дзеепрыслоўі закончанага трывання? Як утвараюцца дзеепрыслоўі закончанага трывання?
6. Ці ўласціва дзеепрыслоўям катэгорыя часу? Якія часавыя значэнні адрозніваюцца ў дзеепрыслоўях і як яны выяўляюцца?
7. Якія асаблівасці пабудовы сказа з дзеепрыслоўямі трэба ўлічваць?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. У наступных сказах знайдзіце дзеепрыслоўі. Адзначце іх дзеяслоўныя прыметы: а) трыванне, б) пераходнасць/непераходнасць, в) зваротнасць/незваротнасць.

1. Варона прылятала на ліпу ўжо чацвёрты ці пяты ранак, уссеўшыся

на верхавіне і звесіўшы на падворак тоўстую чорную дзюбу, прарэзліва каркала, нібы кагось клікала з лесу (В. Быкаў). 2. Наста ішла, далёка не адыходзячы ад дарогі, слухаючы ласкавы пошум галін над галавой (А. Савіцкі). 3. Ледзь толькі паравоз, з шумам выдыхнуўшы воблака белай пары, спыніўся, як Ганна Траян адразу саскочыла на зямлю (У. Краўчанка). 4. Дырэктар узышоў на сцэну, выключыў святло ў зале і, хвіліну счакаўшы, для большага, відаць, уражання, уключыў ёлачныя лампачкі (А. Пальчэўскі). 5. Кляновыя лісты, адрываючыся ад галін, круціліся ў паветры (У. Краўчанка).

Заданне 2. У наступных сказах знайдзіце дзеепрыслоўі. Вызначце іх адвербіяльныя прыметы.

1. Звонкімі ланцугамі лёду скаваўшы Прыпяць, замёўшы снежавымі сумётамі ўсе шляхі і дарогі, зіма як бы адгарадзіла Беражкі ад усяго навакольнага свету (У. Краўчанка). 2. На вуліцах каля хат снег курэўся, як дым, і гурбы раслі, падымаючыся аж пад стрэхі, засыпаючы влкны, замятаючы калодзежы (У. Краўчанка). 3. А там, дзе чарнеў заскарузлы алешнік, разлілася сажалка, увабраўшы ў сябе ўсю ясную сінь летняга неба (М. Ракітны). 4. Машына імчыць, гудзе, адкрываючы на кожным павароце ўсё новыя і новыя дзівы (Я. Скрыган). 5. Васько ішоў, пераймаючы палёўку, ціхенька піскнуў разы два, не зводзячы вачэй з лісіцы (А. Асіпенка). 6. Злева пачулася тонкае папіскванне. Я вырашыў, што гэта птушаняты пішчаць, атрымліваючы ад бацькоў корм (Р. Ігнаценка).

Заданне 3. Акрэсліце значэнне часавых адносін паміж дзеяннямі, выражанымі дзеепрыслоўем і дзеясловам-выказнікам, і пакажыце паказчыкі гэтых адносін.

1. Стараючыся не зварухнуцца, я пазіраў праз калматыя шчыліны будана туды, дзе хвіліны дзве таму назад заўважыў цецэрука (М. Паслядовіч). 2. Нават зубастыя вадзяныя пацукі і тыя, убачыўшы ў небе буйных птушак, тут жа спяшаліся схвацца ў траве (Р. Ігнаценка). 3. Уздоўж бульвара, спыняючыся ля кожнага дрэва, пасоўвалася водапаліўная машына... (У. Караткевіч). 4. Яна (хмара) заняла паўнеба і, нібы замарыўшыся, спынілася недзе над Данькавам (А. Асіпенка). 5. Яны (буслы) толькі здэгку рамантавалі гняздо, засцілаючы дно яго, і пачыналі сталае, да восені, жыццё (І. Навуменка). 6. І Ядвіська падыходзіла да дзяўчынкі, несучы ў працягнутаі руцэ бялютка-залацісты нарцыс (М. Лынькоў).

Заданне 4. Знайдзіце дзеепрыслоўі, вылучыце дзеепрыслоўныя звароты, расстаўце знакі прыпынку і растлумачце іх пастаноўку.

1. Сонца ідзе на схіл павольна не спяшаючыся як бы шкадуючы развітацца з бязмежнасцю зямлі і неба (І. Навуменка). 2. Падняў вочы ўгору і прытрымліваючы капялюш паглядзеў у неба... (Я. Сіпакоў). 3. Адтуль нясмела прасочвалася далікатная песня жаўранкаў усё больш набіраючы сілу і моц цярушачыся на шчыра зазелянелыя дрэвы... (Я. Сіпакоў). 4. Бруілася крыніца пад засенню родных ліп, і прыклаўшы руку да вачэй углядалася ўдалеч маці... (М. Стральцоў). 5. Ён стаяў моўчкі ўглядаючыся ў памярцвелы твар гэтага чалавека і панура слухаў тлумачэнні ардынатары (Э. Самуйлёнак).

Заданне 5. Спішыце сказы, вызначце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. Суніцы не толькі смаката, яны таксама лекі. Шмат якія хваробы **дзякуючы** ім адольвалі ў даўніну нашы дзяды і прадзеды (У. Ягоўдзік). 2. Прыйшлі ўсе, **выключаючы** Антося (І. Грамовіч). 3. Уладзіку закарцела не **марудзячы** падзяліцца з кім-небудзь тым, што ён убачыў і адкрыў нечакана для сябе (В. Казько). 4. Яны (школьнікі) ужо не бягуць, як зімой, па холадзе, а ідуць не **спяшаючыся** і каля бярозы змаўкаюць (М. Ракітны). 5. І наўсцяж краінаю, радасць услаўляючы, песні салаўіныя льюцца не **сціхаючы** (П. Глебка). 6. **Дзякуючы** яго старанню многія слухачы і ў нас, і за мяжой мелі асалоду па-сапраўднаму, на высокім мастацкім узроўні пазнаёміцца з багаццем беларускага меласу (А. Бачыла). 7. На стромы Міця прыбег **прыпазніўшыся**: бацька якраз наказаў пасля полудня завесці ды папасвіць каня (В. Адамчык). 8. **Нягледзячы** на сваю паўнату, рухалася яна жвава і неяк мякка, бясшумна (І. Шамякін). 9. Шура спачатку ўзяўся ўставаць а палове восьмай, рабіць зарадку, мыцца халоднаю вадой да пояса, не **спяшаючыся** збірацца на работу, снедаць разам з Васілём Аляксеевічам... (А. Жук). 10. Усе, **уклучаючы** дзяцей, дружна ўзяліся за справу (з газет).

Заданне 6. Спішыце сказы. Падкрэсліце дзеепрыслоўі. Пакажыце, ад якіх дзеяслоўных асноў і з дапамогай якіх суфіксаў яны ўтварыліся. Вызначце сінтаксічную ролю дзеепрыслоўяў.

1. Маючы доўгае гнуткае тулава на кароткіх ножках, ласка можа пралезці за мышамі ў самую вузкую шчыліну, у самую цесную норку (В. Вольскі). 2. Толькі шчупак па-ранейшаму палюе ў адзіноцтве, але ён,

ратуючыся ад холаду, ідзе ў глыб вадаёмаў (В. Вольскі). 3. Лісце на дрэвах пачынае жаўцець, набываючы розныя колеры і адценні (В. Вольскі). 4. Адкарміўшыся за лета, барсукі ў верасні пачынаюць рыхтавацца да халоднай зімы (В. Вольскі). 5. Маладыя жоравы вучацца лятаць строем, трохкутнікам і, пакінуўшы роднае балота, дзе нарадзіліся і выраслі, робяць для практыкі пробныя палёты над ваколіцамі (В. Вольскі).

Заданне 7. Спішыце сказы. Устаўце прапушчаныя літары, растлумачце іх правапіс.

1. З балота, лапоч..чы сваімі доўгімі бліскучымі крыламі, прылятаюць вялізныя зялёныя стракозы... (І. Пташнікаў). 2. Плюскоч..чы, вада бегла струменьчыкам (І. Грамовіч). 3. Яшчэ не ўзышло сонца, а на вішні, скач..чы па галінках, усчынаюць гамонку вераб'і (І. Навуменка). 4. З чым можна параўнаць праспект Францыска Скарыны ў Мінску, хоч..чы выказацца вобразна? (Т. Хадкевіч). 5. Цямнее, набухае, лопаецца ўздоўж па хрыбце і пачынае рвацца, рваць зімовыя ковы лёд, крыш..чы аграмадныя крыгі... (Т. Бондар).

Заданне 8. Замест дзеясловаў, што ў дужках, запішыце адпаведныя дзеепрыслоўі, вызначце іх трыванне, абазначце суфіксы.

1. (Правальвацца) па плечы, (абрушваць) гурбы на сябе, Ганначка прабівалася да вершалінкі (В. Габрук). 2. Пакрычаў малады дзяцел, пакрычаў і, (убачыць), што ніхто яму есці не нясе, вылез з дупла, пачапіўся за кару і вісіць (З. Бяспалы). 3. За бортам ппаціху булькатала вада, нібы таксама спявала песню, а лодка плыла ўсё наперад, (пакідаць) паварот за паваротам (У. Шахавец). 4. Свет абуджае кукаванне, на поўнач (гнаць) зіму. І, (парушаць) маўчанне, я адгукаюся яму (А. Куляшоў). 5. (Вяртацца) аднойчы з палёту, наш знаёмы птах убачыў, што іншы бусел кружыцца над ясакарам, (намервацца) сесці (А. Саснок).

Заданне 9. Падкрэсліце нарматыўную форму дзеепрыслоўя.

Пішучы – пішачы, скачучы – скачачы, дрэмлючы – дрэмлячы, помнячы – помніўшы, п'ючы – піўшы, трапіўшы – трапячы, касіўшы – косячы.

Заданне 10. Адзначце дзеепрыслоўі, правільна перакладзеныя на беларускую мову.

Вслушываясь – услухаўшыся, притласив – запрасіў, озіраюся – азіраючыся, вышивая – вышываячы, сбрасывая – скідая, почувствовав – адчуўшы, роняя – раняючы, притласив – запрасіў, кружа – кружася, сідзя – седзечы, сказав – сказаў, работая – працуючы, улыбаяся – усміхаяся, видя – бачучы, черствея – чарсцвеючы.

Заданне 11. Перакладзіце сказы на беларускую мову, параўнайце суфіксы дзеепрыслоўяў у рускай і беларускай мовах.

1. В тихом воздухе, рассыпаясь по степи, пронесся звук (А. Чехов).
 2. Лежа на берегу ручья, я смотрю в небо, где раскрывается бескрайний простор (И. Соколов-Микитов).
 3. Я зашел в городской сад, сел на скамейку и, развернув дневник, с ужасом поглядел на единицу (М. Зощенко).
 4. Лодка лавировала, трудно побеждая волны и медленно приближаясь к острову (В. Короленко).
 5. Вспомнив о том, что завтра здесь будет только ветер, хозяин направился в глубь острова (В. Распутин).
 6. Моторка, лопоча над мелкими беспорядочными волнами, качаясь на веревке, остается позади (В. Попов).

Заданне 12. Перабудуйце сказы, замяняючы выдзеленую частку дзеепрыслоўным зваротам. Расстаўце знакі прыпынку.

1. Ліпа, *што навісла над парканам*, сарамліва, але дарэмна старалася прыхаваць у сваіх зялёных шатах лісце, якое багата ўжо кранула фарба восені.
 2. Густая вярба, *што нізка апусціла долу свае тонкія галіны*, стаяла на самым кургане.
 3. «Пабеда» *выкацілася на гравейку* і хутка схавалася за лапінай бярэзніку.
 4. Ракета ўзвілася ў вышыню і *асвяціла наваколле*.
 5. Маўклівай сцяной стаяла залацістае жыта, *схіліла важкія і спелыя каласы*.
 6. Зала сцішаецца, замірае, *слухае прыгожае мецэсапрана*.
 7. Уявіў, як ён, стары чалавек, будзе бегчы, *віхляць паміж дрэў, прадзірацца праз малады калючы ельнік*, каб схвацца.
 8. Неяк я *вяртаўся з палявання* і зайшоў на гэтае ўзлесце.
 9. Бусел трывожна азіраўся навокал, *чакаў дапамогі*.

Заданне 13. Спішыце сказы, знайдзіце ў іх дзеепрыслоўі. Вызначце ў іх зваротнасць, пераходнасць і трыванне.

1. Маці, сабраўшы нешта з адзежы, недзе раздабыўшы запалак і сахарыны, пайшла ў вёску (Л. Арабей).
 2. Усё гэта яны звязвалі ў вузлы і, перахрысціўшыся, глянуўшы ў апошні раз на сваю зямлю, пакідалі яе, пакідалі зруйнаваны горад (Л. Дайнека).
 3. Троху спалоханы, асцярожна

плёўся ён [Рускі] назад, заткнуўшы лапатачку за пояс і маючы ў адной руцэ кацялок з накапанаю бульбаю, а ў другой – стрэльбу на ўсякую неспадзяванку (М. Гарэцкі). 4. Ішоў па лесе вобмацкам. Натыкаўся на дрэвы і, мінаючы, абымаў іх з нейкай шчырай дзіцячай ласкай (М. Зарэцкі). 5. Нонка стаяла, прыхіліўшыся спінаю да ствала дзікай вішні, незалежна скрыжаваўшы падрапаныя ногі (У. Караткевіч).

Заданне 14. Раскрываючы дужкі, утварыце словазлучэнні. У якой форме ўжыты залежныя словы?

Уцякаючы ад (пагоня), спыніўшы (коні), падзяліўшыся з (дзеці), расказваючы пра (бяда), плывучы па (рака), прытаіўшыся на (узгорак), развітаўшыся з (дзядуля), убачыўшы (ласі).

Заданне 15. Ад дзеясловаў утварыце дзеепрыслоўі, запішыце словазлучэнні, вызначце суфіксы дзеепрыслоўяў.

Пад'язджаюць да лесу, гаворыць з братам, апранае паліто, залівае святлом, глядзяць убок, хутка ідуць, страсаюць з галін, спяваюць песні, сцелецца нізам, дружна смяюцца, выходзіць з двара, абараняюць Радзіму, мінае нас, напрацаваліся за дзень, сустрэў сябра, раскінулі галлё.

Заданне 16. Вызначце, ці правільна ўжыты дзеепрыслоўі ў сказах. Выпраўце памылкі і запішыце сказы, абазначце ў дзеепрыслоўях суфіксы.

1. А старыя дубы ў чорных шапках бусліных гнёздаў спакойна стаялі, не варушыўшы ніводным лістком. 2. Машына імчыць, гудзе, адкрывае на кожным павароце ўсё новыя і новыя дзівы. 3. Падыходзіўшы да стала, хлопец заўсёды хваляваўся. 4. Цяжкая снегавая шапка гучна тоне ў высокай гурбе, сарваўшыся раптам з дрэва. 5. Вяртаўшыся з грыбнога падарожжа, прыемна захапіць з сабой галінку верасу. 6. Любаваўшысь вавёркамі, хлопчыкі і дзяўчынкі ішлі па сцяжынцы праз лес. 7. Даведаўшыся пра вызваленне Мінска, нас акрыліла надзея хутка вярнуцца ў родныя мясціны. 8. Развітаўшыся з сям'ёю, было трохі сумна. 9. Ідучы дадому, з'явілася жаданне наведаць сябра.

Заданне 17. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі.

1. Васіль, (не)нагінаючыся, каб не паказаць, быццам нешта здарылася, агледзеў касу і супакоіўся (І. Мележ). 2. А зайчаны, (не,ня)помнячы сябе ад страху, раптам стаілася пад пучком калючага асоту ў вымаклай разоры

(В. Адамчык). 3. У парыве пяшчоты, спачування, што ў момант залілі ўсю яе, аддаўшыся гэтаму пачуццю, (не,ня)помнячы нічога, ні аб чым (не, ня)думаючы, нібы падхопленая хваляй, кінулася да Васіля (І. Мележ). 4. І якое ж было дзіва, калі кажаны, лятаючы паміж гэтых нітак, лавілі камароў, ні разу (не)закрануўшы нітку крылом (У. Ляўданскі). 5. Дарэмна Валодзька чакаў адказу, пазіраючы на брата вачыма, якія прасілі і малілі, ніяк (не)хочучы верыць у братнюю чэрствасць (І. Мележ).

Заданне 18. Вызначце, які з двух прапанаваных сказаў можна ўскладніць дзеепрыслоўным зваротам.

1. Скасiўшы луг, ... а) стомленасць авалодала Міхалам; б) Міхал сабраўся дадому.

2. Набраўшыся смеласці, ... а) сумненне не пакідала Ганну; б) Ганна выказала набалелае.

3. Збіраючыся купкамі, ... а) зайздрасці не было межаў; б) сяляне зноў і зноў абмяркоўвалі перадзел зямлі.

4. Набраўшыся смеласці, ... а) хлопцам стала добра; б) хлопцы падышлі да незнаёмкі.

5. Глянуўшы ў акно, ... а) краявіды радавалі вока, б) дзяўчаты залюбаваліся краявідамі.

Заданне 19. Выпішыце дзеепрыслоўі, зрабіце іх поўны марфалагічны разбор.

Нерухома стаяў густы амярцвелы лес, шчыльна прытуліўшы верхавіны да верхавін, пераплёўшы галіны, акрыўшыся белымі шатамі крохкай, шапаткой шэрані. Ні звер, ні чалавек, ні птушка не парушалі яго ранішняга зімняга спакою. Толькі дзесь у гушчары галін суха палускваў мароз, пераскакваючы з дрэва на дрэва (Я. Колас).

ПРЫСЛОЎЕ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Прыслоўе як часціна мовы. Разрады прыслоўяў паводле значэння

Прыслоўе – гэта часціна мовы, якая абазначае прымету дзеяння, прымету прадмета ці іншай прыметы: *добра спяваюць, вельмі спакойны, надта хутка, зрабіць па-гаспадарску, прыехаць вечарам.*

Прыслоўі прымыкаюць да дзеясловаў (і да яго асобых формаў – дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў), прыметнікаў і прыслоўяў: *вучыцца добра, зусім пабіты, ветліва ўсміхаючыся, вельмі разумны, надта далёка. У паветры тонка пахне духмянымі грушамі* (Р. Ігнаценка). *Раптам Засмужац перад сабою **крыху** ўбаку ўбачыў агеньчык* (І. Мележ). *Але выгляд, а таксама і характары іх (хлопцаў) былі зусім адменныя* (Я. Маўр). Некаторыя прыслоўі могуць прымыкаць да назоўнікаў. Часцей за ўсё гэта назіраецца ў наступных выпадках:

– калі назоўнік абазначае дзеянне: *рух наперад, крок назад, чытанне ўслых*;

– калі назоўнік абазначае якасць: *зусім дзіця (дзіця ў значэнні 'нявопытны')*;

– калі прыслоўе абазначае форму прадметаў (*сарочка навыпуск, боты гармонікам*) ці від прадуктаў харчавання (*яйка ўсмятку, кава па-турэцку*). Апошнія словазлучэнні ўтварыліся ў выніку пропуску дзеепрыметнікаў: *зваранае, прыгатаваная*.

Прыслоўі, якія прымыкаюць да назоўнікаў, выконваюць ролю недапасаваных азначэнняў: *З пакоя **насупраць** выйшаў мужчына, папрасіў электрычнага чайніка* (Я. Сіпакоў).

Прыслоўе можа абазначаць непрацэсуальную прымету дзеяння, калі адносіцца да дзеясловаў і дзеепрыслоўяў (*ісці моўчкі, шчыра кажучы*), непрацэсуальную прымету прыметы, калі прымыкае да прыметніка, дзеепрыметніка, прыслоўя (*вельмі яркі, вывучаны зранку, занадта весела*) і непрацэсуальную прымету прадмета, калі адносіцца да назоўніка (*мяса па-французску, дарога нацянькі*).

Характэрная асаблівасць прыслоўяў – нязменнасць. Яны не скланяюцца і не спрагаюцца, не маюць формаў роду і ліку, з іншымі словамі ў сказе яны звязваюцца па спосабе прымыкання. Адзінай граматычнай катэгорыяй прыслоўя з'яўляецца катэгорыя ступеняў параўнання, якая пададзена формамі вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання: *Антось хутка падрыхтаваў рэферат. Антось падрыхтаваў рэферат хутчэй за іншых*.

У сказе прыслоўі часцей за ўсё выконваюць функцыю:

– акалічнасці спосабу дзеяння, радзей – функцыю акалічнасці часу, месца, прычыны, мэты, меры і ступені: *чытаць уголас, зрабіць напаказ, заўважыць здалёк. Я нерухома стаяў на адным месцы...* (М. Капыловіч);

– азначэння: *кашуля навыпуск, дом насупраць, размова па-англійску. Магчыма, на яго характары пакінула свой след жыццё наводшыбе* (І. Навуменка);

– выказніка ў двухсастаўным сказе: *Вёска зусім блізка. Прыпынак побач. Было крышку жніва сярпом* (Д. Бічэль-Загнетава).

Пры ўмове субстантывацыі прыслоўі могуць выконваць функцыю дзейніка ці дапаўнення: *Наша заўтра будзе яшчэ больш цудоўным; Не адкладвай на потым.*

Значэнні прыслоўяў абумоўлены, з аднаго боку, іх паходжаннем, а з другога – спалучэннем з тым ці іншым словам: напрыклад, прыслоўі *добра, прыгожа* і г. д., утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць агульнае якаснае значэнне; прыслоўі *ўверх, уніз*, утвораныя ад назоўнікаў, маюць агульнае прадметна-акалічнаснае значэнне і г. д.

Гэтыя агульныя значэнні канкрэтызуюцца і ўдакладняюцца ў сказе ў залежнасці ад значэння таго слова, з якім спалучаецца прыслоўе. Напрыклад, у сказе *Яна апранулася па-зімоваму* прыслоўе *па-зімоваму* прымыкае да дзеяслова *апранулася*, указвае на спосаб дзеяння, з'яўляецца акалічнасцю спосабу дзеяння. У сказе *Сонца было па-зімоваму халоднае* тое ж прыслоўе *па-зімоваму* прымыкае да якаснага прыметніка *халоднае*, мае значэнне параўнання ('як зімой'); у гэтым сказе прыслоўе (акалічнасць спосабу дзеяння) выкарыстоўваецца для ўдакладнення якасці.

Прымыкаючы да дзеясловаў, у тым ліку да дзеепрыетнікаў і дзеепрыслоўяў, прыслоўі абазначаюць розныя прыметы дзеяння:

– месца дзеяння: *Воддаль бялее гонкімі стваламі чарада бярозак...* (Т. Хадкевіч);

– час дзеяння: *Вясной дрэўца пусціла першыя зялёныя пятакі глянцавітага лісця* (М. Ракітны);

– спосаб дзеяння: *Толькі недзе на дрэве млосна стогне спявачка поўдня тукаўка...* (М. Ракітны);

– ступень дзеяння: *Майка Светлік значна змянілася за апошні год* (М. Лынькоў);

– прычыну дзеяння: *Гэта было сказана ім згарача;*

– мэту дзеяння: *Гэта было зроблена напаказ.*

Прымыкаючы да прыметнікаў, прыслоўі абазначаюць ступень якасці ці надаюць новае адценне якасці: *Мусіць, таму пасеялі, што зямля тут надта неўрадлівая – пясок ды падзол* (К. Кірэнка). *Паўднёвы вецер прынёс па-вясноваму мяккую цяплынь і безліч забытых за зіму пахаў* (А. Асіпенка). *У гэтым ланцугу вельмі важных прычын і з'яў... рэчка займала не апошняе месца...* (Я. Колас).

Падобныя значэнні маюць прыслоўі, калі яны прымыкаюць да якасных прыслоўяў, утвораных ад прыметнікаў: *Гэтаю сцежкаю мне падабалася хадзіць, асабліва летам, калі па-чалавечы задумліва шуміць каласамі поле* (Я. Сіпакоў). *Ён (цецярук) па-ранейшаму стаяў незварушына, высока падняўшы галаву, насцярожаны, маўклівы, зусім блізка* (М. Паслядовіч).

Такія ж значэнні ўласцівы і для прыслоўяў, якія адносяцца да займеннікаў-прыметнікаў: *Мясцовасць тут мела зусім іншы выгляд...* (Я. Колас).

Прымыкаючы да назоўнікаў, прыслоўі маюць розныя значэнні ў залежнасці ад значэння назоўніка:

– прымыкаючы да аддзеяслоўных назоўнікаў, якія абазначаюць дзеянні, прыслоўі, указваючы на розныя абставіны дзеянняў, характарызуюць назоўнікі: *Штодзённае чытанне ўголас дапамагло мне выправіць недахопы вымаўлення;*

– прымыкаючы да назоўнікаў, якія маюць якаснае значэнне, прыслоўі ўказваюць на ступень якасці: *Перада мною стаяў амаль дзядуля. Яна яшчэ зусім дзіця;*

– прымыкаючы да назоўнікаў, якія абазначаюць прадметы, прыслоўі з розных бакоў азначаюць іх: *Убачыў блакітныя вочы навываце.*

У залежнасці ад лексічнага значэння прыслоўі падзяляюцца на азначальныя і акалічнасныя.

Азначальныя прыслоўі абазначаюць якасці і ўласцівасці, характэрныя прыметам, ступень прыметы і спосаб яе праяўлення: *модна апранацца, вельмі стаміцца, жыць удвух, адносіцца па-сяброўску, пайсці нацянькі.*

Сярод азначальных вылучаюцца:

– якасныя прыслоўі, якія выражаюць ацэнку дзеяння ці прыметы і адказваюць па пытанне *як?*: *весела, шчодра, ласкава.* Якасныя прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, вызначаюцца наступнымі ўласцівасцямі: 1) могуць мець ступені параўнання: *весела – весялей – больш (менш) весела – найвесялей – найбольш весела*; 2) дапускаюць утварэнні са значэннем ацэнкі і меры якасці: *ціхенька, танусенька, страшэнна*; 3) могуць уступаць у антанімічныя адносіны: *цёпла – холадна, весела – сумна*;

– колькасныя прыслоўі, якія абазначаюць колькасць дзеяння, інтэнсіўнасць дзеяння ці яго мяжу, а таксама меру або ступень якасці і адказваюць на пытанні *колькі?, як многа?*: *дужа, прыблізна, крыху, датла, удосталь, мала, цалкам.* Колькасныя прыслоўі выкарыстоўваюцца пры дзеясловах, якія абазначаюць дзеянне, зменлівае ў колькасных адносінах: *вельмі вырас, зусім не спіць, трохі напрацаваць.* Але часцей за ўсё яны спалучаюцца з прыметнікамі і прыслоўямі: *надзвычай важны, вельмі карысны, надта важны; вельмі многа, фантастычна цяжка, адносна проста.*

Акалічнасныя прыслоўі называюць прыметы, знешнія ў адносінах да іх носьбітаў, вызначаюць прымету, абазначаючы месца, час, мэту, прычыну: *сядзець злева, прыехаць учора, зрабіць назло, сказаць спрасоння.*

Сярод акалічнасных прыслоўяў вылучаюцца:

– прыслоўі месца, якія паказваюць на месца, напрамак, мяжу распаўсюджвання дзеяння: *зверху, дахаты, блізка*;

– прыслоўі часу, якія ўказваюць на час: *учора, увосень, летам, пазаўчора, заўтра*;

– прыслоўі прычыны, якія паказваюць, па якой прычыне ці пры якіх абставінах адбываецца дзеянне: *здуру, спрасоння, згарача*;

– прыслоўі мэты, якія паказваюць, для чаго, з якой мэтай адбываецца дзеянне: *узаймы, напаказ, назло*.

Большасцю вучоных у асобную групу вылучаюцца **якасна-акалічнасныя прыслоўі**, якія надаюць дзеянню якасную характарыстыку з адценнем акалічнаснай прыметы. Сюды адносяцца:

– прыслоўі спосабу дзеяння, у якіх якасная характарыстыка дзеяння сумяшчаецца з указаннем на шлях або спосаб утварэння дзеяння: *шэптам, цішком, па-гаспадарску*. У адрозненні ад якасных прыслоўяў яны не маюць ступеняў параўнання і суадносяцца перш за ўсё не з прыметнікамі, а з назоўнікамі ці дзеясловамі: *уброд, наперабой, паўзком, напрамку* і інш.

– прыслоўі параўнання, у якіх якасная характарыстыка дзеяння даецца шляхам параўнання: *па-воўчы, роем, віхрам*;

– прыслоўі сумеснасці, у якіх якасная характарыстыка дзеяння сумяшчаецца з указаннем на сумеснасць яго выканання: *разам, утрох, сумесна*.

Ступені параўнання, формы суб'ектыўнай ацэнкі якасных прыслоўяў

Прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, захоўваюць не толькі іх лексічнае значэнне, але і здольнасць мець ступені параўнання.

Як ужо адзначалася, большасць якасных прыслоўяў можа паказваць на розную ступень праяўлення дзеяння, стану ці якасці, што знаходзіць сваё выражэнне ў формах вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання.

Вышэйшая ступень параўнання прыслоўяў абазначае прымету, якая праяўляецца ў большай меры ў параўнанні са звычайнай (*больш шчыра ўсміхацца, шчыльней прычыніць*), а найвышэйшая ступень параўнання паказвае, што прымета праяўляецца ў самай высокай ступені (*найбольш шчыра ўсміхацца, найшчыльней прычыніць*). Розніца паміж вышэйшай і найвышэйшай ступенямі параўнання ў тым, што для першай пунктам адліку з'яўляецца адзін прадмет ці некалькі прадметаў, а для другой – увесь клас аднародных прадметаў.

Змяненне па ступенях параўнання адбываецца за кошт змены суфіксаў і асноў, шляхам далучэння прыстаўкі (для простых форм) ці дапаможных

слоў *больш (болей), менш (меней), найбільш (найболей)* – (для складаных форм).

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца ад асновы якаснага прыслоўя пры дапамозе далучэння суфікса *-ей(-эй)*: *ярка – ярчэй, радасна – радасней; Створанае ім (М. Багдановічам) вытрымала выпрабаванне часам і не толькі не паблякла, а, наадварот, яшчэ ярчэй зазіхацела, здзіўляючы сваім характам увесь славянскі свет (А. Бачыла), а таксама шляхам суплетывізму асноў: многа – больш (болей), добра – лепш (лепей)*. Формы з суфіксам *-ш-* **найбольш** пашыраны ў беларускім маўленні.

У мастацкай літаратуры сустракаем словы *даўней, раней, далей*, ужытыя са значэннем ‘некалі’, ‘калісьці’, ‘потым’. Вышэйназваныя прыслоўі страцілі значэнне вышэйшай ступені параўнання: *Але калі раней дарога ўпадала ў вёску, то цяпер, хутчэй, наадварот: вёска ўпадае ў дарогу.* (А. Разанаў)

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння да якасных прыслоўяў (звычайная ступень) слоў *больш (болей), менш (меней)*: *больш адказна, больш смела, менш эканомна, менш актуальна*.

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца ад простага формы вышэйшай ступені параўнання прыслоўя пры дапамозе прыстаўкі *най-*: *эканомней – найэканомней, менш – найменш*.

Пры ўтварэнні **складанай формы найвышэйшай ступені параўнання** да якаснага прыслоўя далучаюцца словы *найбольш (найболей), найменш (найменей)*: *найбольш (найболей) слушна, найменш (найменей) прынцыпова*. Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання можа ўтварацца і шляхам далучэння да простага формы вышэйшай ступені параўнання слоў *за ўсё, за ўсіх*: *вышэй – вышэй за ўсіх, лепш – лепш за ўсё*.

Складаныя формы ступеняў параўнання прыслоўяў могуць утварацца ад усіх якасных прыслоўяў.

Да формаў вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў могуць далучацца часціцы *яшчэ, усё, куды (яшчэ цяплей, куды далей, усё ніжэй)*, а да формаў найвышэйшай ступені параўнання – *як, чым, што (як найтанчэй, чым найдалей, што найлепш)*, якія ўзмацняюць значэнне ступеняў параўнання ці надаюць адценне самай высокай ступені якасці.

Прыслоўі са значэннем ацэнкі і меры якасці, утвораныя ад якасных прыслоўяў, акрамя ўласціваасці даваць ацэнку пэўным дзеянням і прыметам, здольны перадаваць экспрэсіўныя адценні (ласкальнасці, пагарджальнасці, зневажальнасці і інш.): *роўнёнька, ранавата, танюсенька, паўнютка* і інш. Утвараюцца гэтыя прыслоўі пры дапамозе

тых самых суфіксаў, што і прыметнікі са значэннем ацэнкі і меры якасці.

Значэнне высокай меры якасці ў спалучэнні з экспрэсіўным значэннем ласкальнасці перадаецца пры далучэнні да якаснага прыслоўя суфікса -*еньк(-аньк-)*: *чысценька, утульненька, свежанька, смачненька, актыўненька*. Часамі, як *кажуць, чалавек трапляе ў шчаслівы струмень, што так лагодненька носіць цябе па хвалях жыцця* (Я. Колас). Пры ім разказвалі ўсё *чысценька пра таго, хто з вёскі натварыў нечага, пра людзей з суседніх вёсак* (Ф. Янкоўскі).

Пры ўтварэнні прыслоўяў са значэннем ласкальнасці ці памяншальнасці ўжываюцца таксама суфіксы -*утк(-ютк-)*, -*усеньк(-юсеньк-)*, -*усенечк(-юсенечк-)*: *ціхутка, ранютка, ціхусенька, ціхусенечка*.

Узмацняльна-павелічальнае значэнне надаюць прыслоўям суфіксы -*енн(-энн-)*, -*эзн-*, -*эразн-*: *страшэнна, шырачэзна*.

Суфікс -*ават-* мае значэнне непаўнаты якасці: *сумнавата, пазнавата, страшнавата, высакавата*.

З памяншальна-ласкальным значэннем ужываюцца і некаторыя іншыя прыслоўі (*крышку, крышачку, вечарком, трошачкі*): *Я, трошачкі счакаўшы, вышмыгнуў з хаты і памчаўся наўздагон Любе* (А. Марціновіч).

Формы суб'ектыўнай ацэнкі прыслоўяў таксама могуць утварацца пры дапамозе прыставак *за-, пры-, архі-, звыш-*: *завысока, прыспакойна, архісучасна, звышнатуральна*, а таксама шляхам паўтарэння прыслоўяў: *далёка-далёка*.

Утварэнне прыслоўяў

Прыслоўі ўтвараюцца ад розных часцін мовы. Значная частка іх ўтворана ад склонавых формаў іменных часцін мовы. Самы пашыраны тып словаўтварэння для прыслоўяў **марфалагічны**. Найбольш распаўсюджаныя спосабы:

– суфіксальны. Гэтым спосабам прыслоўі ўтвараюцца ад прыметнікаў (*позні → позна, смелы → смела, даўні → даўно*), лічэбнікаў (*двое → двойчы*), некаторых дзеепрыметнікаў (*асірацелы → асірацела, захоплены → захоплена, упэўнены → упэўнена*), дзясловаў (*ляжаць → лежма, гуляць → гульма, крычаць → крычма, валіць → валам, цурчэць → цурком, тырчаць → тырчком*), адзінкавых назоўнікаў (*крыха → крыху, капля → каплю, кропля → кроплю*);

– прыставачны спосаб характэрны для ўтварэння прыслоўяў ад прыслоўяў (*мала → замала, летась → пазалетась, весела → нявесела, заўтра → назаўтра, куды → абы-куды, як → ніяк, заўтра → паслязаўтра*);

– прывставачна-суфіксальны спосаб лічыцца самым распаўсюджаным ва ўтварэнні прыслоўяў. Прыслоўі ўтвараюцца шляхам адначасовага далучэння прыстаўкі і суфікса ад назоўнікаў амаль ва ўсіх склонах: родным (*з боку* → *збоку*, *зверху* → *зверху*, *з гары* → *згары*), вінавальным (*у вясну* → *увесну*), месным (*на волі* → *наволі*, *у версе* → *уверсе*, *у нізе* → *унізе*).

Да ўтваральных асноў якасных і адносных прыметнікаў можа далучацца прыстаўка *на-* і суфіксы *-аму*, *-яму*, *-ому*, *-ы*, *-у*: *зімовы* → *назімоваму*, *летні* → *на-летняму*, *франтавы* → *на-франтавому*, *дзіцячы* → *на-дзіцячы*, *суседскі* → *на-суседску*. Прыставачна-суфіксальным спосабам утвараюцца прыслоўі ад поўных (*ушчыльную*, *усялякую*, *урассыпную*, *збольшага*, *унустую*) і кароткіх прыметнікаў (*дасуха*, *зрэдку*, *справа*, *змоладу*, *паціху*, *пароўну*, *управа*, *навечна*, *зажыва*).

Прыставачна-суфіксальным спосабам утвараюцца некаторыя прыслоўі і ад займеннікаў (*што* → *нашто*, *мой* → *на-мойму*, *свой* → *на-свойму*, *наш* → *на-нашаму*, *з усім* → *зусім*, *за тым* → *затым*).

Прыставачна-суфіксальны спосаб характэрны і для ўтварэння прыслоўяў ад лічэбнікаў (*двое* → *удва[йа]*, *два* → *удвух*, *сямёра* → *усемярых*, *адно* → *заадно*, *другое* → *на-другое*).

Пры зліцці ў адно слова прыназоўнік становіцца прыстаўкай, а канчатак – суфіксам прыслоўя: *злёжку*, *памалу*, *увечары*, *улева*, *утрох*, *уручную*, *спярыша*.

Прыставачна-суфіксальным спосабам прыслоўі ўтвараюцца і ад дзеясловаў (*прыкусиць* → *упрыкуску*, *перамяшаць* → *уперамешку*, *пераганяць* → *наперагонкі*, *есці* → *поедам*, *хапаць* → *похапкам*);

– прывставачна-нульсуфіксальны спосаб. Гэты спосаб выкарыстоўваецца актыўна пры ўтварэнні прыслоўяў ад назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку вінавальнага склону другога скланення і некаторых назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку вінавальнага склону трэцяга скланення з прыназоўнікамі *за*, *на*, *у*, *пад*: *наперад*, *назад*, *удзень*, *уверх напаказ*, *уголас*, *увосень*, *накрыж*, *падчас*. Пры дапамозе далучэння прыстаўкі і нулявога суфікса ўтвараюцца прыслоўі і ад дзеясловаў (*даганяць* → *наўздагон*, *выпускаць* → *навыпуск*, *замяняць* → *узамен*);

– постфіксальны спосаб характэрны для ўтварэння прыслоўяў ад прыслоўяў (*дзе* → *дзе-небудзь*, *калі* → *калісь*, *куды* → *кудысьці*).

Складаныя прыслоўі ўтвараюцца:

– складана-нульсуфіксальным спосабам: *штодзень*, *штоноч*, *штомесяц*, *штогод*, *штовечар*;

– складана-суфіксальным спосабам: *самакатам*, *самаходам*, *мімаходам*, *мімалётам*, *штоночы*, *штомінуту*, *штохвіліны*;

– складана-прыставачна-нульсуфіксальным спосабам: *крыж-накрыж, перш-наперш, сам-насам;*

– спосабам словаскладання: *там-сям, туды-сюды, так-сяк, як-ніяк, далёка-далёка, высока-высока.*

Прыслоўе *мімаволі* ўтварылася **лексіка-сінтаксічным** шляхам. Сінтаксічная сувязь гэтага спалучэння (кіраванне) застаецца жывой у структуры вытворнага слова.

Марфалагічна-сінтаксічным шляхам утвараюцца прыслоўі ў працэсе *адвербіялізацыі* – пераходу ў прыслоўі іншых часцін мовы, якія страчваюць сваё лексічнае і граматычнае значэнне і змяняюць сінтаксічную функцыю.

Адвербілізуюцца некаторыя назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку (*летам, восенню, ноччу, роем, зімой, зайцам, вясной*): *Позна ноччу тата прыехаў з камандзіроўкі.* (У. Ліпскі); *Але зімой да мокрых ног пачаў прыліпаць снег, замярзаць.* (В. Гурскі); творнага склону множнага ліку (*часамі, гадамі*): *Гадамі працаваць над дысертацыяй;* роднага склону множнага ліку (*дамоў*): – *Ой, мне пара дамоў, мама будзе шукаць, – схамянулася воблачка* (М. Шубіч); роднага склону адзіночнага ліку (*дома*): *Шмат сабрала пчолка мёду з розных кветак, дома ім накорміць родных пчолак-дзетак.* (Я. Журба); некаторыя азначальныя займеннікі (*сам, сама*): *А сёння я пацвердзіць рад, што бачыў сам на дрэўцы тонкім і груш, і яблык розных шмат...* (Х. Гурыновіч), а таксама дзеепрыслоўі, калі яны стаяць пасля дзеяслова, адказваюць на пытанне акалічнасці спосабу дзеяння: *ішлі спяваючы, падымае жартуючы, чытаў лежачы, есці стаячы, сядзець надзьмуўшыся, жыць прыпяваючы.*

Набываць значэнне прыслоўя могуць і такія займеннікі, як *таму, чаму, чамусьці, штосьці, чамусь:* ***Штосьці*** спявае пяшчотнае бор... – *Не сядзіцца штосьці* дома.

Спецыфіка прыслоўя як часціны мовы праяўляецца ў тым, што пераход слова з любой часціны мовы ў прыслоўе выражаецца перш за ўсё ў набыцці акалічнаснай сінтаксічнай функцыі і страце ўласцівасцяў змяняцца па склонах, родах, часах і г. д.

Такім чынам, прыслоўі ўтвараюцца амаль ад усіх часцін мовы. Утваральнай базай для прыслоўяў выступаюць назоўнікі (*насілу, убок, напраўдзе, вясною*), прыметнікі (*па-чалавечы, дацямна, усялякую*), займеннікі (*па-вашаму, нашто, па-мойму*), лічэбнікі (*упяцёх, натрае, двойчы*), дзеяслоўныя формы (*усхвалявана, бесперастанку, наўздагон*). Найбольш прадуктыўным для прыслоўяў з'яўляецца ўтварэнне ад назоўнікаў і прыметнікаў.

Правіпіс прыслоўяў

Напісанне прыслоўяў залежыць ад асаблівасцяў іх утварэння, значэння ўтваральнай асновы.

Праз злучок пішуцца прыслоўі:

1) з прыстаўкай *па-* і суфіксамі *-аму, -яму, -ому, -му*, утвораныя ад прыметнікаў і займеннікаў: *па-новаму, па-летняму, па-нашаму, па-старому, па-мойму*;

2) з прыстаўкай *па-* і суфіксам *-у*, утвораныя ад адносных прыметнікаў: *па-беларуску, па-людску*;

3) з прыстаўкай *па-* і суфіксам *-ы*, утвораныя ад прыналежных прыметнікаў: *па-воўчы, па-дзіцячы, па-чалавечы*;

4) з прыстаўкай *па-* і суфіксам *-ае*, утвораныя ад парадкавых лічэбнікаў: *па-першае, па-пятае*;

5) утвораныя шляхам словаскладання: *далёка-далёка, ледзь-ледзь, дзе-нідзе, як-ніяк*;

6) утвораныя складана-прыставачна-нульсуфіксальным спосабам: *крыж-накрыж, сам-насам, раз-пораз*;

7) утвораныя пры дапамозе прыстаўкі *абы-* ад прыслоўяў: *абы-дзе, абы-як*;

8) утвораныя пры дапамозе постфікса *-небудзь* ад прыслоўяў: *дзе-небудзь, куды-небудзь*;

9) прафесіяналізмы *дэ-факта, дэ-юрэ, на-гара*.

Разам пішуцца прыслоўі:

1) утвораныя прыставачным спосабам ад прыслоўяў: *пазалетась, назаўжды, занадта*.

2) утвораныя прыставачна-суфіксальным спосабам ад назоўнікаў: *уверсе, дахаты, наперадзе*;

3) утвораныя прыставачна-нульсуфіксальным спосабам ад назоўнікаў: *уверх, увосень, убок, удзень*;

4) утвораныя прыставачна-суфіксальным спосабам ад прыметнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку: *памалу, паціху, падоўгу, злёгку, дабяла, зацемна*;

5) утвораныя прыставачна-суфіксальным спосабам ад прыметнікаў жаночага роду: *начыстую, упустую, урасыпную, ушчыльную (але: у адкрытую, на міравую, на бакавую)*;

6) утвораныя складана-суфіксальным і складана-нульсуфіксальным спосабамі: *штовечар, штомесяц, мімаходам, самакатам, штораніцы*;

7) утвораныя прыставачна-суфіксальным спосабам ад уласнаколькасных і зборных лічэбнікаў, а таксама ад указальных і

азначальных займеннікаў: *учатырох, утраіх, удвая (але: у адно, па двое, па тое), затым, зусім;*

8) утвораныя ад назоўнікаў, якія ў сучаснай беларускай мове самастойна не ўжываюцца: *дашчэнт, досыць, даспадобы, неўзабаве, неўпапад, знянацку, запанібрата, употай, наўзрыд.*

Ад прыслоўяў неабходна адрозніваць спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі: **без:** *без разбору, без толку, без аглядкі, без канца (але: бясконца), без промаху, без упынку; да:* *да зарэзу, да адвалу, да смаку, да ўпаду, да пары, да часу, да астатку, да душы, да заўтра, да паўночы, да паўсмерці, да пабачэння; з:* *з разбегу, з разгону, з размаху, з ходу, з гарачкі, з налёту, з наскоку, з маху, з часам; на:* *на бягу, на ляту, на хаду, на віду, на золку, на смак, на слых, на смех, на мазі, на выбар, на абмен, на досвітку, на славу, на вока, на злосць (але: назло), на жаль, на скаку, на грэх, на дзіва, на памяць, на руку, на зарэз, на вякі, на ноч (але: нанач), на світанні, на парукі, на сподзе, на паслязаўтра, на пабягушках, на кукішках, на карачкі; у:* *у абхват, у абмен, у абдымку, у абрэз, у адзіночку, у пару, у абцяжку, у ахвоту, у нагу, у меру, у адказ, у прыдатак, у тупік, у момант, у час, у даўжыню, у сапраўднасці, у наяўнасці, у шырыню; па:* *па душы, па горла, па парадку, па чарзе, па меры, па памяці, па справе, па сіле, па душы, па часе, па вушы, па шчырасці; пад:* *пад бокам, пад спод, пад сподам, пад сілу, пад раницу, пад пахі, пад поўнач, пад рукой, пад вечар.*

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якімі лексічнымі, марфалагічнымі і сінтаксічнымі прыметамі характарызуюцца прыслоўі?
2. У ролі якіх членаў сказа можа выступаць прыслоўе?
3. Якія прыслоўі адносяцца да азначальных?
4. Якія прыслоўі адносяцца да акалічнасных?
5. Якія формы ступеняў параўнання адрозніваюцца ў якасных прыслоўях?
6. Якія памылкі назіраюцца пры ўтварэнні ступеняў параўнання прыслоўяў?
7. Якія прыслоўі маюць формы суб'ектыўнай ацэнкі?
8. Якія спосабы ўтварэння прыслоўяў найбольш прадуктыўныя?
9. Што такое адвербіялізацыя?
10. У якія часціны мовы могуць пераходзіць прыслоўі?
11. Якія часціны мовы могуць пераходзіць у прыслоўі?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Укажыце разрад прыслоўя паводле значэння.

Там, злева, данізу, зрэдку, здуру, уволю, глуха, накрыж, нідзе, назад, дагэтуль, зранку, знарк, гуртам, удвух, некалі, некуды, нідзе, ніколі, нікуды, кулём, па-чалавечы, слепа.

Заданне 2. Утварыце словазлучэнні ці складзіце сказы з прыслоўямі і спалучэннямі назоўнікаў з прыназоўнікамі.

У пачатку – упачатку, у бок – убок, да хаты – дахаты, у высь – увысь, на паказ – напаказ, у гару – угару, у верх – уверх, па волі – паволі.

Заданне 3. Спішыце сказы, падкрэсліце прыслоўі адной рыскай, а словы, да якіх яны адносяцца, – дзвюма. Пастаўце пытанні да прыслоўяў і вызначце, што яны абазначаюць: прымету дзеяння, якасці ці прымету прадмета.

1. У вадзе каса шыркала інакш, як без вады, гушчэй, важчэй, працяжней (І. Мележ). 2. Кірыла сумна ўсміхнуўся: ён не вельмі багаты на метафары і параўнанні (І. Шамякін). 3. Круціліся, шархацелі коламі самапрадкі – здавалася, таксама то весела, то сумна, то задуменна (І. Мележ). 4. Мой рост, мая постаць – залішне прыкметныя, а горад наш у акупацыю быў не вельмі густанаселены (І. Шамякін). 5. Праз колькі крокаў палянку ўбачыў наперадзе (М. Зарэцкі).

Заданне 4. Ад прапанаваных слоў утварыце ўсе магчымыя формы ступеняў параўнання.

Доўга, хутка, ціха, блізка, нізка, высокая, глыбока, далёка, дрэнна, многа, звонка, коротка, асцярожна, глуха.

Заданне 5. Адзначце памылкі ва ўтварэнні формаў ступеняў параўнання прыслоўяў.

Найлепей, больш цяплей, найбольш прыгажэй, менш спакойна, найгучней, больш праўдзівей, дранней, шырачэй, найгорш, вузей, больш яскрава, найрадасней, шчырэй, халадней, больш моцна.

Заданне 6. Знайдзіце сказы з памылкамі ва ўжыванні ступеняў параўнання прыметнікаў і прыслоўяў. Выпраўце памылкі.

1. Даражэй за цябе чалавека ў мяне не было і не будзе. 2. Даўней на Беларусі паўторны шлюб бралі часцей усяго аўдавелыя. 3. Ночы ўжо робяцца даўжэй, і грыбны пах асабліва адчуваецца зранку. 4. Жывая мова багацейшая самага поўнага слоўніка. 5. Не было для мяне нічога даражэй за тваю ўсмешку. 6. Здаецца, няма чалавека шчаслівейшага мяне. 7. Больш усіх грыбоў знайшоў Мішка. 8. Не было для мяне нічога даражэй за тваю ўсмешку. 9. Плынь азёр чысцейшая ад расы. 10. Яны жылі дружнай нас.

Заданне 7. Ад якіх слоў (ці граматычных формаў) і якім спосабам утвораны наступныя прыслоўі?

Утрох – ...; недалёка – ...; бягом – ...; па-свойску – ...; зверху – ...; рашуча – ...; па-літоўску – ...; штодзень – ...; раз-пораз – ...; дадому – ...; чэсна – ...; штورانіцы – ...; увосень – ...; навылет – ...; унізе – ...; залпам – ...; па-нашаму –

Заданне 8. Вызначце, ад якіх слоў і якім спосабам утварыліся выдзеленыя прыслоўі.

1. Скажа, што надта прыемна ў такі дзень **басанож** скакаць на мосце ды махаць свежым дубцом... (Я. Маўр). 2. Раптам каршун, як маланка, рассек паветра і кінуўся **ўніз** (І. Грамовіч). 3. Вокны **адразу** цямнеюць (І. Чыгрынаў). 4. **Паціху** ачышчалася ад перабалелага душа, ажывалі, пачыналі згадваць колер усмешкі вочы (Т. Бондар). 5. Буяе разнатраўе, **шчодро** цвітуць краскі (І. Навуменка). 6. **Раз-пораз** Васіль чуе прарэзлівы крык жаўны... (І. Навуменка). 7. Можа, гэта блага, але мясціны, дзе знайшоў **калі-небудзь** баравік, Васіль **ніколі** не мінае (І. Навуменка). 8. Заядлыя грыбнікі рвуцца **наперад**, на прастор верасоў, маладых сасоннікаў... (І. Навуменка). 9. У нізкіх, **па-восеньску** ацяжэлых ужо хмарах то выплыве, то **зноў** схваецца белаватае, як месяц, сіратлівае сонца (В. Адамчык). 10. **Апоўдні** кволяя дажджынкi на вачах пачалі ператварацца ў рэдкія белыя мухі (В. Вітка).

Заданне 9. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Раствлумачце правапіс не(ня) з прыслоўямі.

1. Спёка (не, ня)дужа вялікая (В. Быкаў). 2. І будуць (не, ня)весела стаяць сосны, засмучаныя і ціхія (М. Стральцоў). 3. (Не)адразу ты

пачынаеш разумець, што хараство не ў тваіх незямных марах, не ў тваім імкненні да выключнасці, а ў жыцці людзей (І. Шамякін). 4. Вольга расла і выхоўвалася ў дзіцячым доме, не ведала, што такое сям'я, і (не, ня)вельмі дбала аб дні наступным. Усё ёй трэба зараз, сёння, усё ёй трэба было (не)адкладна звездаць, паспрабаваць... (В. Казько). 5. (Не)чакана прыехаў бацька (М. Лынькоў). 6. Мне адразу ж стала (не)як лягчэй, хоць наваколле не магло пахваліцца весялосцю (У. Караткевіч). 7. Няскладны машыніст у пацёртай нямецкай форменцы быў заняты (не)зусім звычайнай для яго працы справай (М. Лынькоў). 8. (Не, ня)лёгка тут выбраць такую аксамітна-мяккую траву, як у сябе на радзіме, на пахучых берагах Дняпра (А. Кулакоўскі). 9. Гэта была нават (не)зусім стрэльба, да яе больш пасавала б назва «мушкет» (У. Караткевіч). 10. І не дзіва, што Міколка, седзячы зімой у халодным вагоне, так (не)цярпліва чакаў вясны (М. Лынькоў).

Заданне 10. Спішыце сказы. Падкрэсліце прыслоўі і вызначце, да якога разраду па значэнні яны адносяцца і якімі членамі сказа з'яўляюцца.

1. Тут жа моўчкі стаяў, абапёршыся на крыло машыны, старшыня (А. Жук). 2. Нядоўга было чакаць і малін, што густа спелі ў гадзючых зарасніках (І. Мележ). 3. Дома ў перадвячэрняй цішыні суха і таямніча шапочуць яшчэ зялёным лісцем высокія бярэзінкі, пасаджаныя гадоў дваццаць сем назад... (В. Адамчык). 4. Гэтая простая, сціпая сцяжынка штохвіліны будзе адкрываць табе цуды, якіх не ўбачыш у аніякім музеі (В. Мартыненка). 5. Доўга не спалася Васілю ў гэту ноч, такую звычайную і незвычайную (І. Мележ). 6. Надзвычайна ўрачыстымі здаваліся дрэвы ў густым бары, паскідаўшыя снегавыя шапкі і зімовую панурасць (М. Лынькоў). 7. Я – дзіця горада, і мне, магчыма, ніколі не адчуць сябе сам-насам з навакольным, я губляюся, калі не адчуваю вакол выратавальнай цеснаты, а калі я аднойчы апынулася ў полі адна, то ледзь не памерла ад страху (В. Іпатава). 8. Асіна прымеціла мясечка, дзе ўпала ліпавае семя, і сумыслу скінула на свой дол тоўсты сухі сук (Я. Колас). 9. Чарнакрылы бусел стаяў на адной назе і думна глядзеў удалячынь, куды неўзабаве пакліча яго вырай (Б. Сачанка). Мала цешылі яго і вечары, калі моладзь доўга снавала па вуліцы, галёкала, будзіла марозную цішыню смехам. (І. Мележ). 10. Вуголле шарэла ўсё больш і больш, разам з гэтым з лесу пачала насоўвацца цемра (Я. Маўр).

Заданне 11. Спішыце, падкрэсліце формы суб'ектыўнай ацэнкі прыслоўяў. Раствлумачце іх утварэнне і значэнне.

1. Першы прымаразак хацелася ўбачыць раненька (Я. Крамко).
2. Бывалі дні, што Марына страшэнна стамлялася (С. Грахоўскі).
3. Лёгенька хрумснуў пад валёнкамі снег, апякло марозам шчокі (А. Жук).
4. Падзьме вятрыска – і яны (галінкі кустоў) ціхенька зазвіняць, быццам зробленыя з тонкага крышталю (М. Ваданосаў).
5. Каб не крыўдзіць аглядальніка, паціхеньку адыходжу (К. Курбека).
6. Міхал у лес пайшоў ранютка рабіць звычайныя абходы... (Я. Колас).
7. Кузуркі розныя і мушкі свае спраўляюць гулі-гушкі і так танюсенька гудуць, што ледзьве-ледзьве можна ўчуць (Я. Колас).
8. Злажыўшы шчыльненька далоні, Міхал сядзеў, не варушыўся і ў мыслі нейкія ўглыбіўся (Я. Колас).
9. Цераз зараснік інею ў ранішнім лесе прабіраецца сонца – ціхусенька так, затаіўшы дыханне: хаця б не атрэсці гэты цуд, што стварыў найвялікшы мастак (Н. Гілевіч).
10. Далекавата жыла ад горада, дзе займеў сабе прытулак Андрэй, яго маці (Б. Сачанка).

Заданне 12. Знайдзіце ў сказах прыслоўі. Вызначце, да якога разраду па значэнні яны адносяцца.

1. Асіна прымеціла мясечка, дзе ўпала ліпавае семя, і сумыслу скінула на свой дол тоўсты сухі сук (Я. Колас).
2. Вясною, калі ўсё навокал зелянела, выпраўляліся па першае шчаўе (М. Чарняўскі).
3. Аднак неўзабаве праваруч адкрылася поле з вузкімі грывамі пералескаў («Родная прырода»).
4. А назаўтра непрывычна чарнелі абмытыя дажджом палі (А. Асіпенка).
5. Верасоўскі глядзеў на іх імклівы лёт, і яму чамусьці думалася, што яны, птушкі, мусіць, самыя шчаслівыя на свеце... (Я. Сіпакоў).
6. Чарнакрылы бусел стаяў на адной назе і думна глядзеў удалячынь, куды неўзабаве пакліча яго вырай (Б. Сачанка).
7. Ногі мімаволі панеслі Люсю да загадкавай будыніны (А. Цяжкі).
8. Палявая дарога вывела на шырокую і досыць роўную, але гразкую вуліцу... (А. Александровіч).
9. Цёк сок-бярозавік, і свежыя бярозавыя пні былі мокрыя, быццам іх хто знарок паабліваў вадою (Б. Сачанка).
10. Пасля ручаіны яны пайшлі поруч, яна па сцежцы, а ён збоку, ведучы веласіпед па траве (Я. Скрыган).

Заданне 13. Вызначце, што абазначаюць выдзеленыя прыслоўі:
а) прымету дзеяння; 2) прымету прадмета; 3) прымету прыметы.

1. Пад дрэвамі *густа*, *пякуча* тоіцца крапіва... (Я. Брыль).
2. *Шчыра* свяціла ранішняе сонца (Я. Сіпакоў).
3. У сонечную летнюю пару мястэчка здаецца *надзвычай* прыгожым (І. Навуменка).
4. На зямлі ўжо няма снегу, вымыты асенні верасок выглядае *зусім* свежым... (А. Кулакоўскі).
5. На

пагорку *незвычайна чыста* бялеў каменны абеліск з зоркай *наверсе* (В. Быкаў). 6. Магчыма, на яго характары пакінула свой след жыццё *наводшыбе* (І. Навуменка). 7. Раніцай і трава каля платоў, і палі, і стрэхі – усё было *па-зімоваму* белае (І. Мележ). 8. Ноч была *страшэнна* золкая, і пранізлівы вецер прашываў наскрозь (І. Мележ). 9. Пачалі ўсё *часцей* трапляцца піхта і кедр (У. Караткевіч). 10. *Па-паўднёваму* духмяным было тут неба, зоркі (В. Казько).

Заданне 14. Спішыце сказы. Раскрыйце дужкі, пракаменціруйце выбар напісання.

1. Люся паднялася з каменя і пайшла (ў)бок шашы... (А. Цяжкі).
 2. Яны былі і будуць, страты, смуткуючы цяпер, (у)восень светлую, багатую і доўгую цяпер (П. Маляўка). 3. І прыходзілася брацца (ў)бок, разблытваць лясныя сцежкі, блукаць і калясіць на адным месцы (В. Казько). 4. Нахіленая (ў)бок святла, яна (кветка) улюбёна падстаўляла сонцу свае чатыры шырокія глянцавітыя пялёсткі... (В. Быкаў).
 5. Чарнічна-бруснічны бор, лес дзяцінства, ён пераскоквае (з)ходу, хоць і ў ім можна падняць два-тры баравічкі (І. Навуменка). 6. У нядзелю, (на)досвітку, прыпаўзлі з захаду нізкія хмары і пачаўся страшэнны лівень (Я. Пархута). 7. Зямля пачала ахвотна, (без)аглядкі на зіму, распранацца, набрыньваць доўгачаканым цяплом, дыхаць на поўныя грудзі (В. Карамазаў). 8. Дзе-нідзе купамі і (у)адзіночку растуць дубы (В. Вольскі). 9. (Пад)вечар вада спала... (А. Пальчэўскі). 10. А дзеці іх даўно сачылі і (на)ляту блінцы лавілі... (Я. Колас).

Заданне 15. Вызначце, да якой часціны мовы адносяцца выдзеленыя словы. Адказ абгрунтуйце, адзначыўшы: а) катэгарыяльнае значэнне; б) марфалагічныя ўласцівасці; в) сінтаксічную функцыю.

1. У мяне яе (бабулі) не было, і я звычайна перажываў сваю крыўду *адзін* (Я. Брыль). 2. Лабановіч *чамусь* звярнуў на іх (цёмныя вокны) увагу, як бы хочучы замацаваць іх у сваёй памяці (Я. Колас). 3. *Момант* сябры азіралі адзін аднаго, а потым перакінуліся жартаўлівымі прывітаннямі (Я. Колас). 4. *Часамі* гэтыя гнёзды здаваліся нейкімі дзіўнымі падвескамі над дубамі (Я. Колас). 5. Я ехаў *насустрэч* тваім чырвоным захадам, над якімі вісеў серпік Венеры, і мне здавалася, што я пачаў адыходзіць... (У. Караткевіч). 6. Была тут яшчэ адна важная асоба, без якой не адбывалася ніводная тутэйшая *справа* (Я. Колас). 7. Як няўхільны закон жыцця, ведала – *спрадвеку* так заведзена ў людзей: воля бацькоў для дзеўкі – божая воля (І. Мележ). 8. Ужо відаць была маленькая хатка, *дзе*

жыла Зоська з маткай (З. Бядуля). 9. Ціха, *наволі* асядае на горад цёплы ласкавы вечар (М. Зарэцкі). 10. І ўсё вакол было так *глуха*, так *нема*, усё роўна як закамянела або вымерла (Я. Колас).

Заданне 16. Вызначце ступені параўнання прыслоўяў і растлумачце іх утварэнне.

1. Веснавыя сны найчасцей бываюць светлыя і лёгкія, ружовыя і кароткія, як красавіцкая ноч (С. Грахоўскі). 2. Па краі неба ўсё шырэй і шырэй расцякалася пунсовая палоска (А. Зінькевіч). 3. Танчэй і казытлівей пахла мякінай (М. Стральцоў). 4. Мне цяпер найлепш падышла б мужчынская кампанія (М. Стральцоў). 5. Няхай бы гэтыя, што на балконе, хутчэй ужо ішлі (М. Стральцоў). 6. Красу прыроды хлебароб адчувае інакш, паўней, чым яе старонні назіральнік, няхай сабе нават найлепш эстэтычна падрыхтаваны ці па натуры вельмі чулы (Я. Брыль). 7. Яны (марскія хвалі) коцяцца зверху ўніз, дык усё больш імкліва і імкліва (А. Кулакоўскі). 8. Вузкая хмарка ўсё больш і больш налівалася чырванню... (Я. Брыль). 9. А крышку далей, пасярэдзіне агарода, стаіць дуб-волат (У. Ліпскі). 10. Васіль Аляксеевіч пастаяў, паглядзеў навокал, нібы шукаў каго вачыма, наставіў каўнер плашча, глыбей засунуў рукі ў кішэні (А. Жук).

Заданне 17. Размяжуйце прыслоўі і прыметнікі, акрэсліце, паводле якога крытэрыю яны адрозніваюцца.

1. Ногі ў лапцікі абуты, бедна вопратка мая (Я. Колас). 2. – А мне, ты думаеш, салодка? Ды справа проста і каротка... (Я. Колас). 3. Замерлі хлопцы, ані зыку: мінута важна і вяліка (Я. Колас). 4. Вось тут танюткі ланцужок лёг так прыгожа на сняжок (Я. Колас). 5. Нам дорага не толькі кожнае слова вялікага паэта, але і кожнае месца, кожны след, звязаны з несмяротным імем Пушкіна (П. Панчанка). 6. Случчына багатая і хлебам, і садамі, і песнямі, і працавітымі, умелымі людзьмі (В. Вольскі). 7. А можа ён (бусел) правярае, ці добра пракапалі тут меліярацыйную канаву, ці даволі ў ёй вады? (В. Вольскі). 8. Ніхто з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся зваймае, якая іх звязала сіла і чым яна так хлопцу міла (Я. Колас). 9. Чым багатая хата, тым і рада (Прыказка). 10. І кожны дворык, кожна хата, хоць і жыве не так багатая, але Калядаў у адзнаку заколе хоць бы падсвінаку (Я. Колас).

Заданне 18. Вызначце, як утварыліся ўжытыя ў словазлучэннях прыслоўі.

Чырыкнуць па-свойму, зноў узлятаюць, ісці памалу, цякла здаўна, звесіць уніз, працуюць летам, затрымацца надоўга, паварочвацца нехаця, паўзе ўверх, прыйшоў летась, крычалі наперабой, пайшоў бокам, абразалі бесперастанку.

Заданне 19. Ад прапанаваных слоў утварыце прыслоўі. Абзначце словаўтваральныя сродкі.

Далёкі, брацкі, верх, мой, восень, герой, ціхі, дарэмна, ціха, дзе, доўгі, трое, учора, лёгкі, даўні, жартаўліва, перапынак, славыты.

Заданне 20. У кожным радзе падбярыце як мага больш аналагічных паводле ўтварэння прыслоўяў, запішыце іх.

1) Унізе, уначы, уперадзе,; 2) па-дзіцячы, па-воўчы, па-чалавечы, ...; 3) уніз, увосень, удаль, ...; 4) назубок, назло, напалову, ...; 5) назаўжды, назаўсёды, назаўтра, ...; 6) даходліва, дбайна, займальна, ...; 7) дацямна, дабяла, дагала, ...; 8) самавольна, самааддана, самачынна, ...; 9) удвух, удзесьцёх, утрох, ...; 10) штолета, штоночы, штورانіцы, ...; 11) мігам, скокам, віхрам, ...; 12) штовечар, штоноч, штотыдзень.

Заданне 21. Запішыце правільна спалучэнні з прыслоўямі, раскрываючы дужкі.

Працавалі (ў)трох, павярнуў (у)лева, паглядзела (па)добраму, скочыў (з)разбегу, цяпер не(да)смеху, (усё)роўна прыехаў, кінуліся (ў)рассыпную, падзяліліся (па)двое, вярнуліся (за)цемна, падышлі (да)дому, з'ехаў (на)векі вечныя, гаварыць не(ў)папад, гаварыць (па)беларуску, ад'есціся (да)адвалу, успрымаць (на)слых, стукнуць (з)размаху, адкрыць дзверы (на)сцеж, адкласці (на)заўтра, падзяліць (па)роўну, выцерці (да)суха, паказаўся (з)далёку, расказаць (міма)лётам, узяць (на)пракат, шукаць (дзе)небудзь.

Заданне 22. З дадзенымі сінанімічнымі парамі пабудуйце словазлучэнні.

Асцярожна – з асцярогай, паспяхова – з поспехам, радасна – з радасцю; бязвыезна – не выязджаючы, бягом – бегучы, беспамылкова – не памыляючыся; блага – кепска – нядобра.

Заданне 23. Падбярыце да фразеалагізмаў блізкія паводле значэння прыслоўі.

Закасаўшы рукавы – ..., душа ў душу – ..., тут як тут – ..., у адзін голас – ..., нага за нагу – ..., лоб у лоб –

БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ (КАТЭГОРЫЯ СТАНУ)

Лексічнае значэнне, граматычыя катэгорыі і сінтаксічная функцыя безасабова-прэдыкатыўных слоў

Безасабова-прэдыкатыўныя словы – гэта самастойная часціна мовы, якая аб’ядноўвае ў сваім складзе нязменныя словы з агульным значэннем стану і выступае ў функцыі галоўнага члена аднасастаўнага безасабовага сказа: *У наветры яшчэ сыра* (Я. Скрыган). Зрэдку безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць выступаць у ролі выказніка пры дзейніку, выражаным інфінітывам: *Ехаць на гэтай дарозе прыемна*.

У тэрміне «безасабова-прэдыкатыўныя словы» падкрэсліваецца сінтаксічная функцыя гэтага лексіка-граматычнага разраду слоў (яны выступаюць у ролі галоўнага члена аднасастаўнага безасабовага сказа). Часта гэты разрад слоў называюць «словамі катэгорыі стану», таму што іх агульнае катэгарыяльнае значэнне – выражаць стан ці абазначаць ацэнку стану.

У школьнай практыцы выкарыстоўваюцца тэрміны «прэдыкатыўныя прыслоўі» і «прэдыкатывы», зыходзячы з таго, што безасабова-прэдыкатыўныя словы ў сказе выконваюць функцыю галоўнага члена аднасастаўнага сказа.

З усіх тэрмінаў, мабыць, найбольш прымальным можна лічыць тэрмін ‘безасабова-прэдыкатыўныя словы’.

Граматычныя рысы безасабова-прэдыкатыўных слоў – гэта адсутнасць скланення і спражэння.

Безасабова-прэдыкатыўныя словы з суфіксам *-а* могуць мець простыя і складаныя формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання, якія ўтвараюцца пры дапамозе тых самых суфіксаў і прыставак, што і ступені параўнання аманімічных прыслоўяў: *Цяжэй было аддзяліць тых няшкодных звяроў, якія былі на палубе разам з драпежнымі* (Я. Маўр).

Безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць мець суфіксы суб’ектыўнай ацэнкі: *Чысценька, беленька. І над усім пануе як бы святочнасць, урачыстасць* (Б. Сачанка). Для іх уласцівы і формы непаўнаты якасці: *халаднавата, цемнавата. Кругом зрабілася сцішна і жаўтавата, як на шарай гадзіне* (У. Адамчык). *Цяпер жа яшчэ ранавата для светлячкоў* (А. Кулакоўскі).

Безасабова-прэдыкатыўныя словы, з'яўляючыся нязменнай часцінай мовы, не могуць уступаць у сувязь дапасавання ці кіравання з іншымі словамі ў сказе. Выступаючы ў ролі выказніка, яны самі патрабуюць ад дзеяслова выкарыстання ў адзіна магчымай форме – у інфінітыве: *Трэба дома бываць часцей, трэба дома бываць не госцем...* (Р. Барадулін). *Як лёгка наперад глядзець, калі табе дваццаць. Адзвоніць асення медзь – як цяжка назад аглядацца* (В. Зуёнак). Функцыю выказніка БПС могуць выконваць самастойна або ў спалучэнні з дзеяслоўнымі звязкамі ці інфінітывамі: *Хораша ў полі зімой* (М. Лынькоў). *Добра было ў лесе, поўным птушыных галасоў* (І. Мележ).

Час і лад у безасабова-прэдыкатыўных словах праяўляюцца ў кантэксце: пры безасабова-прэдыкатыўных словах звязка ў прошлым часе (*было, стала*) указвае на прошлы час (*Мне было маркотна. Стала холадна*); звязка ў будучым часе (*будзе, стане*) указвае на будучы час (*У пакоі будзе цяплей*), а звязка ва ўмоўным ладзе надае значэнне пажаданасці (*Было б заўтра цёпла!*) ці ўмовы (*Было б цёпла, можна было б пагуляць*).

Безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць кіраваць дапаўненнем, выражаным назоўнікам ці займеннікам (*шкада брата, досыць з мяне*) і мець пры сабе акалічнасці: *У істочы на-зімоваму холадна* (В. Быкаў).

У сказе *На вуліцы цёпла* слова *цёпла* абазначае стан навакольнага асяроддзя, з'яўляецца выказнікам у аднасастаўным безасабовым сказе. Безасабова-прэдыкатыўнае слова *цёпла* аманімічнае кароткай форме прыметніка і прыслоўю: *Ноч цёпла* (*цёпла* – кароткая форма прыметніка); *Мы цёпла віталі нашых гасцей* (*цёпла* – прыслоўе).

Такім чынам, безасабова-прэдыкатыўныя словы вылучаюцца ў асобую лексіка-граматычную групу на аснове семантычных, марфалагічных і сінтаксічных прымет.

Безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць абазначаць:

- стан прыроды: *марозна, ветрана, цёпла*;
- стан навакольнага асяроддзя: *холадна, сыра, брудна*;
- фізічны стан жывых істот: *цяжка, мокра, лёгка*;
- псіхічны стан чалавека: *весела, неспакойна, прыемна*;
- суб'ектыўную ці аб'ектыўную ацэнку стану ці якога-небудзь становішча: *вузка, цесна, рыбна, хлебна*;
- ацэнку стану з боку меры: *многа, недастаткова, досыць*;
- ацэнку стану ці становішча з маральна-этычнага боку: *сорам, грэх, страх, дзіва, смех*;
- мадальную ацэнку стану ў адносінах магчымасці, неабходнасці: *можна, нельга, трэба, неабходна, патрэбна, немагчыма*;
- мадальна-валявыя імпульсы: *ахвота, лянота*;

– ацэнку стану з пункту погляду часу яго ажыццяўлення: *пара, рана, позна, час*;

– ацэнку становішча з боку зрокавых і слыхавых успрыманняў: *відаць, відно, чуваць, чуць, чутно*.

Некаторыя безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць мець некалькі значэнняў і ўваходзіць у розныя семантычныя групы: *На вуліцы цёпла. Мне цёпла*. У першым сказе слова *цёпла* абазначае стан навальнага асяроддзя, а ў другім – стан чалавека.

Безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія абазначаюць стан навакольнага асяроддзя, звычайна спалучаюцца толькі з акалічнаснымі словамі, зрэдку з дапаўненнем у родным склоне, аднак пры іх не можа быць давальнага склону, які абазначае суб'ект: *На вуліцы шумна*.

Некаторыя безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія выражаюць фізічны стан жывых істот, могуць мець пры сабе акалічнаснае слова, якое ўказвае на месца ці прадмет, ахоплены указаным станам (*Там холадна*), іншыя – абазначаюць стан самой жывой істоты, перадаюць яе адчуванні, таму пры такіх безасабова-прэдыкатыўных словах выкарыстоўваюцца словы, якія ўказваюць на асоб, якім даводзіцца адчуваць той ці іншы стан (*Яму было холадна*).

Некаторыя лінгвісты вылучаюць у асобную групу словы тыпу *крышка, каюк, капут* і інш., якія традыцыйна разглядаюцца як выклічнікі. Аднак у адрозненні ад выклічнікаў гэтыя словы, па-першае, граматычна звязаны з іншымі словамі: яны кіруюць давальным склонам суб'екта (*яму капут*), спалучаюцца з акалічнаснымі словамі (*тут яму і капут*); па-другое, абазначаюць стан каго(чаго)-небудзь, які быццам бы вырашае будучыню: *Сэрца не хоча працаваць. Капут старому*.

Суадноснасць безасабова-прэдыкатыўных слоў з рознымі часцінамі мовы

Безасабова-прэдыкатыўныя словы ўзніклі на базе прыметнікаў, назоўнікаў, прыслоўяў, дзеясловаў. За кошт гэтых часцін мовы папаўняюцца безасабова-прэдыкатыўныя словы і зараз. Безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія ўтварыліся даўно і страцілі непасрэднае сувязі з іншымі часцінамі мовы, у сучаснай мове лічацца невытворнымі. Паводле паходжання безасабова-прэдыкатыўныя словы падзяляюцца на дзве групы:

– **невытворныя** безасабова-прэдыкатыўныя словы не могуць быць аднесены ні да адной з іншых часцін мовы. Гэтыя словы абазначаюць мадальную ацэнку стану: *трэба, шкада, сорамна, боязна, нельга, можна* і інш.;

– **вытворныя** безасабова-прэдыкатыўныя словы не страцілі словаўтваральных сувязяў з прыметнікамі, назоўнікамі, прыслоўямі, дзеясловамі. Да іх адносім:

1) безасабова-прэдыкатыўныя словы, у складзе якіх ёсць суфікс *-а* ці *-о*. Такія словы ўтварыліся ад якасных прыметнікаў пры дапамозе суфікса *-а*: *балюча, весела, дымна, шумна, змрочна, чутно, відно* і інш. У якасці асноўнага лексічнага значэння безасабова-прэдыкатыўных слоў замацавалася прамое значэнне прыметніка, напрыклад: *На вуліцы цёпла*. Безасабова-прэдыкатыўнае слова *цёпла* ўтворана ад прыметніка *цёплы*, які мае прамое значэнне ‘стан асяроддзя з боку тэмпературных прыкмет’;

2) безасабова-прэдыкатыўныя словы, утвораныя ад абстрактных назоўнікаў: *дзіва, страх, жах, смех, ахвота, лягота, сорам, ганьба, час, пара, грэх* і інш.: *Неўзабаве надыдзе пара, калі ў гэтых пасуравельных беразнях пачне дражніцца жаўцізнаю сама восень...* (І. Пташнікаў). Пры пераходзе ў безасабова-прэдыкатыўныя словы назоўнікі страчваюць не толькі значэнне прадметнасці, але і граматычныя значэнні, уласцівыя назоўнікам, – значэнні склону, роду і ліку. У некаторых выпадках такія безасабова-прэдыкатыўныя словы захоўваюць здольнасць мець дапасаванае азначэнне з самай агульнай семантыкай: *Самая пара сказаць пра ўсё, што адбылося тады*. Яны могуць мець пры сабе азначальныя прыслоўі (*зусім неахвота, вельмі сорам*), а таксама давальныя асобы і падпарадкаваныя інфінітыў (*яму лягота зварухнуцца*);

3) безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія паходзяць ад прыслоўяў: *рана, позна, многа, мала, досыць, дастаткова, блізка, даволі, далёка*. Ад прыслоўяў безасабова-прэдыкатыўныя словы адрозніваюцца тым, што, па-першае, прыслоўі абазначаюць прымету дзеяння, а безасабова-прэдыкатыўныя словы зусім не абазначаюць прыметы, а выражаюць стан жывых істот, асяроддзя, прадметаў; па-другое, прыслоўі прымыкаюць да галоўных слоў, а безасабова-прэдыкатыўныя словы, наадварот, падпарадкоўваюць сабе інфінітыў: *Мы рана справіліся* (прыслоўе) – *Нам яшчэ рана выязджаць* (безасабова-прэдыкатыўнае слова); па-трэцяе, прыслоўі звычайна не кіруюць давальным суб’екта, а для безасабова-прэдыкатыўных слоў уласціва кіраванне давальным склонам, які абазначае асобу (ці прадмет), якая знаходзіцца ў тым ці іншым стане: *Мы ўчора позна вярнуліся дахаты* (прыслоўе) – *Ужо позна выязджаць* (безасабова-прэдыкатыўнае слова).

4) безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія паходзяць ад інфінітываў: *відаць, чуваць, чуць*. Словы *відаць, чуваць* – нязменныя, яны не спрагаюцца, таму, на думку некаторых мовазнаўцаў, іх не варта адносіць да дзеясловаў нават у тых выпадках, калі яны выкарыстоўваюцца ў

двухсастаўных сказах, напрыклад: *Выразна відаць лясная сцяжынка, якую густа абступілі тоўстыя камлі хвой, кашлатыя елкі* (С. Александровіч).

5) безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія паходзяць ад кароткіх формаў дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу: *Многа зроблена за гэты час. – Шафа зроблена акуратна.*

Неабходна адрозніваць безасабова-прэдыкатыўныя словы і аманімічныя самастойныя часціны мовы, ад якіх утварыліся безасабова-прэдыкатыўныя словы: *Наперадзе відно было возера. Ужо нічога не відно.* У першым сказе ўжыты кароткі прыметнік, які выконвае функцыю выказніка ў двухсастаўным сказе. Ён змяняецца па родах і ліках: *возера відно, лес відзён, вёска відна, хаты відны.* У другім сказе слова *відно* выступае ў функцыі выказніка ў аднасастаўным безасабовым сказе, яно нязменная, абазначае ацэнку стану з боку зрокавых успрыманняў.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Што разумеецца пад безасабова-прэдыкатыўнымі словамі?
2. Якімі марфалагічнымі рысамі і граматычнымі ўласцівасцямі безасабова-прэдыкатыўныя словы збліжаюцца з якаснымі прыслоўямі, прыметнікамі, дзеясловамі?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Спішыце сказы, вызначце, да якіх часцін мовы адносяцца выдзеленыя словы. Падкрэсліце іх як член сказа.

1. Неяк стала *трывожна* і *тужліва* на сэрцы (А. Асіпенка).
2. На паверхні *ціха* (В. Быкаў).
3. *Цёмна* было зярнятку ў зямлі пад снегам, холадна і *маркотна* (Я. Колас).
4. *Млосна* пагойдваўся пад цёплым ветрыкам малады алешнік, густа заплечены бела-зялёным хмелем (С. Грахоўскі).
5. *Слаўна* блішчэлі гэтыя адвечныя нябесныя вочы (Я. Колас).
6. Так *лёгка* і *хораша*, спраўна і проста ідуць у пракосе сапраўдныя касцы (Я. Брыль).
7. Жыць і працаваць у космасе *нялёгка* (П. Клімук).
8. Яму яшчэ і цяпер было *гаркавата* і *суха* ў горле (М. Стральцоў).
9. Было *сцюдзёна* ў спіну і ў шыю (М. Стральцоў).
10. Вусны фарфаравай лялькі *прыемна* крывіліся (У. Караткевіч).

Заданне 2. Выпішыце са сказаў безасабова-прэдыкатыўныя словы. Вызначце, на падставе якіх граматычных прымет яны адносяцца да прэдыкатываў.

1. Было цёмна, не разабраць нічога (І. Мележ). 2. Лявону было непрытульна (М. Гарэцкі). 3. Шкада было сябе, Васілька шкада – любага хлопчыка (М. Зарэцкі). 4. І страшна Міколку і смешна (М. Лынькоў). 5. У лесе было ціха і маркотна, толькі ўтары стаяў глухі шум старых хвой і ялін (Я. Колас). 6. Непрыемна было слухаць такія словы... (Я. Маўр) 7. Гэта было велічна і цудоўна (У. Караткевіч). 8. У двух кроках ад сябе нічога нельга было ўбачыць (М. Лынькоў). 9. Мне было цяжка, непрыемна глядзець на гэта (У. Караткевіч). 10. Страшна стала Хмарцы (Я. Колас).

Заданне 3. У сказах з безасабова-прэдыкатыўнымі словамі знайдзіце выказнікі. Вызначце, як перадаюцца неабходныя прэдыкатыўныя значэнні ў гэтых сказах.

1. Прыемна было назіраць за гэтай сямейкай (М. Ткачоў). 2. У лесе гэтак жа ціха, як і ў полі... (М. Стральцоў). 3. А пачне спадаць вада, яшчэ цікавей стане на рацэ (М. Ваданосаў). 4. Па-свойму прыгожа на Бярозе зімою, па-свойму хораша (М. Ваданосаў). 5. У канцылярыі стала прасторна, светла, чыста, і людзі больш ахвотна сталі заходзіць сюды (І. Шамякін). 6. Нас з Нонкай адправілі дамоў. У кузаве студэбекера было цёмна (У. Караткевіч). 7. Зрабілася шкада жонкі (І. Шамякін). 8. Пасля стала ціха-ціха (І. Пташнікаў). 9. Ад матчынага вока цяжка што-небудзь утаіць (Я. Брыль). 10. Снег, што выпаў тыдзень назад, раставаў. Было сыра, слізка і холадна (І. Шамякін).

Заданне 4. З кожным словам складзіце па два сказы: у першым сказе слова ўжывайце як прыслоўе, у другім – як безасабова-прэдыкатыўнае слова.

Цяжка, глуха, цёпла, гарача, страшна, урачыста.

Заданне 5. Размяжуйце прапанаваныя вытворныя безасабова-прэдыкатыўныя словы па групам паводле паходжання: а) ад прыслоўяў; б) ад прыметнікаў; в) ад назоўнікаў; г) ад інфінітываў.

Зорна, неабходна, многа, відаць, мала, мясячна, пара, патрэбна, хлебна, сорам, рана, рыбна, позна, дзіва, душна, час, шкада, чуваць, дастаткова, варта, страх, шумна, весела, далёка.

Заданне 6. Вызначце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца словы, ужытыя ў простае форме вышэйшай ступені параўнання. Абгрунтуйце свой адказ.

1. Крыху далей, па той бок узгорка, на вяршыні якога засталася яліна, прабітая Перуном, пачаўся бярэзнік... (А. Савіцкі). 2. Не, загінуць цяпер было не самае страшнае – страшней было не выканаць загад, зганьбіць сябе (В. Быкаў). 3. А пасля Орлік нібы зразумеў, што трэба шпарчэй перабіраць нагамі, мацней біць падковамі, і тады ледзяныя камякі разлятаюцца густымі пырскамі (С. Шушкевіч). 4. Марат мацней сціснуў павады, нукнуў на свайго хутканогага і памчаў беласнежнай дарожкаю (С. Шушкевіч). 5. Далей ад берага, там, дзе глыбей, яна (вада) здаецца сінняй (В. Вольскі). 6. Памаленьку, але з кожным днём усё смялей і ўладарней наступала вясна (Б. Сачанка). 7. Ад доктара даведалася, што Лявону пасля пералівання крыві стала значна лягчэй... (М. Лынькоў). 8. Але яму (месячыку) лягчэй было б разглядзець, што робіцца пад страхою ў хаце чалавека, чым прабрацца праз галіны адвечных гушчароў (Я. Колас). 9. А ноч спускаецца ніжэй і ніжэй на снежавыя абшары (М. Лынькоў). 10. Яны (ягады) прабылі зіму пад снегам і не толькі не сапсаваліся, а яшчэ болей пасмачнелі (Б. Сачанка).

Заданне 7. Знайдзіце безасабова-прэдыкатыўныя словы з мадальным значэннем, укажыце значэнне кожнага.

1. На палявой дарозе да Грады заўсёды можна бачыць людзей: то ідуць касцы, то бялеюць хусткамі жанчыны, пакідаючы за сабой пылок, то тарахцяць пустыя калёсы або вяртаюца з вазком сушняку (М. Ракітны). 2. І ім, дзецям, не трэба было далёка хадзіць па ліст, якім высцілалі под печы, калі пяклі хлеб (А. Жук). 3. Нельга не зачаравацца, гледзячы на гэты велічны помнік нашай прыроды (Т. Хадкевіч). 4. Таму варта падарожніку паглыбіцца ў лес, як здасца, што тут рэдка ступае чалавечая нага (Т. Хадкевіч). 5. Адвыкаць мне патрэбна цяпер ад вайсковага кроку (А. Куляшоў). 6. Зверху ліло, у шчылінах свістаў вецер, на мокрым лапніку ўлежачь было немагчыма (С. Грахоўскі). 7. Чалавеку неабходна споведзь (С. Грахоўскі). 8. Думаю, варта адзначыць адну асаблівасць у рабоце над палескімі кнігамі (І. Мележ). 9. У класе засмяліся, але Лявона збіць з тропу немагчыма (І. Шамякін). 10. Мой год, нам трэба даражыць хвілінамі (А. Куляшоў).

Заданне 8. Выпішыце ў два слупкі безасабова-прэдыкатыўныя словы, аманімічныя: а) прыслоўям; б) назоўнікам; в) дзеясловам. Пакажыце асаблівасці кожнай групы. Асобна выпішыце безасабова-прэдыкатыўныя словы, якія не маюць функцыянальных амонімаў.

1. Вакол маўкліва і маркотна (Я. Колас). 2. У лесе глуха, цесна стала...

(Я. Колас). 3. А потым і зусім стала відна... (А. Жук). 4. Добра летам было Валодзьку (І. Мележ). 5. На беразе стала светла, як днём (М. Дубоўскі). 6. Жанчынам, мабыць, стала шкада юнака (І. Шамякін). 7. Як хораша зімой на канавах (І. Мележ). 8. Хаця птушак навокал у звычайныя дні і не вельмі відно (В. Казько). 9. Вялікая ахвота калець у полі такую ноч! (І. Мележ) 10. А паэзію перш за ўсё трэба чытаць, любіць і разумець сэрцам і перачытваць (С. Грахоўскі).

Заданне 9. Запішыце сказы і знайдзіце ў іх безасабова-прэдыкатыўныя словы. Вызначце іх лексіка-семантычныя групы (абазначае стан чалавека, стан прыроды, ацэнку стану з боку меры і г. д.).

1. На вуліцы было гразка, ногі глыбока ўлазілі ў гушчу (І. Мележ). 2. Нявесела было Міколку слухаць гэтыя размовы... (М. Лынькоў). 3. Брыдка і непрыемна было мне на душы (У. Караткевіч). 4. Тут іх, вавёрак, многа (Я. Брыль). 5. Трэба было напаіць каня (І. Мележ). 6. Саміх хат не відно, а толькі рвуцца з-за высокага поля ў неба розныя па колеру і гушчыні касмылі дыму... (А. Адамовіч) 7. Будрысу стала пякельна сорамна (У. Караткевіч). 8. ...Праз дзве гадзіны ў лесе было ўжо зусім ціха (Я. Маўр). 9. Яму стала чамусьці шкада чалавечка (У. Караткевіч). 10. У пакоі начальніка было цёмна... (І. Мележ).

Заданне 10. Перакладзіце сказы на беларускую мову і знайдзіце ў іх безасабова-прэдыкатыўныя словы. Вызначце іх сінтаксічную ролю і лексіка-семантычную групу.

1. Над старостыю смеяцца грех (А. Грибоедов). 2. Кругом было тихо, так тихо, что по жужжанию комара можно было следить за его полетом (М. Лермонтов). 3. Тоскливее, печальней становилось на душе (А. Куприн). 4. В гостиной было шумно и беспорядочно, как всегда бывает перед общим отъездом (А. Куприн). 5. В начале улицы еще было ветрено, и дорога была заметена, но в середине деревни стало тихо, тепло и весело (Л. Толстой). 6. Около домиков не было видно ни дворов, ни деревьев (А. Чехов). 7. Ему было так холодно, как будто он был в одной рубаше (Л. Толстой). 8. Хорошо бы и ему, старику, совсем отказаться от мяса, от разных излишеств (А. Чехов). 9. Уж было поздно и темно, когда я снова отворил окно и стал звать Максима Максимовича (М. Лермонтов). 10. На дворе накрапывал дождь, было очень темно (А. Чехов).

Заданне 11. Складзіце невялікі тэкст пра любую пару года, выкарыстоўваючы безасабова-прэдыкатыўныя словы.

Заданне 12. Зрабіце марфалагічны разбор безасабова-прэдыкатыўных слоў у такім парадку: 1) лексіка-семантычная група; 2) разрад па суадносінах з іншымі часцінамі мовы.

1. У пакойчыку было яшчэ цямней, чым на вуліцы... (І. Мележ). 2. Яму было так прыкра, што хацелася лаяцца (І. Мележ). 3. І яму стала трохі сумна (У. Караткевіч). 4. На Васілёвым двары было ціха, пуста, сумна (І. Мележ). 5. Нельга бясконца стрымліваць самае святое – урэшце адбудзецца выбух... (У. Караткевіч) 6. Ён нават колькі разоў пройдзецца ўдзень каля яе вокан, але і галавы не паверне ў яе бок і знаку не дасць, што яна цікавіць яго, што яму без яе цяжка і сумна (Я. Колас). 7. Яно (сяброўскае слова) мне было тады так неабходна! (І. Мележ). 8. На станцыі трэба пільнавацца, каб не трапіць на вока жандару (М. Лынькоў). 9. Не! Дзеду трэба болей руху, і дзеду цесна ў тым кажуху (Я. Колас). 10. Мне ўночы часам дужа страшна бывае (М. Зарэцкі).

МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

Месца мадальных слоў у сістэме часцін мовы

Мадальныя словы – гэта нязменныя словы, якія выражаюць адносіны ўсяго выказвання ці яго частак да рэальнасці. Мадальныя словы выражаюць мадальную ацэнку аб'ектыўнай рэчаіснасці або выражаюць адносіны гаворачага да ўласнага выказвання; граматычна яны не звязаны з іншымі словамі ў сказе (г. зн. не ўступаюць у сувязі дапасавання, кіравання, прымыкання), але інтанацыйна выдзяляюцца ў структуры сказа. Мадальныя словы не з'яўляюцца членамі сказа, выступаюць у функцыі пабочных слоў або (пры дыялогу) валодаюць прэдыкатыўнымі ўласцівасцямі, утвараюць нечлянныя выказванні – словы-казы. Напрыклад: *Праўда, асінкі вельмі заміналі дубкам, абганялі іх у росце, засланылі святло* (У. Баркоў).

Мадальнае слова можа адносіцца да зместу сказа ў цэлым (*Мабыць, яна сёння не прыйдзе*) ці да асобнага члена сказа (*Яна сёння, мабыць, не прыйдзе*). З сінтаксічнага боку мадальныя словы могуць ужывацца ў значэнні слоў-сказаў (звычайна ў дыялогу), у якасці пабочных слоў, у якасці сцвярджалых слоў у значэнні, блізкім да мадальных часціц і прыслоўяў: *Безумоўна, гэты чалавек таленавіты* (безумоўна збліжаецца з мадальнай часціцай *так*); *Гэты чалавек безумоўна таленавіты* (безумоўна – азначальнае прыслоўе); *Гэты чалавек, безумоўна, таленавіты* (безумоўна – мадальнае слова ў ролі пабочнага). У структуры сказа

мадальныя словы не з'яўляюцца членамі сказа і не спалучаюцца з кампанентамі сказа сінтаксічнай сувяззю. Таму іх нельга адносіць да разраду самастойных часцін мовы. Адрозніваюцца яны і ад службовых часцін мовы. Мадальныя словы адрозніваюцца ад знамянальных, з якімі яны звязаны па паходжанні, адсутнасцю намінатыўнай функцыі. Мадальныя словы не з'яўляюцца назвамі прадметаў, прымет ці працэсаў.

Разрады мадальных слоў паводле значэння і іх суадноснасці з іншымі часцінамі мовы, іх роля ў сказе

Усе мадальныя словы абазначаюць тую ці іншую ступень упэўненасці гаворачага ў рэальнасці, верагоднасці, дакладнасці таго, пра што ён паведамляе. У адпаведнасці са ступенню ўпэўненасці мадальныя словы па значэнні дзеляцца на дзве групы:

– мадальныя словы са сцвярджальным значэннем. Яны абазначаюць упэўненасць гаворачага ў рэальнасці таго, пра што гаворыцца ў выказванні: *праўда, факт, безумоўна, канечне, сапраўды, зразумела*;

– мадальныя словы са значэннем верагоднасці, якія абазначаюць няўпэўненасць, меркаванне, магчымасць, дапушчэнне таго, пра што гаворыцца ў выказванні: *верагодна, відаць, мусіць, магчыма, здаецца, можа*.

Паводле паходжання мадальныя словы падзяляюцца на дзве групы:

– невытворныя мадальныя словы: *мабыць, мусібыць, нябось*;

– вытворныя мадальныя словы, якія не страцілі сувязі з самастойнымі часцінамі мовы, ад якіх яны ўтварыліся: *факт, праўда* (ад назоўнікаў); *магчыма, мажліва, безумоўна, відавочна* (ад прыметнікаў); *сапраўды, канечне, несумненна* (ад прыслоўяў); *мусіць, здаецца* (ад дзеясловаў); *відаць* (ад безасабова-прэдыкатывых слоў).

Мадальныя словы ў большасці выпадкаў з'яўляюцца функцыянальнымі амонімамі з тымі словаформамі, ад якіх яны марфалагічна, семантычна і сінтаксічна адарваліся: *праўда* – Н.скл. назоўніка і *праўда* – мадальнае слова, *сапраўды* – прыслоўе і *сапраўды* – мадальнае слова. Аднак ёсць і такія мадальныя словы, якія не маюць амонімаў сярод самастойных часцін мовы: *напрыклад, мабыць* і інш.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якія сінтаксічныя перадумовы выдзялення мадальных слоў?
2. Чым адрозніваюцца мадальныя словы ад слоў іншых часцін мовы?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Раствлумачце значэнне мадальных слоў. Згрупуйце іх паводле семантыкі.

Можа, бяспрэчна, праўда, мабыць, здаецца, напэўна, само сабою зразумела, пэўна, сапраўды, мусіць, магчыма, безумоўна, канешне, словам, верагодна, дарэчы, відаць, маўляў, значыць.

Заданне 2. Вызначце, якімі часцінамі мовы матываваны наступныя мадальныя словы, якімі спосабамі яны ўтвораны?

Мусіць, трэба думаць, напэўна, вядома, можна меркаваць, на самай справе, праўда, па ўсёй верагоднасці, факт, уласна кажучы, можна думаць, відавочна, па праўдзе сказаць, пэўна.

Заданне 3. Спішыце сказы і вызначце: мадальныя словы адносяцца да ўсяго сказа ці да яго часткі.

1. Дзіўны, звераваты чалавек – заўсёды, здаецца, штосьці тоіць нядобрае (І. Мележ). 2. Усё гэта, безумоўна, выдумкі (І. Шамякін). 3. Яўхім не глядзеў ёй услед, але чуў яе крокі, чуў, здаецца, смех, які яна несла ў сабе (І. Мележ). 4. Праўда, калі праходзілі ля мястэчка, ля вёсак, тады песні сціхалі (М. Лынькоў). 5. Вы, напэўна, ведаеце, што ўсе легенды можна падзяліць на дзве вялікія групы (У. Караткевіч). 6. Увосень у Бярэзаўцы мялела рака і рана жаўцелі бярозы – можа, таму, што раслі на балоце (І. Пташнікаў). 7. Пэўна, у дождж закаламуціцца на гадзіну – і зноў, як сляза... (У. Караткевіч). 8. Гэта быў адзін толькі момант, калі, здавалася, нібы прыкуты быў да месца Міколка, не мог скрануцца, паварушыцца (М. Лынькоў). 9. Месца навакол бочкі было, вядома, самым зручным, каб дастаць вады (К. Чорны). 10. З той хвіліны, калі ён даведаўся, што дадому ўжо не вярнуцца, калі развеяліся такія ўпартыя надзеі, што шчасліва ўсё кончыцца, у душы яго, сапраўды, нібы ўсё звяла і скамянела (І. Мележ).

Заданне 4. Спішыце сказы, падкрэсліце мадальныя словы. Вызначце, якім часцінам мовы яны адпавядаюць.

1. Праўда, спачатку захапіўся быў ідэяй абараніць дысертацыю, стаць вучоным (А. Шашкоў). 2. Дзяўчынка заўсёды слухае, здаецца, што нават і вочкамі не маргае (А. Кулакоўскі). 3. Можа, думае пра яго, сумуе і не ведае, што ён каля парога... (І. Мележ). 4. Праўда, яна былая артыстка

(А. Кулакоўскі). 5. Вядома, Яўхім не быў бы Яўхімам, каб у яго словах не пачула яна пахвальбы – магу што хочаш купіць, – але Ганна больш заўважыла цяпер тое, што яму хочацца зрабіць ёй добры дарунак (І. Мележ). 6. Канешне, і малому кожнаму было вядома, што калі людзі цяпер і менш гаварылі пра перадзел, то думалі, мусіць, яшчэ больш (І. Мележ). 7. Спакойна цікалі два гадзіннікі, дамавік, мабыць, спаў лагодным сном у нейкім сваім гняздзе за шафай, і раптоўны званок трывожна і злавесна ўварваўся ў цішыню (В. Іпатава). 8. Ганна зірнула на чалавека – смяецца, напэўна, байкі гаворыць (І. Мележ). 9. Найбольш гаварылі, мусіць, аб ёй, і Ганна чула сябе няёмка, як у Куранях, калі гулялі змовіны (І. Мележ). 10. Дужа хацелася з’есці бульбіну, здавалася, не было ў свеце нічога смачнейшага за печаную ў прысаку бульбіну (В. Быкаў).

Заданне 5. Вызначце, у якіх сказах выдзеленыя словы з’яўляюцца мадальнымі, а ў якіх – словамі іншых часцін мовы. Спішыце, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку.

1. Здаецца, што зараз зробіць конь неасцярожны крок убок ці рванецца наперад, і каламажка праваліцца ў чорную бездань (А. Шашкоў). 2. – Даруй, але Шабета не даў ні аднаго доказу, што Дзяцел бандыт. Ёсць толькі факт, які паказвае, што яго прымусілі правесці (І. Мележ). 3. – Хтосьці звязан з імі, факт. А хто? – не адступаў Шабета (І. Мележ). 4. А то і так бывае: здаецца, ідзе, ідзе ён, а сам – на месцы!.. (І. Мележ). 5. Я скамянела гляджу, як нейкі таўстун перабягае дарогу, і, адной рукой учапіўшыся ў пушысты ружовы махер, пачынае таропка адлічваць другой грошы, відавочна баючыся, каб Юрка не перадумаў (В. Іпатава). 6. І яму, пэўна, снілася вялікая і добрая маміна рука (В. Адамчык). 7. Здавалася яму, што ля ўцалелага садка ўсё ж застаўся нейкі няпэўны след ад ягоных будынін, можа, не ўсё там панішчана (В. Быкаў). 8. Не кожнае дрэва можа ўстаяць перад ім, не тое што звер ці чалавек (В. Казько). 9. А таму той факт, што ён купіў яго аповесць, прыемна ўразіў і нават закрануў аўтарскае самалюбства (І. Шамякін). 10. Канцэрт, праўда, выклікаў цэлую гаму пачуццяў, самых супярэчлівых, але ўсё-такі найважнейшым для яе было адкрыццё: яна можа падабацца (І. Шамякін).

Заданне 6. Спішыце сказы. Пастаўце, калі неабходна, прапушчаныя знакі прыпынку.

1. Не ўсё безумоўна ўдалося яму сказаць (І. Шамякін). 2. А чалавек не звер, чалавек не можа жыць без людзей (І. Мележ). 3. Але той не смяяўся, трымаўся так, нібы ўсё праўда (І. Мележ). 4. Стрэльба праўда была дужа

старая, старэй самога дзеда, і парадкам заржавелая, страціўшая ўсякі колер і від (М. Лынькоў). 5. Я стаяў напэўна ужо каля гадзіны, калі раптам другая з'ява ўразіла мяне. (У. Караткевіч). 6. Многа тоўпілася куранёўцаў і ў сенцах – праўда больш не гаспадароў, нават не хлопцаў і дзяўчат дарослых, якім сваё кубло віць недалёка, а драбязы рознай, смаркатай дзятвы (І. Мележ). 7. Вецер жа ўсё не сціхаў – трэс долу дробныя кроплі з вецця, і ў лесе здавалася, што гэта прадаўжаецца дождж (В. Быкаў). 8. Чалавек жыве, пакуль пра яго не забыліся, яму можа здрадзіць сябра, яго можа забыць жонка, могуць вырачыся яго дзеці, але зерне, якое ён кінуў у зямлю, калі-небудзь ды ўсё роўна ўзыдзе, прарасце (В. Казько). 9. У цемры постаць яе ледзь значыцца, а твару і зусім не відаць, але Васіль ведае: гэта яна (І. Мележ). 10. Але інстынкт вопытнага агента і безумоўна падазронасць, якую ён меў да мяне ўвесь час, прымусілі яго дзейнічаць (І. Шамякін).

Заданне 7. Выпішыце спачатку сказы, у якіх мадальныя словы і словазлучэнні выражаюць упэўненасць, перакананне, сцвярджанне таго, пра што гаворыцца ў сказе, потым – сказы, у якіх яны выражаюць няўпэўненасць, меркаванне, сумненне.

1. Праўда, да яе раней не надта заляцаліся (І. Шамякін). 2. Усё ж адно жыццё, адна маладосць. Яны, здаецца, вышэй усякіх пасадак, білетаў... (Г. Далідовіч). 3. А каля печы будзе ўпраўляцца маці – ціхенька, мусіць, каб не разбудзіць цябе (В. Адамчык). 4. Грамацей ён, відаць, таксама быў невялікі, бо літары паяўляліся цяжка і крывыя, нязграбныя (І. Мележ). 5. Можа, ёй тады было дастаткова аднаго добрага: «Ну, і ты ідзі ўжо, Канапляначка!» – і яна б пайшла, тоячы радасную надзею (І. Мележ). 6. Цела памалу грэлася, а ногі па-ранейшаму як былі акалелыя, так і засталіся, але ногі, напэўна, сагрэюцца на хадзе (В. Быкаў). 7. Здаецца, паплыла пад нагамі зямля (Г. Далідовіч). 8. Магчыма, некалі, у дагістарычны перыяд, у сто разоў больш магутная рака намыла гэтыя высокія пясчаныя дзюны, на якіх пасля разумныя людзі пасадзілі лес (І. Шамякін). 9. Страх, трывога, праўда, яшчэ жылі ў ім, гнялі, але ўжо не так, як некалькі хвілін перад гэтым (І. Мележ). 10. Перасталі звінець камары, можа, таму, што тут, ля дарогі, кончылася жыта і пачынаўся лажок (І. Пташнікаў).

Заданне 8. Складзіце сказы, каб у адных выпадках словы выступалі як мадальныя, у другіх – як іншыя часціны мовы.

Праўда, вядома, відаць, зразумела, можа.

Заданне 9. Спішыце сказы, вызначце мадальныя словы, ахарактарызуйце паводле прыкладнага парадку разбору: 1) лексіка-семантычны разрад (выражаюць упэўненасць, няўпэўненасць, меркаванне і г. д.); 2) разрад паводле адпаведнасці іншым часцінам мовы (назоўніку, прыслоўю, дзеяслову).

1. Іх гаворка танула ў гомане: гаварылі ўсе, не аддаючы, здаецца, ніякай увагі ні Міканору, які яшчэ хацеў гаварыць штосьці, ні прэзідыуму (І. Мележ). 2. Свет вялікі, хай ён сам аб сабе паклапоціцца, ён, можа, і выратуецца, а хто выратуе іх пчолак (В. Казько). 3. У лесе, мабыць, ужо нічога знайсці было нельга, хіба што грыбы (В. Быкаў). 4. Безумоўна, ён выконваў адказныя заданні (І. Шамякін). 5. Ён сам, праўда, зрабіў выгляд, нібы ведаць не ведае, але ж быць не можа, каб жанчына ўцярпела, не пераказала... (І. Мележ). 6. Ён, мусіць, адзін не рагатаў, чуючы, як дружкі на чале з задзірыстай, звонкай Марусяй кпілі, здзекаваліся са сватоў (І. Мележ). 7. Вядома, я абразіўся (І. Шамякін). 8. Пісьмо тое яшчэ, напэўна, не дайшло да яго, як пачалася вайна з немцамі (К. Чорны). 9. Былы дырэктар школы, ён, магчыма, лепей, чым хто другі, ведаў, якая гэта складаная рэч – выхаванне дзяцей (І. Шамякін). 10. А стары ішоў сабе ўздоўж вуліцы і, здавалася, не заўважаў іх (І. Чыгрынаў).

ПРЫНАЗОЎНІК ЯК СЛУЖБОВАЯ ЧАСЦІНА МОВЫ

Прыназоўнік як службовая часціна мовы. Значэнне і граматычныя функцыі прыназоўнікаў

Прыназоўнік – гэта службовая часціна мовы, якая ўдакладняе значэнне ўскосных склонаў і выражае адносіны паміж назоўнікам (або займеннікам) і іншымі словамі ў сказе. Аб'яднанне прыназоўніка і склонавай формы залежнага назоўніка атрымала ў мовазнаўстве назву 'сінтаксічнай формы слова': *з горада, у лесе, пры дарозе, сярод вяскоўцаў, побач з сябрамі*.

Сама назва часціны мовы паказвае, што прыназоўнік ужываецца ў спалучэнні з назоўнікам (займеннікам) і стаіць перад ім: *на беразе, над сталом, за імі*. Аднак прыназоўнік можа ўжывацца не толькі з назоўнікам (займеннікам), але і з іншымі часцінамі мовы, прычым не толькі субстантываванымі: *перанесці сустрэчу на заўтра, да шасці дадаць чатыры, прыехаць з мэтай сустрэцца*. Кіраваць назоўнікам можа любое самастойнае слова пры дапамозе прыназоўніка: дзеяслоў (*найсці ў госці*), назоўнік (*вандроўкі па ваколіцах*), прыметнік (*здольны да навукі*), прыслоўе

(высока ў небе), лічэбнік (двое з універсітэта), займеннік (нехта з сяброў), дзеепрыметнік (прымацаваны да сцяны), дзеепрыслоўе (падрыхтаваўшыся да заняткаў).

Як і любая службовая часціна мовы, прыназоўнік не мае формаў змянення і самастойнага лексічнага значэння. У сказе ён выконвае службовую ролю, дапамагаючы звязаць словы ў словазлучэнні ці сказе. Акрамя гэтага, прыназоўнік удакладняе, дыферэнцыруе значэнне таго ці іншага склону: *Дзеці ішлі па дарозе. Яблыня расла пры дарозе. Яблыкі ляжалі на дарозе.* У гэтых сказах прыназоўнікі *па, пры, на* ўжываюцца з назоўнікамі меснага склону, канкрэтызуючы яго значэнне: прыназоўнік *па* паказвае на месца, у межах якога адбываецца дзеянне (*па дарозе, па полі, па лесе, па садзе*), прыназоўнік *пры* ўказвае на непасрэдную блізкасць да якога-небудзь месца (*пры дарозе, пры лесе*), а прыназоўнік *на* ўдакладняе месца, на паверхні якога знаходзіцца прадмет (*на дарозе, на зямлі, на полі, на стале*).

Канкрэтнае значэнне прыназоўніка выразна выяўляецца толькі ў прыназоўнікава-іменнай канструкцыі. Так, прыназоўнік з у залежнасці ад кантэксту можа выражаць розныя адносіны: прасторавыя (*прыехаць з вёскі*); часавыя (*працаваць з шасці гадзін*); аб'ектныя (*чытаць з планшэта*); спосабу дзеяння (*ударыць з размаху*); прычыны (*пасівец з гора*); азначальныя (*дарога з вёскі*) і інш.

Без спалучэння з назоўнікам (або займеннікам) можна вызначыць значэнне толькі некаторых прыназоўнікаў. Такія прыназоўнікі лічацца адназначнымі. Імі звычайна з'яўляюцца вытворныя прыназоўнікі: *побач* – выражае прасторавыя адносіны і ўказвае на размяшчэнне блізка каля каго-, чаго-небудзь, поруч з кім-, чым-небудзь (*побач чыгункі, побач воза*); *наводшыбе* – выражае прасторавыя адносіны і ўказвае на размяшчэнне ўбаку, на некаторай адлегласці ад каго-, чаго-небудзь (*наводшыбе вёскі, наводшыбе мястэчка*); *паабанал* – выражае прасторавыя адносіны і ўказвае на размяшчэнне па абодва бакі чаго-небудзь (*паабанал вёскі, паабанал дарогі*).

У сінтаксічнай канструкцыі прыназоўнік звычайна займае месца пасля галоўнага кампанента перад залежным: *У карабель праз ілюмінатары ўварвалася яркае сонечнае святло* (П. Клімук). Аднак прыназоўнік можа стаяць і пасля залежнага слова: *Па вузенькай сцежцы нам насустрач замільгаў цёплы спуджаны камячок, поўны жыцця, у якім і сонца, і свежы марозны снег, і такія смачныя тонкія дубцы яблынь у вясковых садах* (А. Жук). Паміж прыназоўнікам і залежным словам можа стаяць азначэнне (адно ці некалькі), якое паясняе назоўнік, але гэта не парушае сувязі прыназоўніка з назоўнікам: *Цяпер вось нізам сцелецца верас у румяным ранішнім святле* (В. Быкаў). *Калі вясной я іду праз свой лес, то амаль*

кожны раз углыбляюся ў якія-небудзь далёкія думкі (А. Кулакоўскі). Паміж прыназоўнікам і назоўнікам можа знаходзіцца не толькі азначэнне, але і слова, якое кіруе прыназоўнікава-назоўнікавай канструкцыяй: *На шырокі выйшаўшы гасцінец, зніме шапку пыльны пехацінец* (П. Броўка). У фразеалагізаваных спалучэннях прыназоўнік з'яўляецца інтэрпазіцыйным: *адзін на адзін, лоб у лоб*.

Сваё функцыянальнае значэнне прыназоўнікі выяўляюць толькі ў кантэксце. Каб правільна яго вызначыць, неабходна ўлічваць семантыку галоўнага слова, адценні семантыкі самога прыназоўніка і семантыку залежнага слова. У кантэксце прыназоўнікі выяўляюць самыя розныя значэнні:

- прасторавыя: *ісці па дарозе, паехаць у горад, прыйсці з лесу;*
- часавыя: *прыехаць у нядзелю, паехалі праз тыдзень, пачынаецца а сёмай гадзіне;*
- прычынныя: *чырванець ад хвалявання, скакаць ад радасці, спяваць ад шчасця;*
- аб'ектныя: *узяцца за вяроўку, застацца без працы, вывучыцца на настаўніка, зачапіцца за стол;*
- мэтавыя: *пайсці па падручнік, ад'язджаць на вучобу, падарыць на шчасце, купіць для малявання;*
- атрыбутыўныя (азначальныя): *чалавек без хітрасці, лісце з бярозы, неба без аблачынкі, дождж з градам;*
- спосабу дзеяння: *прыходзілі па адным, чытаць па складах, працаваць без задавальнення, гаварыць з захапленнем;*
- меры і ступені: *праславіўся на ўвесь горад, сорамна да слёз, шчаслівы без меры.*

У розным лексічным акружэнні прыназоўнік можа выражаць розныя адносіны: напрыклад, у сказе *У адну ноч пачалі біць шалёныя маланкі, грымець перуны (аж калацілася зямля), а замак і ўсё наваколле пачалі правальвацца ў воды возера* (У. Караткевіч) прыназоўнік у з рознымі назоўнікамі і дзеясловамі выражае прасторавыя (*правальвацца ў воды*), часавыя (*пачалі біць у адну ноч*) адносіны.

Разрады прыназоўнікаў паводле паходжання і саставу

У залежнасці ад паходжання выдзяляем невытворныя і вытворныя прыназоўнікі.

Невытворныя прыназоўнікі – такія прыназоўнікі, якія страцілі сувязь са словамі, ад якіх яны ўтварыліся: *аб, ад, без, да, для, дзеля, з, за, к, каля, ля, між, на, над, па, над, перад, пра, праз, пры, у, цераз*. Да гэтай групы адносяцца і прыназоўнікі *акрамя, апрача, бліз, замест, звыш, наконт,*

накшталт, наводле, сярод, суадноснасьць якіх з прыслоўямі ці спалучэннямі слоў можа быць сёння ўстаноўлена толькі этымалагічна. У групу невытворных неабходна ўключыць і прыназоўнік паўз: Далёка цягнулася паўз лес балота, заросшае лазою (Я. Скрыган). Паўз дарогу пайшлі кусты алешніку і лазняку, за імі паўставаў пералесак (Т. Хадкевіч).

Большасць невытворных прыназоўнікаў аднаскладовыя: *без, пры, на, для*. Ёсць і двухскладовыя: *паміж, цераз, перад, каля*. Двухскладовую форму набываюць і некаторыя аднаскладовыя прыназоўнікі ў тых выпадках, калі яны ўжываюцца як фанетычныя варыянты (*над намі – нада мною*).

Невытворныя прыназоўнікі – мнагазначныя прыназоўнікі. З іх дапамогай выражаюцца разнастайныя сінтаксічныя адносіны (*прыехаць з дому, з самага вечара чакае, прайшлі з кіламетр*). Асаблівасцю невытворных прыназоўнікаў з’яўляецца адсутнасць самастойнага націску.

Вытворныя прыназоўнікі – тыя прыназоўнікі, якія захавалі сувязь са знамянальнымі часцінамі мовы і суадносяцца з імі.

Вытворныя прыназоўнікі звычайна ўжываюцца толькі з адным ускосным склонам: *паабапал дарогі, пасля заняткаў, блізка рэчкі*.

Класіфікуюцца вытворныя прыназоўнікі ў залежнасці ад таго, з якой часцінай мовы яны захоўваюць сувязь. Сярод вытворных вылучаем:

– *адпрыслоўныя* – тыя прыназоўнікі, якія суадносяцца з прыслоўямі: *супраць, навокал, пасярод, насустрач, воддаль, уздоўж, уоперак, усяцяж, пасярэдзіне, міма, абапал, блізка, вакол, наверху, наверх, наводдаль, наперад, наперадзе, насупраць, непадалёку, паабапал, паперад, паперадзе, пасля, побач, побліз, поплич, поруч, скраю, скрозь, спадыспаду, спераду, узамен, уперад, уперадзе, услед: Далёка-далёка ўзвышаецца цёмна-зялёная сцяна векавых асін і клёнаў і цягнецца градою ўздоўж гарызонта (І. Пташнікаў). Пасля ўзгоркаў ды пералескаў пачынаецца лагодная роўнядзь (Я. Брыль). Дрэвы стаяць абапал дарогі ў сонечных промнях (Я. Сіпакоў). Ужо блізка сенакосу нахапілася некалькі навальніц (І. Мележ).*

Прыназоўнікі гэтай групы выразна захоўваюць прыслоўнае значэнне месца або часу і ў сучаснай беларускай мове ўжываюцца то як прыслоўі, то як прыназоўнікі: *Пасля лясы пачалі высыкаць (Я. Скрыган). – Можна было падумаць, што зямля варушыцца і моцна ўздыхае пасля доўгага зімовага сну (П. Броўка); Дзеці, якія гулялі побач, закрычалі, забегалі (В. Хомчанка). – Побач чыгункі, дзе так прыемна купаліся залатыя косы сонейка, ужо цягнулася доўгая жоўтая паласа адталай зямлі (Я. Колас).*

Некаторыя прыназоўнікі поўнасьцю страцілі прыслоўныя функцыі і ў сучаснай мове ўжываюцца толькі як прыназоўнікі (*апрача, наконт, наводле*): *Апрача аднастайнага шуму сосен, у лесе нічога не чуваць*

(Я. Маўр). Некаторыя прыназоўнікі ўтвораны шляхам злучэння прыслоўя з невытворным прыназоўнікам (*збоку ад, нараўне з, побач з, поруч з, разам з, следам за, сумесна з, услед за, блізка ад, недалёка ад*): *На ахвяру яму (агню) пакідалі цэлыя ўчасткі лесу, бо за гарачынёй цяжка рабіць блізка ад агню* (Я. Колас). *А назаўтра поруч з насеннем ліпы асіна кінула сваё семечка* (Я. Колас). *На пагорку, недалёка ад рачулкі, стаялі купчастыя ліпы...* (Я. Колас);

– *адыменныя* – такія прыназоўнікі, якія захавалі сувязь з назоўнікамі ці прыметнікамі. Сярод іх вылучаем:

- *адназоўнікавыя* — тыя прыназоўнікі, якія суадносяцца ці з беспрыназоўнікавымі склонавымі формамі (*шляхам, вынікам, край, перад*), ці са склонавымі формамі назоўнікаў у спалучэнні з невытворным прыназоўнікам: *з мэтай, з прычыны, у напрамку, за кошт, з ліку, з дапамогай, з цягам, на аснове, на працягу, на чале, на шляху, пры дапамозе, у адносінах, у аднас, у выніку, у гонар, у імя, у ліку, у мэтах, у справе, у сэнсе, у час, у часы*. Такія прыназоўнікава-склонавыя канструкцыі могуць самі спалучацца з невытворнымі прыназоўнікамі, утвараючы спалучэнні, якія таксама выкарыстоўваюцца ў мове як прыназоўнікі: *у адказ на, у адносінах да, у адпаведнасці з, у адрозненне ад, у кірунку да, у параўнанні з, у сувязі з*;

- *адпрыметнікавыя* – такія прыназоўнікі, якія суадносяцца з кароткімі формамі прыметнікаў: *адпаведна, адносна, згодна, паралельна, прапарцыянальна, згодна з*: *У гэтай легенды ёсць і яшчэ адна версія, згодна з якой балатонскую жамчужыну стваралі птушкі* (С. Паўлаў). Аднак у сувязі з тым, што ў беларускай мове падобныя кароткія прыметнікі не ўжываюцца, пералічаныя прыназоўнікі па форме збліжаюцца з адпрыслоўнымі.

Даволі часта адыменныя прыназоўнікі можна замяніць невытворнымі: *з мэтай паляпшэння – для паляпшэння, з прычыны дрэннага надвор'я – праз дрэннае надвор'е*;

- *аддзеяслоўныя* (*дзеепрыслоўныя*) – такія прыназоўнікі, якія суадносяцца з дзеепрыслоўямі (*дзякуючы, выключаючы, пачынаючы з, нягледзячы на, не лічачы, канчаючы, уключаючы, пачынаючы ад*): *Я сабрала шыйкі, зусім не лічачы іх. – Не лічачы дзяцей, прысутнічала чалавек дваццаць*.

Дзеепрыслоўі могуць ужываюцца ў ролі прыназоўнікаў самастойна, а некаторыя выступаюць у функцыі прыназоўніка толькі ў спалучэнні з невытворным прыназоўнікам: *Нягледзячы на позні час, у кватэры настаўніка гарэла святло*.

Вытворнымі з'яўляюцца і прыназоўнікі, якія ўтварыліся шляхам словаскладання двух ці трох невытворных: *з-за, з-над, па-над, з-над, па-за*,

паміж, з-па-над, з-па-за.

Вытворныя прыназоўнікі маюць некаторыя асаблівасці ў параўнанні з невытворнымі: 1) вытворныя прыназоўнікі – гэта клас службовых лексем, які пастаянна папаўняецца; 2) вытворныя прыназоўнікі ўжываюцца звычайна толькі з адным склонам; 3) вытворныя прыназоўнікі рэдка бываюць мнагазначнымі. Іх значэнне, як правіла, прадвызначаецца семантычнымі сувязямі з зыходнымі словамі: з *прычыны* выражае прычынныя адносіны; *на працягу* – часавыя; *паблізу, побач з, вакол* – прасторавыя адносіны і г. д.; 4) сярод вытворных прыназоўнікаў ёсць такія, якія не валодаюць уласцівасцю спалучацца з канкрэтнымі назоўнікамі. Такімі, напрыклад, з’яўляюцца прычынныя, часавыя, уступальныя, мэтавыя прыназоўнікі: можна сказаць *у час катастрофы, дажджу, вайны* і г. д, але спалучэнні тыпу *у час школы, сястры* і г. д. ненарматыўныя. Калі да такіх прыназоўнікаў далучаюцца канкрэтныя словы, прыназоўнікавыя канструкцыі становяцца эліптычнымі: *Нягледзячы на нагу, прыйшоў на заняткі = Нягледзячы на зламаны (хворую, пашкоджаную) нагу, прыйшоў на заняткі*; 5) вытворныя прыназоўнікі не бываюць сродкам моцнага кіравання і не валодаюць уласцівасцю дэсемантызацыі; 6) сярод вытворных прыназоўнікаў вылучаецца група са значэннем ‘уклучэння-выключэння’: *акрамя, уключаючы, выключаючы, апрача*. Гэтыя прыназоўнікі фарміруюць асобыя двухбаковыя сінтаксічныя адносіны. Нельга, напрыклад, пабудаваць сказ так: *Люблю, акрамя груш*. Прыназоўнік *акрамя* азначае, што не толькі грушы любімыя, што ёсць іншы прадмет, які павінен быць названы: *Люблю, акрамя груш, яблыкі*. Прыназоўнік *акрамя*, далучаючы назоўнік да дзеяслова, прадвызначае яшчэ адну сінтаксічную сувязь; 7) члены сказа, якія ўводзяцца вытворнымі прыназоўнікамі і маюць уласна акалічнасныя значэнні прычыны, мэты, уступкі, часу, бываюць сінанімічнымі з адпаведнымі даданымі часткамі складаназалежных сказаў: *Нягледзячы на паўночны вецер, на вуліцы горача. Нягледзячы на тое, што дзьме паўночны вецер, на вуліцы горача.*

Па марфалагічнай будове адрозніваюцца тры тыпы прыназоўнікаў:

– **простыя** – прыназоўнікі, якія складаюцца з аднаго слова: *аб, без, за, у, на, для, пад, пры, сярод, пра*;

– **складаныя** – прыназоўнікі, у якіх зліліся два невытворныя прыназоўнікі (*з-за, з-пад, па-за, па-над, з-па-над, з-паміж*): *Вось з-пад карча шыгнуў язь, прамчалася чарада чырванapéрых плотак...* (І. Гурскі). *Часам з-за пагоркаў выторкваліся купчастыя вяршаліны дубоў* (Т. Хадкевіч). *Стаўшы на сцежцы плячыма да лесу, добра глядзіцца зверху, з-паміж дрэў, на Нёман* (Я. Брыль);

– **састаўныя** – прыназоўнікі, якія складаюцца з двух і болей слоў (*поруч з, у галіне, з прычыны, у параўнанні з, у залежнасці ад, на працягу, у*

адпаведнасці, наблізу ад): *Вельмі прыемна бывае, калі ў гэтую дзiч з маляўнічай дарожкай, што пятляе наблізу ад берага, урэжацца раптам клiн духмянага жыта...* (Я. Брыль). *Недалёка ад лiнii фронту гарэла падпаленая фашыстамi вёска* (В. Вольскi).

Ужыванне прыназоўнікаў з рознымi склонамі

Склонавыя формы назоўнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў выражаюць розныя адносіны, для перадачы якіх прыстасаваны і прыназоўнікі. Паміж значэннямі прыназоўніка і склона назiраюцца семантычныя карэляцыi. За кожным склонам замацоўваюцца «свае» прыназоўнікі.

У беларускай мове прыназоўнікі звычайна ўжываюцца з адным склонам: з родным склонам – *ад, без, да, дзеля, для, ля, каля, з-за, з-пад, з-над, заміж, паміма, акрамя, апрача, без, замест, уоперак, звыш, наконт, накіталт, паводле, падчас, сярод, на працягу, за кошт, на аснове, за выключэннем і iнш.*; з давальным склонам – *адпаведна, дзякуючы, згодна, к, насустрач, насуперак, паралельна, услед і iнш.*; з вiнавальным склонам – *нягледзячы на, пра, праз, цераз, у адказ на, паўз, скрозь*; з творным склонам – *над, перад, згодна з, на чале з, па-за, поруч з, разам з, следам за, у сувязi з*; з месным склонам – *а, пры і iнш.*

З вiнавальным і творным склонам ужываецца прыназоўнік *пад* (*пад стол – пад бярозай*), з вiнавальным і месным – прыназоўнікі *аб, на, пры* (*аб стол – аб вясне, на стол – на сталe, прыбацьку – пры дарозе*), з родным і творным – *паміж, між* (*паміж сяброў – паміж дарогай, між сесiямi – між кустоў*), з вiнавальным і месным – *на* (*на радзiме – на поясе*).

З формамi трох склонаў выкарыстоўваюцца прыназоўнікіз (з родным, вiнавальным і творным): *з лесу – з кіламетр – з сябрамi*; *у* (з родным, вiнавальным і месным): *у сястры – у лес – у лесе*.

У сказе кожны прыназоўнік звычайна знаходзiцца перад залежным словам, разам з якім ён выражае тое ці iншае значэнне: *На прагалiне сярод ельніку стаяла прыгожая асіна* (Я. Зазка). Пры аднародных членах сказа адзiн прыназоўнік можа спалучацца з двума ці больш назоўнікамі, якія стаяць у адным склоне: *Усё, што зроблена iм (М. Багдановiчам) у паэзii, прозе, крытыцы, дае падставы меркаваць, як многа ён мог бы зрабiць, каб пажыў трохi больш* (Я. Брыль). *Плаўна носiцца ў паветры белая павуцiна, чапляецца за кусты і сухую траву* (Я. Колас). *У лясах, гаях дразды спявалi...* (Я. Колас). *Яна зноў падумала пра мацi, брата, сяцёр...* (І. Шамякiн). Прыназоўнік можа паўтарацца пры кожным назоўніку, у такім выпадку асаблiва падкрэслiваецца значэнне кожнага прыназоўнікава-iменнага спалучэння: *Ёсць любоў да роднай зямлi, да сцэжак маленства, да матчынай песнi* (С. Грахоўскi). *Над курганамi, над дубамi навісла*

залаціста-ружовае неба (І. Грамовіч). *Хораша глядзяцца імхі. На дрэвах, на пнях, на каранях вываратняў яны, зацярушаныя снегам, здаюцца аксамітнымі* (Я. Пархута).

Пропуск прыназоўніка перад аднароднымі членамі сказа немагчымы ў наступных выпадках: 1) калі яго адсутнасць можа выклікаць незразумеласць: *лекцыі па мастацтве і па літаратуры* (былі асобныя лекцыі па мастацтве і па літаратуры) – *лекцыі па мастацтве і літаратуры* (кожная лекцыя закранала як пытанні мастацтва, так і пытанні па літаратуры); 2) калі пры аднародных членах выкарыстоўваюцца паўторныя ці парныя злучнікі: *як на фабрыках, так і на заводах; і на фабрыках, і на заводах*; 3) калі пры аднародных членах выкарыстоўваюцца розныя прыназоўнікі: *у лесе, на лузе*.

Прыназоўнікі вельмі выразна выяўляюць нацыянальную спецыфіку мовы:

– пры дзеясловах руху і волевыяўлення (*ісці, бегчы, плыць, ехаць, паслаць, выправіць і інш.*) пры абазначэнні мэты дзеяння выкарыстоўваюцца назоўнікі вінавальнага склону з прыназоўнікам *па*: *пайсці па хлеб, схадзіць па ваду, паслаць па бацьку*; у спалучэнні са словамі *грыбы, ягады* (або з іх канкрэтнымі назвамі) выкарыстоўваецца прыназоўнік *у*: *накіравацца ў грыбы (ягады, лісічкі, суніцы)*;

– пры дзеясловах, якія абазначаюць эмоцыі, перажыванні (*смяцца, жартаваць, рагатаць, кпіць, здэкавацца, насміхацца, дзівіцца, цешыцца*), выкарыстоўваюцца назоўнікі роднага склону з прыназоўнікам *з*: *смяцца з сябра, цешыцца з аднакласніка*;

– пры дзеясловах думкі, маўлення, пачуцця (*гаварыць, думаць, ведаць, клапаціцца, шаптаць, непакоіцца, хвалявацца, маўчаць і інш.*) выкарыстоўваюцца назоўнікі вінавальнага склону з прыназоўнікам *пра*: *думаў пра сястру, сказаў пра сваё падарожжа. У* навуковым і афіцыйна-справавым стылях пры гэтых дзеясловах ужываецца назоўнік меснага склону з прыназоўнікам *аб*: *паняце аб прыназоўніку, закон аб сям'і*;

– пры дзеясловах *жаніцца (жаніць, ажаніць)* выкарыстоўваюцца назоўнікі творнага склону з прыназоўнікам *з*: *ажаніць з Марынаю, ажаніцца з прыгожай дзяўчынаю*;

– дзеясловы, што выражаюць пачуцці смутку, гора, тугі, жалю (*сумаваць, тужыць, плакаць, бедаваць і інш.*), патрабуюць ад залежнага назоўніка формы меснага склону з прыназоўнікам *па*: *сумаваць па сястры, тужыць па Радзіме*;

– пры дзеясловах *хварэць (захварэць)* і прыметніку *хворы* выкарыстоўваюцца назоўнікі вінавальнага склону з прыназоўнікам *на*: *хварэць на адзёр, хворы на грып*. Гэты ж прыназоўнік ужываецца пры

дзеясловах *бачыць і чуць* у словазлучэннях *бачыць на ўласныя (свае) вочы, чуць на ўласныя (свае) вушы*;

– пры форме вышэйшай ступені параўнання прыметніка і прыслоўя выкарыстоўваюцца назоўнікі вінавальнага склону з прыназоўнікам *за*: *старэйшы за сястру, зрабіў лепш за брата*;

– для вызначэння адлегласці выкарыстоўваюцца словазлучэнні з прыназоўнікам *за*: *за два кіламетры ад вёскі, метраў за дзесяць*;

– для абазначэння месца дзеяння, прадмета, прылады, інструмента, пры дапамозе якіх утвараецца дзеянне, а таксама роду, галіны або сферы дзейнасці выкарыстоўваюцца назоўнікі меснага склону з прыназоўнікам *па*: *ісці па калідоры, размаўляць па тэлефоне, паслаць па пошце, курсы па павышэнні кваліфікацыі, праца па выхаванні дзяцей, камісія па размеркаванні выпускнікоў*;

– пры ўказанні на велічыню, памер, колькасць назоўнікі выкарыстоўваюцца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *па*: *ураджай па сорок цэнтнераў, даўжынёй па тры метры*.

Запомніце! *Дом на шэсць паверхаў, некалькі разоў на тыдзень, спатыкацца на пень, падобны да бацькі, ехаць у млын, не выканаць праз ляноту, усё на карысць Радзімы, паехаць да сястры, дасылаць на адрас, пачнецца а восьмай гадзіне, гаварыць праз слёзы, вызначыць на смак, змяніцца на лепшае, звяртацца па дапамогу, забыцца на ўрокі, з нагоды свята, створаны на ўзор, жыць пры бацьках*.

Сінанімія і правапіс прыназоўнікаў

Сінанімічнымі прыназоўнікамі лічацца адзінкі, якія з'яўляюцца тоеснымі ці блізкімі па сэнсе, маюць поўную ці частковую спалучальнасць з кіравальным і кіруемым словамі, часцей за ўсё выражаюць аднолькавыя склонавыя значэнні, якія могуць адрознівацца адно ад другога якімі-небудзь семантычнымі прыметамі ці стылістычнай прыналежнасцю і не заўсёды могуць быць узаемазамяняльнымі: *пры дарозе, каля дарогі, побач з дарогай, блізка дарогі*.

Сінанімічныя прыназоўнікі могуць служыць для выражэння наступных сэнсавых адносін:

– прасторавых: *плывуць па небе – плывуць у небе – плывуць на небе; стаяць каля хаты – стаяць паблізу хаты – стаяць недалёка ад хаты; знаходзіцца сярод палёў – знаходзіцца паміж палёў; растуць наўкола вёскі – растуць вакол вёскі; растуць каля дарогі – растуць пры дарозе; ехаць у Брэст – ехаць да Брэста; ісці ў бок возера – ісці ў напрамку возера – ісці ў кірунку возера*;

- часавых: *сустрэцца пасля змяркання – сустрэцца па змярканні; на працягу дня ні разу не сустрэліся – за дзень ні разу не сустрэліся;*
- аб’ектных: *стукнуць па сталe – стукнуць аб стол, забыцца на ўрокі – забыцца пра мароз;*
- прычынных: *не чуць з-за смеху – не чуць за смехам;*
- мэтавых: *дзеля яе прыйшоў – спатрэбілася для працы;*
- суб’ектных: *з сястрой паехаць – пайсці разам з сястрой.*

У беларускай мове прыназоўнікавым канструкцыям могуць адпавядаць паводле значэння сінанімічныя беспрыназоўнікавыя канструкцыі: *хадзіць па лесе – хадзіць лесам, ісці па сцежцы – ісці сцежкай, дом з цэглы – цагляны дом, рабіць па шчырасці – рабіць шчыра, кусты пры дарозе – прыдарожныя кусты.*

Ужыванне сінанімічных прыназоўнікавых канструкцый сведчыць пра багацце нашай мовы.

Правапіс прыназоўнікаў:

1. Складаныя прыназоўнікі пішуцца праз злучок: *з-за, з-над, па-за, па-над, з-па-над.*
2. Прыназоўнікі *аб, к, перад, над, пад* перад займеннікам *мне – мною* пішуцца з дадатковым *а*: *аба мне, ка мне, перада мною.*
3. Перад словамі, якія пачынаюцца спалучэннем зычных, першы з якіх *з, с, ж, ш, м*, замест прыназоўніка з вымаўляецца і пішацца прыназоўнік *са*: *са школы, са жменю, са мною, са стрэх, са змроку.*
4. Замест прыназоўніка у выкарыстоўваецца прыназоўнік *ва* перад словамі, якія пачынаюцца з *у*: *ва ўстанове адукацыі, ва ўсіх.*
5. Састаўныя прыназоўнікі пішуцца ў два-тры словы: *на працягу, у галіне, у адпаведнасці з, на чале з.*
6. Прыназоўнікі *з, праз, цераз, без, аб, ад, пад, перад, над* ва ўсіх выпадках пішуцца нязменна (з літарамі *з, б, д*): *з хаты, цераз поле, над полем.*

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якімі граматычнымі, семантычнымі і функцыянальнымі прыметамі характарызуюцца прыназоўнікі?
2. Для ўдакладнення і дыферэнцыяцыі значэнняў якіх склонаў і для выражэння якіх сінтаксічных адносін выкарыстоўваюцца прыназоўнікі?
3. Як класіфікуюцца прыназоўнікі паводле паходжання і складу?
4. У чым выяўляецца сінтаксічная асаблівасць прыназоўнікаў?
5. З якімі самастойнымі часцінамі мовы ўжываюцца прыназоўнікі?
6. За кошт якіх часцін мовы папаўняюцца прыназоўнікі? Што такое прэпазіцыяналізацыя?

7. Як размежаваць вытворныя прыназоўнікі і самастойныя словы?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Складзіце схему ці табліцу па прапанаваным тэарэтычным матэрыяле.

Сінтаксічныя адносіны, у выражэнні якіх прымаюць удзел прыназоўнікі

Паміж кампанентамі словазлучэння ўстанаўліваюцца самыя разнастайныя віды адносін – прасторавых, аб'ектных, азначальных, акалічнасных і інш., у выражэнні якіх прыназоўнікі прымаюць самы непасрэдны ўдзел. Семантыка гэтых адносін і ёсць значэнне прыназоўніка. У беларускай мове склаліся наступныя групы функцыянальных значэнняў прыназоўнікаў.

Прасторавыя значэнні, дзе аб'ядноўваюцца значэнні напрамку: *падымацца ад вады, адсунуцца ад сцяны, вяртацца з горада, пісьмо з радзімы, дайсці да заставы, прыехаць у горад, глядзець праз акно, пералезці цераз плот* і значэнні месцазнаходжання: *гудзе трактор за рэчкай, лаўкі стаяць каля дарогі, іду між узгоркаў і раўнін, сцішна над возерам, абедаяць у сталойцы, дубы паабал рэчкі.*

Часавыя значэнні: *працаваць з раніцы да вечара, устаць да ўсходу сонца, прыехаць перад экзаменам, халаднавата становілася к раніцы, скончыць працу к тэрміну, вярнуліся пасля перамогі, не спалі за поўнач, сустрэча праз невялікі час, намерзліся за доўгую дарогу, пакінуць на доўгія гады, не спаць на начах, адбылося тры гады назад (або: адбылося тры гады таму назад).*

Аб'ектныя значэнні, куды ўключаюцца ўласна-аб'ектныя: *догляд за хворым, трымаць за руку, стукаць у акно, змагацца супраць ворага, абавязак перад народам;* камітатыўныя: *сябраваць з дзяўчынай, вядро з вадой, ісці побач з возам;* аблятыўныя: *пазбавіцца ад небяспекі, маляваць без прыкрас, знікнуць з вачэй;* лімітатыўныя: *заданне па нарыхтоўцы збожжжа, падыходзіць па чарзе, спаборніцтва па футболе, майстар на выдумкі, апошні з краю, адзін з лесарубаў;* інструментальныя: *напаіць з гладыша, лічыць на пальцах, гаварыць па радыё;* дэлібератыўныя: *марыць аб свабодзе, вучэнне аб рэвалюцыі, распытваць пра службу, верыць у перамогу, працаваць над перакладам, журыцца па Айчыне;* замяшчальнасці: *працаваць за брыгадзіра, купіць за грошы, аддаць пад заклад.*

Трансгрэсіўныя значэнні, або значэнні пераўтварэння, пераходу з

аднаго стану ў другі: *пілаваць бервяно на дошкі, перацерці снег на муку, сціснуцца ў камячок, высах у палку, развеяць у прах.*

Значэнні меры і ступені: *радасць без меры, вядомы да драбніц, доўга праз меру, багатыр на ўсю акругу, улезці ў гразь на вушы, вада на пояс.*

Атрыбутыўныя значэнні, куды ўключаюцца квалітатыўныя, або якасныя: *чалавек без хітрыкаў, неба без зор, салата пад маянэзам, і квантатыўныя, або колькасныя: палічыць да сарока, плаціць на рублю, табун у трыста коней, камісія ў складзе пяці чалавек.*

Дыстрыбутыўныя, або размеркавальныя, значэнні: *падзяліць на чатыры часткі, збіраць на кропельцы, ашчаджаць на кавалку, перабраць на каліву.*

Значэнні прыналежнасці: *ключы ад хаты, кола з веласіпеда, дзяжурны пры штабе.*

Генетычныя значэнні: *пах ад кветак, след ад калёс, паштоўка з альбома, нехта з сяброў, стравы з мукі, рэпрадукцыя з карціны.*

Кампаратыўныя значэнні: *мацнейшы за камень, хто ж дужэй ад грамады, зерне з фасоліну, гарбузы па вядру, здаравейшы супраць брата, мора ў параўнанні з возерам.*

Значэнні спосабу дзеяння: *пець ад сэрца, бегчы без аглядкі, расмяяцца не да ладу, выбіцца з сіл, стрыгчы пад нулёўку.*

Прычынныя значэнні: *пачарнець ад дажджу, застыць ад холоду, не чуваць з-за шуму, стаміцца з дарогі, паважаць за дасведчанасць, ведаць па газетах.*

Мэтавыя значэнні: *рыхтавацца да экзаменаў, шыць на вырасць, купіць ва ўласнае карыстанне, таблеткі ад прастуды, лякарства супраць грыпу, пячэнне да чаю, малоць збожжжа на хлеб, прыйсці за разлікам, пайсці ў грыбы.*

Значэнні прыблізнасці: *пачакаць з хвіліну, пракакаць блізка месяца, атрымаў каля ста рублёў* [Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мн. : Беларус. навука, 2007. – С. 326–327].

Заданне 2. Якія з пададзеных ніжэй азначэнняў прыназоўніка як часціны мовы найбольш дакладныя? Абгрунтуйце сваё меркаванне.

1. Прыназоўнікі – гэта службовыя словы, з дапамогай якіх выражаюцца адносіны паміж галоўным і залежным словам і ў словазлучэнні з апасродкаванай падпарадкавальнай сувяззю [Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мн. : Беларус. навука, 2007. – С. 320].

2. Прыназоўнік – гэта службовая часціна мовы, якая выражае адносіны паміж назоўнікам (або займеннікам) ва ўскосным склоне і іншымі словамі ў сказе [Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Я. М. Адамовіч, Н. В. Гаўрош, М. Ф. Гуліцкі [і інш.]; пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. – 2-е выд., дапрац. – Мн. : Выш. школа, 1980. – С. 205].

3. Прыназоўнік адносяць да службовых часцін мовы, і матывацыя назвы цалкам адпавядае яго граматычнай ролі. У адрозненне ад самастойных часцін мовы прыназоўнік не называе прадметаў і паняццяў, а служыць для перадачы рознага характару адносін паміж назоўнікам і словамі іншых часцін мовы або паміж назоўнікамі [Шкраба, І. Р. Сучасная беларуская мова. Марфалогія / І. Р. Шкраба. – Мн. : Сэр-Вит, 2007. – С. 208].

Заданне 3. Пазнаёмцеся з адхіленнямі ад нормы ва ўжыванні прыназоўнікаў. Падрыхтуйце невялікае паведамленне, дапоўніўшы інфармацыяй з іншых крыніц.

Пытанні нормы пры ўжыванні прыназоўнікавых канструкцый

Нормы, якія склаліся за апошнія дзесяцігоддзі ва ўжыванні прыназоўнікаў у літаратурнай мове, у апошнія часы нярэдка не вытрымліваюцца. Найбольш відавочнымі трэба назваць наступныя адхіленні ад нормы.

1. Спробы поўнай замены ўсіх выпадкаў ужывання прыназоўніка *на* з формамі давальнага склону (у адзіночным ліку) залежнага назоўніка.

2. Выцясненне нейтральнага прыназоўніка *у час* і замена яго малачастотным і абласным *падчас*.

3. Замена выразу *ў канцы* запазычаным з украінскай мовы прыназоўнікам *напрыканцы*, не ўласцівым беларускай мове і не маючым ніякіх сэнсавых адрозненняў ад нарматыўнага беларускага выразу.

4. Неапраўданае пашырэнне ўжывання прыназоўніка *на* і поўнае выцясненне прыназоўніка *у* ў выразе *на Беларусі – у Беларусі*. Як вядома, прыназоўнік *на* мае значэнне ‘на паверхні, на плошчы, на тэрыторыі (без акрэсленых межаў)’, параўн.: *на Беларусі пчолы як гусі* (З народнага). Прыназоўнік *у* паказвае на абсяг, у межах якога нешта адбываецца. Вось чаму адрозніваюцца, напрыклад, выразы *на Кубе* (на тэрыторыі вострава) – *у Кубе* (у межах дзяржавы Куба).

5. Неўласцівае кіраванне родным склонам даты з прыназоўнікам *на*: *з пятага па сёмага верасня*. У гэтым выразе прыназоўнік *на* патрабуе формы вінавальнага, але ніяк не роднага склону, і трэба сказаць: *з пятага па сёмае верасня*.

6. Нематываванае абмежаванне ва ўжытку прыназоўніка *аб* і амаль паўсюдная яго замена прыназоўнікам *пра*.

7. Выясненне з ужывання прыназоўніка *к*, які далёка не заўсёды можа быць заменены прыназоўнікам *да*, параўн.: *прыйсці якраз к абеду*, дзе замена выразу *к абеду* на выраз *да абеду* поўнасьцю зменіць сэнс выказвання [Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мн. : Беларус. навука, 2007. – С. 331].

Заданне 4. Як падаюцца ў тлумачальных слоўніках мнагазначныя прыназоўнікі? Праілюструйце гэта двума прыкладамі з «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» (1999 г.).

Заданне 5. Параўнайце беларускую назву «прыназоўнік» з рускай «предлог» і ўкраінскай «приемник». Выпішыце ўсе словазлучэнні, у склад якіх уваходзяць прыназоўнікі.

Адным з найбольш яскравых, маляўнічых і паэтычных абрадаў у беларусаў было свята Купалле. Яно захавалася і дажыло да нашых дзён разам з купальскімі песнямі.

Купалле падводзіла рысу доўгім дням і аб'ядноўвала ў сабе ўсе культы, абрады і звычаі, якія сустракаліся раней. Свята, шырока папулярнае ва ўсіх народаў Еўропы, у Беларусі мае свае вельмі старажытныя традыцыі. Яно звязана з сонечным календаром і культуам Сонца.

Сонца было самым галоўным бажанствам у першабытных народаў. Свяціла, увасобленае ў багах, бажках і ідалах, мела цэлы шэраг назваў з характэрнымі для іх адценнямі. Гэтыя назвы адлюстроўвалі розныя станы самога Сонца. Так, ласкавае, добрае Сонца называлася Хорс, даючае святло – Дажбог, шалёнае, гарачае, пякучае, спякотнае – Ярыла.

З Сонцам былі звязаны сонечны каляндар і святы, у тым ліку дні зімовага і летняга сонцавароту. Паварот свяціла на лета азначала зімовае свята Каляды, на зіму – летняе свята Купалле.

Купалле – гэта аграрна-земляробчае свята. Пасля яго, праз пяць сутак, наступала Пятро, пачынаўся пакос, а затым і жніво. Прыпадала Купалле на зыход летняга сонцавароту, які ў старажытнасці выпадаў на 21–23 чэрвеня, а цяпер прыпадае на 6–7 ліпеня (Паводле Л. Касцюкавец).

Заданне 6. Выпішыце слоўнікавыя артыкулы з рэестравымі словамі-прыназоўнікамі *над(а)*, *над*, *праз* з «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» (1999 г.). На кожнае значэнне прыназоўнікаў знайдзіце

прыклад у творах мастацкай літаратуры.

Заданне 7. Раскрыйце мнагазначнасць прыназоўніка з у прыведзеных сказаў. Карыстаючыся «Глумачальным слоўнікам беларускай літаратурнай мовы» (1999 г.), назавіце, якія яшчэ значэнні можа ўдакладняць прыназоўнік з.

1. Шмат год прайшло з таго часу, але ўсё ж такі прыждалі кусцікі, калі іх гадунец-дрэва разраслося на здзіў высокае, на здзіў шырокае, на здзіў густое (Ядвігін Ш.). 2. Зусім не падобна было да набажэнства. Быццам проста сышліся два чалавекі і, ад нечага рабіць, пачалі перагуквацца адзін з адным (М. Зарэцкі). 3. Валя выйшла з інтэрната разам з усімі, але, апынуўшыся на вуліцы, адлучылася ад кампаніі і стала на трамвайным прыпынку, што быў тут жа, недалёка ад манастыра (М. Сяднёў). 4. А летам гасцінцы дзед носіць з лесу – то шапку суніц, то хітры кошык з бяросты, то поўную пазуху арэхаў ці якую звярушку жывую – зайчанё, вавёрку альбо вожыка (М. Лынькоў). 5. Слёзы яшчэ мацней паліліся, змяшаліся з бацькавай крывёй (М. Зарэцкі).

Заданне 8. Размяжуйце адпрыслоўныя, адназоўнікавыя, аддзеяслоўныя і адпрыметнікавыя прыназоўнікі.

Згодна прэйскуранту, з цягам часу, дзякуючы спробам, адпаведна нарматыўным дакументам, пры дапамозе абцугоў, насупраць іх, на чале з камандзірам, выключаючы неактыўных, у імя дабра, абапал дарогі, паралельна вузкакалейцы, на аснове назіранняў, уключаючы прамоўцу.

Заданне 9. Знайдзіце ў кожным радку прыназоўнік, які з’яўляецца невытворным.

1) Побач, усцяж, пасля, цераз; 2) адпаведна, каля, поплич, раўналежна; 3) згодна, выключаючы, супраць, перад; 4) дзеся, паабапал, вакол, ззаду; 5) між, узамен, паралельна, на аснове.

Заданне 10. Знайдзіце ў сказах невытворныя і вытворныя прыназоўнікі. Вызначце, з якой часціны мовы паходзяць вытворныя прыназоўнікі.

1. Заплюшчыўшы павекі, на якія падала з камінка чырвонае святло, яна скрозь дрымоту падумала раптам: «От і канец мой падыходзіць... Смерць мая...» (І. Мележ). 2. Ужо відаць было, як узвышаліся пасярод старых ліп купалы царквы – самай высокай будыніны ў наваколлі

(І. Чыгрынаў). 3. Паабапал усёй дарогі было поўна іх, усё ганяліся за людзьмі, адганялі іх ад чыгункі (М. Лынькоў). 4. І рэха яго крокаў было, здаецца, таксама сінім і зялёным, ступаць было балюча, нібыта ў вушах ці ў галаве на кожным кроку выбухалі маленькія бомбачкі, так калярова і аднастайна ўсё меркла і ўспыхвала зноўку перад вачыма (В. Казько). 5. Туман таямнічы над балотам, ціхі шэпт груш – нават яны змяніліся, сталі інакшыя, дзівосныя дзякуючы ёй (І. Мележ). 6. Хадзіў ён на дыбачках, таму ўся яго шчуплая постаць у час хады падавалася наперад (І. Чыгрынаў). 7. І, як бы сцвярджаючы гэта, я пачуў, як наплывае на мяне з боку ракі і вёскі песня (В. Казько). 8. Спачатку яно высунулася адным сваім краем і стала падобнае на чырвоны шар, у які нехта неўзаметку дзьмуў збоку, і таму ён усё павялічваўся, узнімаючыся ўгору (І. Чыгрынаў). 9. Рабочыя ўсталі з месца, стоўпіліся каля насыпу і чакалі (В. Каваль). 10. Пасля лета прыйшла восень, а пасля зіма (К. Чорны).

Заданне 11. Спішыце сказы. Падкрэсліце прыназоўнікі і ўкажыце іх структурны разрад (просты, складаны, састаўны). Вызначце, з якімі склонамі яны ўжываюцца ў сказах.

1. Відаць было недалёка, на якіх паўсотню крокаў, і, трохі прайшоўшы па-над прасекай, Войцік спыніўся (В. Быкаў). 2. І тады паляванне не дало веры вачам: паміж ашалелым ад дзідаў і куль мсціўцам і ягонымі ахвярамі, што безабаронна бэрсаліся на снезе ў сваіх цяжкіх футрах, скочыў малады лоўчы з рацішчам (У. Арлоў). 3. Якраз у час знікнення ўцекачоў кароль назначыў Станкевіча на рэвізію маёнткаў і прыбыткаў князя Альшанскага (У. Караткевіч). 4. Яна забылася ўжо, што нядаўна думала пра жорсткасць да сябе і да людзей, адчувала, што гэта нядобра – так гараваць над сынам і плакаць, але не магла стрымаць сябе і душылася плачам (М. Стральцоў). 5. Расплюшчаючы вочы, бачыў Васіль з-пад світы, як ападаў, гас агонь, як сівелі вугольчыкі, бачыў у парадзелай цемры воз і каня непадалёк, які час ад часу пырхаў, бачыў, як пануе далей белым возерам туман (І. Мележ).

Заданне 12. Спішыце сказы. Вызначце, якія з выдзеленых слоў – прыназоўнікі, а якія – прыслоўі.

1. Караткаватую сваю вінтоўку паклаў *побач* на лаву (В. Быкаў). 2. *Побач* з ім стаяў з партфелем у руцэ чалавек невысокага росту, таксама год пад пяцьдзясят, але зусім іншага тыпу (У. Караткевіч). 3. Пакуль *скрозь* было глуха і ціха, і гэтая ціша разам са звычайнасцю вечаровага клопату трохі суняла трывогу, змякчыла яе ў душах (В. Быкаў). 4. *Скрозь* цемрадзь прыветна свяціліся вокны сялянскіх хат чырвонымі і

бледнаватымі плямкамі (Я. Колас). 5. Разам з тым як дарога спадала глыбей і глыбей, **абанал** яе раслі і раслі горы з размытымі дажджом берагамі, з дрэвамі, што віслі, выстаўляючы карэнне (І. Мележ). 6. Калі яна ішла побач з Яўхімам між натоўпу, які ціснуўся, варушыўся **абанал**, позірк яе неспадзеўкі наткнуўся на Валодзьку, Васілёвага брата, які глядзеў на яе, здалося, нядобра, бязлітасна (І. Мележ). 7. **Вакол** яе перакідваліся смешкамі, прыслухоўваліся нецярпліва, толькі яна адна была маўклівая, ціхая (І. Мележ). 8. А **вакол** цуды цудныя: хусткі адна за другую прыгажэйшыя, каснікі, белыя-прабелыя булкі, пернікі, абаранкі (І. Мележ). 9. Пархвен выйшаў з натоўпу, і два немцы сталі **паабанал** яго (К. Чорны). 10. **Паабанал** стаялі ў мясячным святле ціхія, як у казцы, сады (М. Сяднёў).

Заданне 13. Складзіце сказы, у якіх прапанаваныя словы выступаюць то як прыназоўнікі, то як прыслоўі.

Паабанал, супраць, пасярод, услед, міма, пасля, блізка.

Заданне 14. Запоўніце па ўзоры табліцу.

Прыназоўнік	Вытворны	Невытворны	Просты	Складаны	Састаўны
над		+	+		
у мэтах	+				+

А, у адносінах, дзеля, у імя, спадыспаду, за, выключаючы, на чале, на, услед, раўналежна, з мэтай, перад, пра, праз, у адрас, пры, у ліку, у, цераз, абанал, па, блізка, вакол, на аснове, з цягам, воддаль, у выніку, дзякуючы, з ліку, ззаду, злева, з прычыны, навокал, наперад, у гонар, каля, насупраць, паралельна, ад, паперадзе, між, пасля, пасярод, пасярэдзіне, паўзверх, к, побач, спераду, уздоўж, упоперак, усцяж, адносна, уключаючы, за кошт, на шляху, у справе, у час.

Заданне 15. Вызначце, з якім склонам ужываюцца прыназоўнікі ў выдзеленых прыназоўнікава-іменных канструкцыях, якія адносіны яны выражаюць.

1. Старога нейкі час цягнула пайсці **на гасцінцы** далей, **да карчмы** (А. Мальдзіс). 2. Труба разламалася **на** дзве **палавіны**, і **з яе** пасыпаліся манеты, пярсцёнкі, крыжыкі, завушніцы... (А. Якімовіч). 3. Адчуваў ён сябе дашчэнтку змораным, дужа сіпела ў грудзях – мусіць, **ад дыму**, але

ўпершыню за шмат дзён з’явілася задаволенасць у душы, што зрабіў справу і тым трохі адкупіўся *дзеля спакою*, надоўга толькі ці не – невядома (В. Быкаў). 4. Мы ішлі *адзін за адным*, як галодныя гусі, ледзь цягнучы свае палатняныя торбачкі з *кнігамі* (І. Пташнікаў). 5. *На далоні*, мокрай *ад слёз*, ляжалі скамечаныя грашовыя купюры (А. Якімовіч). 6. Дарожка ўперлася ў паламаны *плот*, разлезлыя варотцы. (А. Мальдзіс). 7. Яны там абодва паўскоквалі на коней *без сёдлаў*, выязджалі з падворка, а ён стаяў у варотцах і не мог ступіць з месца (В. Быкаў). 8. Яму спатрэбіліся грошы, каб купіць запчасткі *для ровара*, і ён панёс лісіную шапку *на рынак* (А. Якімовіч). 9. Уставаць не хацелася, і Марыся працягнула руку *да століка*, прыкрытага зверху надтрэснутым кавалкам мармуру, узяла часопіс, куплены ёй па дарозе ў Вільню (А. Мальдзіс). 10. Мабыць, нейкі квіток *на аплату* прыслалі (А. Якімовіч).

Заданне 16. Выпішыце словазлучэнні, у складзе якіх ёсць прыназоўнікі. Вызначце склон залежнага кампанента і акрэсліце адносіны, якія перадаюцца з дапамогай прыназоўніка. Ці магчымае выкарыстанне гэтага прыназоўніка з іншымі склонамі?

1. Плаўна носіцца ў паветры белая павуціна, сцелецца па зямлі, чапляецца за кусты і сухую траву (Я. Колас). 2. Сонца хавалася за воблакі, але было душна, зямля нібы дыхала гарачынёй... (Т. Хадкевіч). 3. Дзядзька Коля разаслаў на зямлі ля камбайна плашч, дастаў клуначак з харчамі (Т. Хадкевіч). 4. Ён (Лабановіч) хацеў знайсці прыгожанькае дрэўца і пасадзіць яго на памяць аб сваёй каханай (Я. Колас). 5. На ўскрайку лесу, натаміўшыся за дзень, прылёг адпачыць пад пышнымі лугавымі кустамі вецер (Я. Колас). 6. Аднойчы ў невыносную летнюю спёку мы набліжаліся да крыніцы пад вярбой (І. Грамовіч). 7. А вясной, на Вялікдзень, цётка Аксеня прыехала ўжо не адна, а са сваім чорнабародым Міхаілам і з іхняй Людай, маёй дваюраднай сястрой (Я. Брыль). 8. Вася павярнуўся да акна, і на ягоным твары адбіліся такая пакута і такая разгубленасць, што Сцепаніда трохі абцішэла (В. Быкаў). 9. Аднойчы праз акенца, якое, падаўшы на кап’і хлеб і ваду, зачыняў вой-ахоўнік, уляцеў у поруб майскі жук – хрушч (Л. Дайнека). 10. Пташкі таксама змоўклі, а маленькі ручаёк, здавалася, панёс свой жаль у зямлю пад каменне, у цень альховых кустоў (Я. Колас).

Заданне 17. Пастаўце словы, што ў дужках, у патрэбным склоне.

1. Я... Народжаны ці, правільней будзе сказаць, створаны дзеля (той), каб трымаць сувязь з (тыя), хто над (мы) (Б. Сачанка). 2. А цяпер была вясна, яшчэ пакуль без (лістота) на (дрэвы), але ўжо з (маладая трава), з

бухмата-браклымі пупышкамі, мякка-блакітным глыбокім небам, якое і заманіла мяне ў дзяцінства, пад (гэтыя дубы), да (гэты стары будынак) былой маёй роднай хаты, якую я заўсёды да гэтага старанна абыходзіў, таму што лічыў сябе вінаватым перад (яна) (В. Казько). 3. Хмара на (гарадок) найшла неспадзявана: свяціла нізкае сонца, і раптам у (вокны) пацямнела (І. Чыгрынаў). 4. Скараецца перад (яны) зіма, адступае ў невядомыя паўночныя далі, а наўздагон ёй імчыцца вясёлая пераклічка пералётных птушак, пшчотны звон ручайкоў і шэлест маладой зелені, што шчацініцца на (сонечныя мясіны) (Т. Хадкевіч). 5. Хіба толькі кусцікі смуродзіны, агрэсту ды крапіва, касачы зелянелі дзе-нідзе каля (дамы) (Б. Сачанка). 6. За (ён) выключнасцю і свабодай хавалася не жыццё, а смерць (В. Казько). 7. Так часта бывае, што чалавек раскрывае сваю душу нечакана, пад (уплыў) акалічнасцей і настрою (Т. Хадкевіч). 8. Туманным чэрвеньскім ранкам я сышоў па (сходні) на бераг, проста пад сівыя, карказломныя валы старажытнага гарадзішча, на (якія) варушылася трава і вісеў вэлюм туману (У. Караткевіч). 9. І часта, бывала, ішла жывая гутарка між (Вецер, Дрэва і Ручаёк), а крумкач, начуючы тут, любіў паслухаць іх гаворку і сам нават устаўляў сваё мудрае слова (Я. Колас). 10. Праз (адчыненая брамка) Максім выйшаў на (перон) (І. Чыгрынаў).

Заданне 18. Прачытайце сказы. Устаўце неабходныя прыназоўнікі, раскрыйце дужкі.

1. Вунь нават месяц – і той вандруе ... (вёска): прыемна і яму пагуляць ... (такая светлая ноч) (К. Крапіва). 2. Не рыпеў снег ... (ногі), нізка слаўся ... (агароды) шэры дым ... (каміны), чапляўся, блытаўся ... (пачарнелыя галінкі) вішань і яблынь (М. Лынькоў). 3. Тое няўлоўнае і хісткае, што яшчэ лунала ... (ён), было, напэўна, успамінам ... (сон) (М. Стральцоў). 4. Бабёр гэты ... (расталы снег), шчыра кажучы, дужа нагадваў кошку ... (дождж) (У. Караткевіч). 5. Але навакол было ціха, так ціха, што чуваць было, як церушыліся сняжынкі ... (саламяная страхы) гумна (М. Лынькоў). 6. Пэўна ж, ёсць і ... (я) паваротка ... (гасцінец) ... (палявая дарога), у родную вёску (Я. Брыль). 7. ... (два месяцы) прыкаціў ... (новенькая машына), толькі што пафарбаванай ... (бледна-зялёны колер) (Я. Скрыган). 8. Мне стала няёмка ... (настаўнік) (У. Шыцік). 9. Гулялі ветры лютыя і абрывалі лісточкі ... (яны); праляталі навальніцы страшэнныя і крышылі галінкі іх; каціліся паводкі глыбокія і падмывалі карэньчыкі ім (Ядвігін Ш.). 10. Пагаварыць малым ахвота не толькі ... (сябе), але і ... (стары) (Я. Брыль).

Заданне 19. Устаўце прыназоўнікі *пра* альбо *аб*.

Прыгадаў ... тое, забыўся ... ратунку, думаў ... іншае, гутарка ... тым, ведае ... гэта, расказваў ... прыгоды, закон ... мовах, гаварылі ... эгаізм, збіраць сведчанні ... тых, пытаць ... долі, уяўленні ... агульнай карціне, расказаць ... іх, напамінак ... яго, спявае ... каханні, заявіць ... гэта, дэкрэт ... зямлі, успамінаць ... восень, клапаціцца ... бацькоў.

Заданне 20. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Акрэсліце, у якіх выпадках выкарыстоўваецца прыназоўнік *дзея*, а ў якіх – *для*.

Подставка для цветов, подарок для отца, согласился для приличия, пособие для учеников, сделать это для мамы, комната для пассажиров, тетрадь для контрольных работ, жить для меня, место для встреч, повод для сомнений, поздравление для бабушки, столик для газет, сделано для нас, потери для победы, угощение для всех.

Заданне 21. Запішыце словы ў адпаведнай форме, далучыўшы да іх прыназоўнікі з *(са)*, у *(ва)*.

Золата, шкарпэткі, угоддзі, шкоднік, зборнік, дарога, ты, поспех, універсітэт, спатканне, шкло, снегаход, уверцюра, думкі, шкарлупіна, узаемаадносіны, думкі, школа, сястра, Навагрудак, клятвапарушэнне, надзея, Уладзівасток, я, снарад, поўдзень, клінок, шрам, калорыі, ручай, усе, заснавальнік, вымаўленне, установа, збанок.

Заданне 22. Прааналізуйце пераклад тэксту з беларускай мовы на рускую. Звярніце ўвагу на асаблівасці перакладу прыназоўнікаў.

Быў лістапад, дзень святога Міхала – блізілася пара зімы, а ў гэты год стаяла цяпло. Павярнуўшыся з полудня, павільгатнеў вецер, памякчэла пад нагамі зямля, і крот стаў тачыць каля пустых, ужо зацягнутых, як раскаю, дробнаю макрыцаю градаў рудаватыя сырыя замежкі. У зацішку за хатамі, каля чорных голых яблыняў, на якіх яшчэ трымаўся дзе збуцвелы, але чырванаваты з аднаго боку яблык, віліся слупом, нейкія большыя ў гэту пару, камары.

Уночы завязваўся туман, асыпаючыся наранкі імжою: на мокрым зеленаватым галлі дрэў дрыжалі і наліваліся, як сляза на вейках, кроплі вады. Сярод дня пазірала белаватае сонца – туман разыходзіўся, падымаючыся жаўтаватымі, як дым ад сырога алешніку, хмарамі. Адкрываўся свет – белаватае, выпаласканае дажджамі ржышча за вёскаю,

зялёная рунь на грудку, рудая і пухкая, як выхаджанае цеста, ралля, сівыя абымшэлыя каменні пры чэрствай пясчанай дарозе, што выдавалі здалёк авечкамі (В. Адамчык).

Стоял ноябрь, был михайлов день – близилось зимнее время, но в этот год было тепло. Повернув с юга, повлажнел ветер, стала мягче под ногами земля, и крот начал точить возле пустых, уже затянутых, как ряской, мелкой мокрицей грядок коричневые сырые замежки. В затишье за хатами, возле почерневших голых яблонь, на которых кое-где еще держались подгнившие, но красноватые с одного бока яблоки, вились столбом большие в эту пору комары.

Ночью собирался туман, осыпаясь поутру моросью: на мокрых зеленоватых ветвях деревьев дрожали и наливались, будто слеза на ресницах, капли воды. Среди дня выглядывало беловатое солнце – туман расходился, поднимаясь желтоватыми, как дым от сырого олешика, тучами. Открывался свет – белесое, выполосканное дождями жнивье за деревней, зеленая озимь на взгорье, бурая и пухлая, словно подошедшее тесто, пашня, седые обомшелые камни близ черствой песчаной дороги, казавшиеся издали стадом овец (В. Адамчик, перевод М. Горбачева).

Заданне 23. Перакладзіце тэкст з рускай мовы на беларускую. Звярніце ўвагу на асаблівасці перекладу прыназоўнікаў.

Рахманинов в Новгороде

Издавна новгородцы гордятся тем, что недалеко от их города, в имении «Онег», родился Рахманинов. Он жил здесь в течение нескольких лет. Здесь рано начали проявляться его музыкальные способности.

В продолжение всей жизни особенно любимой была бабушка. Сережа часто бывал в имении Борисово на Волохве, близ Новгорода. Благодаря Новгороду Рахманинов всю жизнь питал любовь к суровой и скромной северной русской природе и к духу русской старины.

Из-за материальных затруднений Рахманиновы продали имение и переехали в Петербург, где Сергей поступил в консерваторию. Однако поездки в Новгород он совершал в течение всей своей жизни.

С бабушкой во время приезда в Новгород Сергей проводил все дни. Вместе с нею ходил по улицам города, заслушивался колокольным перезвоном, любовался природой (По В. Попову).

Заданне 24. З прапанаваных прыназоўнікаў выпішыце тыя, якія часцей выкарыстоўваюцца ў навуковым або афіцыйна-дзелавым стылях.

У адносінах, паўзверх, пасярэдзіне, у імя, за, выключаючы, у час, з прычыны, на чале, раўналежна, пра, паперадзе, з мэтай, перад, праз, у адрас, пры, паралельна, злева, у ліку, блізка, адносна, з ліку, у гонар, уключаючы, вакол, на аснове, з боку, з цягам, у выніку, за кошт, дзякуючы, збоку, з, наперад, ад, між, пасярод, на шляху, у справе.

Заданне 25. Устаўце прапушчаныя прыназоўнікі.

Глянуў ... недаверам, пералівы ... твары, меркавала ... знешнасці, не звяртаў увагі ... балбатню, выбіваліся ... шапкі, быць ... наглядам, сказала ... бодем, глядзеў ... смуткам у вачах, сядзела ... падаконніку, пачакаў ... дзвярэй, павернутая ... святла, ісці ... плот, падумаў ... злосцю, кружылі ... борам, жыць ... Беларусі, розныя ... форме.

Заданне 26. Знайдзіце і замяніце неўласцівыя беларускай мове прыназоўнікава-склонавыя канструкцыі сінанімічнымі.

Сабраліся а пятай гадзіне, купіць сукенку па выбару, багаты на ўражанні дзень, звяртацца па адрасу, забыцца на здарэнне, будынак у чатыры паверхі, ажаніць на Алене, суседу год пад шэсцьдзясят, стаяць поруч з сястрой, гуляць па вечарах, гукнуць ва ўвесь голас, смяцца над клоўнам, прыйсці якраз да абеду, ведае аб гэтым, сумаваць аб зямлі.

Заданне 27. Перакладзіце словазлучэнні з прыназоўнікамі на беларускую мову.

Послаць за хлебам, прайти по лугам, поехать за дровами, рассказать о происшествии, шутить над ней, приехать через год, увидеть сквозь пелену тумана, умнее товарищей, беспокоиться о родителях, болеть корью, извините меня за случившееся, километрах в десяти, собратся ровно в 3 часа, сделаю ради себя, по произведениям Я. Колоса, пройти через болото, середь бела дня, проверить по орфографическому словарю, работа по развитию речи, поехать к родителям, похожий на отца, сказать сквозь смех.

Заданне 28. Замяніце прыназоўнік *над* на прыназоўнік *над* і вызначце, што змянілася ў значэнні сказа.

1. То тут, то там над імі ўзвышаліся дубы, ліпы або адзінокія сосны з

шырокімі верхавінамі (Я. Маўр). 2. Старая вярба, стоячы над самай хатай, шумела і хвастала галінамі па страсе і, як назло Максіму, гаманіла пра пакражу (Я. Колас). 3. Маткі падымалі дзяцей на руках і працягвалі іх над агнём (Я. Маўр). 4. Дома, у сенцах старога хаты, яшчэ пры панах выкінутай з вёскі на хутар, маці ўваткнула свой серп у шчыліну над вушаком (Я. Брыль). 5. Чарада галубоў пранеслася над соснамі, нізка абляцела вакол дома, памкнулася на вышкі, дзе была галубятня, і, спуджаная Ярашавым свістам, зноў узвілася ўгару (І. Шамякін).

Заданне 29. Да прапанаваных прыназоўнікаў падбярыце прыназоўнікі з супрацьлеглым значэннем. У якіх выпадках антанімічны рад складаецца з трох слоў? З дзвюма антанімічнымі парамі складзіце сказы.

Ад, з, пад, наперад, пасля, супраць.

Заданне 30. Спішыце, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс прыназоўнікаў.

1. Не скончыў Ручаёк гаварыць, бо наляцеў Вецер і сыпнуў (з) злосці ў Ручаёк цэлае воблака пылу (Я. Колас). 2. Я падняў галінку, а разам (з) ім і яблык – і праўда, гняздзечка: утульнае, вылежанае (Я. Сіпакоў). 3. Часам пры гэтых гаворках – асабліва жанкі – успаміналі Ганніну маці-нябожчыцу, казалі, што дачка (у) ўсім выйшла ў матку (І. Мележ). 4. Як заўсёды, гарнітур быццам толькі што (з) пад праса, чаравікі – (з) пад аксаміткі чысцільшчыка (І. Шамякін). 5. (На) працягу дня яны, вядома, выходзілі са сваёй засады, але асцярожна, тулячыся ды азіраючыся, каб іх не маглі ўбачыць здалёк (Я. Маўр). 6. Ганна, якая акурат уставала (з) за стала, хутка надзела старую даматканую паддзёўку, і праз момант яны ўжо ішлі па двары (І. Мележ). 7. А мне прыемна стаяць бліжэй да самага носа нашага судна, (па) між спакойным морам і ясным небам Поўдня... (Я. Брыль). 8. (У) сувязі з чым усплыла раптам гэтая думка, ён і сам не здолеў бы растлумачыць (І. Шамякін). 9. Раптам (па) за кустамі ціхенька хруснула (Я. Маўр). 10. Прылады гэтыя былі асобья: (у) ўсім сяле ні (у) кога ніколі не вадзілася нерата (І. Мележ).

Заданне 31. Выпішыце са сказаў прыназоўнікі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

1. На палі ападаў вясновы вечар, напоўнены пахам свежаўзаранай зямлі (А. Ажэшка). 2. Далей, пад лесам, яшчэ бялелі лапікі снегу (А. Мальдзіс). 3. На цёмнаватым пероне ён адышоўся крыху ўбок, паставіў чамадан і стаў чакаць адыходу цягніка (А. Кулакоўскі). 4. Ён развязаў

анучку, абгорнутую вакол нажа касы, і, ускінуўшы касу на плячо, перапоўнены гонарам, стрымана, паважна падаўся да сенажаці (І. Мележ).
5. Міма яго вуд плыў па рацэ саламяны капялюш (І. Шамякін). (І. Мележ).

ЗЛУЧНІК ЯК СЛУЖБОВАЯ ЧАСЦІНА МОВЫ

Злучнік як службовая часціна мовы

Злучнік – службовая часціна мовы, якая служыць для сувязі сінтаксічных адзінак і паказвае на сэнсава-граматычныя адносіны паміж імі.

Злучнікі, як і іншыя службовыя словы, не з’яўляюцца членамі сказа. Гэта нязменныя словы, яны не маюць фармальных паказчыкаў для выражэння граматычных катэгорый. Не валодаюць яны і лексічным значэннем.

У мове злучнікі не могуць існаваць асобна, без самастойных слоў. Іх ужыванне магчыма толькі ў кантэксце, дзе яны выконваюць арганізацыйную функцыю.

Злучнікі служаць для сувязі аднародных членаў сказа: *Настае сур’ёзны і адказны момант у тваім жыцці* (Р. Няхай); частак складаназлучанага сказа: *Пачынае цягнуцца, а вокны ў большасці хат не свецяцца* (В. Вольскі); частак складаназалежнага сказа: *Квецень была такая густая і багатая, што між бела-ружовых пялёсткаў толькі дзёндзе відзеліся лісточкі* (В. Хліманаў); асобных сказаў: *Дзяцел для вясновай песні выбірае ў лесе сухі тонкі сучок і, як на туга нацятай струне, пачынае свой канцэрт. А гэта ўсё адно як ляска металічнай талеркі* (В. Вітка). Звязваючы паміж сабой сінтаксічныя адзінкі, злучнікі паказваюць на розныя адносіны: спалучальнасць, супрацьпастаўленне, выніковасць, мэтавасць і г. д. Напрыклад, у сказе *Андрэй ведаў, што час усё змяніў, паставіў на свае месцы, што вайна напалову спаляліла яго драўлянае палескае мястэчка, што многіх равеснікаў і сяброў даўно няма на свеце, што выраслі новыя людзі, што нанава забудаваліся вуліцы* (С. Грахоўскі) злучнікі *што* служаць для сувязі аднародных даданных дапаўняльных частак з галоўнай, а злучнік *і* – для сувязі аднародных дапаўненняў (*равеснікаў і сяброў*), паказваючы на спалучальныя адносіны.

З дапамогай злучнікаў у сказ таксама могуць уключацца параўнальныя звароты: *Па ім, па гэтым цудоўным моры, павольна плыў карабель-камбайн, а побач з ім, нібы вяртавыя катэры, каціліся дзве трохтонкі* (А. Шашкоў); пабочныя канструкцыі: *Багіра, калі верыць Кіплінгу, магла разважаць лепш за якога-небудзь не надта разумнага*

чалавека (Я. Маўр); устаўныя канструкцыі: *Я так і не ведаю – і ніколі ўжо не зведаю, – што там здарылася* (У. Караткевіч).

Злучнікі могуць быць мнагазначнымі. Напрыклад, злучнік *калі* можа служыць для выражэння і часавых, і ўмоўных адносін: *Калі Васіль прагнуўся, у хаце яшчэ ўсе спалі* (І. Мележ). *Ураджайным будзе лета, калі снег аж да акон* (А. Бялёвіч); злучнік *каб* – для выражэння мэтавых і аб'ектных адносін: *Добры гаспадар ніколі не браў у хату асіну, каб паліць у печы...* (А. Ненадавец); *І стала прасіць маладое насенне, каб вецер узяў яго з сабою і панёс у аблюбаваную даль* (Я. Колас).

Разрады злучнікаў паводле паходжання і ўтварэння, паводле ўжывання, складу і функцыянальнага значэння

Злучнікі падзяляюцца на разрады з улікам паходжання, складу, ужывання і функцыянальнага значэння.

Паводле паходжання злучнікі падзяляюцца на невытворныя і вытворныя.

Невытворныя злучнікі – гэта словы, якія не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы і ўспрымаюцца як першапачатковыя: *а, і, ды, бо, але* і інш. З пункту гледжання сучаснай мовы гэтыя злучнікі страцілі жывыя сувязі са словамі іншых лексіка-граматычных класаў, а таму і лічацца невытворнымі.

Невытворныя злучнікі – гэта аднаскладовыя або двухскладовыя словы, якія не маюць уласнага націску і ў якасці ненаціскных складоў (праклітык) прымыкаюць да самастойных слоў у сказе: *зямля і неба; каб сустрэць; але нядоўга* і інш.

Вытворныя злучнікі – словы, якія паходзяць ад іншых часцін мовы: займеннікаў (*што, таму, таму што*); прыслоўяў (*як, ледзь, калі*); дзеясловаў (*хоць, хаця* (ад *хацець*), *хай, няхай*); назоўнікаў (*раз*); лічэбнікаў (*адно*); часціц (*ці, бы, толькі, быццам, аж*, (паўторнае) *ні*) або спалучэння розных часцін мовы (*затое* (за *тое*), *для таго каб, як бы, тым часам як, нягледзячы на тое што, з прычыны таго што* і інш.). Пераход іншых часцін мовы ў злучнікі носіць назву *кан'юнкцыяналізацыі*.

Паводле складу злучнікі бываюць простыя і састаўныя.

Простыя – гэта аднаслоўныя злучнікі: *а, і, ды, бо, як, каб, хоць, што, калі*. Простыя злучнікі могуць быць вытворныя (*што, як*) і невытворныя (*а, але*). Як правіла, яны поліфункцыянальныя. Напрыклад, злучнік *што* служыць для выражэння аб'ектных адносін: *Як позна зразумеў, што на зямлі бацькоў няма бязмоўных дрэў, маўклівых валуноў* (М. Танк); акалічнасных прычынных адносін: *І злосная, што ўсё не моўкне гамонка ліпнёвага дня, вяла асцярожна навокал свае невады цішыня* (К. Кірэенка);

акалічнасных адносін меры і ступені: *Парыла так, што ў Куранях і навокал усё млела ў духаце* (І. Мележ); азначальных адносін: *І толькі потым, прыглядаючыся да палатна, я паступова прыходзіў да думкі, што чагосьці ўсё ж нестae карціне* (А. Кандрусевіч).

Састаўныя злучнікі складаюцца з двух ці больш слоў, якія выступаюць як сэнсавае і функцыянальнае цэлае. Найчасцей састаўныя злучнікі складаюцца з займеннікавых і прыслоўных слоў: *таму што, пасля таго як*; у склад састаўных злучнікаў могуць уваходзіць і назоўнікавыя словы, часам разам з прыназоўнікамі: *тым часам як, у той час як, з прычыны таго што*. Састаўныя злучнікі заўсёды вытворныя і, як правіла, аднафункцыянальныя. Напрыклад, злучнік *да таго як* мае часовае, для *таго каб* – мэтавае функцыянальнае значэнне: *Да таго як пачаўся дождж, мы паспелі дабежчы да дома* (А. Якімовіч). *Для таго каб паспяхова падрыхтаваць аблаву, трэба перш за ўсё даведацца, дзе адпачываюць ваўкі пасля начной вандроўкі* (В. Вольскі).

Простыя злучнікі ўласцівы ўсім функцыянальным стылям мовы, састаўныя ж выкарыстоўваюцца звычайна ў стылях пісьмовай мовы.

Паводле ўжывання злучнікі падзяляюцца на адзіночныя, паўторныя і парныя.

Адзіночныя злучнікі – словы, якія ўжыты ў сказе адзін раз (а часам і некалькі разоў, але яны не паўтараюцца пры аднатыпных сінтаксічных адзінках). Звычайна адзіночнымі выступаюць злучнікі *а, але, ды, радзей – бо, нібы, як бы і інш.*: *Ноч не паспявала нават кінуць на зямлю пялёнку халаднаватага туману, а досвітак ужо разганяў яго* (В. Грамыка). *Штосьці ад сапраўднай Поўначы мае мой край. І не дзіва, бо ён знаходзіцца на самых паўночных схілах Беларусі* (Я. Сіпакоў).

Паўторныя злучнікі – словы, якія паўтараюцца пры кожным аднародным члене ці частцы складанага сказа. Толькі паўторнымі выступаюць злучнікі *то – то, ці то – ці то, не то – не то, ні – ні*: *Ад буйных кропель то надзімаліся, то лопаліся вялікія бурбалкі* (З. Бяспалы). *Штодня дзятлы сядзяць на дрэвах: ні мароз, ні мяцеліца, ні дождж не перашкаджаюць ім здабываць нялёгкай працаю свой хлеб* (З. Бяспалы). Злучнікі *або, ці, і, ды* могуць выкарыстоўвацца і як паўторныя (*або – або, ці – ці, і – і, ды – ды*), і як адзіночныя: *Як у лютэрка, глядзішся ты ў прыроду, чалавек, і бярэш ад яе і душэўнасць, і ласку, і мудрасць* (Я. Скрыган). У прыведзеным сказе першы злучнік *і* з’яўляецца адзіночным, ён служыць для сувязі аднародных выказнікаў *глядзішся і бярэш*; а далей пры дапамозе паўторнага злучніка *і* злучаюцца аднародныя дапаўненні *і душэўнасць, і ласку, і мудрасць*. Як адзіночнымі, так і паўторнымі з’яўляюцца і падпарадкавальныя злучнікі *каб, што, калі, як*: *Здаецца, аддаў бы ўсё, каб не было ў мяне такога ўспаміну, каб як-небудзь*

пазбыцца, выкінуць яго з галавы (Б. Сачанка). – *Не можа яна пайсці і ў цэнтр сяла, каб пакланіцца помніку воінам* (Я. Пархута).

Парныя злучнікі – гэта спалучэнні (звычайна з двух слоў), адна частка якіх адносіцца да аднаго члена сказа (ці часткі складанага сказа), а другая да іншага: *не толькі – але і, не толькі – а і, калі – то, калі – дык, як – так і, толькі – як, не то што – а, не то што – але, а раз – то і* інш.: *Слова – гэта не толькі ўмоўны знак для выражэння думкі, а і мастацкі вобраз, вызваны найважнейшымі адчуваннямі* (В. Ластоўскі). *Міколка расчысціў сцезку не толькі на двары, але і на вуліцы, насупраць сваёй хаты* (М. Залескі). Парныя злучнікі не так часта выкарыстоўваюцца ў мове; іх функцыю могуць браць на сябе паўторныя злучнікі: *А настаўнікі былі самыя розныя як па гадах, так і па выглядзе* (У. Дамашэвіч). – *А настаўнікі былі самыя розныя і па гадах, і па выглядзе*. Ужыванне парных падпарадкавальных злучнікаў абмежавана і пазіцыяй даданай часткі адносна галоўнай: яны выкарыстоўваюцца тады, калі галоўная частка стаіць пасля даданай, напрыклад: *Калі глянуць цяпер з Антонавага лугу на возера, дык яно, здаецца, ляжыць у нейкай цудоўнай аправе* (П. Броўка).

Паводле функцыянальнага значэння злучнікі падзяляюцца на злучальныя і падпарадкавальныя.

Злучальныя злучнікі служаць для сувязі сінтаксічна раўнапраўных адзінак, паказваючы на розныя адносіны паміж імі: *Шызы мох мерна хрумсціць пад мяккімі падэшвамі, і час ад часу хрупаюць тоўстыя сасновыя шышкі* (Я. Брыль). *Жывы дух цяпла і неспакою панаваў у лесе* (Х. Лялько). *Дарога была пустэльная і ціхая, затое ж лес поўніўся птушыным рознагалоссем* (Т. Хадкевіч). Фармальнай асаблівасцю злучальных злучнікаў з’яўляецца тое, што, размяшчаючыся паміж раўнапраўнымі кампанентамі, яны не ўваходзяць у сінтаксічную структуру ніводнага з іх.

Аднароднасць, якая выражаецца злучальнымі злучнікамі, неаднолькавая: 1) яна можа адносіцца да сінтаксічнага ўзроўню (злучнік служыць для сувязі аднолькавых членаў сказа): *Неба і зямля зліліся ў суцэльным віхры снежнага пылу і цемрадзі* (Я. Колас); 2) можа быць лексіка-семантычнай (злучнік служыць для сувязі розных формаў пры іх агульнай ці аднатыпнай рэфэрэнтнай накіраванасці): *гавару з паэтамі і пра паэтаў*; 3) можа быць камунікатыўнай (злучнік служыць для сувязі функцыянальна розных членаў сказа): *Дождж ідзе, і моцны. Яна вернецца, але не хутка*.

Падпарадкавальныя злучнікі служаць для сувязі сінтаксічна нераўнапраўных адзінак – частак складаназалежнага сказа: *Вось ён (стары) стаіць перад юнакамі ў цэнтры вагона, нібы хоча ўпэўніцца, ці*

чуваць яго марш у вагонах (Р. Няхай). Падпарадкавальны злучнік належыць даданай частцы, разам з якой ён займае розныя пазіцыі ў адносінах да галоўнай часткі складаназалежнага сказа: *За шклом падскоквае залацісты язычок агеньчыку, калі ў хаце, прыляпнуўшы, зачыняць дзверы. Калі ў хаце, прыляпнуўшы, зачыняць дзверы, за шклом падскоквае залацісты язычок агеньчыку. За шклом, калі ў хаце, прыляпнуўшы, зачыняць дзверы, падскоквае залацісты язычок агеньчыку.*

Падпарадкавальныя злучнікі *што, як, нібы* і інш. выкарыстоўваюцца і ў простым сказе: *Як тая рабіна, цвіла ў гэтае лета Ганна* (І. Мележ). *Авёс шамаціць галінкамі, нібы адмыслова апрацаванымі каралямі* (П. Броўка).

Калі падпарадкавальны злучнік выкарыстоўваецца з далучальнай функцыяй, ён можа звязваць і асобныя сказы: *Бачыць самога сябе з вялікай адлегласці бывае вельмі прыемна. Бо бачыш не проста самога сябе, а сябе найлепшага, без памылак і дакораў сумлення* (Я. Брыль).

Разрады злучальных і падпарадкавальных злучнікаў

Паводле адносін, якія выражаюцца з дапамогай злучальных злучнікаў, яны падзяляюцца на спалучальныя, супастаўляльныя, пералічальна-размеркавальныя і далучальныя.

Спалучальныя злучнікі выражаюць адносіны пералічэння, паказваюць на адначасовае існаванне фактаў і з'яў: *і, ды* (са значэннем 'і'): *Тады да дрэў вернецца ранейшая лёгкасць, і яны нават ад лёгкага дотыку ветру зноў будуць нямоцна і супакоена шумець* (Я. Сіпакоў). *Толькі вялізнае вогнішча дымілася тысячамі маленькіх дымкоў ды дзе-нідзе вынікаў агеньчык сярод абгарэлай палянкі...* (Я. Колас). Найбольшае пашырэнне мае стылёва нейтральны злучнік *і*, які можа быць адзіночным і паўторным. Ён злучае члены сказа: *У сяле чулася гаворка і песні* (Я. Колас); часткі складаназлучанага сказа з адносінамі адначасовасці, паслядоўнасці: *У гародчыку на двары з яблыні апала пачарнелае лісце, і паказаўся на свет адзін жоўты яблык з чырвоным бокам* (І. Пташнікаў); а таксама з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі: *Муж адчыніць акно – і ў хату ўварвуцца звонкія галасы суседскіх унукаў* (Я. Пархута).

Супастаўляльныя злучнікі выражаюць адносіны неадпаведнасці і супрацьпастаўлення: *а, але, ды* (са значэннем 'а'), *дык, аднак, адно, толькі, затое, а то, а не то, не толькі – але і, не то што – а, не то што – але ж (жа)*: *Прырода ўмее гаварыць і ствараць і настрой, і лагоду, толькі трэба ўмець яе слухаць* (Я. Скрыган). *Хітры верабей скача вакол пасткі, зазірае ўнутр, ды лезці ў скрынку не адважваецца* (І. Навуменка).

Сярод супастаўляльных злучнікаў вылучаюцца:

1) *уласна супастаўляльны злучнік (а), які злучае сінтаксічныя адзінкі, у якіх з'явы, дзеянні, прыметы супастаўляюцца – паказваецца іх адрозненне: Людзям жыць стала лепей, а рыбам горш (У. Караткевіч). Я хацеў стаць трактарыстам, а Міхась збіраўся вучыцца на лётчыка (У. Вярбіла);*

2) *супраціўныя злучнікі падкрэсліваюць супрацьлеглы змест сінтаксічных адзінак: яны выражаюць адносіны супрацьпастаўлення ці супастаўлення, некаторы раз з дадатковымі адценнямі (але, ды (=але), аднак, толькі, ж (жа)):* *Па-вясковаму няхітра, але надзейна збітая з тоўстых дошак і пафарбаваная ў цёмна-чырвоны колер трыбуна стаяла на брукаванай плошчы (Я. Брыль). Мушка адчайна задрыгала лапкамі, але яны ўсё больш і больш прыліпалі да кроплі (В. Крукоўскі). Івасю моцна захацелася паглядзець, што знаходзіцца там, за лесам, толькі гэта ніяк яму не ўдавалася (Я. Колас). Вясной вада сыходзіла ў балоты і паглыналася імі, цяпер жа ўсё было скавана лёдам (В. Казько). Злучнік а выкарыстоўваецца пры адмаўленні аднаго з паняццяў і сцвярджэнні другога: Маці цёпла было і ў слаба напаленай хаце, бо не дровы ў печцы грэлі яе, а словы твае, увага твая (Р. Барадулін). Жыццё ў гэтую пару не замірае, а нараджаецца (І. Навуменка). Злучнік але выкарыстоўваецца пры абазначэнні сумяшчальных паняццяў, але з адценнем абмежавання: Усмішка не сыходзіла з яе вуснаў, але не было відаць стомы ў яе шырока раскрытых вачах (У. Дамашэвіч). Хата была вялікая, але не выглядала пустэльнай, халоднай і бязрадаснай (А. Капусцін). Злучнік аднак па значэнні блізкі да злучніка але: Усяго пабачыў і спазнаў на сваім вяку сівы беларускі гарадок над ціхаплыннай прыгажуняй Гарынню, аднак аблічча сваё не страціў, сабе ані ў чым не здрадзіў (У. Глушакоў). Злучнік ды (=але) злучае сінтаксічныя адзінкі з супраціўна-абмежавальным адценнем: Параска сіліцца вырваць свае рукі, ды не можа (А. Пальчэўскі). Для злучніка затое ўласціва супастаўляльнае значэнне з адценнем замяшчэння: Многа вады ў возера ўпадала, затое выцякала ўсяго адзіная рачулка (А. Ненадавец);*

3) *градацыйна-супастаўляльныя злучнікі (іх яшчэ называюць двайнымі супастаўляльнымі злучнікамі) выдзяляюць адну са з'яў як больш важную: не толькі – але і, не то што – а, не то што – але ж (жа), як – так і, не столькі – колькі: Згодна з народнымі ўяўленнямі, прыгажосць жанчыны заўсёды атаясамліваецца не толькі са знешнім выглядам, але і з яе працавітасцю, умельствам, густам (М. Раманюк). Горад шумеў як дзень, так і ноч тысячамі галасоў (Я. Колас). Надзея ўсміхаецца не столькі вуснамі, колькі вачмі (В. Гапееў). Такія злучнікі аб'ядноўваюць дзве сінтаксічныя адзінкі, якія супастаўляюцца адна з другой, у якіх-небудзь адносінах параўноўваюцца, прычым гэта перадаецца часта пры*

дапамозе градацыі: значымасць другога кампанента ўзмацняецца, нарастае ці, наадварот, паслабляецца.

Пералічальна-размеркавальныя злучнікі паказваюць на чаргаванне з'яў або на рэальнасць толькі аднаго з некалькіх фактаў, падзей: *або, або – або, альбо – альбо, не то – не то, ці, ці то – ці то, ці – ці, ні – ні*. З улікам адценняў функцыянальнага значэння гэтых злучнікі падзяляюцца на дзве падгрупы: пералічальныя і размеркавальныя злучнікі.

Пералічальныя злучнікі паказваюць на пералічэнне прадметаў, з'яў, падзей ці на іх папераменнае чаргаванне: *ні – ні, ці – ці, то – то, не то – не то, ці то – ці то*: *Бусел кранаў дзюбаю то бусліху, то буслянят, нібы стараўся разбудзіць іх* (Я. Пархута). Злучнікі *не то – не то, ці то – ці то* маюць дадатковае адценне няпэўнасці, меркавання: *Потым бацька садзіўся за стол бліжэй да лямпы і запісваў алоўкам у сшытку тое, што рабіў у калгасе: ці то капаў, ці то вазіў на конях, ці то складваў* (В. Гігевіч). *Далёка-далёка цягнецца вастраверхая палоска лесу, заслаўшыся сіняватаю смугою не то туману, не то дыму* (Я. Колас). *То ўзб'яжыць яна (дарога) на горку, то спусціцца ў лагчыну, то цёмную норкаю марскане ў лес, пад стрэху хмурных ялін, то абагне курган, узгорак і роўнаю палоскаю ляжа на полі...* (Я. Колас).

Размеркавальныя злучнікі паказваюць на несумяшчальнасць, узаемнае выключэнне пэўных з'яў: *або, або – або, ці, ці – ці*: *Чайкі гуртам гуляюць над люстранай вадою, калі-нікалі пікіруючы на спажыву, або садзяцца на вільготны, вылізаны прылівам пясок, толькі імі затупаны, толькі пацярушаны іхнімі пёрцамі* (Я. Брыль). *Каля нізкага берага, чыста пясчанага ці пабрыджанага рэдзенькай травой, ледзь чутна, раскошліва пахлёбвае хваля* (Я. Брыль). *Хораша гэтай парой паляжаць у цяньку дрэў альбо асвяжыцца ў рэчцы* (Р. Ігнаценка).

Далучальныя злучнікі выкарыстоўваюцца для сувязі сінтаксічных адзінак, якія маюць значэнне дадатковай інфармацыі, што не прадугледжвалася раней, а ўзнікла пасля выказанай думкі: *Трэба было раскласці касцёр, каб крыху пагрэцца, ды і каля агню неяк весялей чалавеку* (І. Гурскі). Толькі далучальнымі з'яўляюцца злучнікі *ды і (дый), і то, ды і то, прытым, прычым*: *Не ўмеў ён (Самуцік) любіць зямлю, ды і працаваць ленаваўся* (Я. Зазека).

У функцыі далучальных могуць выступаць амаль усе злучальныя злучнікі. Калі злучальны злучнік звязвае самастойныя сказы ці далучае да асноўнай часткі сказа ўстаўную канструкцыю, ён заўсёды мае далучальнае функцыянальнае значэнне: *Зямля, ніколі не паўтараючыся, дае свой адменны пах кожнай кветачцы, кожнай расліне, кожнай ягадзе, хоць усе яны, калі ўважліва ўдумацца, пахнуць толькі зямлёю. Ды яшчэ, можа, сонцам, небам, ветрам і ўсімі чатырма парамі года* (Я. Сіпакоў).

Мядзведзь (а іх у запаведніку шмат) таксама не супраць таго, каб паласавацца тлустым бабровым мясам (В. Вольскі).

Падпарадкавальныя злучнікі могуць стаяць і ў сярэдзіне і ў пачатку складанага сказа. Яны цесна зліваюцца з даданаю часткай, паказваючы на розныя сэнсавыя адносіны паміж ёю і галоўнай часткай складаназалежнага сказа. Гэта могуць быць адносіны тлумачэння, прычыны, часу, умовы, мэты, уступкі, параўнання, выніку. З улікам гэтых адносін падпарадкавальныя злучнікі падзяляюцца на наступныя групы:

– тлумачальныя злучнікі (*што, як, чым, нібы і інш.*): *Шчыра прызнаюся, што няма для мяне найшчаслівейшых хвілін, як ехаць дадому, да маці...* (В. Дайліда). *Потым заўважаеш, як пад цяжарам пладоў апусцілі на падпору сваё зялёнае крылле сады* (Я. Сіпакоў);

– прычинныя злучнікі (*бо, таму што, паколькі, з прычыны таго што, а то, як, з-за таго што, затым што*). Найбольшае пашырэнне маюць злучнікі *бо і таму што*; злучнікі *што, затым што* ўласцівы гутарковай мове, з *прычыны таго што, паколькі* – кніжнай мове: *Васіль стараецца ісці як мага хутчэй, бо спіну прабірае мароз* (І. Навуменка). *Віцька не паспеў добра ўпэўніцца ў гэтым, бо з возера данесліся да яго нейкія незвычайныя гукі* (А. Кулакоўскі). *Возера ўжо тады называлася Лебядзёўка, таму што пасярэдзіне яго, на востраве, парослым высокім густым лесам, здаўна жылі лебедзі* (А. Ненадавец);

– часавыя злучнікі (*калі, як, пакуль, ледзь, чуць, толькі, чуць што, тым часам як, з таго часу як, пасля таго як, перш чым, як толькі, чуць толькі, абы толькі*): *А назаўтра, ледзь толькі пабялелі на небе зоркі, браты выйшлі з дому* (Я. Колас). *Як толькі падняліся ў наветра, танклявая сцюардэса ў чорным плаці з белым каўнерыкам абвясціла, што ляцець мы будзем высока, бо на ўсёй дарозе воблачна* (Я. Скрыган). *Раніцай, чуць толькі паказалася сонца, хлопцы пашыбавалі ў лес* (С. Александровіч). *Мы набралі сухіх камячкоў гразі і пачалі штурляць іх, як толькі ластаўкі абміналі нас* (А. Пальчэўскі). Найчасцей выкарыстоўваюцца злучнікі *калі, як, пакуль*; састаўныя злучнікі больш пашыраны ў кніжнай мове, а злучнікі *чуць што, як што* – у гутарковай мове;

– умоўныя злучнікі (*калі, калі б, каб, як, як бы, абы, раз, толькі, калі – то, калі – дык, як – то, раз – то*). Умоўныя злучнікі могуць паказваць на рэальную ўмову, а ў спалучэнні з часціцамі *б, бы* – на нерэальную ўмову (меркаванне, сумненне): *Калі ёсць крайчык хлеба, Васіль заўсёды палуднуе на верасах* (І. Навуменка);

– мэтавыя злучнікі (*каб, для таго каб, дзеля таго каб, з тым каб, абы*): *Вось чаму так радасна было ісці ўсё далей і далей, каб звездаць невядомае, убачыць нябачнае* (Я. Колас);

– уступальныя злучнікі (*хоць, хоць бы, хай, няхай, хіба, нягледзячы на тое што*): *Лемяшэвіча апанаваў нейкі смутак, хоць на свой ранішні настрой ён не мог паскардзіцца* (І. Шамякін). Стылёва нейтральным выступае злучнік *хоць*: *І тады яшчэ больш цягнула холадам ад сырых лагчын, ад зацененых густымі елкамі ўпадзін з астаткамі наздраватага лядку, хоць на дварэ быў ужо канец красавіка* (У. Дамашэвіч)). Злучнікі *хіба, хай, няхай* уласцівы гутарковаму стылю, а састаўны злучнік *нягледзячы на тое што* – кніжнай мове;

– параўнальныя злучнікі (*як, чым, што, бы, як бы, нібы, нібыта, быццам, як быццам, чым – тым*): *Пад узгоркам блішчала круглае возера, яно рухалася і пералівалася, як жывое срэбра* (Я. Колас). *Раптам над маёю галавою нешта гучна лопае, бы хто ляскае дубцом па ссохлай пыльнай зямлі* (В. Быкаў). Злучнік *як* найбольш пашыраны, ён звязвае сінтаксічныя адзінкі са значэннем рэальнага, канкрэтнага параўнання, а злучнікі *як бы, нібы, нібыта, быццам, як быццам* – са значэннем меркавання, нерэальнасці: *Лёгкаю, цёплаю смугою, нібы сумам, засцілаліся ціхія далечы з іх лясамі і сіняватымі кудзеркамі далёкіх гаёў і пералескаў* (Я. Колас);

– выніковыя злучнікі (*так што, то, дык*): *Зерне ў зямлі, то яно і ўзыдзе* (К. Чорны).

Злучнікі і злучальныя словы. Сінанімія злучнікаў

Падпарадкавальныя адносіны ў сказе могуць выражацца не толькі праз злучнікі, але і злучальныя словы. Злучальныя словы – гэта знамянальныя словы, якія служаць сродкам сувязі даданай часткі з галоўнай і выконваюць адначасова ролю членаў сказа. Злучальнымі словамі, як правіла, выступаюць адносныя займеннікі *хто, які, каторы, чый, колькі* і прыслоўі – *дзе, куды, адкуль, чаму* і інш.: *Чалавек павінен бачыць такую раніцу, якую дае яму прырода* (Б. Сачанка). *Вось так і хочацца прыгадаць кожны куточак, кожную сцяжынку, узгорачак і лагчынку, дзе над люстрам блакітнага нашага азярка зіхацяць празрыстыя воблакі* (М. Хведаровіч). *На роднай зямлі ёсць такія крыніцы, адкуль выцякае гаючы бальзам* (М. Машара). *Відаць, чалавек, чые боты стаялі на ганку, быў гіганцкіх памераў* (У. Караткевіч). У першым сказе якую з’яўляецца злучальным словам – займеннікам, які ўжываецца замест слова *раніцу* першай часткі і выконвае ролю дапаўнення ў даданай частцы; у другім сказе *дзе* – злучальнае слова – прыслоўе, якое выконвае ролю акалічнасці ў даданай частцы; у трэцім сказе *адкуль* – злучальнае слова – прыслоўе, якое ў даданай частцы выступае ў ролі акалічнасці; у чацвёртым сказе *чыя* – злучальнае слова – займеннік, які ў даданай частцы выступае ў функцыі азначэння.

Словы *бо, каб, таму што, быццам, нібы, хоць, пакуль, як толькі, чым – тым, раз і інш.* заўсёды з’яўляюцца толькі злучнікамі. Словы *хто, які, каторы, чый, дзе, куды, адкуль, дакуль, колькі* – толькі злучальнымі словамі. А злучальныя словы *што, чым, як, калі, пакуль* могуць быць аманімічнымі з адпаведнымі злучнікамі: *Увесну дзве пары буслоў, што вярнуліся з выраю, пачалі барацьбу за старое гняздо* (Я. Крамко). – *Адчувалася, што на ноч бярэцца добры марозік* (В. Блакіт); *Здарылася гэта яшчэ ў той час, калі буслы ў наш край рэдка прыляталі* (К. Каліна). – *Калі хочаце ўбачыць сябе вачыма дзяцей, прыгледзьцеся да іх гульняў* (В. Вітка); *Пракурор падняўся, не чакаючы, пакуль яму дадуць слова* (Я. Скрыган). – *Пакуль Грынька на вуліцы пад дрэвам іграў на скрыпачцы, Захарка заскочыў у кнігарню і вярнуўся з кніжачкай пад кашулькаю* (В. Карамазаў).

Для таго, каб адрозніваць злучальныя словы ад аманімічных злучнікаў, трэба кіравацца наступным:

– злучальныя словы заўсёды з’яўляюцца членамі сказа (да іх можна паставіць пытанне), а злучнікі – не з’яўляюцца: *Толькі прывычнае вока магло распазнаць, што гэтая раслінка стане з часам дрэвам, тым заўсёды зялёным дрэвам, што завецца хвояю* (Я. Колас). У першым выпадку слова *што* з’яўляецца злучнікам, а ў другім – злучальным словам (адказвае на пытанне *што?*) і выконвае ролю дзейніка ў даданай азначальнай частцы);

– на злучальныя словы падае лагічны націск, а злучнікі не маюць яго: *Не пытаюся, у якім краі вы (журавы) пакінулі мае леты, ведаю, колькі было іх, і не пытаюся, колькі будзе* (М. Стральцоў). *Наляцеў пругкі струмень – я спыніўся і заплюшчыў вочы, спрабуючы зразумець, чым пахне вецер* (У. Аляхновіч). Словы (*у*) *якім, колькі, чым* лагічна выдзяляюцца;

– злучальнае слова нельга апусціць без страты значэння сказа; злучнік можна апусціць, што істотна не зменіць сэнсу выказвання: *Вырваў Талік калкі, раскідаў кавалкі дзёрну і адчуў, як вольна ўздыхнула вадзіца, удзячна зашаптала хвалямі* (М. Янчанка). – *Чэрвень за дзень усюды пабывае: паглядзіць, як у лесе даспяваюць сунічкі, загляне ў возыкаву схованку, пацікавіцца, як гадуюцца малыя ваяжыткі* (К. Каліна);

– злучальнае слова можна замяняць сінанімічнымі злучальнымі словамі (*што* – на *які, якая, якое, якія, каторы*): *З жудасным трэскам і грукатам грывнула на пясок вялікая разгалістая сасна, што (якая) расла на самым беразе* (В. Вольскі) або блізкімі спалучэннямі (*як* – на *якім чынам, у якой меры, ступені*): *Хочаш ведаць, як (якім чынам) круціць мяцеліца і як яна выглядае?* (М. Янчанка);

– да злучальных слоў, як правіла, можна дадаць часціцы *ж (жа), іменна*: *Цэлы дзень Мацей хадзіў па слядах, прыглядаўся, дзе дзікі капаліся*

ў снезе, дзе адначывалі, чытаў на слядах, як (як жа) паводзіў сябе і воўк (З. Бяспалы);

– злучальныя словы *што*, чым могуць ужывацца з прыназоўнікамі, а злучнікі не спалучаюцца з прыназоўнікамі: *Дзяўчынка, відаць, зразумела, пра што яны гутарылі* (У. Шахавец);

– злучнік як часам можна замяніць іншымі злучнікамі – *што*, чым або апусціць: *Няма на свеце большае пашаны, як (чым) жыць з народамі думкаю адной* (А. Звонак). *Васько добра бачыў, як (што) снегіры порстка пераскоквалі з галінкі на галінку, нешта шукаючы на іх* (А. Асіпенка). Злучнік як можна і апусціць: *Васько добра бачыў: снегіры порстка пераскоквалі з галінкі на галінку, нешта шукаючы на іх*;

– злучнікам *калі* далучаюцца да галоўнай часткі сказа толькі даданыя акалічнасныя часткі часу і ўмовы: *Тут вербы схіляюцца нізка, калі ім паклоніцца госць* (Я. Пушча). Злучнік *калі* ў некаторых выпадках можна замяніць рускім злучнікам *если* (у рускай мове *если* з’яўляецца толькі злучнікам, а злучальным словам не бывае): *Праца становіцца вялікім выхавацелем, калі (если) яна арганічна ўваходзіць у духоўнае жыццё дзіцяці* (В. Вітка) ці іншым часавым злучнікам, напрыклад, *у той час як*: *Калі (у той час як) Мацей выйшаў на двор, неба на ўсходзе толькі крыху пасвятлела* (З. Бяспалы). Злучальнае слова (прыслоўе) *калі* звязвае з галоўнай часткай даданыя дапаўняльныя і азначальныя часткі, выступае ў даданай частцы ў ролі акалічнасці часу (адказвае на пытанні *калі?*, *у які час?*), замяняецца сінанімічнымі прыслоўямі (напрыклад, *учора*, *калісьці*, *сёння*): *Я не ведаю, калі буду вольны* (К. Крапіва);

– даданую частку, якая ўводзіцца ў складаназалежны сказ пры дапамозе злучальных слоў *калі*, *як*, *чым*, можна перабудаваць у пыталны сказ: *Пытанне гэтае сын задаў яму яшчэ ў той далёкі нядзельны ранак, калі гулкі стрэл ускалыхнуў чаромхавыя кусты* (А. Кандрусевіч) – *Калі гулкі стрэл ускалыхнуў чаромхавыя кусты? – У той далёкі нядзельны ранак*;

– злучнік *чым* выкарыстоўваецца для сувязі галоўнай часткі з даданай параўнальнай ці супастаўляльнай: *Ну, праца не на мне, я лепей паляжу ці пад страхой дзе-небудзь павішу, чым дрэва пілаваць у зімнія завеі* (М. Скрыпка). Злучальнае слова *чым* звязвае галоўную частку з даданай дапаўняльнай ці даданай дзейнікавай: *Ён даўно думаў, чым можна было суцешыць сястру* (У. Клімовіч). *Усё, чым быў ахоплены Ян учора, знікла...* (А. Кавалеўскі);

– злучальнае слова *пакуль* выкарыстоўваецца для сувязі галоўнай часткі з даданай дапаўняльнай: *Чалавек пачакаў, пакуль у вокнах запалілася святло* (К. Чорны). Злучнік *пакуль* звязвае галоўную частку з даданай акалічнаснай часу і даданай далучальнай: *Не збаіцца ніхто самай*

лютае смерці, пакуль кліча ў жыццё нас матуліна сэрца (К. Кірэнка). *У горадзе яны прабылі амаль да самага вечара, пакуль не захацелася есці* (Т. Хадкевіч).

Злучнікі могуць уступаць у сінанімічныя адносіны, адрозніваючыся паміж сабой адценнямі лексічнага значэння, стылістычнай і экспрэсіўнай характарыстыкамі.

Злучнікі могуць утвараць сінанімічныя рады пры выражэнні:

– параўнальных адносін (*быццам – нібы – як бы*): *І ўсе гарадскія клопаты адразу засталіся дзесьці далёка-далёка, быццам іх і не было. – І ўсе гарадскія клопаты адразу засталіся дзесьці далёка-далёка, нібы іх і не было. – І ўсе гарадскія клопаты адразу засталіся дзесьці далёка-далёка, як бы іх і не было;*

– часавых адносін (*калі – у той час як – пасля таго як, ледзь – чуць – толькі*): *Калі сонца паднялося вышэй, на зямлю зноў сышла гарачыня* (І. Мележ). *– У той час як сонца паднялося вышэй, на зямлю зноў сышла гарачыня. – Пасля таго як сонца паднялося вышэй, на зямлю зноў сышла гарачыня; Рана, рана маці ўстала, ледзь успыхнулі зарніцы* (Я. Брыль). *– Рана, рана маці ўстала, чуць успыхнулі зарніцы. – Рана, рана маці ўстала, толькі успыхнулі зарніцы;*

– прычынных адносін (*таму што – бо*): *Весела звіяць ручайкі, таму што прыйшла вясна* (Б. Мікуліч). *– Весела звіяць ручайкі, бо прыйшла вясна;*

– суб'ектных адносін (*быццам – што*): *Здавалася, быццам сама зямля тут дзівілася сваёй сіле* (У. Краўчанка). *– Здавалася, што сама зямля тут дзівілася сваёй сіле.*

– супраціўных адносін (*аднак – але – ды*): *Паспрабаваў грэцца, падцягваўся, учапіўшыся за край вагона, аднак гэта не памагала...* (Я. Сіпакоў). *– Паспрабаваў грэцца, падцягваўся, учапіўшыся за край вагона, але гэта не памагала. – Паспрабаваў грэцца, падцягваўся, учапіўшыся за край вагона, ды гэта не памагала.*

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якімі лексіка-семантычнымі, граматычнымі і функцыянальнымі прыметамі характарызуецца злучнікі?
2. Адзінкі якіх сінтаксічных узроўняў звязваюць злучнікі?
3. Што адрознівае злучнікі і злучальныя словы?
4. Як падзяляюцца злучнікі паводле марфалагічнай будовы, структурнага складу, спосабу ўжывання, функцыянальнага прызначэння?
5. Ці можа кампанент састаўнога злучніка вылучацца лагічным націскам?

6. Якія часціны мовы могуць пераходзіць у злучнікі? Што такое кан'юнкцыяналізацыя?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Якія з пададзеных ніжэй азначэнняў злучніка як часціны мовы найбольш дакладныя? Абгрунтуйце сваё меркаванне.

1. Злучнік – непаўназначнае службовае слова, якое звязвае лексемы ў сказе, а сказы ў тэксце, выражае паміж імі граматычныя і семантычныя адносіны, выконвае сінтаксічную, арганізацыйную ролю [Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мн. : Інтэрпрэсэсэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – С. 232].

2. Злучнікі – гэта службовыя словы, якія ўжываюцца для падпарадкавальнай ці спалучальнай сувязі сінтаксічных адзінак (членаў сказа, частак складанага сказа і самастойных сказаў) і паказваюць на сэнсава-граматычныя адносіны паміж імі [Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – С. 333].

3. Злучнік – службовая часціна мовы, якая служыць для сувязі сінтаксічных адзінак (членаў сказа, частак складанага сказа, самастойных сказаў, абзацаў тэксту) і паказвае на сэнсава-граматычныя адносіны паміж імі. [Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія: вучэб. дапаможнік для філал. фак. пед. інстытутаў / Я. М. Адамовіч, Н. В. Гаўрош, М. Ф. Гуліцкі [і інш.]; пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. – 2-е выд., дапрац. – Мн. : Выш. школа, 1980. – С. 215].

Заданне 2. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Выпішыце злучнікі, пазначце, якія сінтаксічныя адзінкі яны звязваюць.

Усё лета перад хатай Чарнушкаў ціха грэлася на сонцы маладзенькая, з тонкім, як дубец, камлём рабіна. Ніхто ў Куранях, бадай, не заўважыў, калі і хто пасадзіў яе, не бачылі як трэба яе і тады, калі яна красавіцкай раніцай апанулася ў лёгкае празрыста-зялёнае плацце з кволых, рэзных лісточкаў. Дні за днямі цікаўна, але нясмела глядзела яна на вуліцу, на ўсіх, хто праходзіў міма, – сціплая, непрыкметная, за нязграбным плотам, блізка ад вялікіх дрэў. Ніхто не даваў ёй ніякай увагі, мылі яе, песцілі толькі цёплыя дажджы ды любілі шумець маладым лісцем вятры. Людзі ж яе як бы не заўважалі, спачатку таму, што проста не прыкмецілі, а потым таму, што непрыкметна прывыклі.

І неспадзявана адбылося незвычайнае: ціхая, нявідная, у жнівеньскім

росквіце рабіна заружавела, зазырчэла яркім, кідкім хараством, гарачым полымем агністых гронак. І не адны вочы, не абыякавыя, не ачарсцвелыя ў жышчэвых пакутах да хараства, глядзелі здзіўлена, зачаравана: «Глядзі ты!..»

Як тая рабіна, цвіла ў гэтае лета Ганна. Яшчэ, здаецца, учора была гарэза, падлетак, а вось ужо, глядзіце – у самай добрай пары дзяўчына, у самай красе сваёй! Калі толькі вырасла! (І. Мележ)

Заданне 3. Спішыце сказы. Падкрэсліце злучнікі; вызначце іх разрад паводле паходжання (невыворныя, вытворныя), структуры (простыя, састаўныя) і спосабу ўжывання (адзіночныя, паўторныя, парныя).

1. Абрануты ён быў у вянгерку цёмна-шэрага колеру з белымі шнурамі і чорнымі бліскучымі гузікамі (А. Мальдзіс). 2. Вось што добра – вада цёплая. Не студзіць ног, не гоніць дрыжкаў па целе, як у іншыя дні ўвосень або зімою, калі ад халодных мокрых ануч аж дух займае (І. Мележ). 3. Прыцьмелая далячынь за полем і станцыяй паціху асядала ў слотных вечаровых прыцемках, але паблізу яшчэ было досыць відна, каб іх маглі ўбачыць здалёк (В. Быкаў). 4. На зямлі дарога, як само жышчэ: відна толькі каля ног, але ж і заве-зазывае яна ўдаль (К. Чорны). 5. Чалавецтва нават не баіцца смерці, таму што верыць у вечнае жышчэ душы (Л. Дайнека). 6. Я не ведаў і ведаць не мог, што гэта ў нас была апошняя сустрэча, але зноў жа як быццам штосьці прадчуваў, бо развіталіся мы не так сабе, а нібы надоўга – урачыста неяк, абняўшыся (Я. Брыль).

Заданне 4. Знайдзіце ў сказах вытворныя злучнікі. Вызначце, з якіх часцін мовы яны паходзяць.

1. Успомні, ці зрабіў ты сёння што добрае (Г. Васілеўская). 2. На дварэ было так холадна, хоць стаяла яшчэ лета (Я. Колас). 3. А трэба сказаць, што вясна таго году была няўдалая (К. Каліна). 4. З высокай ліпы мне відаць, як за лес апускаецца чырвонае сонца (А. Бялевіч). 5. Трэ Кастрычнік лён, аж кастрыца ляціць стаўбцом (К. Каліна). 6. Часта бывае вясной, што чакаюць, чакаюць дажджу, а хмарка, як быццам гуляючы ў хованкі, ціхенька падсунецца з-за небасхілу і ўжо тады, калі збіраецца сыпнуць дажджом, знячэўку скажа аб сабе гулівымі перакатамі грому (Я. Брыль). 7. Хоць на календары яшчэ тыдзень да восені, збіраюцца ў цёплыя краіны буслы (В. Казько). 8. Ці можам нашым сінічкам памагчы? Вядома. І вельмі проста, толькі не трэба чакаць самай зімы (Я. Піноўскі). 9. Але ў яго музыцы не чулася ўжо ні жаваранкавых сярэбраных званочкаў, ні ласкавага ластаўчынага шчабятання, ні вясёлых перасвістаў

драздоў (Я. Пархута). 10. – Мала ведаць, трэба дамагацца, раз ты чаго хочаш. На гэтым свет стаіць і стаяць заўсёды будзе (К. Чорны).

Заданне 5. Прачытайце сказы. Выпішыце злучальныя злучнікі, размеркаваўшы іх па групам: спалучальныя, супастаўляльныя, размеркавальныя.

1. Не раз і не два яна ўяўляла, як аднаго разу знойдзе шмат даляраў, пасля чаго ні ў бацькі, ні ў маці не будзе пытаць грошай ні на модныя туфелькі, ні на дарагое паліто, ні на дыскатэку (А. Якімовіч). 2. І праўда, не толькі галава была светлая ў Петрыка, але і залатыя рукі (Б. Сачанка). 3. Нібы нехта кідаў у чорныя прасцягі ночы прыглушаныя словы ці то просьбы, ці то адчаю, ці гарачага закліку да справы, да помсты (М. Лынькоў). 4. І не надта верыцца, што гэтыя грыбы на стале, а не дзе-небудзь пад хвойкаю ці бярозкаю (В. Казько). 5. Але ў зарасніку было ціха, толькі шархацеў голлем вецер ды нейкая карова, мусіць, залезшы ў куст, воддаль трашчала суччом (В. Быкаў). 6. Рака плюхала так, як і раней, але вада ў ёй пачала фарбавацца ў ясныя, блішчастыя колеры (К. Чорны). 7. Вылецеў з лесу і залапатаў крыллем кажан, чорны, ён добра быў відаць у сівым тумане (І. Пташнікаў). 8. Дождж на дварэ пачынаў сціхаць, затое ўзняўся і абяцаў зрабіцца яшчэ больш моцным нізавы вецер (У. Караткевіч). 9. Грамата некалі вісела ў прасценку між вокнаў, пасля яе знялі, хацелі спаліць, ды Сцепаніда не дала – прыбрала ў куфар (В. Быкаў). 10. Штаны былі не то шэрыя, не то жоўтыя: іх хацелі неяк паднавіць, пафарбавалі, але фарба аказалася з фокусамі, узялася няроўна, а лапіны вымалявала зусім інакш, пад спелую цыбулю (І. Мележ).

Заданне 6. Знайдзіце ў сказах адзіночныя, паўторныя і парныя злучнікі і вызначце, якія сінтаксічныя адзінкі яны звязваюць.

1. Цюльпан так высока трымаў свой тупы, выгнуты ўгору нос і крочыў так смела і рашуча, што перад ім усе расступаліся (А. Кулакоўскі). 2. Трапяткія агні кастроў выхоплівалі з ранішняга сутоння бледна-пунсовыя, ненатуральныя твары, адкідвалі на стаптаны людзьмі і коньмі гразкі снег фантастычныя цені, якія ўвесь час калываліся, рухаліся, то перамешваліся і зліваліся ў адно, ствараючы яшчэ больш вычварныя малюнкi, то зноў разыходзіліся... (А. Федарэнка). 3. Янка загергетаў нешта зноў, заматляў рукамі, ці не разумеючы, ці не згаджаючыся, але яна яшчэ ўслухалася ў цішыню лесу і нетаропка пайшла хмызняком да гасцінца (В. Быкаў). 4. Турботы было не толькі нагам, але і рукамі: вакол хмарамі звінелі, апаноўвалі асатанелыя камары, амаль безупынна даводзілася

адмахвацца ад іх, біць (І. Мележ). 5. – Зося жывая! Божачка мой! – зусім па-старэчы не то ўсхліпнула, не то засмяялася Клаўдзія Сідараўна і зрабіла круг па хаце, як бы нечага шукаючы (І. Шамякін). 6. Усе мы былі або малыя, або самыя зялёныя падросткі (К. Чорны).

Заданне 7. Спішыце сказы, падкрэсліце злучнікі; у дужках абазначце, які злучнік – злучальны ці падпарадкавальны.

1. Ці то ад страху, ці то ад нервовага напружання яе раптам праняло дрыжыкамі (А. Якімовіч). 2. На двары – ад белага снегу і зорнага неба – было відней, чым у хаце (А. Федарэнка). 3. Спярга было нават смешна, як два рускія, быццам ляніва, напаўсілы пачалі біцца, але хутка кінуліся разнімаць іх, бо тыя так разлютаваліся, што ледзьве не скрывавілі адзін аднаго (В. Быкаў). 4. Нешта перамянілася не то ў ім, не то ў пушчы, ён не мог зразумець (В. Казько). 5. Затое Міканор, які ўвайшоў першы і стаяў наперадзе, паводзіў сябе так, быццам быў у сваёй хаце (І. Мележ). 6. Яраш, пасміхаючыся з яго дзівацтваў, ледзь пераканаў, што тут рыба не бярэцца і сядзецц на гэтым месцы – марна траціць час (І. Шамякін). 7. Ёсць яшчэ познія маліны, але пачырванела ўжо мядзведжае вушка, пачалі чарнецць ажыны (І. Пташнікаў). 8. Тады сонны месяц глянуў, каб развітацца з зямлёй (К. Чорны).

Заданне 8. Размяжуйце падпарадкавальныя злучнікі па відах адносін, якія яны могуць выражаць паміж галоўнаю і даданаю часткамі: тлумачальныя, прычинныя, часу, умовы, мэты, параўнання, выніку.

Што, таму што, чым, хоць бы, нібы, бо, паколькі, з-за таго што, бы, затым што, калі, як, пакуль, ледзь, чуць, чуць што, пасля таго як, перш чым, нібыта, як толькі, як быццам, абы толькі калі, калі б, быццам, каб, абы, раз, толькі, для таго каб, чуць толькі, дзеля таго каб, з тым каб, хоць, тым часам як, няхай, хіба, з таго часу як, нягледзячы на тое што, як бы.

Заданне 9. Прачытайце сказы. Вызначце, якія адносіны паміж галоўнай і даданаю часткамі выражаюць падпарадкавальныя злучнікі: тлумачальныя, прычинныя, часавыя, умоўныя, уступальныя і інш.

1. Жанчына, відаць, хацела ўзняць на суседа вочы, каб адказаць на яго добрыя словы, але чамусьці не здолела зрабіць гэтага (А. Кулакоўскі). 2. Хадоська зняла яго руку з плеч, але мякка, так, для прыліку, таму што так трэба было на людзях, такі быў звычай (І. Мележ). 3. Раман заўважыў, што маці згорбілася, пастарэла, а яе каштанавыя валасы пасівелі (А. Якімовіч). 4. Хоць, здаецца, і не так далёка гэтая краіна ад Беларусі, і

славяне там жывуць, аднак паглядзець было на што (Б. Сачанка). 5. Гэтая нечакана ім заўважаная прыкмета світанку ўзварушыла яго болей, чым калі б ён убачыў людзей (В. Быкаў). 6. Усё было б прыгожа, калі б там, каля фундаментаў гэтых хат, не ляжалі ўпакат ссечаныя яблыні, якіх яшчэ не паспелі сцягнуць, схаваць ад майго і людскога вока (В. Казько). 7. Над ім чырванаватае ад зары неба, відаць, там воблакі, бо над галавой неба чыстае, як і днём, калі без аддухі смаліла сонца (І. Пташнікаў).

Заданне 10. Спішыце, адрозніце злучнікі ад злучальных слоў, вызначце іх асаблівасці і ролю ў структуры сказа.

1. Што гэта за дарожка, можна меркаваць хоць бы з таго, што ездзілі па ёй смела толькі ў маразы, калі і непразная твань навокал рабілася цвёрдая, як ток, ці ўлетку, калі дарожка перасыхала (І. Мележ). 2. У горадзе, калі яны гулялі разам, на іх з усмешкамі азірліся, а сябры жартавалі з іх і расказвалі анекдоты (І. Шамякін). 3. Над зялёнымі жытнімі каласамі таўкуць мак і звіяць камары – цененька-цененька, як вецер увосень за акном у саломіну (І. Пташнікаў). 4. Напоўнены дымам лес, лес, дзе ніколі не пачуеш мяккага пошуму дрэў, здавалася, хацеў як найхутчэй вышпурнуць людзей і іхнія машыны ў чыстае поле (Л. Дайнека). 5. Што за жаданні былі ў нас, няўжо каханню трэба, каб былі толькі яно і цэлы свет? (М. Стральцоў) 6. Яна нават не заўважала, як балюча даймала гэтым сваю маўклівую ахвяру (І. Чыгрынаў). 7. Хіба прасочыш за таварным вагонам, куды ён ідзе, дзе ён спыніцца пад пагрузку (М. Лынькоў). 8. Ужо відаць было, як узвышаліся пасярод старых ліп купалы царквы – самай высокай будыніны ў наваколлі (І. Чыгрынаў). 9. З таго часу, калі загарэліся белыя свечкі квецені, ён з цікавасцю сачыў, як завязваліся, развіваліся і як цяпер растуць плады каштана, маленькія, яшчэ зялёныя, з ледзь прыкметнай насечкай (І. Шамякін).

Заданне 11. Спішыце. Ахарактарызуйце сродкі сувязі частак у складаназалежных сказах. Падпарадкавальныя злучнікі падкрэсліце адной рыскай, а злучальныя словы – дзвюма.

1. Справы яго ішлі выдатна, усё, што яму хацелася, ён меў, ні ў чым не адчуваў патрэбы (Б. Сачанка). 2. Але ж мінулі гады, за якія, мабыць, сышлі на той свет старыя, павырасталі малыя (В. Быкаў). 3. У цёмнай журбе, уначы, калі паглядзеў ён на дзясяткі чорных, выскаленых твараў, у зрэнках яго вачэй успыхнуў аганёк (В. Каваль). 4. Ён жа мужык, гаспадар, а які мужык, гаспадар адмовіцца ад зямлі, што добра родзіць, ад саду, які даўно

тут пасаджаны (В. Казько). 5. Кемны быў, фантазіраваў, дзе і як пажывіцца ды за чужое (Г. Далідовіч). 6. Многія дні людзі жылі, як на пляцце, які злая нягода адарвала ад берага і занесла ў мора, – трэба чакаць адно, калі спадарожны вецер ці лёс зноў падгоніць да зямлі (І. Мележ). 7. Сказала жартам і сама ж адчула, як трывожна ёкнула сэрца (І. Шамякін). 8. З календара перад вайной лісткоў не зрывалі, ён і астаўся; вісеў усе тры гады на сцяне пад ходзікамі, аж пакуль у апошнюю блакаду не згарэў разам з хатай (І. Пташнікаў). 9. Недзе ў хмарах зайшло сонца, бо на дварэ неўзаметку пашарэла, і ўжо, пэўна, зусім нямнога заставалася да восеньскіх пацёмак (І. Чыгрынаў).

Заданне 12. Спішыце сказы. Вызначце, якімі часцінамі мовы з’яўляюцца выдзеленыя словы.

1. У засушлівыя гады, **калі** не радзіла жыта, бульба ратавала людзей ад голаду (З. Марозаў). 2. Цёмна-карычневыя лісты сіратліва трапечуцца на галінках да самай вясны, **пакуль** не надыходзіць час саступіць месца новым, маладым (І. Шамякін). 3. Нупрэй быў салдатам і ведаў, **як** носяць раненых (Я. Колас). 4. Кожнаму сустрэчнаму чалавеку няцяжка было заўважыць, **што** хлопец у горадзе ўпершыню, **што** тут для яго ўсё новае, незвычайнае (І. Мележ). 5. Да самага вечара, **пакуль** не нападзілі густа поцемкі, балота было ў клопаце, у руху, у вялікай, няспынай гонцы... (І. Мележ). 6. На круглых камянях, **што** ляжалі каля шчарбатых, падзеўбаных сякераю парогаў, ужо натапталіся камячкі снегу (В. Адамчык). 7. У цішыні пачулася, **як** мякка і глуха ўдарылі па глыбокім цёплым дарожным пыле першыя кроплі (А. Жук). 8. Вырасціць лес, бадай, цяжэй, **чым** пабудаваць дом (У. Баркоў). 9. Яны (дубы) даўно прараслі з жалудоў і таксама чакалі, **пакуль** над імі прагляне сонца (У. Баркоў). 10. Тое, **чым** ён жыў у горадзе, заставалася недзе там, па-за ім, Іванам, і сам Іван рабіўся як быццам інакшым – мякчэў, дабрэў (А. Кудравец).

Заданне 13. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі.

1. Даўно-даўно не чуў ён у руках, ва ўсім целе такой радаснай сілы – канца, меры, здавалася, не было ёй, аж дзіва, колькі накіпілася яе (за)тое дурное абібоцтва ў юравіцкай міліцэйскай баковачцы (І. Мележ). 2. І яшчэ каб вочы яе глядзелі, (а)то яны ўтаропіліся кудысьці за мяне, быццам бачылі мяне наскрозь і ў той жа час не заўважалі (У. Караткевіч). 3. Петрака, аднак, не было відаць, (ды)і сонца сышло за хмары, абшар спахмурнеў, не ўгледзець было, што там, на падворку, ёсць дзе Пятрок ці не (В. Быкаў). 4. Ён, напрыклад, упікнуў самога сябе (за)тое, што ў

апошнія гады як бы забыўся на чалавека, які памог яму (І. Шамякін). 5. Да таго ж цяпер называлі сёлы, каля якіх ён быў, і людзей, якія натыкаліся на яго, (пры)чым расказвалі да драбніц аб акалічнасцях гэтых сустрэч (І. Мележ). 6. Але ён яшчэ не хацеў верыць у сваю прычаснасць да гэтай расправы – пры(чым) тут ён? Хіба гэта ён? (В. Быкаў). 7. (Па)колькі жанчына з абручыкамі таксама збіралася выходзіць, то і Валодзя заглянуў у сваё купэ, каб узяць шапку (А. Кулакоўскі). 8. Доўгая вулачка паміж платамі была працягам гэтай сцэжкі і праходзіла паўз сад (пры)тым бяргавым доме (К. Чорны). 9. Умеў ён у патрэбны час з’явіцца ў патрэбным месцы, (пры)чым якраз тады, калі яму трэба было з’явіцца, каб выратаваць становішча (Б. Сачанка).

Заданне 14. Замяніць злучнік спалучэннем з узмацняльнай часціцай.

1. Хоць добра летам у вас, а ўсё роўна дамоў цягне. 2. Хоць я абышла ў лесе ўсе свае ўлюбёныя месцы, але грыбоў не знайшла. 3. Хоць буслы збіраліся ўжо ў чароды, але адлятаць у вырай не спяшаліся. 4. Хоць ужо ўсе сабраліся каля школы, але ў само памяшканне заходзіць не спяшаліся. 5. Хоць мужчына, ціха зачыніўшы за сабою дзверы, выйшаў у двор, але ісці далей, мабыць, не збіраўся. 6. Хоць скрозь было ціха і глуха, але гэта ціша не суняла трывогу.

Заданне 15. Дапісаць складаназалежныя сказы.

1. Кто не паедзе на экскурсію, той... . – Кто ні паедзе на экскурсію, кожны... . 2. Кто не прыйдзе да нас, той... . – Кто ні прыйдзе да нас, усім... . 3. Кто не прачытае аповесць, той... . – Кто ні прачытае аповесць, кожны... . 4. Кто не пабывае ў Мінску, той... . – Кто ні пабывае ў Мінску, усе... . 5. Кто не папрацуе летам у лагеры, той... . – Кто ні папрацуе летам у лагеры, усе... .

Заданне 16. Выпішыце з тэксту злучнікі і зрабіце іх марфалагічны разбор.

Найбольш уразіла яго адно дзіўнае дрэва. Цэлымі гаямі яно сустракалася на берагах ручаін, цераз якія ён ішоў бяргавым, а то і проста скачучы па камянях і па беразе Тыгравай. Вельмі падобнае на эўкаліпт, тугое як струна, яно расло... на камянях. Так, на жвіры і абкатаных буйных галышах. Часам на высокіх, метры два, валах з гэтых галышоў, валах, нанесеных калісьці Тыгравай.

Севярын ведаў, што ў такіх умовах ніводнае дрэва расці не будзе. А

гэтае расло, немаведама адкуль чэрпаючы сокі на тое, каб выгнаць у неба ствалы такой вышыні і прыгажосці. І Севярын са здзіўленнем зразумеў, што гэта не эўкаліпт, а нейкая своеасаблівая вярба.

Ён яшчэ не ведаў, што гэта была чазенія (У. Караткевіч).

ЧАСЦІЦЫ ЯК СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

Часціцы як службовая часціна мовы. Разрады часціц паводле іх функцыянальнага значэння

Часціцы – гэта непаўназначныя дапаможныя словы, якія выражаюць дадатковыя сэнсавыя, мадальна-валявыя ці эмацыянальныя адценні значэння слоў, словазлучэнняў або сказаў.

Часціцы не маюць самастойнага лексічнага значэння, так як яны не называюць прадметаў і з’яў рэчаіснасці. Яны не з’яўляюцца членамі сказа, не ўжываюцца асобна ад знамянальных часцін мовы, а далучаюцца да слоў, словазлучэнняў ці сказаў: *Астацца б хоць на пару гадзін сам-насам з лесам. Вунь лес. Як прыемна пахне збожжа!* Па-за сказам часціцы страчваюць тыя дадатковыя адценні значэнняў, якія яны надаюць моўным адзінкам.

Некаторыя часціцы (*ага, але, вось, не, няўжо, так*) у дыялогах могуць выступаць у ролі слоў-сказаў. У такіх выпадках яны выражаюць адносіны таго, хто гаворыць, да папярэдняга выказвання – пацвярджэнне, згоду або, наадварот, нязгоду, прэрчанне, пратэст: *«А не змерзнееш?» – спытаў у Петрыка тата. – «Не!»* (Б. Сачанка). *«Бачыш зламаную галінку ля самага ствала?» – «Ага»* (Я. Галубовіч).

Для большасці часціц не характэрна пастаяннае месца ў сказе (*аж, нават, вось* і інш.). Часціца *нават* можа стаяць у пачатку сказа, у сярэдзіне, але абавязкова перад тым словам, сэнс якога яна падкрэслівае: *Нават дыхаць цяжка станавілася* (І. Чыгрынаў). *А часам нават прагудзе над адзінокай кветкай калматы чмель, замармыча на ўзлессі цецярук-касач* (Р. Ігнаценка).

Тыя часціцы, для якіх уласціва пастаяннае месца ў сказе, знаходзяцца ці перад моўнай адзінкай, з якой яны звязаны, ці пасля яе: – *Няўжо тры? – не паверыў Сідар* (Д. Слаўковіч). *Дзіўна як: адзін ліст хіба можа заслانیць усё сонца? Няўжо ж гэта так?..* (А. Кулакоўскі). Тое ж самае можна сказаць і пра часціцы *няхай, бадай, што за*: *Што за буйное жыта ўзрасло, калі ўзараў тое поле Каліна ды засеяў яго* (М. Багдановіч).

Такія часціцы, як *амаль, іменна, нібы, ані, не, толькі*, займаюць пазіцыю перад тым словам, да якога яны адносяцца: *Толькі сівы пыл*

замітусіўся над ёю (бочкаю), заказытаў у носе (М. Чарняўскі). *Завяя нібы парадзела...* (В. Быкаў).

Ёсць часціцы, якія ў сучаснай беларускай мове ператварыліся ў тыя ці іншыя афіксы: постфіксамі сталі былыя часціцы *-сьці (-сь), -небудзь, -кольвек* у прыслоўях і займенніках; *-ца (-цца), -ся* – у зваротных дзеясловах. Іх нельга аддзяліць ад слова, з якім яны звязаны, нельга пераставіць у сказе, нельга паміж такой часціцай і самастойным словам уставіць іншае слова.

Такія часціцы, як *не, ні, абы, ані*, выконваюць двайную функцыю: выкарыстоўваюцца або як часціцы, або як прэфіксы: *нездаровіцца – не хадзіць, ніхто – ні з кім, абы-хто – абы прыехаў*.

Часціцы могуць выражаць:

– пабуджэнне да дзеяння, пажаданне: *Няхай сняжынкі ў вочы б'юць і маразы сярдуюцца!* (К. Кірэенка);

– пытанне: *– Ці ты мяне баішся? – спытала лісіца* (Л. Галстой);

– сцвяржэнне або адмаўленне фактаў і з'яў рэчаіснасці: *«Што, здагадаўся, чаму ён так упарта дзюбаю стукае?» – падміргнуў тата. – «Ага. Таксама, мусіць, грэецца»* (Б. Сачанка). *Не, не загінуць зімой жывёлы і птушкі ад голаду і холаду...* (В. Гурскі).

– эмацыянальна-экспрэсіўнае адценне: *Што за мясціна!*

Пры дапамозе часціц *няхай (хай), бы (б)* утвараюцца новыя формы слоў (формы ўмоўнага і загаднага ладу дзеясловаў): *няхай прыйдзе, сказаў бы*.

Паводле марфалагічнага складу часціцы падзяляюцца на простыя і састаўныя. Да **простых** адносяцца часціцы, якія складаюцца з аднаго слова: *але, аж, амаль, вось, не, ні, няхай, хіба, ці, як*. **Састаўныя** часціцы складаюцца пераважна з двух слоў: *вось дык, ну і, хіба толькі, хоць бы, што за, як бы*.

Паводле паходжання часціцы падзяляюцца на вытворныя і невытворныя.

Вытворныя часціцы суадносяцца з самастойнымі часціцамі мовы і выклічнікамі. Пераход іншых часціц мовы ў часціцы называецца *партыкуляцыяй*.

Ад займеннікаў паходзяць часціцы *гэта, усё, сабе*: *Гэта поле тут здаўна. – Дзеці – гэта наша будучыня; Вазьмі сабе адзін яблык. – Жыла яна сабе адна не першы год; Усё лета сын правёў у вёсцы. – Сумка станавілася ўсё больш цяжкай*.

Лічэбнікі *адно, адны* могуць таксама выступаць у ролі часціц: *– А ты паглядзі, што гэта за грыбы. Старызна, адны чарвякі...* (І. Вярыга). *Адно і радавалі вока вясёлыя садкі каля хат ды цагляная сямігадовая школа, пабудаваная ў даваенны час* (Т. Хадкевіч).

У разрад часціц пераходзяць прыслоўі ўжо, проста, роўна, там, чыста, тут, яшчэ, амаль, прыблізна, якраз, ледзь і інш.: Ужо ўсе сабраліся, таму можна пачынаць сход. – Ужо ў аўтобусе я заўважыла сястру; Хлопец працаваў гэты год роўна, без збояў. – Роўна ў пяць гадзін хлопец быў на нагах; Хлопец гаварыў проста і зразумела. – Проста перад намі пазіраў у неба, узабраўшыся на высокі пень, грыб-трутавік; Там, за лесам, раскінулася поле. – Што там ні кажы, а зіму дзеці чакаюць; Тут, каля возера, лёгка дыхаецца. – Ну, тут ён і панёсся; Яна хацела з ёй сустрэцца яшчэ. – Не толькі назад вернеш, але яшчэ і прабачэння напросіш.

Ад дзеясловаў паходзяць часціцы *дай, давай: Хутчэй давай сшытак!*
— *Давай сходзім у госці!*

Некаторыя часціцы паходзяць ад выклічнікаў: *ну, ага.*

Паводле значэння часціцы падзяляюцца на чатыры разрады:

- сэнсавыя;
- мадальныя;
- эмацыянальныя;
- формаўтваральныя.

Сэнсавыя часціцы надаюць дадатковыя сэнсавыя адценні словам, словазлучэнням і сказам. Сярод сэнсавых часціц выдзяляюць:

– *указальныя часціцы (вось, вунь, гэта)*, якія ўказваюць на прадметы і з’явы рэчаіснасці: *Памяць маёй зямлі – гэта людзі і іх вечная, неўміручая праца* (У. Караткевіч). *Вунь там, каля рэчкі, таксама быў некалі лес* (Я. Скрыган). Часціца *вось* паказвае на прадметы, што знаходзяцца блізка: *Вось алейка, дзе любіў хадзіць пясняр, абдумваючы свае творы* (С. Александровіч). Часціца *вунь* паказвае на аддаленыя прадметы: *Вунь стары лес. Адзеўся, прыбраўся, як у свята* (Я. Колас). Часціцы *вось, вунь* могуць ужывацца ў спалучэнні з узмацняльнай часціцай *і*: *А вось і азярцо* (Я. Пархута). Указальнае значэнне ў часціц *вось, вунь* можа ў кантэксце аслабляцца, і тады яны пачынаюць ужывацца як выдзяляльныя часціцы: *Вось такая наша Нарач* (П. Сабіна). Часціца *гэта* паказвае на прадметы і з’явы, выдзяляе пэўнае слова ў сказе і надае выказванню ўзмацняльнае значэнне: *Самае каштоўнае, што ўмеў бачыць у дзецях Сухамлінскі, – гэта тая чысціня даверу, тая чуласць, дабрата і крыштальная сумленнасць, без якіх немагчыма чалавека, грамадзяніна, патрыёта* (В. Вітка).

– *выдзяляльна-абмежавальныя часціцы (толькі, абі толькі, хоць бы, хоць, чуць, ледзь, хіба толькі, выключна)* лагічна вылучаюць у сказе пэўныя словы і надаюць ім абмежавальнае адценне: *Амаль усім ім ужо не суджана было ў жыцці хоць адным вокам глянуць на свой, дарагі сэрцу горад* (К. Цвірка). *Толькі вялізнае вогнішча дымілася тысячамі маленькіх*

дымкоў ды дзе-нідзе вынікаў агенчык сярод абгарэлай палянкі (Я. Колас). Тоня ледзь не разраўлася, даводзячы, што мне абавязкова трэба стаць кінаартысткай (Я. Васілёнак);

– азначальна-ўдакладняльныя часціцы (амаль, якраз, іменна, менавіта, проста, прыблізна, адны) ўдакладняюць сэнс слоў, да якіх яны адносяцца, і надаюць ім пэўную азначальную характарыстыку: *Амаль усё лясное насельніцтва першы час абыходзіла незвычайную арку бокам* (Р. Ігнаценка). *Валя зразумела, чаму сяброўка ўспомніла пра яе менавіта цяпер* (У. Караткевіч). *І хоць ты нарадзіўся ў глыбіні абезаблічанага і абездухоўленага касмаполісу, ты адчуеш радзіму менавіта тут* (В. Мартыненка). *Відаць, гэта проста была яго ваяцкая хітрасць* (Я. Колас). *Жыў у маленькім доміку, вакол якога з вясны да першага снегу былі адны кветкі* (В. Хомчанка).

Мадальныя часціцы звязаны з мадальнасцю ў самым шырокім яе разуменні. Мадальнасць часціц уключае у сябе: 1) выражэнне адносін выказвання да сапраўднасці ў плане рэальнасці/ірэальнасці (аб’ектыўная мадальнасць); 2) адносін гаворачага да зместу выказвання (суб’ектыўная рэальнасць); 3) камунікатыўную накіраванасць выказвання (пытальнасць, пабуджальнасць); 4) сцвярджэнне і адмаўленне (лагічную мадальнасць). Такім чынам, мадальныя часціцы надаюць словам, словазлучэнням ці сказам сэнсавыя адценні сцвярджэння, адмаўлення, пажадання, пытання, меркавання, неабходнасці, магчымасці і г. д. Да мадальных часціц адносяцца:

– *сцвярджальныя часціцы (так, але, ага, угу, эге)*, якія абазначаюць станоўчы адказ на пытанне, згоду з думкай таго, хто гаворыць, пацвярджэнне яго слоў: *«Вучыцца прыйшоў?» – спытала Марыя Іванаўна. – «Угу», – ціха прамармытаў хлопчык, не ўзнімаючы позірку* (А. Марціновіч). *«Помнік сабе чалавек зрабіў...» – кажу я. – «Але, каторы год, як яго няма, а людзі ўсё дзякуюць чалавеку»* (П. Місько);

– *адмоўныя часціцы (не, ні)*, якія могуць адмаўляць дзеянне, прадмет, прымету, з’яву: *Ад нечаканасці бусел падскочыў, міжвольна распасцёр крылы, але тут жа падняў іх, каб яго не здзьмула з гнязда* (А. Пальчэўскі). *Не траціў пры гэтым ні годнасці свайго становішча, ні мудрасці свайго жыццёвага вопыту* (Б. Сачанка);

– *пытальныя часціцы (ці, хіба, няўжо, а, га, ну, так)*, якія выражаюць пытанне і разам з гэтым могуць абазначаць радасць, здзіўленне: *Хіба ж ёсць у свеце шчасце лепшае, як пад небам Бацькаўшчыны жыць?* (В. Вітка). *Няўжо чалавечыя пакаленні таксама нібы лісце на невядомым дрэве?* (І. Навуменка). — *Ці ж гэтак можна жартаваць?* (А. Фомчанка);

– *пабуджальныя, ці мадальна-валявыя, часціцы (ну, ану (а ну), на, няхай (хай), дай (дайце), давай (давайце)), якія выражаюць волю чалавека і надаюць выказванню адценне просьбы, прапановы, пажадання: А ну давай, брат, паспрабуем, які тут сок на новым месцы? (Я. Колас). – Дай, думаю, патэлефаную, мо яшчэ спяць... (П. Місько);*

– *параўнальныя часціцы (бы, нібы, як бы, быццам, як быццам, быццам бы), якія ўжываюцца ў сказах, дзе прадмет параўнання толькі ўмоўны, і выражаюць сумненне, няўпэўненасць, меркаванне, магчымасць: Толькі колеры лесу, палеткаў нібы згусціліся, а далеч зацягнулася шызаватай смугой (В. Вольскі). Кветкі надбелу як бы адкрываюць фестываль кветак, які пачнецца ў красавіку (А. Курскоў). Усё прытаілася, як бы задрамала (Я. Колас). Яны (каласы) быццам цягнуцца да празрыстага неба і просяць спагады ў прыгожыя часы свайго красавання (П. Броўка).*

Эмацыянальныя часціцы выражаюць эмацыянальную ацэнку выказвання ці ўзмацняюць яго змест. Да іх адносяцца:

– *клічныя часціцы (што за, няхай (хай), як, ну і, вось дык), якія разам са словамі, да якіх яны адносяцца, выражаюць розныя эмацыянальныя адценні (радасць, захапленне, іронію, насмешку, здзіўленне): Што за гонкая травіца на ўзмежку сярод ліп! (Я. Янішчыц). «Ну і елачка!» – залюбаваўся хлапчук магутным дрэвам (П. Рунец). Ну і дзед, не чакала такога спрыту! (М. Лынькоў). «Вось дык ліха! Як гэта я загаварыўся?» (М. Ваданосаў);*

– *узмацянальныя часціцы (нават, ды, дык, ж (жа), аж (ажно), такі), якія ўзмацняюць змест выказвання. Яны лагічна выдзяляюць і падкрэсліваюць сэнс пэўнага слова, словазлучэння ці сказа: Як бязмежнае мора, хваляваліся аж да небакраю калгасныя пасевы (А. Зінькевіч). Ніякая іншая птушка, нават праслаўлены салавей, не можа параўнацца ў спевах з лясным жаваранкам (Я. Колас). Паблісквала ж усюды: і там, дзе назапашваліся хмары, навалі абнімаючы небасхіл ад паўднёвага захаду да ўсходу, і там, дзе яшчэ святлела чыстае неба (Т. Хадкевіч). Ужо і стомленыя, але яшчэ ўсё па-рыбацку цярплівыя вочы знайшлі-такі ў вясёлым бляску залатой вады патрэбнае (Я. Брыль).*

Формаўтваральныя часціцы служаць для ўтварэння формаў слоў. Часціца *бы (б)* служыць для ўтварэння формы ўмоўнага ладу: *І калі б больш уважліва ўгледзеўся ён у гэта лясное люстра, то заўважыў бы цэлыя пасмы сівых валасоў, якія нібы ўклеіў хто назнарок у яго цёмную шавялюру (М. Лынькоў).*

Пры дапамозе часціцы *няхай (хай)* утвараюцца аналітычныя формы загаднага ладу 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку: *Няхай растуць спакойна нашы дзеці, няхай рашаюць цяжкія задачы, няхай працуюць,*

думаюць і мараць пра новы дзень і пра наступны век (С. Грахоўскі).

Правапіс часціц

Пры напісанні часціц трэба кіравацца наступнымі *правіламі*:

1) часціцы *бы* (б), *жа* (ж) пішуцца асобна ад слоў, прычым *бы* і *жа* пішуцца пасля слоў, якія заканчваюцца на зычны (*сказаў бы, сказаў жа*), а *б* і *ж* – пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны (*сказала б, сказала ж*);

2) часціца *такі* пішацца праз злучок, калі стаіць пасля дзеясловаў, да якіх адносіцца (*сказаў-такі, прыйшла-такі*), і ў складзе слоў *зноў-такі, зусім-такі, даволі-такі, так-такі, усё-такі*; у пазіцыі перад словамі *такі* пішацца асобна: *такі сказаў праўду*;

3) у няпэўных займенніках і прыслоўях часціца *абы* становіцца прыстаўкай і пішацца праз злучок: *абы-хто, абы-дзе*. Калі паміж часціцай і займеннікам ужыты прыназоўнік, спалучэнне пішацца ў тры словы: *абы з кім, абы да каго*. Са словамі іншых часцін мовы часціца *абы* пішацца асобна: *абы прыйшоў, абы зіма, абы хутчэй, абы вялікі, абы студэнт*;

4) часціца *што* пішацца асобна ў спалучэннях *толькі што, ледзь што, амаль што, бадай што, сама што, хіба што, пакуль што*;

5) калі паміж постфіксам *-небудзь* і займеннікам ці прыслоўем ужыта часціца *ж*, спалучэнне пішацца ў тры словы: *хто ж небудзь скажа, калі ж небудзь*;

6) часціца *то* пішацца праз злучок з займеннікамі, дзеясловамі і прыслоўямі: *ён-то сказаў; хадзілі-то хадзілі, але нічога не атрымалі; так-то яно так*.

Правапіс часціц *не* і *ні* з рознымі часціцамі мовы

Не (ня) з'яўляецца прыстаўкай і пішацца разам:

1) з назоўнікамі, прыметнікамі, дзеясловамі і прыслоўямі, калі яны без *не* не ўжываюцца: *непагадзь, неабсяжны, незабыўны, недахоп, непахісны, непарушна, непакоіць, нездаровіцца, неўзабаве, нянавіць, невук, нехаця, неабудны, неабсяжна, неўзабаве, нечакана, няўцяж, неабходна, нягоды, няцёрпна, няўключны, невыносны*;

2) з назоўнікамі, якаснымі прыметнікамі і прыслоўямі, утворанымі ад якасных прыметнікаў, калі да іх можна падабраць сінонім: *невысокі (нізкі), невысока (нізка), непрыяцель (вораг)*;

3) з неазначальнымі займеннікамі і прыслоўямі, у якіх *е* знаходзіцца ў прыстаўцы над націскам: *нешта, недзе, некалі*;

4) з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх няма паясняльных слоў ці супрацьпастаўлення: *недаследаваная мясцовасць, непрачытаны раман*;

5) з прыметнікамі, дзеепрыметнікамі і прыслоўямі, да якіх адносяцца паясняльныя словы са значэннем меры і ступені якасці (*вельмі, надта, зусім, выключна, цалкам, поўнасцю, амаль, абсалютна, незвычайна, надзвычай, часткова, дужа і інш.*): *вельмі няўдалы, надта непрыгожа, зусім непадрыхтаванае выступленне*;

б) у прыназоўніку *нягледзячы на*: *нягледзячы на мароз, нягледзячы на ранні час*;

7) у назоўніках і дзясловах з прыстаўкай *неда-*, якая абазначае непаўнату дзеяння, неадпаведнасць патрэбнай норме: *недачуваць, недамераць, недаліць, недакарміць, недаацаніць, недабор, недасол, недалёт, недахоп, недагляд, недацягнуць, недаатрымаць, недабачваць, недавыканаць, недалічыць, недаліваць, недасыпаць*.

Часціца *не* пішацца асобна:

1) з назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі, калі ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне: *не чалавек, а звер; ісці не далёка, а блізка; не шырокі, а вузкі* (параўнайце: *невысокі, але малады хлопец*). *Мой дзядзька не рамантык (А хто?)*;

2) з прыметнікамі і прыслоўямі ў форме вышэйшай ступені параўнання: *не разумнейшы за сястру, не горш за мяне*;

3) з назоўнікамі, калі ў сказе адмаўляецца што-небудзь: *сэрца не камень*;

4) з прыметнікамі і прыслоўямі, калі ў якасці паясняльнага слова выступае займеннік або прыслоўе, якія пачынаюцца з *ні*: *ні з чым не параўнальная прыгажосць*;

5) з усімі словамі, часткі якіх пішуцца праз злучок: *зусім было не паасенняму, не руска-беларускі слоўнік*;

б) з кароткімі дзеепрыметнікамі: *сачыненні не правераны, кніга не прачытана*;

7) з поўнымі дзеепрыметнікамі, калі пры іх ёсць паясняльнае слова або ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне: *не падрыхтаваныя студэнтамі рэфераты; не закончанае, а толькі пачатае апавяданне*;

8) з дзясловамі і дзеепрыслоўямі: *не рабіць, не арганізаваць, не робячы, не арганізаваўшы*;

9) у складзе ўзмацняльных адмоўяў *ніколькі не, нічуць не, далёка не, зусім не*, якія стаяць перад назоўнікам, прыметнікам ці прыслоўем: *адказаў далёка не поўна, стаіць зусім не блізка*;

10) з безасабова-прэдыкатыўнымі словамі: *не варта, не трэба, не шкада* (але: *няможна*);

11) з прыслоўямі меры і ступені: *не зусім, не вельмі, не надта, не поўнасцю, не цалкам, не дужа*;

12) з адноснымі прыметнікамі: *не ліпавы мёд, не жалезныя вароты, не цагляны дом;*

13) пры займенніках, калі націск падае не на часціцу *не*: *не кожны, не ўсе, не я;*

14) з лічэбнікамі: *не пяты, не шэсць, не пяцьдзясят;*

15) калі стаіць перад прыназоўнікава-склонавай формай назоўніка (займенніка): *не па справах, не ў нас, не побач з бацькам;*

16) калі з'яўляецца кампанентам злучніка: *не толькі...але і, не толькі...а і, не то...не то (Ягады можна было не толькі есці свежымі, але і сушыць на зіму (М. Чарняўскі);*

17) у зваротах *не хто іншы, як; не што іншае, як*, якія выступаюць са значэннем часціц *іменна, менавіта, толькі*: *Усе схільны былі думаць, што прычынай пажару з'яўляецца не што іншае, як удар маланкі (М. Лынькоў).*

Часціца *ні* пішацца разам:

1) з адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі, у якіх *ні*- без націску: *нішто, нічый, ніякі, ніколі, нідзе, ніяк, нікуды;*

2) з прыметнікамі, прыслоўямі і назоўнікамі, калі яны без *ні* не ўжываюцца: *нішчымны, нікчэмны, нічагутка, нікчэмнасць, ніколечкі, ніякавата;*

3) у складзе выказаў *нішто іншае, ніхто іншы*: *Нішто іншае мяне тады не цікавіла (А. Якімовіч).*

У астатніх выпадках часціца *ні* пішацца асобна:

Часціца *не* можа надаваць сказу ці асобным словам не толькі адмоўны сэнс, але і мець сцвярджальнае значэнне.

Часціца *не* мае адмоўнае значэнне:

1) у адмоўных сказах (знаходзіцца пры выказніку ці іншых членах сказа): *Цікаўная вавёрка грыбнікоў не байца (І. Навуменка). Узяў лапату, каб чысціць снег, але не адразу адважыўся крануць гэтую першародную прыгажосць (І. Шамякін);*

2) пры супрацьпастаўленні: *Цяпер ён адчуў сябе не юнаком, а сталым і дужым чалавекам (К. Кірэнка);*

3) пры адмоўным параўнанні: *То не гул завірухі мяцежнай і не рокаты ўпартага мора, – гэта Нёман разліўся бязмежна па грудзях Беларусі прасторнай.*

Часціца *не* мае сцвярджальнае значэнне:

1) калі ўваходзіць у спалучэнні з пыталымі займеннікамі, прыслоўямі, часціцамі: *Хораша! Ці не пайсці і нам пакупацца? (І. Шамякін). Хіба ж не хараство гэтая кволая, празрыстая пазалота, гэты апошні ўрачысты ўбор царыцы-прыроды? (М. Зарэцкі);*

2) калі спалучаюцца са словамі *амаль, ледзь, чуць і з*

падпарадкавальнымі злучнікамі *каб, пакуль: Адноўчы ноччу падняўся ў лесе моцны вецер. Ён ледзь не вырваў з зямлі маладую бярозку...* (Р. Ігнаценка). *Як распранаецца восенню лазняк, амаль не заўважыш* (В. Хліманаў);

3) калі ўжываецца пры кожнай частцы састаўнога дзеяслоўнага выказніка: *Не згадаць не магу рэчкі люстраной між лозаў і вязаў, што ўдала хутка воды нясе* (К. Кірэенка);

4) калі спалучаецца са словамі *нельга, немагчыма: З гэтымі довадамі нельга не пагадзіцца* (М. Лынькоў);

5) калі стаіць перад прыназоўнікам *без: зрабіў не без цікавасці, напісаў не без дапамогі навуковага кіраўніка, прачытаў не без хвалявання, даехалі не без прыгод.*

Часціца *ні* ў беларускай мове ўжываецца як узмацняльная, прычым служыць для ўзмацнення як адмаўлення, так і сцвярджэння.

Часціца *ні* ўзмацняе адмаўленне:

1) калі яна ўжываецца ў адмоўных сказах, дзе адмаўленне выражаецца часціцай *не* або словамі *няма, нельга, немагчыма, няможна: Аднак усё дарэмна: ні на крок не адступаюць дубы...* (В. Халіманаў);

2) калі яна ўжываецца ў адмоўных сказах у ролі злучніка пры пералічэнні аднародных членаў сказа: *І ні пчалінага гоману, ні дзіцячых галасоў не чуваць у яе парадзелай лістоце* (Я. Пархута);

3) калі яна ўжываецца ў пабуджальных сказах з інтанацыяй загаду: *Ні кроку назад! Ні з месца!*;

4) калі яна ўжываецца ў аднастаўных безасабовых няпоўных сказах пры дапаўненні ў форме роднага склону: *На вуліцы ні душы. За ўвесь месяц ні каплі дажджу.*

Часціца *ні* ўзмацняе сцвярджэнне:

1) калі спалучаецца з займеннікамі і займеннікавымі прыслоўямі (*хто ні, што ні, хто б ні, што б ні, куды б ні, дзе б ні, як ні, які б ні...*): *І ўсё ж, як спрытна яны ні вывіваліся, адна з іх раптам чвікнула і ўпала* (А. Пальчэўскі). *Дзе б я ні быў, куды б ні закінуў мяне лёс, сэрца заўсёды рвецца дадому, у родную вёску* (В. Дайліда).

Часціца *ні* ўжываецца ва ўстойлівых зваротах са значэннем няпэўнасці, узмацнення: *ні рыба ні мяса, ні жывы ні мёртвы, ні свет ні зара, ні прайсці ні праехаць, ні села ні пала, ні даць ні ўзяць, ні хадун ні сядун, ні пава ні варона, ні сном ні духам, ні вала ні каня, ні нашым ні нашым.*

Неабходна адрозніваць спалучэнне *не раз* ‘многа’ (*не раз прыходзіў*) і *ні разу* ‘ніколі’ (*ні разу не сустракаў*), *не адзін* ‘многа, шмат’ (*не адзін ведаў пра гэта*) і *ні адзін* ‘ніхто’ (*ні адзін не ведаў пра гэта*).

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якія нязменныя словы называюцца часціцамі? Якую ролю ў мове выконваюць часціцы?
2. На якія разрады падзяляюцца часціцы паводле паходжання? саставу? значэння?
3. Ці могуць часціцы ўказваць на сувязь паміж сказамі?
4. Ці наглядаецца сярод часціц з'ява мнагазначнасці?
5. У якіх функцыянальных стылях ужываюцца эмацыянальна-экспрэсіўныя часціцы?
6. За кошт якіх часцін мовы адбываецца папаўненне часціц? Што такое партыкуляцыя?
7. У якіх выпадках ужываецца часціца *не*, а ў якіх *ні*?
8. Якія часціцы пішуцца са словамі праз злучок, а якія асобна?
9. Калі *не-* (*ня-*) як прыстаўка пішацца разам з усімі часціцамі мовы?
10. У якіх выпадках пішацца разам (як прыстаўка) *ні-* (*ані-*)?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Спішыце сказы, падкрэсліце часціцы, вызначце іх разрады паводле значэння і паходжання.

1. Вунь і конік яго пахаджае па садзе, аб'ядае квецень з яблынь, квецень, якой ужо не суджана адліцца ў яблыкі (В. Казько). 2. Так, не вельмі заўважыўшы, прахадзіў ён, Андрэй, з Алачкай, амаль не расстаючыся, аж пакуль нарэшце не ажаніўся (Б. Сачанка). 3. Нават апалы сушняк пад ботамі трускаў амаль нячутна, ледзь хрупаў у чэзлай траве, на мокрым імху (В. Быкаў). 4. Ён [Яўхім] рабіў гэта для яе, ён і не такое гатоў быў зрабіць для яе, абы толькі было трэба, як бы пабачыла Ганна (І. Мележ). 5. Госць даверліва прытуліў галаву да яго галавы, нібы найлепшы сябра альбо нават брат, абняў (Г. Далідовіч). 6. «О божа! – цяжка ўздыхнула малая. – Што за жыццё на гэтай дачы! Старонкі не дадуць прачытаць чалавеку» (І. Шамякін). 7. На небе ні хмурынкі; сонца пячэ, як летам; па маладым сосніку на пасецы плыве на белых нітках, як на павуціне, насенне высокай чырвонай травы рабінкі, што расце ля пнёў (І. Пташнікаў).

Заданне 2. Знайдзіце ў сказах вытворныя часціцы. Вызначце, з якой часціны мовы яны паходзяць.

1. Сонейка слухае Чэрвеня і кожныя суткі ўсё болей прыбаўляе дня (К. Каліна). 2. Усё далей ад берага адыходзіць Міша (А. Фомчанка). 3. А ў

думках яны (хлопцы) былі цяпер лётчыкамі, можа, нават не проста лётчыкамі, а касманаўтамі (У. Шахавец). 4. Са снапамі жыта мы ўзялі яшчэ снапы святла (А. Вялюгін). 5. Гучанне слова – гэта яго жыццё, яго дыханне (В. Вітка). 6. І проста на вачах выцягнуты ў раўнютокія шнуры клін паварочвае ўбок ці зусім распадаецца (У. Ягоўдзік).

Заданне 3. Знайдзіце мадальныя часціцы і вызначце іх разрад: сцвярдзальныя, адмоўныя, пыталныя, пабудзальныя, параўнальныя.

1. «Значыць, заўтра сустракаемся ў шэсць гадзін раніцы каля прадуктовага магазіна, на беразе рэчкі». – «Так», – сказаў Мікіта (А. Якімовіч). 2. Ён рабіў выгляд, што збіраецца ўстаць, чакаючы, што і дзяўчынка ўстане і правядзе яго, але тая нібы нічога не бачыла і ні аб чым не здагадалася (А. Федарэнка). 3. Ат, няхай гавораць што хочучь, чалавеку рота не залепіш, калі язык свярбіць (І. Мележ). 4. Не гаўкаў, не званіў ланцугом, сюды-туды бегаючы, гойсаючы, Рэкс, не кашляў, не гаварыў сам з сабою, седзячы на печы ці сноўдаючыся па хаце, дзед (Б. Сачанка). 5. «Каго яны там згледзелі? – думала Сцепаніда. – Няўжо парсючка? Мо выграбся, прыбег, цяпер пэўне ж застрэляць» (В. Быкаў). 6. Зіна спачатку быццам не адважвалася глянуць на Ярмолава: яна больш, як трэба, корпалася ў клунках, затым узялася выціраць мокрай паперай столік, збіраць крошкі хлеба пад столікам, у тым месцы, дзе сядзеў Валодзя (А. Кулакоўскі). 7. У двары, акружаным хлявамі і хлеўчыкамі, дрывотняй і пуняю, не было ні душы (А. Федарэнка). 8. І ўсё ж горача пякло ў грудзях, падступала да сэрца. Што гэта са мной? Няўжо я так баюся страціць Сяргея? (В. Іпатава). 9. Яна не адгукнулася, толькі як бы прыслухалася да нечага – напружылася ўся (І. Шамякін). 10. «А табе не даводзілася ўжываць высушаныя запалкі? – пытаўся Мірон. – Ці гараць яны?» (Я. Маўр).

Заданне 4. Выпішыце спачатку сказы, у якіх часціцы ўдзельнічаюць ва ўтварэнні формаў умоўнага ладу, а потым – ва ўтварэнні формаў загаднага ладу.

1. «Давайце на Чорнае мора паедзем», – прапанавала Ала (Б. Сачанка). 2. Хай п'е вадку крынічную нябога! (А. Куляшоў). 3. Яны [вязні] чакалі гадзіну, і другую, і трэцюю і, напэўна, палі б духам, каб не Гервасій (У. Караткевіч). 4. Хай яны чакаюць яго, ён вернецца (В. Казько). 5. «Дык няхай старадрэвіны і паміраюць сваёй натуральнай смерцю, – спрэчка захапіла і Яцака. – Няхай усё ідзе спрадвечным парадкам: абваляцца адны дрэвы, а на іх месцы вырастуць іншыя» (А. Мальдзіс). 6. Нарэшце дзённыя

і начныя турботы змарылі хлопцаў, і яны заснулі так моцна, што, мусіць, цяпер іх не разбудзіў бы ні гром, ні мароз (Я. Маўр). 7. Пайшоў бы, здаецца, далёка па роўнаму шляху, а тады азеленымі сцежкамі пад ясным сонцам і сінім небам – ды ўсё б думаў, што было, што будзе, і тады б выявіліся пачуцці – як прастор шырокімі, як думы – вольнымі, як званы – гучнымі... (В. Каваль).

Заданне 5. Часціцы, што ў дужках, напішыце асобна або праз злучок. Абгрунтуйце выбар напісання.

1. А ўсё(такі) я многа тады змагалася сама з сабой (М. Зарэцкі). 2. Не раз і не два падыходзіў да радыёпрыёмніка, уключаў яго і тут(жа) раздражнёна выключаў (М. Лынькоў). 3. Хлопцы прыгадалі, як ім даводзілася перабягаць раку па тонкім лёдзе, які трашчаў пад нагамі і, напэўна, не вытрымаў(бы) чалавека, каб той спыніўся на месцы (Я. Маўр). 4. Віску было на ўсё сяло, але больш з ахвоты, (абы)пакрычаць, – вужоў у Куранях не баяліся (І. Мележ). 5. У душы ў яе ўжо чаму(сьці) не было таго ранейшага пачуцця да Рэйдзіхі, якое яна адчула, калі ўбачыла яе на гуцянскай дарозе, – яго быццам рукой хто адвёў (І. Чыгрынаў). 6. Дарэмна Гром Стралковіч угаворваў, затым і ўпрошваў іхняга кіраўніка ўзяць хоць якую(небудзь) зброю, хоць рэвальверык укінуць у кішэнь, дарэмна спрабаваў для страхоўкі паслаць разам з «зьялёнымі» сваіх паляўнічых (Л. Дайнека). 7. Канец майго сумнага дня прайшоў у беспаспяховых намаганнях дастаць на заўтра білет на самалёт або цягнік; пад вечар прыйшлося(такі) звярнуцца ў Саюз пісьменнікаў (Я. Брыль). 8. І невядома, ці гэта змяркалася, ці гэта світала, калі што(сьці) ў полі зачарнелася перад імі. Усё роўна што гэта, (абы)толькі што(небудзь) каб было наперадзе! (К. Чорны). 9. Усе песні былі не (абы)якія, а прыстасаваныя да гэтага ўрачыстага моманту (У. Дубоўка).

Заданне 6. Прачытайце сказы, размяжуйце і выпішыце простыя і састаўныя часціцы.

1. І ён думаў, што трэба ўсё ж дабрысці туды, паглядзець, хоць бы памацаць зямельку, якая некалі абяцала яму столькі радасці, а дала – адно гора (В. Быкаў). 2. Яна нават не заўважала, як балюча даймала гэтым сваю маўклівую ахвяру (І. Чыгрынаў). 3. А вось і дзедава хата (Л. Адамовіч). 4. МАЗы былі ўжо далёка на горцы, чуваць быў толькі іх рокат, пасля і ён аціх, і зноў заскрыпеў пад палазамі снег (І. Пташнікаў). 5. Васіль аж перастаў дыхаць: вось дык навіна! (І. Мележ). 6. Аднак ніводная рыска не ўздрыгвае на твары хірурга. Хіба толькі залішне пільна сочыць ён за калегамі і памочнікамі, якія таксама даволі спакойна

поркаюцца каля апаратаў (І. Шамякін). 7. Стараючыся не рабіць многа шуму ў гэты ранні час, імшыстай сцэжкай паміж балотам і лесам ішло многа людзей, расцягнуўшыся доўгім ланцугом (К. Чорны). 8. І ў голасе, і ў паглядзе – непрыступнасць, адчужанасць: як, маўляў, ты можаш, хіба такія свежыя думкі маглі калі-небудзь табе, казяўцы, у галаву прыйсці?.. (Б. Сачанка).

Заданне 7. Спішыце сказы. Вызначце, якімі часцінамі мовы з’яўляюцца выдзеленыя словы.

1. Але як часта людзі памыляюцца!.. (І. Чыгрынаў). 2. У нядзелю раніцай стаяў я на падворку і слухаў, як гудуць каля дзядзькавых вулляў пчолы (І. Чыгрынаў). 3. А якія высозныя, стройныя раслі сосны, ясені! (Б. Сачанка). 4. Ілька прахадзіў цэлы дзень па горадзе, а к вечару звярнуўся назад у табар з маленькім значком на грудзях (В. Каваль). 5. Але ж вайна з цябе і штуку вырабіла! Ні да кога і сам да сябе ты цяпер не падобен (К. Чорны). 6. Мікіціха хацела і яшчэ многа чаго добрага сказаць пра Лявона, але якраз на гэтых яе словах у хату ўвайшоў стараста (М. Гарэцкі). 7. «Дык што ж вы, людцы? – пачаў дзед Янусь. – Што ж вы робіце?» (М. Лынькоў). 8. Учора вечарам прыйшоў дадому бацька, сказаў, што ў школе атрымалі білет на дровы, дык дырэктар загадаў яму і Клыбіку збірацца заўтра ў лес (М. Стральцоў).

Заданне 8. Запішыце, раскрыўшы дужкі.

(Не)абсяжныя прасторы; (не)пакоіць; лугі былі (не)кошаныя; зусім (не)знаёмыя людзі; хачу жыць, а (не)памерці; застацца (не)заўважаным; аргументы былі (не)абвержныя; (не)аглядныя прасторы; (не)дабачыць; (не)ўзаранае поле; (не)лёгка выбар; (ні)кчэмны чалавек; (не)магу (не)падтрымаць; вокны (не)зачынены; (не)вядомыя краявіды; (не)сцерпна; (не)ўзабаве; (ні)водны, (не)цёмна-барвовы колер; абсалютна (не)падрыхтаваны адказ; аповесць (не)перапрацавана; (не)маючы спакою; (не)падмеценая падлога; (не)высокі, але дужы; (не)даючы дазволу; (не)дахоп; (не)далічыцца грошай; хвароба (не)радасць.

Заданне 9. Выпішыце фразеалагізмы з часціцамі *не*.

Н... праехаць н...прайсці; нічога н... папішаш; з галавы н... выходзіць; канца-краю н... відаць; н... да смеху; н... што сабе; н... ў якім разе; н... лыкам шыты; н... за гарамі; н... слыху н... дыху; н... па гадах; н... за што н... пра што; як з казла: н... руна н... малака; з вока н... выпускаць; н... свет н... зара; не чуць н...

рук, н... ног; н... пылу н... следу.

Заданне 10. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Раствлумачце напісанне часціны *не* з рознымі часцінамі мовы.

1. Рупліва ўладкоўвалася на сваіх полках адна ўжо даволі (не)маладая пара, якую ўсе прыкмецілі па тым, што яна зайшла ў вагон з чатырма вялізнымі чамаданами і здаравенным куцахвостым бульдогам (А. Кулакоўскі). 2. Узбуджаныя, яны гучна перагаворваліся між сабою, а кабеты сталага ўзросту плакалі, (не)хаваючы слёз (А. Якімовіч). 3. Аж (не)паспелі схавацца з вачэй апошнія ўланы і падводы бежанцаў, як у горадзе пачало адбывацца штось (не)звычайнае (А. Федарэнка). 4. І тут раптам адбылося (не)верагоднае, цуд (не)йкі, дый годзе (Б. Сачанка). 5. Час ад часу ў вершняку перасвітваюцца каршуны, і ніяк (не)пасуе ім іхні свіст, зусім (не)маладзецкі і (не)грозны (Я. Брыль). 6. Чалавек, мабыць, ведаў тое і ўсё ж адчуваў сябе (не)спакойна, нават трывожна; хада яго была такая насцярожаная, што, здавалася, варта (не)дзе каркнуць вароне, як ён здрыганецца і абамрэ на месцы (В. Быкаў). 7. Вуліца ў (не)ўгамонным разводдзі раскідвае ў бяздонную сіль розныя зыкі – чыстыя, па-свойму зразумелыя ў тактах сэрцабою (В. Каваль). 8. Але сёння я мімаволі апынуўся каля сваёй хаты, скалечанай (не)вайною, (не)пажарам, а забыццём, а мо і здрадніцтвам (В. Казько). 9. (Не)хта ліў (не)дапіты квас на пухкі гарачы пясок, на сцежку; квас шумеў, збягаючыся, як у прысаку (В. Адамчык). 10. За гэта кот Мурлыка і (не)далюбліваў шпакоў... (А. Корзун).

Заданне 11. Пры спісванні раскрыйце дужкі і ўстаўце замест кропак літары *е* або *і*. Вусна абгрунтуйце выбарчасціц *не* або *ні*.

(Н...) змаўкаў (н...) на хвіліну; (н...) сабраў (н...)воднага грыба; (н...) бачыцца (н...)з кім; (н...) з чым (н...) параўнальнае; (н...) мог (н...) падтрымаць; (н...) спрачаючыся (н...)колі (н...) з кім; яна нейкая (н...) рыба (н...) мяса; (н...) маглі (н...) падрыхтавацца; (н...)льга (н...) помніць; (н...) разу (н...) бываў тут; (н...)дзе (н...) відаць (н...) пясчынкі; (н...)хто (н...) на каго (н...) звяртаў увагі; (н...) гнуся ад (н...)лёгкае ношы; (н...) было (н...) снегу, (н...) дажджу; (н...)хто (н...) сказаў (н...) слова.

Заданне 12. Выпішыце спачатку сказы, у якіх часціца *не* ўжываецца з адмоўным значэннем, а затым сказы, у якіх гэтая часціца ўжываецца са сцвярдзальным значэннем.

1. Можа, і таму, што не быў у Германіі, ажаніўся з дзяўчынай з не спаленай у блакаду вёскі (Г. Далідовіч). 2. Каго тут толькі не было! (Л. Дайнека). 3. Ён знарок не патрабаваў спецыяльнага расказу, каб не збіцца на біяграфію толькі аднаго чалавека (І. Шамякін). 4. Ад тае зацяжкі ў яго адразу закруцілася ў галаве, і ён ледзь не хіснуўся (В. Быкаў). 5. Шчаку Васіля казытала пасма яе валасоў, незвычайна блізкая, але ён не адхіляўся (І. Мележ). 6. А да гэтага, трэба адзначыць, вёска кветак наогул амаль не прызнавала (В. Казько).

Заданне 13. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы патрэбныя часціцы; вусна растлумачце іх правапіс і ўжыванне.

1. (Не, ні) раней, (не, ні) пазней за ўсё сваё жыццё я нідзе (не, ні) чуў, каб людзі так мацюкаліся (І. Шамякін). 2. Чуваць яшчэ, як стракоча (не, ні)дзе блізка ў васільках ля дарогі конік, і зноў ньюць камары над самай галавой, аблепліваючы каласы на жыце (І. Пташнікаў). 3. Крычы (не, ні) крычы, а цябе ўсё роўна (не, ні)хто (не, ні) пачуе (І. Чыгрынаў). 4. А дуб сабе будзе на гэтым самым месцы расці, і кожны год жалуды з яго будуць падаць, і табе будзе здавацца, што ты дайшоў ужо да такога месца на свеце, без якога і свет (не, ні) свет, і людзі (не, ні) людзі, а тым часам сонца кожны дзень, калі будзе заканчваць сваю дзённую дарогу, прысядзе адпачыць на гэты дуб, а (не, ні) на тваю галаву, хоць яна і залатая была б (К. Чорны). 5. (Не, ні)чога (не, ні)чаканага ў сынавым пытанні (не, ні) было (Л. Дайнека).

Заданне 14. Знайдзіце граматычныя памылкі і маўленчыя недахопы і растлумачце прычыны іх узнікнення.

1. Усе яго вершы амаль прысвечаны прыродзе. 2. Галоўнае, каб Ваша ўнучка была здаровенькая і толькі Вас радавала. 3. Калі народ будзе не баяцца ўлады? 4. Зладжаныя дзеянні службы бяспекі дазволілі баевікам не здзейсніць ніводнага тэрарыстычнага акта. 5. Звычайна пішуць пра экалогію прыроды. Але многія пісалі пра экалогію і чалавека.

Заданне 15. Вызначце значэнне слова *яшчэ* ў розных кантэкстах. Пры ўзнікненні цяжкасцяў звяртайцеся да тлумачальных слоўнікаў.

1. Дзяўчынка хадзіла толькі яшчэ ў трэці клас, але здзіўляла самастойнасцю, выказваючы схільнасць загадваць і камандаваць (І. Навуменка). 2. Падарыла восень людзям яшчэ некалькі ясных, светлых і цёплых дзён (Я. Колас). 3. Вечар пахмурны, але вельмі парны, зямля ўся

яшчэ гарачая (М. Лупсякоў). 4. На адным палетку яшчэ ляжалі снапы позняга аўса (К. Чорны). 5. На дне яра зеленавата-сінімі плямамі пракідаецца зусім свежы, яшчэ не пераможаны снегам лядок неўтаймаванай крыніцы (Я. Брыль).

Заданне 16. Прааналізуйце выкарыстанне слова *проста*: 1) вызначце семантыку; 2) акрэсліце функцыю ў выказванні; 3) зрабіце вывад пра часцінамоўную прыналежнасць у розных кантэкстах. Пры ўзнікненні цяжкасцей звяртайцеся да тлумачальных слоўнікаў.

1. Гэта ж так проста і цікава: зробіш пальцам на шкле тлустую кропку, потым пазуром акрэліш лёгкія крыльцы – і акурат атрымліваецца жаваранак (У. Аляхновіч). 2. Духмянасць бэзу і белапенных кустоў цярноўніку проста ап’яняе, і мы амаль не заўважаем больш сціпрых кветак чэрвеня (Э. Штрыматар). 3. Праз сіваю сетку дажджу я ўгледзеў у полі жанчыну. Нядоўга думаючы, я кінуўся цераз поле проста да яе (Б. Сачанка). 4. Такія дні любяць старыя. Выходзяць падыхаць паветрам, тупаюць вакол хат, колюць сякерай лучыну для падпалкі ў печак. А то проста стаяць, цёпла апранутыя, у валёнках і радасна і здзіўлена глядзяць на гэты свет (У. Бутрамееў).

Заданне 17. Прааналізуйце выкарыстанне слова *і*: 1) вызначце семантыку; 2) акрэсліце яго функцыю ў выказванні. Пры ўзнікненні цяжкасцей звяртайцеся да тлумачальных слоўнікаў.

1. Восень – гэта ростані на вечных дарогах старога і новага жыцця (І. Навуменка). 2. Яна (ліпа) засланяла ад буры і марозу і тыя чатыры яблыні, дзве грушы, якія стаялі за тынам (А. Бялевіч). 3. Надзвычай роўныя і высокія сосны-прыгажуні гойдаліся ад ветру, рыпелі і аднастайна і ласкава шумелі сваімі верхавінамі (І. Шамякін). 4. Выраслі і нядаўна пакінулі сваё жыллё і шпакі (І. Бутараў). 5. Тады некалькі дзён бывае гэтак жа гарача, як і ў чэрвені ці ў ліпені, бо няма яшчэ халодных скразнякоў і нудных дажджоў (Г. Далідовіч).

Заданне 18. Вызначце, у ролі якіх часцін мовы выступаюць словы *хоць, нібы, быццам, ледзь*.

1. Дзіўна, як уцалела гэтая адзінокая сасна і чаму за доўгія гады не вырасла паблізу хоць маленькай сасонкі (І. Навуменка). 2. Цёмна-зялёны масіў жыта паволі святлеў, нібы шэры пыл з дарог асядаў на калівах (Т. Хадкевіч). 3. Залаты разліў запаланіў усё жытнёвае бязмежжа, быццам

само сонца падарыла яму сваю афарбоўку (Т. Хадкевіч). 4. Але як толькі ручаіна спрабуе падпаўзці па прамытым ёю пячаным жалабку хоць крыху бліжэй, азёрная хваля жвавее, накрывае сабой прышлы струменьчык і цягне яго ў глыбіню (М. Лужанін). 5. Тых, хто сустракаў, на станцыі, як заўсёды, было болей, чым тых, хто прыехаў, хоць з вагонаў сёння высыпала нямала (А. Кудравец). 6. Здавалася, што нядоўгі выпадковы дождж абмыў паветра, ачысціў, і яно быццам палягчэла, пасвятлела, пачало бязважка трымцець пад промнямі сонца (А. Казаннікаў). 7. Хоць Андрэю ў той час не хацелася піць, ён нахіліўся і папіў вады (П. Броўка).

Заданне 19. Выпішыце з тэксту часціцы і зрабіце іх марфалагічны разбор.

Чалавек не можа заставацца чалавекам, і толькі, ён павінен або ўздывацца і ўзняцца над сабою і вырасці ў Бога, або скаціцца ў бездань і ператварыцца ў звер. Кожны выбірае сам. І скрозь, як было ўжо неаднойчы, выбірае лягчэйшае – смерць. Адмаўленне ад духу, ад духоўнасці, і смерць... (Т. Бондар).

ВЫКЛІЧНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Выклічнікі як часціна мовы. Месца выклічнікаў сярод іншых часцін мовы

Выклічнік – часціна мовы, якая выражае пачуцці, пабуджэнні і волевыяўленні чалавека, але не называе іх: – *У-і-і!* – *усклікнуў Лёня, убачыўшы на траве яблыкі* (М. Корзун). – *Як вы ёй у вочы будзеце глядзець? Ах, Пракопавіч, Пракопавіч...* (М. Ракітны). – *Стоп, Грыша, пачакай хвіліначку, – сказаў ён [Паходня] шафёру і вылез з кабіны* (Т. Хадкевіч). – *Ой, гузік, дзетачкі, гузік адарваўся...* – *праз уздыхі-ўсхліпы казала старая...* (В. Гапееў).

Семантычна выклічнікі адрозніваюцца ад усіх знамянальных часцін мовы тым, што яны не валодаюць намінацыйнай функцыяй, так як з’яўляюцца своеасаблівымі маўленчымі знакамі, сігналамі, якія выкарыстоўваюцца для імгненнага выражэння рэакцыі чалавека на розныя падзеі аб’ектывнай рэчаіснасці ці для выражэння патрабавання, жадання чалавека. Выражаючы (аднак не называючы) адценні пачуцця і волі, выклічнікі ўсведамляюцца ўсімі і для ўсіх зразумелыя, так як за выклічнікам замацаваны пэўны сэнсавы змест. Выклічнікі не з’яўляюцца членамі сказа і сінтаксічна не звязаны са структурай сказа. Як і службовыя

часціны мовы, выклічнікі з'яўляюцца нязменнымі, марфемна непадзельнымі словамі і не маюць граматычных катэгорый, аднак службовай функцыі ў мове выклічнікі не выконваюць: яны не паказваюць на сувязь слоў (як злучнікі) ці на адносіны паміж словамі (як прыназоўнікі), не надаюць пэўнага сэнсавага адцення словам ці сінтаксічным канструкцыям (як часціцы).

Такім чынам, выклічнікі – гэта спецыфічныя словы, якія не маюць граматычнай аформленасці, звязаны не з інтэлектуальнай дзейнасцю чалавека, а толькі з яго пачуццём і воляю і служаць для выражэння эмоцый і волевыяўлення асобы.

Выклічнікі могуць фарміраваць асобыя непадзельныя эмацыянальныя выказванні: «*Ого!*» – *усклікнуў Змітрок, углядаючыся ў сцяну хмар* (Т. Хадкевіч).

Часцей за ўсё выклічнік прымыкае да сказа, але можа і ўключацца ў яго ці знаходзіцца ў канцы: «*Эх, прыгажун які. Калі ласка, у кошык*», – *ледзь не ўслых падумаў Сяргей* (А. Варановіч). Калі выклічнік ўжываецца ў канцы выказвання, то ён эмацыяна падагульняе сказанае: – *Упершыню, кажаш! Новенькі? Ого!* (Я. Каршукоў).

Семантыка большасці выклічнікаў дастаткова шырокая, але некаторыя маюць больш-менш акрэсленае значэнне, напрыклад, выклічнік *эх* звычайна пачынае выказванні, у якіх перадаецца роспач, шкадаванне, папрок, прыкрасць. Выклічнік *ого* выражае здзіўленне ці захапленне. Выклічнік *цьфу* выражае агіду, злосць, нянавісць, пагарду, прыкрасць, недаўменне, расчараванне. Аднак дакладны сэнс выклічнікаў зразумелы толькі з кантэксту, сітуацыі і ўдакладняецца інтанацыйна.

Выклічнікі ўжываюцца ў такім кантэксце, які перадае эмацыянальную маўленчую сітуацыю ці адлюстроўвае эмацыянальна насычаны дыялог.

Выклічнікі бываюць адназначнымі і мнагазначнымі. Так, напрыклад, выклічнік *эх* выражае роспач: *Эх, брат! махнуў Міхал рукою. Мы чулі ўладу над сабою...* (Я. Колас), шкадаванне: *Эх, брат Алесь! гаворыць дзядзька. Вось быў шчупак – усім ім бацька!* (Я. Колас), папрок: *Эх, галава твая парожна!* (Я. Колас). Ён таксама можа выкарыстоўвацца са значэннем эмоцый радасці, захаплення: *...Эх, луг шырокі! Як жывы, ты, травой мурожнаю закрыты, стаіш зялёны прада мною і ззяеш дзіўнаю красою!* (Я. Колас). Выклічнік *ой* перадае страх, здзіўленне, боль: *Нейкі неспакой пачынаў агортваць маладое насенне. Ой, ці не жартуе з ім вецер, ці туды нясе ён, куды прасілася душа?* (Я. Колас). *Ой! Здаецца наперадзе трошкі пасвятлела* (С. Грахоўскі). — *Ой, ой, перакулімся!..* – *лямантавала Ксана Мікалаеўна* (А. Вольскі). Выклічнік *ну* можа быць пабуджальным (*Ну, пайшоў адсюль!*), а таксама служыць для выражэння захаплення, здзіўлення (*Ну, кветкі!*). Мнагазначнымі таксама з'яўляюцца

выклічнікі *ох!*, *ух!*, *э!*, *ай!* і інш.. Выклічнік жа, напрыклад, *цыц* выкарыстоўваецца толькі для выражэння забароны, а *о* звычайна ўжываецца для перадачы ступені эмацыянальнага стану: *О, якое гора напаткала тады мой народ!* (Я. Колас).

Пры выражэнні экспрэсіўна-эмацыянальных сэнсаў выклічнікі могуць прымыкаць да часціц, утвараючы з імі адзінае цэлае: *Ну што за прыгажосць!*

Выклічнікі звязаны са зместам усяго сказа, але членамі сказа, як правіла, не з'яўляюцца. Толькі ў тых выпадках, калі выклічнікі пераходзяць у разрад іншых часцін мовы, яны могуць выконваць ролю галоўных або даданых членаў сказа: *Праз хвіліны дзве, калі Толя прачытаў усё, што было напісана ў плакаце, ён завяў «у-у-у-у» і таксама кінуўся на кухню* (П. Місько). *Што ведаеш пра нас – ні гу-гу* (Я. Колас). *Скажа нехта «добрае раніцы» ў адным канцы вуліцы, а ў другім жанчыны адсоўваюць на вокнах фіранкі, каб зірнуць, хто гэта ўстаў раней за іх* (Я. Сіпакоў). *І калі ад акрайца астаецца невялічкі кавалачак мякішу, чуеш недзе збоку доўгае і гучнае: «Ау-уу!»* (Б. Сачанка). Некаторыя выклічнікі могуць падпарадкоўваць сабе іншыя словы: *марш дахаты, гайда ў кіно*.

Выклічнікі звычайна стаяць у пачатку сказа і на пісьме выдзяляюцца коскай: *О, гэтае задавальненне пакрыўджанага лёсам перад шчасліўчыкам!* (Н. Гальпяровіч). – *Э, братка Янка, не ўгадаў. Карасі да вясны пачакаюць, а з гэтым кошыкам праз тыдзень яшчэ ў грыбы пайду* (Я. Галубовіч).

Калі выклічнік вымаўляецца з клічнай інтанацыяй і выразнай паўзай, то пасля яго ставіцца клічнік: – *У-і-і!.. А колькі іх!* – *усклікнуў Лёна, убачыўшы на траве яблыкі* (М. Корзун).

Пасля выклічніка *о* (замест яго можна ўжыць выклічнікі *эх!* *ой!* *ох!* і інш., якія будуць перадаваць тое самае пачуццё) ставіцца коска: – *О, бедненькі!.. – усклікнуў хлопчык Міця. – Трымайся, брат! Я выручу з бяды!* (Э. Валасевіч).

Выклічнікі *о*, *ну*, *ах*, *ох* неабходна адрозніваць ад часціц *о*, *ну*, *ух*, якія выкарыстоўваюцца для выражэння ўзмацняльнага адцення і на пісьме коскамі не аддзяляюцца: 1) часціца *о* часцей за ўсё выкарыстоўваецца пры зваротку і перад словам *не*: *О не! Не дай Божа (ці дай Божа) зірнуць вам на гэту прыгажосць, на гэты цудоўны бутон!* (С. Давідовіч). *О зямля! Ты даеш нам тугу на небе, але не меншая наша туга на табе* (М. Стральцоў); 2) часціца *ну* выкарыстоўваецца з узмацняльным значэннем: – *Ну і рыцар! Хіба рыцары гэтак робяць?* (Н. Гілевіч); 3) часціцы, якія стаяць перад словамі *як*, *які* выражаюць высокую ступень якасці: *Ух як я стамілася за дзень!*

Узмацняльныя часціцы *о*, *ну*, *ах*, *ох* не маюць націску, у вымаўленні

зліваюцца з наступнымі словамі: «Ну і вавёрачка, ну і малайчына! – падумаў Іван. – Гэта ж, мусіць, яна так вырашыла аддзячыць за ўсё добрае, што зрабіў для яе» (А. Кудравец). На выклічнікі падае націск, яны з’яўляюцца самастойна аформленымі адзінкамі: *О-о! Верабей – птушка, якая заслугоўвае павагі* (Э. Луканскі). *Ах, во яно што! Гэта ж ластавяняты....* (Я. Сіпакоў). – *Ох, і язычок у цябе, Ганначка! І трашчыш, і трашчыш – ну чыста сарока* (Я. Васілёнак).

Разрады выклічнікаў паводле іх значэння і ўтварэння. Гукапераймальныя словы

Выклічнікі падзяляюцца на разрады з улікам іх паходжання і семантыкі. Паводле паходжання выклічнікі падзяляюцца на невытворныя і вытворныя.

Невытворныя выклічнікі – гэта словы, якія сваім паходжаннем не звязаны з іншымі часцінамі мовы. Яны складаюцца з аднаго гука або спалучэння гукаў – галосных і зычных: *а! о! ы! ай! го! ох! ух! уга! ого! тпру!*. Невытворныя выклічнікі могуць выступаць з поўным ці частковым паўтарэннем іх гукавога комплексу: *ну-ну! ха-ха-ха! ай-я-яй! о-го-го! цып-цып-цып! алё-алё!* Выклічнікі, што складаюцца з паўтарэння гукаў, называюцца складанымі.

Вытворныя выклічнікі – гэта словы, якія ўзніклі са знамянальных часцін мовы ў выніку страты імі лексічнага значэння, намінацьнай функцыі. Страціўшы намінацьнасць і набыўшы здольнасць выражаць толькі пачуцці і волевыяўленні асобы, у выклічнікі перайшлі некаторыя назоўнікі: *бацюхны! матухна! божа! жах! крышка!*; дзеясловы: *дзякуй! бывай! будзе! падумаеш! плі! памілуй! прабачце!*; прыслоўі: *годзе! досыць!*; займеннікі: *о-то-то!*; былыя спалучэнні слоў з розных часцін мовы: *дабранач! (з добрай ночы!), дабрыдзень! вось табе на!*

Пераход у выклічнікі самастойных часцін мовы, а таксама цэласных спалучэнняў слоў (фразеалагізмаў) называецца *інтэр’екцыяналізацыяй*. Значэнне выклічнікаў могуць набываць некаторыя назоўнікі (*жах, марш, божа, дудкі, бяда, крышка, палундра*), дзеясловы (*дзякуй, памілуй, бывай, валяй, стой, выбачай, прабач*), прыслоўі (*годзе, досыць*), прыметнікі (*здароў*), фразеалагізмы (*чорт вазьмі, трымай кішэню*).

Простыя вытворныя выклічнікі складаюцца з аднаго слова, а састаўныя – з некалькіх.

Частка выклічнікаў запазычана з іншых моў: *алё! стоп!* – з англійскай; *гайда! каравул!* – з цюркскіх; *брава!* – з італьянскай; *марш!* – з французскай.

Паводле семантыкі выклічнікі падзяляюцца на эмацыянальныя,

волевыяўленчыя і моўнага этыкету.

Эмацыянальныя выклічнікі выражаюць розныя пачуцці, душэўны стан чалавека і эмацыянальную ацэнку з'яў рэчаіснасці. Сярод іх вылучаюцца:

– выклічнікі, якія служаць для выражэння радасці, захаплення, задавальнення, адабрэння і інш. (*о! охі эх! ай-я-яй! ой! у!*): *Ай! Ой! Які чуд!..* (С. Давідовіч). – *Ах, якая цудоўная ў цябе шапка!* – *крыкнуў я.* – *Пакажы, пакажы!* (Я. Маўр). *О, якое наветра ў зімовым лесе!* (Л. Левановіч). – *Эх!* – *вырываецца з грудзей майго субяседніка.* – *Шырыня якая!.. Воля!.. Аж дух зацінае!..* (Т. Хадкевіч);

– выклічнікі, якія служаць для выражэння гора, смутку, тугі, злосці, асуджэння, незадавальнення, пратэсту, пагрозы, іроніі, сарказму і інш. (*ох! эх! ух! ой! ну! жах! бацяхны!, цьфу!, фі!, фу!*): – *Ах ты, небарака,* – *уздыхае Казімір* (М. Лупсякоў). – *Ай-яй,* – *стогне Казімір, трымаючы ў руках птушку.* – *І як жа я не паспеў яе адагнаць?* (М. Лупсякоў). – *Ой, там жа Валік!* – *вырваўся ў кагосьці з дзяўчат жахлівы распачны вокліч* (А. Капусцін). – *У-у, страшлішча! Чакай жа, я табе зараз... наладжу... судны дзень!* (П. Місько). *Цьфу! Лае, бэсціць з-за нічога! А мух, брат, мух у носе многа!* (Я. Колас). – *Эх, удзялілі дзяляначку,* – *падумаў ён і ўспомніў, як крыўдала маці, вярнуўшыся дамоў пасля падзелу* (І. Мележ);

– выклічнікі, якія служаць для выражэння роздуму, меркавання, здагадкі (*гм! о! э!*): *Гм... гэта вы кожны вечар у нас пад вокнамі стаіце?* – *спытала жанчына...* (М. Капыловіч). – *М-м, падумаць трэба,* – *засоп у трубку Уладзімір Ігнатавіч* (Б. Сачанка). – *Хм-м,* – *ухмыляецца дзед.* – *Можна, толькі трэба ўсё рабіць так, каб людзям не грэх паказаць* (І. Капыловіч);

– выклічнікі, якія служаць для пацвярджэння думкі (далібог (дальбог)): *Дальбог, ні кроплі не зглушу, скажу, як на малітве: нож за халявай не нашу і не давяраю брытве* (В. Вітка). – *Вось дзякую табе, хлопча!. Ох і вада! Колькі па свеце хадзіў, а такой, далібог, піць не даводзілася* (Я. Бяганская).

Эмацыянальныя выклічнікі, як правіла, маюць няўстойлівую семантыку, што залежыць ад інтанацыі і зместу сказа, які канкрэтызуе эмоцыі, выражаныя выклічнікам. Той самы выклічнік у розным кантэксте, пры рознай сітуацыі можа выражаць розныя эмоцыі, і, наадварот, розныя выклічнікі пры аднолькавым змесце сказаў выражаюць аднолькавыя пачуцці. Напрыклад: *О, край родны, край прыгожы, мілы кут маіх дзядоў!* (Я. Колас). *О, якое гора напаткала тады мой народ!* (Я. Колас). У першым сказе выражаецца захапленне, у другім – смутак.

Волевыяўленчыя (пабуджальныя) выклічнікі выражаюць валявыя імкненні і намеры таго, хто гаворыць. Сярод іх вылучаюцца:

– выклічнікі, якія служаць сігналам спыніць ці пачаць дзеянне (*стоп! ну! марш! гайда! но!*): *Выводзіць і запрагае ў лёгкія санкі трыста белых летуноў-коней. І гайда!* (М. Янчанка). – *Прэч адсюль! Прэч!* – *вельмі стрымана прамовіў повар* (А. Вольскі). – *Эге-эй, Змітрок! Стой! Глянь!* (Т. Хадкевіч);

– выклічнікі, якія служаць для выражэння закліку, запрашэння, вокліку, звароту (*гэй! э! э-э! эй! ау! алё!, каравул!*): *Гэй, дарогу, гэй, шырэй, лес густы, высокі – на машыне верабей едзе да сарокі* (В. Вітка). — *Э-э, мае вы мілыя!.. Адчулі кветачкі вашу ласку і акрыялі...* (І. Аношкін);

– выклічнікі, якія патрабуюць захоўваць цішыню, спыніць размову ці шум (*ша! цс-с! цыц! чш! ш-ш!*): *Цыц, сарокі! Дайце хоць паспаць. Чш-ш! Цішэй там!*;

– выклічнікі, якія служаць для падклікання ці адгону жывёл, птушак: *кось-кось-кось! псік! кыш! цю-цю! агыля!*.

Выклічнікі маўленчага этыкету служаць для выражэння прывітання ці развітання, просьбы, падзякі, ветлівага звароту і інш. (*здароў! добрай раніцы! добры дзень! дабранач! калі ласка! выбачай! дзякуй!*): – *Вазьміце, калі ласка, гэтую, а мне патрэбна ўжо другая, для трэцяга класа* (У. Краўчанка). – *Дзякуй, хлопцы!* – *гукнуў ён на развітанне* (М. Янчанка). *Дзень добры, аржаны палетак, дзень добры, родныя гаі* (А. Астрэйка). – *Салют! Што новага, лясны гаспадар?* (Я. Бяганская).

Выклічнікі волевыяўлення і маўленчага этыкету маюць, як правіла, устойлівую семантыку.

Да выклічнікаў набліжаюцца так званыя **гукапераймальныя словы** – выгукі-сігналы жывёл (*гаў-гаў, мяў-мяў, ква-ква, му-у-у, бе-е-е*), птушак (*га-га, ку-ку, курлы-курлы, чык-чырык*), розныя гукі і шумы нежывой прыроды (*бум-бум! шах-шах!, хі-хі, цінь-цінь*): «*Цінь-цінь!*» – *раздаецца аднекуль зверху тонкі піск* (А. Курскоў). – *Курлы, курлы!* – *прагучала такое ўрачыстае, заклікальна-вясёлае, быццам скацілася з сіняга воблачка за лесам і загайдалася над затуманенай золакам ракою* (К. Кірэенка). «*Шшырк, шшырк*», – *згодна прамаўляла ў лад Васілёвым думкам каса* (І. Мележ). – *Мяў! Мяў! Ратуйце! Мяў, дапамажыце! Мне холадна, баюся я вады...* (Э. Валасевіч). – *Фіюць-цю... Цю-цю... Цюк-цок-цок...* – *нібыта запыталася птушка на сваёй мове: «Чакаеце?.. Паспяваць, ці што?»* (Я. Зазека). – *Ку-ку, ку-ку!* – *таямніча прабіваўся праз цішыню раніцы голас птушкі* (М. Капыловіч). Па сваіх сінтаксічных функцыях яны збліжаюцца з выклічнікамі. Аднак у адрозненні ад выклічнікаў не выражаюць якіх-небудзь пэўных пачуццяў і волевыяўленняў, хоць і валодаюць значнай стылістычнай разнастайнасцю і экспрэсіяй. Таму гукаперайманні не могуць быць аднесены да выклічнікаў.

Гукапераймальныя словы могуць ужывацца як самастойна, так і ў

складзе сказа ў ролі розных яго членаў: *Часта, калі я сцезжай праходжу міма яе, з сасны гэтай, з яшчэ не бачнай вышыні мяне... абстуквае, як пальцы доктара, дробнае, энергічнае, гулкае «тук-тук! тук-тук!..»* (Я. Брыль).

Блізкімі да гукапераймальных слоў з'яўляюцца так званыя «дзеяслоўныя выклічнікі». Гэта аддзеяслоўныя формы тыпу *цап, бах, бултых, гоп, пырх*, якія нярэдка ўжываюцца для перадачы імгненых гукапераймальных дзеянняў: *Вочы хамяка былі заплюшчаныя, вушы вялыя, нібы пакамечаныя. Панюхаў – цап здабычу зубамі* (П. Місько). *Засунеш руку ў нару, а рак – цап за пальцы кляшнёй!* (М. Лынькоў). *Потым – гоп яна з калёс, села ля дарогі* (К. Крапіва). *Шустры жоўцецькі клубок шыг са сцезжкі пад дубок* (Г. Галіноўская). *Я – хоп за навады! Конь спужаўся, а я – скок на яго* (Я. Колас). Як і выклічнікі, такія словы не змяняюцца і заўсёды маюць яркую эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку. У сказе яны звычайна выконваюць ролю выказніка.

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якое месца займае выклічнік у агульнай сістэме часцін мовы? У чым заключаецца функцыянальнае прызначэнне выклічнікаў?
 2. Якія вылучаюцца разрады выклічнікаў па значэнні?
 3. Ад чаго залежыць значэнне некаторых выклічнікаў у сказе?
 4. Якія вылучаюцца разрады выклічнікаў па паходжанні?
 5. Якія часціны мовы могуць набываць значэнне выклічнікаў?
- Прывядзіце прыклады інтэр'екцыяналізацыі.
6. Якімі знакамі прыпынку выдзяляюцца выклічнікі?
 7. Што перадаюць гукапераймальныя словы?

Заданні для самастойнага выканання

Заданне 1. Назавіце пачуцці і эмацыянальныя ацэнкі з'яў рэчаіснасці, на якія паказваюць выклічнікі.

1. На шырокім, выдзеўбленым, як начоўкі, каромысле Вольга нясла, трымаючы за ржавыя драцяныя кручкі, два пустыя вядры. – Ой, маладзіца, не пашанцуе мне, – сказала чужая кабета і прыпынілася (В. Адамчык). 2. – Эх, расстройваецца прадстаўленне! – шапнуў Сыракомля (А. Мальдзіс). 3. – Эт! – махнуў рукой Змітрок. – Не тое дабро, што дабро, але тое, што каму даспадобы. Мне жаніцца даспадобы! (А. Кажадуб). 4. – Э, чалавеча, кажуць, не кайся, рана ўстаўшы і рана жаніўшыся. Рана ўстанеш – многа зробіш, рана жэнішся – дзяцей пры маладым здароўі пагадуеш. Так і граблі – купіш, то мецьмеш у пору (В. Адамчык). 5. – А-а, во дзе ён хаваецца, –

напаўжартам прагудзеў Гуж і, угнуўшы галаву ў картузе, пераступіў парог (В. Быкаў). 6. Міндоўг як працяў яе позіркам. Крыкнуў на ўсю вежу: «Гэй, варта!» (В. Іпатава). 7 – Ану ціха, цётка! – ужо нядобра гыркнуў Касмачоў. – Таварыш Ганчарык, што стаіце? Супакойце гражданку! (В. Быкаў). 8. – Ах, божа, я гэтак перапалохалася! – сказала яна здалёк, яшчэ не дайшоўшы да яго (В. Адамчык). 9. – Добры дзень, пані Багацька, – з дзіўнаватай нязвыкласцю павітаўся настаўнік, тоячы загадкава-салодзенькую ўсмешачку на вастраносенькім твары (В. Быкаў).

Заданне 2. Ахарактарызуйце выклічнікі паводле паходжання і семантыкі.

1. – Гэй, ціха! – пачулася разам. – Няхай Марта заспявае... Заспявай нам, Марта! (В. Каваль). 2. Там, у прорве чорных сеняў, быў чуваць нечы тоўсты голас: «Но-о-о, пайшла, чаго ты? Чаго ты баішся?» (В. Адамчык). 2. Сказаў сам сабе сярдзіта: «Этыка!.. Даволі такой этыкі! Эх, Сяргей, Сяргей, страхуешся. Пасаромейся! Не бойся шышак» (І. Шамякін). 3. О, колькі святой шчырасці і жаночага жаху перад тым, што адбываецца, перад будучыняй было ў тым плачы (А. Адамовіч). 4. – Ура-а! – Мікіта падскочыў, нібы малады козлік, і перакуліўся (А. Якімовіч). 5. – О божа! – цяжка ўздыхнула малая. – Што за жыццё на гэтай дачы! Старонкі не дадуць прачытаць чалавеку (І. Шамякін). 6. Э, ого, ого! Дык жа ў адным пярсцёнку дарагое каменне! А Божа! А на гадзінніку што выпісана! Граф Паліводскі! (К. Чорны). 7. Вон! Абаіх вас паганю! Мне не патрэбна вашага шляхецтва... Калом яно мне вылезла за сорок гадоў. Годзе!.. Прэч з дарогі! (Ц. Гартны).

Заданне 3. Назавіце гукапераймальныя словы, растлумачце іх значэнне і ролю ў сказе.

1. Выйдзеш раніцою з хаты, а табе разам з сонечнымі промнямі хлыне проста ў твар іхняя светлая-светлая, чыстая-чыстая песня: «Ціці-цюры, ціці-цюры, ціці-цюры!» (Я. Сіпакоў). 2. Часта, калі я сцежкай праходжу міма яе, з сасны гэтай, з яшчэ не бачнай вышыні мяне... абстуквае, як пальцы доктара, дробнае, энергічнае, гулкае «тук-тук! тук-тук!..» (Я. Брыль). 3. – Гаў-гаў-гаў-у-у, – пачулася ўжо многа бліжэй (М. Гарэцкі). 4. Потым выразней пачуліся гукі – чуфф-фы, чушш! Чуфф-фы, чушш! (Я. Маўр). 5. «Шш-шшш-ш...» – закалыхваў, дыхаў лёгкі прыбой (У. Караткевіч). 6. І звон незадоленна адгукаўся прыцішаным, але глыбінным «б-бом-м!..» (Я. Брыль). 7. Бацян нахіліў галоўку з дрэва і заляскаў дзюбкай: «Та-та-та-та...» (У. Дубоўка). 8. Дзі-лін-нь! дзі-лін-нь!

дзі-лін-нь! – адгукалася, асыпаючыся на плечы, паветра, і Анэля круціла галавою, каб убачыць, зразумець што асыпалася (Т. Бондар).

Заданне 4. Прачытайце сказы, растлумачце правапіс выклічнікаў і гукапераймальных слоў і знакі прыпынку пры іх.

1. Ну што ж, другі раз, заўтра ці потым, пабачыш яго, зноў спачатку пачуеш неспадзяванае, хоць і чаканае «тук-тук! тук-тук!..», а тады ўжо і спынішся, задраўшы галаву (Я. Брыль). 2. – Ай-яй-яй! – жартаўліва здзівіўся Віктар. – Не палохай ты мяне, а то я не ведаю, як трымаць сябе перад гэткай асобай (Я. Маўр). 3. На Корсакавым надворку, падступаючы, зазірнуў у верхнюю, трохі не зашэрхлюю ад марозу шыбу і здзівіўся: «О, елачка ў вас стаіць!» (В. Адамчык). 4. – Ой, пчолкі зумкаюць, ці чуеце? – у здзіўленні падала голас Святланка (Н. Гілевіч). 5. Сярод пастушкоў ваколіцы мае складныя ножкі карысталіся вялікай славай. Такія ножкі ў полі – о-го-го! Золата, а не ножкі (З. Бядуля). 6. «Ш-ш-ш-ш-ш», – залапатаўшы крыламі, з балкона, што на трэцім паверсе, узнялася чымсьці напалоханая чародка галубоў (А. Якімовіч). 7. Ой крыўда чалавечая вякамі ты расла, пажарамі і мечамі паслася, як магла (Я. Купала). 8. Ш-шырк, ш-шырк – згодна прамаўляла ў лад Васілёвым думкам каса (І. Мележ).

Заданне 5. Пастаўце, дзе патрэбна, знакі знакі прыпынку пры выклічніках.

1. Склікаў ён тысячы людзей. А тысячы людзей ого-го! – вялікую сілу маюць: усё зрабяць, што толькі пажадаюць (З. Бядуля). 2. Ну растлумач мне калі ласка ты ўсё ж вучоны чорт вазьмі: як выйшла гэтка няўвязка паміж прыродай і людзьмі? (Н. Гілевіч) 3. – Ой-ой-ой як цяжка жыць! – чуе дзед голас шаптухі каля прызбы адной хаткі (З. Бядуля). 4. – Эх ты! – з пагардай сказаў Віктар. – Што будзе з цябе далей, калі ты ўжо цяпер раскіс? (Я. Маўр) 5. Нехта крыкнуў ура. Мне не хацелася крычаць. Не было слоў, каб выказаць тое пачуццё, бо яно было мацней за любыя словы (І. Шамякін). 6. – Эх Сяргей, Сяргей! Як табе не сорамна? Хто цябе зацягнуў у гэтае балота контррэвалюцыі? (С. Грахоўскі) 7. – А-ай людцы мае! Што ён нарабіў! Што ён нарабіў, негадзяй няшчасны! (Н. Гілевіч) 8. – Ой панічыку, натура ў пана цяжкая! Ой цяжкая натура! Калі ўжо ссунуцца бровы і вусы абвіснуць, ну тады добра не спадзявайся (Я. Колас).

Заданне 6. Прачытайце сказы. Выпішыце спачатку сказы з выклічнікамі, а потым з гукапераймальнымі словамі.

1. – Ай, не кажы нанач такое. Не дай Бог! – адмахнуўся Пятрок, пашкадаваўшы, што пачаў гэту гаворку (В. Быкаў).
 2. – На звычайным. На дрыгве, у якой коні тапіліся... Асушылі – і от, калі ласка, качаны!.. (І. Мележ). 3. – О, гэта доўгая гісторыя (К. Цвірка).
 4. Машыніст пакруціць ручку – дык воблакам валіць, іскры лятуць, гудкі гудуць: – Тру-ру-ру-у-у! Гу-гу-у-у! (З. Бядуля). 5. – Ой... цяжка... гарыць... ой... ой... (М. Зарэцкі). 6. – Кт-кт-кт-кт! – чуваць розныя ноткі гаспадарапеўня. – Кдах-кдах-кдах-кдах! – апраўдваецца курыца (З. Бядуля). 7. – Ну, паехалі. Бывай! (М. Зарэцкі). 8. Яшчэ здалёк пачуліся ў тым баку гоман, плясканне, балбатанне, нібы там сабраўся нейкі натоўп. Потым выразней пачуліся гукі – чуфф-фы, чушш! Чуфф-фы, чушш! (Я. Маўр) 9. – Ой, які ты скупы, Цімох! Ну, добра, яшчэ капеек дваццаць скіну! Калі ўжо ў цябе расход такі – вяселле! (І. Мележ). 10. – Добры дзень, – суха адказаў Святкоўскі, аднак не спыняючыся (В. Быкаў).

Заданне 7. Складзіце сказы, у якіх словы *а, ну, брава, ціха, стоп, дзякуй, прывітанне* ўжываліся б як выклічнікі і як знамянальныя ці службовыя часціны мовы.

Заданне 8. Прачытайце сказы, знайдзіце выклічнікі і зрабіце іх марфалагічны разбор.

1. Айда шукацьма, дзе згубіла зара вячэрняя ключы! (Н. Гілевіч)
 2. «Ого, хутка ты знаёмішся, – зарагатаў вартавы. – Але заўтра з пустымі кішэнямі не прыходзіць, у нас свае законы» (І. Шамякін). 3. Э, нічога. Трэба трымаць сябе ў руках. Гэта не нам адным, а ўсім. Будзе тое, што будзе (К. Чорны). 4. Людзі спрасоння абдымаліся, цалаваліся, крычалі «ўра!» і ўжо не спалі да раніцы. І ў нас у гонар Перамогі быў абвешчаны выхадны дзень (С. Грахоўскі). 5. – А ты, Ядвіська, калі ласка, заспявай, – звярнуўся пан падлоўчы да дачкі (Я. Колас). 6. – Дык ты, калі ласка, пацікаўся, – не то папрасіла, не то загадала Эльвіра Барысаўна. – І не цягні. Калі пуцёўкі ёсць, дык мы і паедзем. Можа, нават на ўсё лета (Б. Сачанка).

Заданне 9. Прачытайце сказы. Вызначце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. – Ну не скажыце... У вас медалёў баявых вунь сколькі. І ордэн маеце (Б. Пятровіч). 2. Але раптам дзед Антон без ніякага ўступу зацягнуў: «**Ой** да ішлі хло-опцы з ярмаркі, **ой** да залама-алі яблынькі...» (А. Кажадуб). 3. **О**, гэта скрыпка! Што яна рабіла з людзьмі! (У. Дамашэвіч). 4. – **Ну і** ўмееце вы, дзяўчаты, ласкавыя словы гаварыць, – не змог схаваць захаплення Сяргей (Л. Дрожжа). 5. – Прабачце... –

пачуўся разгублены голас. – Грошы ў старым касцюме засталіся... **Ну**, што ты скажаш – ні капейкі! (Я. Васілёнак). 6. — А які кампот смачны з яблык-дзічак! І павідла з іх, і варэнне можна рабіць. **Ну**, а цяпер пакаштуй во гэту... (П. Місько). 7. Дабіраюся да галінак, уздзіраю іх, і – о цуд! – перада мною рыжы мяккі мяшок, а на ім, нібы дарагія каралі, журавіны гараць (Р. Ігнаценка). 8. – Вось дзякую табе, хлопча! **Ох і вада!** (Я. Бяганская).

ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ

1. Марфалогія як раздзел граматыкі, яе прадмет і задачы. Асноўныя паняцці марфалогіі.
2. Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў. Прынцыпы выдзялення і аб'яднання слоў у часціны мовы.
3. Сістэма часцін мовы ў сучаснай беларускай мове.
4. Назоўнік як часціна мовы. Лексіка-семантычныя групы назоўнікаў.
5. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў.

6. Катэгорыя роду назоўніка. Вызначэнне граматычнага роду назоўнікаў паводле марфалагічных, сінтаксічных, семантычных прымет.

7. Назоўнікі агульнага роду. Вызначэнне роду нескланяльных назоўнікаў і абрэвіятур.

8. Тыпы скланення назоўнікаў у беларускай мове.

9. Назоўнікі першага, другога, трэцяга скланенняў., іх склонавыя канчаткі.

10. Скланенне назоўнікаў у множным ліку.

11. Рознаскланяльныя назоўнікі. Нескланяльныя назоўнікі.

12. Назоўнікі ад'ектыўнага і змешанага тыпаў скланення.

13. Скланенне асабовых імёнаў, прозвішчаў і геаграфічных назваў.

14. Словаўтварэнне назоўнікаў.

15. Прыметнік як часціна мовы.

16. Лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў. Ужыванне прыметнікаў аднаго разраду са значэннем іншага.

17. Ступені параўнання якасных прыметнікаў. Элятыў.

18. Формы прыметнікаў са значэннем ацэнкі і меры якасці.

19. Поўныя і кароткія формы якасных прыметнікаў.

20. Скланенне прыметнікаў. Утварэнне прыметнікаў.

21. Лічэбнік як часціна мовы.

22. Лічэбнікі колькасныя і парадкавыя. Простыя, складаныя, састаўныя лічэбнікі.

23. Асаблівасці сінтаксічнай сувязі лічэбнікаў з назоўнікамі. Скланенне ўласнаколькасных, зборных і дробавых лічэбнікаў.

24. Утварэнне і скланенне парадкавых лічэбнікаў. Пераход лічэбнікаў у іншыя часціны мовы. Няпэўна-колькасныя словы.

25. Займеннік як часціна мовы. Суадноснасць займеннікаў з іншымі часцінамі мовы.

26. Разрады займеннікаў. Лексіка-граматычная характарыстыка займеннікаў розных разрадаў.

27. Скланенне займеннікаў. Пераход слоў іншых часцін мовы ў займеннікі. Ужыванне займеннікаў у ролі іншых часцін мовы.

28. Лексіка-семантычныя і граматычныя асаблівасці дзеяслова як часціны мовы. Граматычныя катэгорыі і граматычныя формы дзеяслова.

29. Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў), яе лексічнае значэнне, граматычныя асаблівасці і сінтаксічная функцыя.

30. Асновы дзеяслова.

31. Пераходныя і непераходныя дзеясловы, іх граматычныя значэнні.

32. Зваротныя дзеясловы, іх утварэнне і граматычныя значэнні.

33. Катэгорыя трывання дзеясловаў. Асаблівасці лексічнага і граматычнага значэння. Паняцце пра суадносную трывальную пару.

Утварэнне дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання. Ступеннае ўтварэнне трыванняў.

34. Аднатрывальныя і двухтывальныя дзеясловы. Асаблівасці ўтварэння трывання ў дзеясловах руху і перамяшчэння.

35. Катэгорыя стану дзеяслова як непрэдыкатыўная катэгорыя.

36. Катэгорыя ладу дзеяслова. Абвесны лад дзеяслова, яго значэнне і граматычныя формы.

37. Загадны і ўмоўны лады дзеяслова. Утварэнне і асаблівасці ўжывання.

38. Катэгорыя часу дзеяслова. Сувязь катэгорыі часу з катэгорыяй трывання. Сістэма часавых форм дзеяслова. Ужыванне аднаго часу ў значэнні іншага.

39. Катэгорыя роду і ліку дзеяслова. Спецыфіка іх выражэння.

40. Катэгорыя асобы дзеяслова. Граматычныя значэнні першай, другой і трэцяй асобы. Безасабовыя дзеясловы.

41. Спражэнне дзеясловаў. Асабовыя канчаткі дзеясловаў першага і другога спражэнняў. Рознаспрагальныя дзеясловы.

42. Дзеепрыметнік як форма дзеяслова. Граматычныя катэгорыі дзеепрыметнікаў. Адметнасць утварэння і ўжывання дзеепрыметнікаў цяперашняга і прошлага часу.

43. Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова. Граматычныя катэгорыі дзеепрыслоўяў. Адметнасць утварэння і ўжывання дзеепрыслоўяў у беларускай мове.

44. Прыслоўе як часціна мовы. Сэнсава-граматычная характарыстыка.

45. Разрады прыслоўяў паводле значэння.

46. Ступені параўнання якасных прыслоўяў і іх утварэнне. Прыслоўі са значэннем ацэнкі і меры якасці.

47. Спосабы ўтварэння прыслоўяў у беларускай мове.

48. Безасабова-прэдыкатыўныя словы (словы катэгорыі стану). Лексіка-граматычная характарыстыка безасабова-прэдыкатыўных слоў, суадноснасць іх з рознымі часцінамі мовы.

49. Мадальныя словы ў сучаснай беларускай мове. Суадноснасць мадальных слоў з рознымі часцінамі мовы. Разрады мадальных слоў паводле значэння.

50. Прыназоўнік як службовая часціна мовы. Значэнне і граматычныя функцыі прыназоўнікаў.

51. Разрады прыназоўнікаў паводле паходжання і саставу.

52. Ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонамі. Сінанімія прыназоўнікаў. Правапіс прыназоўнікаў.

53. Злучнік як службовая часціна мовы. Яго функцыя ў сказе. Разрады злучнікаў паводле паходжання, утварэння, ужывання.

54. Разрады злучнікаў паводле складу і функцыянальнага значэння.
 55. Злучнікі і злучальныя словы. Сінанімія злучнікаў.
 56. Часціцы як службовая часціна мовы. Разрады часціц паводле іх функцыянальнага значэння, будовы і паходжання.
 57. Ужыванне часціц *не* і *ні* з рознымі часцінамі мовы.
 58. Правапіс часціц.
 59. Выклічнікі як часціна мовы. Месца выклічнікаў сярод іншых часцін мовы. Разрады выклічнікаў паводле іх значэння, утварэння, паходжання і саставу
 60. Функцыі выклічнікаў у мове. Гукапераймальныя словы.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Адамовіч, Я. М. Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія : вучэб. дапам. для філал. фак. педінстытутаў / Я. М. Адамовіч [і інш.] ; пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. – Мінск : Выш. школа, 1980. – 238 с.
2. Беларуская мова : хрэстаматыя : вучэб. дапам. / аўт.-склад. З. І. Бадзевіч [і інш.]. – Мінск : Юніпрэс, 2005. – 592 с.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Ч. 1. : Фаналогія.

Марфаналогія. Марфалогія. – 351 с.

4. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.

5. Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія : вучэб. дапам. для філал. фак. педінстытутаў / Я. М. Адамовіч [і інш.] ; пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. – Мінск : Выш. шк. 1980. – 238 с.

6. Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія / Н. В. Гаўрош [і інш.] ; пад агул. рэд. М. С. Яўневіча. – Мінск : Выд. У. М. Скакун, 1997. – 288 с.

7. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапаможнік / Л. М. Грыгор’ева [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор’евай. – Мінск : Выш. шк., 2010. – 662 с.

8. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае. – 1996. – 654 с.

9. Шкраба, І. Р. Сучасная беларуская мова : Марфалогія / І. Р. Шкраба. – Мінск : Сэр-Вит, 2007. – 304 с.

10. Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова : Марфаналогія. Марфалогія / П. П. Шуба. – Мінск : Універсітэцкае, 1987. – 334 с.

ЗМЕСТ

Прадмова	3
Марфалогія	4
Марфалогія як раздзел граматыкі. Прадмет марфалогіі. Сувязь марфалогіі з фанетыкай, лексікалогіяй, сітаксісам.....	4
Асноўныя паняцці марфалогіі.....	5
Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў.....	9
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	12
Заданні для самастойнага выканання.....	12
<i>Назоўнік як часціна мовы</i>	15
Назоўнік як самастойная часціна мовы.....	15
Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў.....	17
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	22
Заданні для самастойнага выканання.....	22
Катэгорыя роду назоўніка, сродкі яе выражэння. Спосабы вызначэння граматычнага роду назоўніка.....	25
Род складанаскарочаных агульных і ўласных нескланяльных назоўнікаў.....	29
Катэгорыя ліку назоўнікаў, формы яе выражэння.....	29
Назоўнікі з суадноснымі і несуадноснымі формамі ліку.....	30
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	31
Заданні для самастойнага выканання.....	31
Сістэма склонаў у сучаснай беларускай мове. Роля прыназоўнікаў пры выражэнні склонавых значэнняў.....	34
Тры тыпы скланення назоўнікаў. Назоўнікі, якія не ўваходзяць у тыпы скланення.....	36
Назоўнікі першага, другога і трэцяга скланенняў, іх склонавыя канчаткі.....	38
Скланенне назоўнікаў у множным ліку.....	42
Рознаскланяльныя і нескланяльныя назоўнікі.....	44
Словаўтварэнне назоўнікаў.....	46
Правапіс суфіксаў і прыставак назоўнікаў.....	49
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	52
Заданні для самастойнага выканання.....	52
<i>Прыметнік як часціна мовы</i>	57
Прыметнік як часціна мовы. Разрады прыметнікаў.....	57
Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. Ужыванне кароткай формы якасных прыметнікаў у беларускай мове.....	63
Ступені параўнання якасных прыметнікаў, іх значэнне і ўтварэнне....	64

Формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў.....	68
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	70
Заданні для самастойнага выканання.....	71
Скланенне якасных, адносных і прыналежных прыметнікаў.....	75
Словаўтварэнне прыметнікаў.....	77
Утварэнне складаных прыметнікаў, іх правапіс. Ад'ектывацыя.....	78
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	81
Заданні для самастойнага выканання.....	81
<i>Лічэбнік як часціна мовы.....</i>	84
Лічэбнік як часціна мовы. Разрады лічэбнікаў паводле значэння і структуры.....	84
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	92
Заданні для самастойнага выканання.....	93
Скланенне лічэбнікаў розных разрадаў.....	97
Словы з няпэўна-колькасным значэннем.....	99
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	100
Заданні для самастойнага выканання.....	100
<i>Займеннік як часціна мовы.....</i>	103
Займеннік як часціна мовы. Разрады займеннікаў па суадноснасці з іншымі часцінамі мовы.....	103
Разрады займеннікаў паводле іх значэння.....	106
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	112
Заданні для самастойнага выканання.....	112
Скланенне займеннікаў.....	117
Правапіс займеннікаў.....	119
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	120
Заданні для самастойнага выканання.....	120
<i>Дзеяслоў як часціна мовы.....</i>	123
Дзеяслоў як часціна мовы. Спрагальныя і неспрагальныя формы дзеяслова.....	123
Незначальная форма дзеяслова (інфінітыў).....	124
Дзве асновы дзеяслова. Утварэнне дзеяслоўных формаў ад дзвюх асноў дзеяслова.....	125
Пераходныя і непераходныя дзеясловы.....	126
Зваротныя дзеясловы.....	129
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	131
Заданні для самастойнага выканання.....	131
Катэгорыя стану дзеяслова.....	137
Катэгорыя трывання дзеяслова. Суадносныя пары трыванняў і спосабы іх утварэння. Няпарныя дзеясловы.....	139
Катэгорыя ладу дзеяслова, утварэнне форм.....	141

Катэгорыя часу дзеяслова.....	144
Катэгорыя асобы і ліку дзеяслова. Безасабовыя дзеясловы.....	147
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	151
Заданні для самастойнага выканання.....	152
Спражэнне дзеясловаў. Спражэнне рознаспрагальных і нетэматычных дзеясловаў.....	158
Словаўтварэнне дзеясловаў.....	160
Правапіс суфіксаў дзеясловаў.....	161
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	162
Заданні для самастойнага выканання.....	162
<i>Дзеепрыметнік як форма дзеяслова.....</i>	<i>166</i>
Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыметніка. Р ысы прыметніка ў дзеепрыметніках.....	166
Утварэнне дзеепрыметнікаў незалежнага і залежнага стану.....	167
Пераклад дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую.....	170
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	170
Заданні для самастойнага выканання.....	171
<i>Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова.....</i>	<i>177</i>
Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыслоўя. Адзнакі прыслоўяў у дзеепрыслоўях.....	177
Дзеепрыслоўі закончанага і незакончанага трывання, іх утварэнне.....	179
Ужыванне дзеепрыслоўяў у сказе.....	180
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	181
Заданні для самастойнага выканання.....	181
<i>Прыслоўе як часціна мовы.....</i>	<i>187</i>
Прыслоўе як часціна мовы. Разрады прыслоўяў паводле значэння.....	187
Ступені параўнання, формы суб'ектыўнай ацэнкі якасных прыслоўяў.....	191
Утварэнне прыслоўяў.....	193
Правапіс прыслоўяў.....	196
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	197
Заданні для самастойнага выканання.....	198
<i>Безасабова-прэдыкатыўныя словы (Катэгорыя стану).....</i>	<i>205</i>
Лексічнае значэнне, граматычыя катэгорыі і сінтаксічная функцыя безасабова-прэдыкатыўных слоў.....	205
Суадноснасць безасабова-прэдыкатыўных слоў з рознымі часцінамі мовы.....	207
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	209
Заданні для самастойнага выканання.....	209
<i>Мадальныя словы.....</i>	<i>213</i>
Месца мадалных слоў у сістэме часцін мовы.....	213

Разрады мадальных слоў паводле значэння і іх суадноснасці з іншымі часцінамі мовы, іх роля ў сказе.....	214
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	214
Заданні для самастойнага выканання.....	215
<i>Прыназоўнік як службовая часціна мовы.....</i>	<i>218</i>
Прыназоўнік як службовая часціна мовы. Значэнне і граматычныя функцыі прыназоўнікаў.....	218
Разрады прыназоўнікаў паводле паходжання і саставу.....	220
Ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонамі.....	224
Сінанімія і правапіс прыназоўнікаў.....	226
Пытанні для самападрыхтоўкі.....	227
Заданні для самастойнага выканання.....	228